

9. TÜRKLERİN DÜNYASI ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

EDİTÖRLER:

PROF. DR. NECATİ DEMİR
DOÇ. DR. BERKER KURT
DR. ÖĞR. ÜYESİ CELAL CAN ÇAKMAKCI

9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL
BİLİMLER SEMPOZYUMU

Bildirileri

ÜÇÜNCÜ CİLT

**9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN
DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

ÜÇÜNCÜ CİLT

10-11 Ekim 2025

**Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Bak-Azerbaycan**

9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ ÜÇÜNCÜ CİLT

Yayımcı: Türklerin Dünyası Enstitüsü

Editörler: Prof. Dr. Necati DEMİR
Doç. Dr. Berker KURT
Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI

Atıf: Demir, N., Kurt, B., & Çakmakcı, C.C.
(Eds.).(2025). 9. Uluslararası Türklerin
Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu
Bildirileri Üçüncü Cilt. Türklerin
Dünyası Enstitüsü.

Kapak Fotoğrafi: Elif OĞUZHAN

Bu kitap, 10-11 Ekim 2025 tarihinde *Türklerin Dünyası Enstitüsü* ve *Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinin* ortaklığında düzenlenen 9. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda yüz yüze veya çevrim içi olarak sunumu yapılan bildirileri kapsamaktadır. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

Doi: 10.5281/zenodo.18085386

ISBN: 978-625-93727-3-0

Yayın Yeri: Ankara

Yayın Tarihi: Aralık 2025

www.weltdertuerken.org

Turklerindunyasi@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türklerin Dünyası Enstitüsü

ADPÜ Türkoloji Merkezi

ortaklığıyla...

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	v
SEMPOZYUM KURULLARI	viii
<i>Sempozyum Başkanları</i>	<i>viii</i>
<i>Düzenleme Kurulu Başkanlığı</i>	<i>viii</i>
<i>Düzenleme Kurulu</i>	<i>viii</i>
<i>Danışma Kurulu</i>	<i>viii</i>
<i>Bilim Kurulu</i>	<i>viii</i>
<i>Akademisyen Temsilcileri</i>	<i>x</i>
Sempozyum Programı	xi
Sempozyum İstatistiği	xviii
Sempozyum Fotoğrafları	xix
BİLDİRİLER	
QARDAŞ XALQLARIN ORTAQ ŞAİR VƏ AŞIQLARI (ANADOLU TÜRKİYƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ)	2
<i>Seýfəddin EYVAZOV</i>	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІ БАЙЛАНЫСЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	9
<i>Сайфуллаев Бауыржан Нұрымбетұлы</i>	
ҚАЗАҚ ГОВОРЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	18
<i>Каримбердиева Аяжан Уәлиханқызы</i>	
CONTEMPORARY EDUCATION PARADIGM	23
<i>Aliyeva Ruhangiz Mammad</i>	
MÜNECCİM MUHAMMED ABDÜSSELAM'A AİT BİR SEĞİRNÂME	27
<i>Mevlüt GÜLMEZ</i>	
<i>Serap GÜLMEZ</i>	
TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KONUŞMA BECERİSİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA ÇALIŞMASI	45
<i>Zaide GALİP</i>	
<i>Mevlüt GÜLMEZ</i>	
FROM THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES TO THE IDEAL OF THE UNION OF TURKIC STATES: THE STRATEGIC TRAJECTORY OF TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS	62
<i>Aliyeva Ruhangiz Mammad</i>	
THE USE OF ETHNONYMS IN INDEPENDENCE-ERA PROSE: A CASE STUDY OF N. ABDURRƏHMANLI'S YOLÇU AND A. ABBAS'S DOLU	64
<i>Nərmin QOCAYEVA</i>	
TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYİN CAVİDİN PEDAQOJİ İDEYALARI	68
<i>Huseyinzade Rufat</i>	
HALIMA HUDOYBERDIYEVA'NIN LİRİK DÜNYASINDA DİL, DUYGU VE TEKRAR	71
<i>Tajibayeva Latofat</i>	
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İYELIKTEN SONRA GELEN -N ÜZERİNE	77
<i>Buğra Oğuzhan ULUYÜZ</i>	
KAZAK TÜRK EFSANELERİNDE UMay ANA: ANNELİK FİGÜRÜNÜN MİTOLOJİK VE KÜLTÜREL İNCELENMESİ	84
<i>Gülgül KANSEİTOVA</i>	
<i>Nurzhan PARPIYEV</i>	
<i>Botagöz SAZAYEVA</i>	
MAHİRƏ NAĞIQIZININ POEZİYASINDA İNSAN TALEYİNİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ VƏ BİOSOSİAL TƏHLİLİ	92
<i>Həsənova Amaliya Murad qızı</i>	
MİRZƏ ŞƏFİ VAZEL VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR	96
<i>Günel HÜMMƏTOVA (PƏNİYEV) SALEH</i>	
DURĞU SİMMETRİYASI ƏSASINDA QURULAN SƏRBƏST ŞEİR NÖVLƏRİ	99
<i>Ulduz Fərhad Qəhrəmanova</i>	

DİL VƏ SOSIAL ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ <i>Könül SƏMƏDOVA</i>	103
TÜRKÇE ÖĞRETMEN ADAYLARININ OKUMA KÜLTÜRÜNÜN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ <i>Dilek BURUNSUZ</i> <i>Bilal ŞİMŞEK</i> <i>Bekir DİREKÇİ</i>	106
HIZIR BİN YAKUP EL-HATİB'İN CEVAHİRÜ'L-ME'ANİ ADLI ESERİNİN PARİS BIBLIOTHEQUE NATIONALE VE KÖPRÜLÜ KÜTÜPHANESİ NÜSHALARININ ŞAHİS KADROSU AÇISINDAN İNCELENMESİ <i>Bekir DİREKÇİ</i> <i>Bilal ŞİMŞEK</i>	117
AD BİLİM ARAŞTIRMALARINDA SOSYAL OLAYLAR: PİLAV ÖRNEĞİ <i>Songül ERDOĞAN</i>	134
İSTİKLALİN SANATSAL YANSIMASI: RƏSULZADƏ'NİN 'ÇAĞDAŞ AZERBAIJAN EDEBİYATI' ESERİ ÜZERİNDE VATANSEVERLİK <i>Ramide Akif kızı Abbasova</i>	144
POEZİYANIN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ LAYINDA MORFOLOJİ QƏNAƏTİN QAVRAMA ŞƏKİLLƏRİ <i>Könül HƏSƏNOVA</i>	149
"O'QUVCHI YOSHLAR VA AHOLINING MADANIY MEROSGA BO'LGAN IJOBIY MUNOSABATINI SHAKLLANTIRISH" <i>Abdullayeva SANOBAR IBADULLAYEVNA</i>	156
FEYZİ-İ KEFEVİ'NİN EMƏLİ NAZİRESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME <i>Yaprak UÇAR</i>	159
BEYƏNİ'NİN TEZKİRETÜ'Ş-ŞUƏRƏ'SINDA OLUMSUZ EDEBİ ELEŞTİRİ TERİMLERİ <i>Merve MENTEŞE</i>	172
İKİ MİLLET, TEK YÜREK: MEHMET AKİF ERSOY VE BAHTİYAR VAHAPZADE'NİN ŞİİRİNDE ORTAK DEĞERLER <i>Elif OĞUZHAN</i>	183
LIRIKADA DARAXT OBRAZI TASVIRI <i>Oripova Gulnoza MURODİLOVNA</i>	204
OYBEK SHE'RLARINING VAZN XUSUSIYATLARI <i>Sabirdinov Akbar GOFUROVİCH</i>	210
YAHYA KEMAL BEYATLI'NİN "AÇIK DENİZ" ŞİİRİNDE BALKAN MEVZUSU <i>Valida SHİKHALİYEVA</i>	220
BİRİNCİ TÜRKOLJİ QURULTAYDAN BAŞLANAN YOL TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİNDƏ APARIR <i>Musayev DƏYANƏT</i>	229
QƏRBİ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ <i>Mirvari İSMAYİLOVA</i>	235
BADIIY RETSEPSİYANING NAZARIY ASOSLARIGA DOIR <i>Kasimov Abdugapir ABDIKARIMOVICH</i>	243
G'URBAT MOTIVLARINING BADIIY TALQINLARI <i>H. JO'RAYEV</i>	247
AVTOBIOGRAFIK QISSALARDA BOLA OBRAZI <i>Umurzakov Rustamjon MAXAMADOVICH</i>	252
BO'LG'USI PEDAGOGLARDA IJTIMOY-MADANIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGİK JIHATLARI <i>Alimova Gulandom BAXODIROVNA</i>	256
BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA FUNKTSIONAL SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH <i>Yo'ldosheva SADOQAT</i>	261
YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DİL ÖĞRETİMİ: PEDAGOJİK İLKELER <i>Fidel ÇAKMAK</i>	265
YAPAY ZEKÂ İLE DİL EĞİTİMİ: PEDAGOJİK YANSIMALAR <i>Fidel ÇAKMAK</i>	271
İZMİT İLÇESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİ HAZİRELERİNDE YER ALAN MEZAR TAŞLARINDAKİ EDEBİ METİN VE MANZUMELER HAKKINDA BİR İNCELEME	277

Yusuf AVŞAR	
Mesude Hülya (ŞANES) DOĞRU	
СЕМАНТИКА СЛОВ	296
Naile MEMMEDOVA	
ÖZBEK DİLİ DERSİNDE ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL ÇALIŞMALARINI DÜZENLEMEDE DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN ÖNEMİ	304
Fozilova Mohigul FARHODOVNA	
ANTONİM SO`ZLARNI O`RGANILISHIDA ASSOTSİATIV YONDASHUV	310
Axmedova Dildora DILSHODOVNA	
ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “BAŞ” ROMANINDA BAKI KONSEPTİ	314
Allahverdiyeva Leyla Nəsib qızı	
ТҮРКІ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: КЕҢЕС ОДАҒЫ ЫДЫРАҒАННАН КЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКІЯНЫҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ (1990–2000)	318
Akmaral OSPANOVA	
RƏQƏMSAL İNGİLİS DİLİ: TEXNOLOGİYANIN MÜASİR DİL PRAKTİKALARINA TƏSİRİ	321
Lab MƏMMƏDOVA	
RƏQƏMSAL KOMMUNİKASIYA VƏ YENİ DİL FORMASI: SOSIAL MEDIADA DİLİN TRANSFORMASIYASI DIGITAL COMMUNICATION AND THE NEW FORM OF LANGUAGE: TRANSFORMATION OF LANGUAGE IN SOCIAL MEDIA	326
Rzazadə Atlas Məmmədhüseyn qızı	
TÜRK DÜŞÜNCESİNDE METAFORİK YAPILAR: CEMİL MERİÇ’İN BU ÜLKE ESERİNDE KÜLTÜR VE DİL METAFORLARI	330
Aynur ABİYEVA	
TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYN CAVİDİN ŞİİRLƏRİNDƏ MANAVİYYAT	338
Rüfət Lətif oğlu Hüseyinzadə	
KÜRESELLEŞME VE DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN TÜRK DİLLERİNDEKİ KÜLTÜREL MELEZLEŞME EĞİLİMLERİNE ETKİSİ	340
Paşayeva Günel Baxşeyiş qızı	
Musayeva İlham İlham qızı	
FORMUN HUKUKİ DİLDE İÇERİĞE UYGUNLUĞU	343
Gulyamova Gulnora Yakubovna	
HALİL CİBRAN’IN DÂNİŞMEND HİKMETLERİ ADLI ESERİ BAĞLAMINDA ÖZBEK TÜRKÇESİ – TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA YALANCI EŞ DEĞERLİK [KELİME DÜZEYİ]	350
Binnur DENK	

SEMPOZYUM KURULLARI

Sempozyum Başkanları

- Prof. Dr. Necati DEMİR** Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi-Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı
Prof. Dr. Cefer CEFEROV Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (ADPÜ) Rektörü

Düzenleme Kurulu Başkanlığı

- Prof. Mahire HÜSEYNOVA** ADPÜ Rektör Yardımcısı
Prof. Asef ZAMANOV ADPÜ Rektör Yardımcısı
Doç. Dr. Berker KURT Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi- IfWT Yönetim Kurulu Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Öğretim Üyesi-IfWT Yön. Kur. Üyesi

Düzenleme Kurulu

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Könül HƏSƏNOVA
 Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim BAYRAMOV
 Filologiya elmləri doktoru, professor Könül SƏMƏDOVA
 Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəkər MƏMMƏDOVA
 Prof. Dr. Mahmut ÇELİK *Gotse Delçev Üniversitesi /Kuzey Makedonya

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK Ardahan Üniversitesi Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Turgut TOK Pamukkale Üniversitesi Öğretim Üyesi

Bilim Kurulu

- Prof. Dr. Adem ÖGER *Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi
 Prof. Dr. Alla Levitskaia Komrat *Devlet Üniversitesi Ekonomi Bölümü
 Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi
 Prof. Dr. Bahar GÜNEŞ *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
 Prof. Dr. Benedek PERI *Budapeşte ELTE Üniversitesi Türkoloji Bölümü
 Prof. Dr. Bülent AKSOY *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Cavit YEŞİLYURT *Atatürk Üniversitesi
 Prof. Dr. Diana NIKOGLO*Moldova Kültürel Miras Enstitüsü Müdürü
 Prof. Dr. Elman QULİYEV *ADPU/ Azerbaycan
 Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ *Selçuk Üniversitesi
 Prof. Dr. Erkan YEŞİLTAS *Cumhuriyet Üniversitesi
 Prof. Dr. Fatih ÖZEK *Fırat Üniversitesi
 Prof. Dr. İsmail KIVRIM *Necmettin Erbakan Üniversitesi
 Prof. Dr. Jale GARİBOVA *Azerbaycan Diller Üniversitesi
 Prof. Dr. Kemalettin DENİZ *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Konstantin TAVŞANCI *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi
 Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Mahmut ÇELİK *Gotse Delçev Üniversitesi /Kuzey Makedonya
 Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ *Giresun Üniversitesi
 Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA *ADPU/ Azerbaycan
 Prof. Dr. Mutlu DEVECİ *Fırat Üniversitesi
 Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER *Sakarya Üniversitesi
 Prof. Dr. Ramazan GAFARLI *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Prof. Dr. Sergey ZAHARİA * Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü
 Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU *Erciyes Üniversitesi
 Prof. Dr. Türker KURT *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ *Gazi Üniversitesi
 Prof. Dr. Zeki BOYRAZ *İnönü Üniversitesi
 Doç. Dr. Ahmet KAYASANDIK *Abdullah Gül Üniversitesi
 Doç. Dr. Berker KURT *Akdeniz Üniversitesi
 Doç. Dr. Dəyanət MUSAYEV *ADPU/ Azərbaycan
 Doç. Dr. Georgi SULT * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Gül Banu DUMAN *Bülent Ecevit Üniversitesi
 Doç. Dr. Gülbahrem MOLOTOVA *Suleymenov Şarkiyat Enstitüsü / Kazakistan
 Doç. Dr. Güllü KARANFİL * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Irina POKROVSKA *Taras Shevchenko Uluslararası Üniversitesi/Ukrayna
 Doç. Dr. İlhan UÇAR *Sakarya Üniversitesi
 Doç. Dr. Liudmila FEDOTOVA *Komrat Devlet Üniversitesi / Moldova
 Doç. Dr. Mehmet Ali EROĞLU *Akdeniz Üniversitesi
 Doç. Dr. Mehmet Necati CİZRELİOĞLULARI *Kıbrıs İlim Üniversitesi
 Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ *Akdeniz Üniversitesi
 Doç. Dr. Murat KARATAŞ *Abdullah Gül Üniversitesi
 Doç. Dr. Oksana SORONİKA *Çuvaş Devlet Üniversitesi / Çuvaşistan
 Doç. Dr. Onur BEKİROĞLU *Ondokuz Mayıs Üniversitesi
 Doç. Dr. Onur TAYDAŞ *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
 Doç. Dr. Osman YILDIZ *Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
 Doç. Dr. Qaliba HACİYEVA *Nahcivan Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Remzi AYDIN *Erciyes Üniversitesi
 Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA *Sakarya Üniversitesi
 Doç. Dr. Selman ABLAK *Cumhuriyet Üniversitesi
 Doç. Dr. Segheyi ZAHARİA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç. Dr. Sofya Sulak *M. V. Marunovic Adına Bilim-Araştırma Merkezi Direktörü
 Doç. Dr. Svetlana İğorevna Cenova *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi
 Doç. Dr. Tudora ARNAUT *Taras Shevchenko Üniversitesi / Ukrayna
 Doç. Dr. Ümit EKER *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
 Doç. Dr. Costati TAVŞANJİ * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. İvanna Bankova * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Liubov Çimpoeş * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Liudmila Kior * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Liudmila Neikovcena * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Liudmila TODORİÇ * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Maria KARABET* Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Oksana CURTEVA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Serhgey CARA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Sofia SULAC * Komrat Devlet Üniversitesi
 Doç.Dr. Svetlana GENOVA * Komrat Devlet Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ *Adnan Menderes Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Aynure ELİYEVA *ADPU
 Dr. Öğr. Üyesi C. Can ÇAKMAKCI *Bülent Ecevit Üniversitesi
 Dr. Öğr. Üyesi Cengiz KARATAŞ *Yıldırım Bayezıt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ergun ACAR *Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gürkan Fırat SAYLAN *Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN *Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TATÇI *Gazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Olga PIŞNÖHA *Taras Shevchenko Uluslararası Üniversitesi/Ukrayna
Dr. Öğr. Üyesi Galina MUTAF *Komrat Devlet Üniversitesi Gagavuz Filolojisi
Dr. Ivanna BANKOVA * Komrat Devlet Üniversitesi Gagavuz Filolojisi Ana Bilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ *Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
Dr. Maria Alexandrovna KARABET *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi
Dr. Murat SARIBAŞ *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Petri PAŞALI * Komrat Devlet Üniversitesi
Dr. Mustafa Latif EMEK
Dr. Ramazan ERYILMAZ
Kyurkchu Vitaliy İVANOVIÇ* Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi Öğretim Üyesi
Stepan BULGAR* Yazar/Tarihçi, Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi-Moldova
Saypulla MOLLAKANAĞATULI *Kazakistan H. Dosmuhamedov Atırov Üniversitesi

Akademisyen Temsilcileri

Doç. Dr. Nurettin KARTALLIOĞLU Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar SAVAŞ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Öğretim Üyesi

Sempozyum Programı

9. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU PROGRAMI

10-11 EKİM 2025 Bakü Azərbaycan – ADPU

Sempozyum Adresleri	
Yüz yüze (1. 2. ve 3. Oturumlar)	Çevrim içi (4. 5. 6. ve 7. Oturumlar)
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Uzeir Hajibaili,68,Baki,Sabail https://maps.app.goo.gl/EtnLEYa75ojmhkuL8	ZOOM Toplantı Kimliği: 835 1673 6244 Parola: 242424

10.10.2025 / Cuma		
AÇILIŞ		
Azerbaycan Saati: 10.00-12.00 Türkiye Saati: 09.00-11.00	Açılış	(Azerbaycan ve Türkiye Şehitlerine saygı Duruşu, Azerbaycan Marşı-Türkiye Marşı)
	Açılış Konuşmaları	Prof. Cafer CAFEROV- ADPU Rektörü
		Prof. Mahire HÜSEYNOVA – ADPU Rektör Yardımcısı
		Prof. Dr. Necati DEMİR- Institut Für Die Welt Der Türken Başkanı
		Hulusi KILIÇ – Türkiye Azerbaycan Büyükelçisi (E)
		Dr. Emekli Tuğgeneral Yücel KARAUZ - Türkiye Azerbaycan Ateşesi (E)
		Prof. Mirvari İSMAYILOVA - Türkoloji Merkezi Türk Dilleri Bölümü Müdürü
		Doç. Şahnoza ZİYAMUHAMMEDOVA (Özbekistan)
		Doç. Dayanat MUSAYEV- Türkoloji Merkezi Türk Halklarının Tarihi Bölümü Müdürü
		Prof. Nafasov Doniyor SHERNAFASOVİCH (Urgenç Devlet Pedagoji Üniversitesi Dekanı)
		Dr. ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA- Türkoloji Merkezi Direktörü
		Dr. Botagöz SAZAYEVA (Kazakistan)
		Ödül Töreni
	Açılış Bildirisi	Prof. Dr. Necati DEMİR TÜRK TARİHİNİN BAŞLANGIÇ NOKTASI OLARAK MAL'TA-BURET KÜLTÜRÜ

1. OTURUMLAR

Azerbaycan Saati: 13.00-13.50

Türkiye Saati: 12.00-12.50

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: DR. EMEKLİ TUĞGENERAL YÜCEL KARAUZ	Oturum Başkanı: Doç. Dr. ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Seyfəddin EYVAZOV	Oturum Başkanı: MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	Oturum Başkanı: KADRIYE TÜRKAN	Oturum Başkanı: BEKİR DİREKÇİ	Oturum Başkanı: BAŞAK KOCA ÖZER
DR. EMEKLİ TUĞGENERAL YÜCEL KARAUZ	DİLEK TAHİR	SEYFƏDDİN EYVAZOV	SİNEM ÇAKAR KİREZ MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	KADRIYE TÜRKAN	SONGÜL ERDOĞAN	KÜBRA BARAN BAŞAK KOCA ÖZER

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI NASIL BİR SAVUNMA VE GÜVENLİK ORGANİZASYON U KURMASI GEREKİR?	BİR DİSİPLİN OLARAK ÇEVRE DİLBİLİM: KAVRAMLAR, YAKLAŞIMLAR VE GELİŞİM SÜRECİ	QARDAŞ XALQLARIN ORTAQ ŞAIR VƏ AŞIQLARI	16. YÜZYIL İSTANBUL CAMİLERİNDEKİ KAŞI GRUBU ÇİNİLERDE ÜZÜM MOTİFİ	19. YÜZYIL ÂŞIK TARZI ŞİİRDE BİSÜTÜN-İ AŞK: DAĞ DELME MOTİFİ	AD BİLİM ARAŞTIRMALARI NDA SOSYAL OLAYLAR: PİLAV ÖRNEĞİ	ALMANYA VE HOLLANDA'DA YAŞAYAN TÜRK GÖÇMENLERİN SOSYODEMOGR AFİK, SOSYOEKONOM İK VE SAĞLIK PROFİLLERİ
FİDEL ÇAKMAK	ÜMİT EKER	PERİHAN YALÇIN-GULTAJ MİRALİYEVA	YUSUF AVŞAR MESUDE HÜLYA (ŞANES) DOĞRU	KADRIYE TÜRKAN ECE MUTLU	BEKİR DİREKCİ BİLAL ŞİMŞEK	RAMAZAN ERYILMAZ
YAPAY ZEKÂ VE DİL ÖĞRENME DİNAMİKLERİ	ÇAĞATAY TÜRKÇESİ METİNLERİNİ OKURKEN KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	TÜRKİYE VE AZERBAYCAN TARİHİNDE ÇEVİRİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ	İZMİT İLÇESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİ HAZİRELERİNDE YER ALAN MEZAR TAŞLARINDAKİ EDEBİ METİN VE MANZUMELER HAKKINDA BİR İNCELEME	KENT YAŞAMINDA HALK KÜLTÜRÜNÜN MOBİL İZLERİ: SOSYAL MESAJ İFADELİ TAŞIT YAZILARI	HIZIR BİN YAKUP EL-HATİB'İN CEVAHİRÜ'L-ME'ANİ ADLI ESERİNİN PARİS BİBLİOTHÈQUE NATIONALE VE KÖPRÜLÜ KÜTÜPHANESİ NÜSHALARININ ŞAHİS KADROSU AÇISINDAN İNCELENMESİ	SOKRATİK YÖNTEMİN TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ ÜST DÜŞÜNME BECERİLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR DENEYSEL ARAŞTIRMA
FİDEL ÇAKMAK	BİNNUR DENK	KÖNÜL SAFAROVA	HANDE GÜNDÜZ	NAZYM AMANZHOLOVA	MEHDİ ŞERİFOV	GÖKÇE KAÇMAZ REMZİYE ÇÖLGEÇEN KAYA SALİM DURUKOĞLU
YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DİL ÖĞRENMEDE PEDAGOJİK TASARIM İLKELERİ	HALİL CİBRAN'IN "DÂNİŞMEND HİKMETLERİ" ADLI ESERİ BAĞLAMINDA ÖZBEK TÜRKÇESİ – TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA YALANCI EŞ DEĞERLİK [KELİME DÜZEYİ]	TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM YÖNETİMİNDE ORTAK DEĞERLER VE LİDERLİK MODELLERİ	KIRIM TÜRKÜ KADINLARIN GİYİMLERİNİ SÜSLEYEN FES VE FESİN KIRIM'DAKİ TARİHSEL GELİŞİMİ	ALAŞORDA VE PAN-TÜRKİZM FİKRİ: MANEVİ UYUM VE TARİHSEL SÜREKLİLİK	DEVLET SUVERENLİYİNİ N ORGANİZE EDİLMESİNDE SUÇ ÖRGÜTÜNÜN ETKİSİ	TÜRKÇE VE TÜRK KÜLTÜRÜ ÖĞRETİMİNDE MİZAH: YURT DIŞINDAKİ TÜRK ÇOCUKLARINA YÖNELİK DERS KİTAPLARI ÖRNEĞİ
VALERİİA KOLOTOVA	LÜTFİYE GÜVENÇ	ULDUZ FƏRHAD QƏHRƏMANOV A	AHMET AYTAÇ	GULSHODA SHONİYOZOVA	ZAKHRO KHOLIKOVA	RAMAZAN ERYILMAZ
AZERBAYCAN DİLİNDEKİ ALINTI KELİMELE HAKKINDA	ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ VE KAZAK TÜRKÇESİ ARASINDAKİ DİLSEL SÜREKLİLİK: SAHT BOL- / SAK BOL- FİLİ	NOKTALAMA SİMETRİSİNE DAYALI SERBEST ŞİİR TÜRRLERİ	MACARİSTAN UYGULAMALI SANATLAR MÜZESİ'NDE BULUNAN GÖRDES HALILARI	SANAL İLETİŞİMDE NOKTALAMA İŞARETLERİNİN PRAGMATİK İŞLEVLERİ: SOHBETLER, SMS VE TELEGRAM SÖYLEMİ	TÜRK DİLLERİNDE HALK EDEBİYATI ÖRNEKLERİ VE MİTOLOJİK BİRİMLERDE RENK KAVRAMLARINI N GERÇEKLEŞMES İ	TÜRKÇENİN YABANCI VE İKİNCİ DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE SOSYOKÜLTÜRE L KURAMLARIN YERİ VE BU ALANDAKİ ARAŞTIRMA EĞİLİMLERİNE

						ELEŞTİREL BİR BAKIŞ
MUSAYEV DƏYANƏT	ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA	YEGANƏ QÜRBƏT QIZI QƏHRƏMANOV A	KİFAYET ÖZKUL	MOHİGUL FOZİLOVA	ATLAS RZAZADƏ	MİSİRLİ TURANƏ FEHRUZ MƏMMƏDRƏFİ YEVA AFAQ SOLTANHƏMİD
BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDAN BAŞLANAN YOL TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİNDƏ APARIR	TÜRK DİLLERİNDE "EŞİK" SÖZCÜĞÜNÜN LEKSİK-SEMANTİK ÖZELLİKLERİ	"QORQUD" ADININ ETİMOLOJİ İZAHİ	TÜRK-İSLAM SANATINDA KOZMİK SEMBOLLER VE KUANTUM DÜŞÜNCE RUMİ VE PALMET MOTİFLERİNİN ONTOLOJİK OKUMASI	ÖZBEK DİLİ DERSİNDE ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL ÇALIŞMALARINI DÜZENLEMEDE DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN ÖNEMİ	RƏQƏMSAL KOMMUNİKASIY A VƏ YENİ DİL FORMASI: SOSIAL MEDIADA DİLİN TRANSFORMASI YASI	KAPSAYICI EĞİTİMİN GÜÇLENDİRİLMƏSİNDE STEM EĞİTİMİNİN ROLÜ (İNKLÜZİV TƏHSİLİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDE STEM TƏDRİSİNİN ROLÜ)

2. OTURUMLAR **Azərbaycan Saati: 14.00-14.50** **Türkiye Saati: 13.00-13.50**

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: Ülker HASANOVA	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Ümit EKER	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Necati DEMİR	Oturum Başkanı: MEHMET SUKRU GUZEL	Oturum Başkanı: GÜLNAR HÜSEYNOVA	Oturum Başkanı: EMİNE BALCI	Oturum Başkanı: SEVİNC HƏMZƏYEVA
SHAHNOZA ZİYAMUXAMED OVA	GULYAMOVA GÜLNORA YAKUBOVNA	KÖNÜL HƏSƏNOVA	MEHMET SUKRU GUZEL	GÜLNAR HÜSEYNOVA	HİLAL ŞİMŞEK EMİNE BALCI	MANZURA ABJALOVA
ÖZBEK DİLİNDE YAZILI OKURYAZARLIĞIN GELİŞTİRİLMƏSİ KONULARI	FORMUN HUKUKİ DİLDEİ ÇERİÇE UYGUNLUĞU	POEZİYANIN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ LAYINDA MORFOLOJİ QƏNAƏTİN QAVRAMA ŞƏKİLLƏRİ	İSRAİL'İN FİLİSTİN TOPRAKLARINI İLHAK ETMƏSİNİN HUKUKİ ARKA PLANI, BİRLƏŞMİŞ MİLLETLER GÜVENLİK KONSEYİ'NİN 1967 TARİHLİ 242 SAYILI HATALI KARARI VE ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NIN 2024 TARİHLİ HATALI TAVSİYE KARARI	GENCE'DEKİ EDEBİ HAYATIN TARİH İÇİNDEKİ YERİ	OTİZM SPEKTRUMLU ÖĞRENCİLERİN İLKOKULA BAŞLAMADA KARŞILAŞTIKLARI GÜÇLÜKLERİN ÖĞRETMEN GÖRÜŞÜYLE İNCELENMESİ	ALİ ŞİR NEV'Âİ MÜELLİFLİK DERLEMİNİN KULLANIM KILAVUZU VE ÖZELLİKLERİ
GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEV) SALEH	GAVHAR ESHCHANOVA	MAHİRƏ HÜSEYNOVA	AYŞEGÜL YÜCEL BURÇIN BOZDOĞANOĞLU	HABİBA ERGASHEVA	EMİNE BALCI NAZLI ELİF ACAR	SEVİNC HƏMZƏYEVA
MİRZA ŞAFİ VAZEL VE SEYİD AZİM ŞİRVANİ'NİN ESERLERİNDE ÇOK KÜLTÜRLÜ DEĞERLER	AZƏRBAYCAN-ÖZBEK KÜLTÜREL BAĞLARININ TARİHİ HAQQINDA	"AĞ" KOMPONENTLİ PALEOTOPONİM LƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	VERGİ YARGISINDA KANUN YOLLARINA BAŞVURU SÜRECİNDE PARASAL SINIRLARIN UYGULANMASI: 7550 SAYILI	XX. YÜZYIL ÖZBEK ŞİİRİNDE SERBEST NAZIM (VERLİBR) TÜRÜNÜN GELİŞİMİ	SINIF ÖĞRETMENLERİNİN OTİZM ALGISI VE BİLGİ DÜZEYLERİNİN NİTEL BİR İNCELEMESİ	MİKAYİL MÜŞFİQİN YARADICILIĞIN DA TÜRKÇÜLÜK

			KANUN İLE DAVA TARİHİ Mİ KARAR TARİHİ Mİ BELİRSİZLİĞİND E SON NOKTA			
ABDULLAYEVA SANOBAR IBADULLAYEVN A	AMALIYA HƏSƏNOVA	ALİMOVA GULİANDOM BAXODİROVNA	AKMARAL OSPAHOVA	КАРИМБЕРДИЕ БА АЯЖАН УӘЛИХАНҚЫЗ Ы	DİLEK BURUNSUZ BİLAL ŞİMŞEK BEKİR DİREKÇİ	SABİRDİNOV AKBAR GOFUROVİCH
O'QUVCHI YOSHLAR VA AHOLINING MADANIY MEROSGA BO'LGAN IJOBIY MUNOSABATINI SHAKLLANTIRIS H	MAHİRƏ NAĞIQIZININ POEZİYASINDA İNSAN TALEYİNİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ VƏ BİOSOSİAL TƏHLİLİ	BO'LG'USI PEDAGOGIARD A İJTIMOIY- MADANIY KOMPETENSIYA LARNI RIVOJLANTIRISH NING PEDAGOGIK JIHATLARI	TÜRK ENTEGRASYON U: KAZAKISTAN VE TÜRKİYE'NIN SOVYETLER BİRLİĞİ'NIN DAĞILMASINDA N SONRAKI İŞ BİRLİĞİ OLANAKLARI (1990-2000)	ҚАЗАҚ ГОВОРЛАРЫНД А КЕЗДЕСЕТІН ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	TÜRKÇE ÖĞRETME ADAYLARININ OKUMA KÜLTÜRÜNÜN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ	OYBEK SHE'RLARINING VAZN XUSUSIYATLARI
N. DONİYOR SHERNAFASOVİ CH	YO'LDOSHEVA SAD OQAT XAMİD QIZI	ORİPOVA GULNOZA MURODİLOVNA	ZAMZAMA HABİBZADA	САЙФУЛЛАЕВ БАУЫРЖАН НҰРЫМБЕТҰЛ Ы	ZEYNEP PULLU DEMET KARDAŞ	SABOHAT RAHMATULLAY EVA
ÖĞRENCİ TÜRİZMİNİN PEDAGOJİK OLANAKLARI	İLKOKUL ÖĞRENCİLERİN DE İŞLEVSEL OKURYAZARLIĞI N GELİŞTİRİLMESİ	LIRIKADA DARAXT OBRAZI TASVIRI	AFGANİSTAN'DA ETNOKÜLTÜREL ÇEŞİTLİLİK KOŞULLARINDA ULUS-GENEL KİMLİĞİN OLUŞUMU SORUNU	ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІ БАЙЛАНЫСЫН ЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE TARIK BUĞRA'NIN "OĞLUMUZ" HİKAYESİNİN B1 SEVİYESİNE UYARLAMA ÇALIŞMASI	PSIKOLOJİK VE PEDAGOJİK TEORİDE BÜTÜNCÜL YAKLAŞIM VE EĞİTİME UYGULANIŞI
ÜLKER HASANOVA			AİDA TEYMUROVA	ALİYEVA RUHANGİZ MAMMAD	TUĞBA ÇANGIR DEMET KARDAŞ	FİDAN SEMEDOVA
BAKİ BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY			KAFKAS ALBANYASI: STRATEJİK KONUM, TİCARET YOLLARI VE KÜLTÜREL GELİŞİM	CONTEMPORAR Y EDUCATION PARADIGM	YARDIMCI FİİLLERİN ANLAM VE İŞLEV BAĞLAMINDA SEVİYE TEMELLİ KULLANIMI: GAZİ TÖMER A2 VE B1 DERS KİTAPLARI ÜZERİNDEN BİR İNCELEME	RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN DİSTANT TƏHSİLDƏ TƏLƏBƏ AKTİVLİYİNƏ TƏSİRİ

3. OTURUMLAR

Azerbaycan Saati: 15.00-15.50

Türkiye Saati: 14.00-14.50

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7
Oturum Başkanı: VALİDA SHIKHALİYEVA	Oturum Başkanı: Aynure Cafarova	Oturum Başkanı: Aynure Babayeva	Oturum Başkanı: MAHMUT ÇELİK	Oturum Başkanı: ELNARƏ ƏHMƏDOVA	Oturum Başkanı: YEGANƏ HÜSEYNOVA	Oturum Başkanı: HİLMİ DEMİRKAYA
SAİDA ALİYEVA	MOHİGUL FOZİLOVA	MARGUBA MATKULİYEVA	MAHMUT ÇELİK REFİDE ŞAHİN İVANA VELKOVA	RAHTARİ MAHİRƏ FAMIL QIZI	KASİMOV ABDUGAPIR ABDİKARİMOVİ CH	SÜLEYMAN DUROĞLU- AHMET KÖÇ
DİJİTAL HAK NESNELERİ VE DİJİTAL ORTAMDAKİ	ÖZBEK DİLİ DERSİNDE ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL	AFROSİYOB HAQİDAGI SYUJETLARNING	AZERBAIJAN ÇOCUK VE GENÇLİK EDEBİYATININ	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ [K] SƏSİNİN	BADIIY RETSEPSIYANIN G NAZARIY	YABANCI UYRUKLU ÖĞRENCİLERİN KARŞILAŞTIKLAR

HUKUKİ İLİŞKİLERİN KORUNMASININ HUKUKİ DÜZENLEMESİ	ÇALIŞMALARINI DÜZENLEMEDE DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN ÖNEMİ	SHAKLLANISH TARIXI	DOĞUŞU VE GELİŞİMİ (BALKAN COĞRAFYASINDAKİ YANSIMALARI)	FONETİK REALİZASIYASI	ASOSLARIGA DOIR	İSORUNLAR HAKKINDA SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLERİNİN GÖRÜŞLERİ
KÖNÜL SƏMƏDOVA	MELEYKE MEMMEDOVA	MƏNZƏR NİYARLI (HÜSEYNOVA)	REFİDE ŞAHİN	ELNARƏ ƏHMƏDOVA	YEGANƏ HÜSEYNOVA	HİLMİ DEMİRKAYA AHMET KÖÇ
DİL VƏ SOSIAL ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	ÇOCUKTA İLKLER: AZERBAYCAN VE ANADOLU KÜLTÜRLERİNDE GELENEKSEL RİTÜELLERİN SOSYOKÜLTÜREL İNCELENMESİ	SALİDƏ ŞƏMMƏDQIZINI N (ŞƏRİFOVA) KİÇİK NƏSRİNDƏ BƏDİİ REFLEKSIYA	KUZEY MAKEDONYA TÜRK ÇOCUK DERGİLERİ <i>TOMURCUK VE BAHÇE'DE</i> DEĞERLER EĞİTİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	AZERBAYCAN DİLİNİN FONKSİYONEL GELİŞİMİNDE VE ULUSAL DİL POLİTİKASINDA YAPAY ZEKANIN ROLÜ (DİJİTAL PERSPEKTİFLER)	BAHHTİYAR VAHABZADE'NİN ESERLERİNDE İNSAN KAVRAMI	SÜRDÜRÜLEBİLİR GELECEK İÇİN TEMİZ SU VE HİJYEN FARKINDALIĞI: ÖĞRETMEN ADAYLARININ GÖRÜŞLERİ
MİRVARİ İSMAYİLOVA	AYNUR ABIYEVA	KARİMOVA KUNDUZ RUZİBAYEVNA	İVANA VELKOVA	NƏRMIN QOCAYEVA	LOLA USMONOVA	ARAY MUKAZHANOV A GÜL BANU DUMAN
QƏRBİ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	TÜRK DÜŞÜNCESİNDE METAFORİK YAPILAR: CEMİL MERİÇ'İN BU ÜLKƏ ESERİNDE KÜLTÜR VE DİL METAFORLARI	BOSHLANG'ICH SINFLARDA NOSTANDART MASALALAR YECHICHGA O'RGATISH BO'YICHA KO'RSATMALAR	PETRE M. ANDREEVSKI'NİN "AYRIK OTU" ROMANI – TARİH, KİMLİK VE ANMA KÜLTÜRÜNÜN SEMBOLÜ	BAĞIMSIZLIK DÖNƏMİ NESİR ESERLERİNDE ETNONİMLERİN KULLANIMI (N. ABDURRƏHMAN LI'NIN YOLÇU VE A. ABBAS'IN DOLU ROMANLARI ÖRNEĞİNDE)	DİLSEL KİŞİLİK KAVRAMININ VE ONA EŞLİK EDEN FENOMENLERİN İNCELENMESİ (ÖZBEKÇE ÖRNEKLERİNE DAYANARAK)	İKİ DİLLİ ORTAMDA KAZAKİSTANLI ÖĞRENCİLERİN KAZAKÇAYI KULLANMA DÜZEYİ
VALİDA SHIKHALİYEVA	MARGUBA ABDULLAEVA	SƏKİNƏ BAYRAMOVA	SEVİL ABBASOĞLU İREVANLI	LEYLA ALLAHVERDİYE VA	H. JO'RAYEV	HÜSNİYYƏ ÇOBANOVA
YAHYA KEMAL BEYATLININ "AÇIK DENİZ" ŞİİRİNDE BALKAN MEVZUSU	YETTİ SAYYORA: İLMİY DUNYOQARASH VA BADIY TALQIN	SATİRA XXI ƏSR ƏDƏBİYYAT ŞÜNASLIĞINDA	SOVYET RUSYA'NIN İŞGAL VE İLHAK ETTİĞİ ÜLKELER	ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN "BAŞ" ROMANINDA BAKI KONSEPTİ	G'URBAT MOTIVLARINING BADIY TALQINLARI	ƏLİŞİR NƏVAINİN TÜRK DİLLƏRİNƏ TÖHFƏSİ
	AYNUR CAFAROVA	AYNURƏ BABAYEVA	BAHANUR ÖZKAN BAHAR	TÜRKAN MAHMUDZADƏ	MEVLÜT GÜLMEZ ZƏİDE GALİP	ULKER ELİYEVA
	ÖZBƏK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLİN ZAMANLARI (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ)	VATANSEVER ŞAİR, İMANLI MÜNEVVER ARİF NİHAT ASYA ŞİİRLERİNDE DİN, MİLLET VE VATAN SEVGİSİ	MANASTIR VE PİRLEPE SAVAŞLARININ IVAN LESİÇKOF'UN ESERLERİNƏ YANSIMASI	ABDULLA SHAIQIN ÇOCUK HİKAYELERİNİN ANALİZİ	TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KONUŞMA BECERİSİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA ÇALIŞMASI	QLOBALLAŞMA VƏ DİL: MƏDƏNİ KİMLİYİN QORUNMASINDA ANA DİLİNİN ROLU

4. OTURUMLAR

Azərbaycan Saati: 16.00-16.50

Türkiye Saati: 15.00-15.50

SALON 1	SALON 2	SALON 3	SALON 4	SALON 5	SALON 6	SALON 7

Oturum Başkanı: HUSEYİNZADE RUFAT	Oturum Başkanı: SAYALI CAFEROVA	Oturum Başkanı: ŞƏMİL SADIQ	Oturum Başkanı: İLKER AVCIOĞLU	Oturum Başkanı: ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ	Oturum Başkanı: JALOLADDİN SADULLAEV	Oturum Başkanı: LATOFAT TAJİBAYEVA
SALİDE ŞERİFOVA	MOHINUR FARMONOVA	ZAKİRƏ ƏLİYEVA	MERVE MENTEŞE	BUĞRA OĞUZHAN ULUYÜZ	JALOLADDİN SADULLAEV	LATOFAT TAJİBAYEVA
ÇANAKKALE SAVAŞI'NIN AZERBAIJAN EDEBİYATINDAKİ SANATSAL YANSIMASI	OĞUZ ATAY VE POSTMODERN METİN YAPISI: TEHLİKELİ OYUNLAR	FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, AMEA-NIN PROFESSORU SALİDƏ ŞƏRİFOVANIN YARADICILIĞI ELMMETRİK DİAPAZONDA	BEYÂNÎ'NİN TEZKİRETÜ'Ş- ŞUÂRÂ'SINDA OLUMSUZ EDEBİ ELEŞTİRİ TERİMLERİ	ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İYELİKTE SONRA GELEN - N ÜZERİNE	INNOVATIVE METHODOLOGI ES FOR TEACHING ENGLISH IN MIXED-ABILITY CLASSROOMS: CHALLENGES AND SOLUTIONS	HALIMA HUDOYBERDİYE VA'NIN LIRIK DÜNYASINDA DİL, DUYGU VE TEKRAR
İLƏHƏ MUSAYEVA, GÜNEL PAŞAYEVA	UMIDA PULATOVA	ŞƏMİL SADIQ	YAPRAK UÇAR	ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ	RAMİDE AKİF KIZI ABBASOVA	MEVLÜT GÜLMEZ SERAP GÜLMEZ
KÜRESELLEŞME VE DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN TÜRK DİLLERİNDEKİ KÜLTÜREL MELEZLEŞME EĞİLİMLERİNE ETKİSİ	SORGULAMA PROTOKOLÜ: DELİL NİTELİĞİNDEKİ BİLGİLERİN KAYDEDİLMESİN DE DİLİN ROLÜ	EDEBİYAT BİLİMCİSİNİN EDEBİ YARATICILIĞI VEYA EDEBİYAT SORUNLARINI YANSITAN HİKAYELER HAKKINDA	FEYZİ-İ KEFEVİ'NİN EMÂLİ NAZİRESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	ESKİ TÜRKÇEDE FİİLLER KİTABINA EKLEMELER (BASİT FİİLLER II)	İSTİKLALIN SANATSAL YANSIMASI: RƏSULZADƏ'Nİ N 'ÇAĞDAŞ AZERBAIJAN EDEBİYATI' ESERİ ÜZERİNDE VATANSEVERLİK	MÜNECCİM MUHAMMED ABDÜSSELAM'A AİT BİR ŞEĞİRNAME
RÜFƏT LƏTİF OĞLU HÜSEYNZADƏ	RUHANGİZ ALİYEVA	PASHA GULUZADE	TAHSİN YAPRAK	DİLDORA AXMEDOVA	UMURZAKOV RUSTAMJON MAXAMADOVIC H	LATOFAT TAJİBAYEVA
TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYN CAVİDİN ŞİİRLƏRİNDƏ MANAVİYYAT	TÜRKİYE- AZERBAIJAN İLİŞKİLERİNİN TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINDAN TÜRK DEVLETLERİ BİRLİĞİ İDEALİNE DOĞRU HEDEFLERİ	ZİYA GÖKALP' İN EĞİTİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ	OKSİDENTALİST BİR OKUMA DENEMESİ: ERBAİN	ZİT ANLAMLI LARININ G ÇALIŞMA- ACHİQ SOZLİGİNİN DERLENMESİNİ N DİLBİLİMSİL ASOSLARI	AVTOBİOGRAFİK QISSALARDA BOLA OBRAZI	HALIMA XUDAYBERDİYE VA'NIN ŞİİR VE ŞAİRLİK KONSEPTİ
HÜSEYNZADE RUFAT	BAHTİYOR RİZAYEV	TORA MAMMADOVA	İLKER AVCIOĞLU	GULJAHAN DOŞANOVA	GÜLGÜL KANSEİTOVA DR. NURZHAN PARPIYEV BOTAGÖZ SAZAYEVA	ZAMİRA KABULOVA
TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYN CAVİDİN PEDAQOJİ İDEYALARI	BUHARA BASININDA TÜRKİYE ÖZGÜRLÜK HAREKETİ VE MUSTAFA KEMAL'İN ŞAHSİYETİ	SERBEST ŞİİR GELENEĞİ VE ONUN VAKİF SAMETOĞLU'NU N ESERLERİNDE İDEOLOJİK- SANATSAL TEZAHÜRÜ	YAŞAYAN İNSAN HAZİNESİ ADAYI OLARAK AHMET MET: YERELDEN EVRENSELE BİR PROFİL	SIROJIDDİN SAYYID ESERLERİNDE MILLİ KOLORİTİN SANATSAL VE ESTETİK İFADESİ	KAZAK TÜRK EFSANELERİND E U MAY ANA: ANNELİK FİGÜRÜNÜN MİTOLOJİK VE KÜLTÜREL İNCELENMESİ	ISAJON SULTON'UN "YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILIN SEKİZ YAŞINDAKİ ÇOCUĞU" HİKÂYESİNDE EKOLOJİK

	("BUHARA AHBARI" VE "OZOD BUHARA" GAZETELERİ ESASINDA)					SORUNUN YANSIMASI
Mansur Hamidov ABDUMANNOB OVICH	SAYALI CAFEROVA	MAHBUBA ASHUROVA	ОДИНАХОН ТУРСУНОВА	SERHAT SİPAHİ	HARUN COŞKUN	İRDE CEFEROVA
MAHMUD KAŞGAR'IN "DEVONU LUG'ATI-T-TÜRK" ESERİNDEKİ HAYVAN İSİMLERİNİN LEKSİKSEL-SEMANTİK ANALİZİ VE ÖZBEKİSTAN AĞIZ MAKALELERİ ÜZERİNE	ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TARİXİNDƏ ROLU	ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNDE MORFONEM DEĞİŞİMLERİNİN SOSYAL KONUŞMADA GERÇEKLEŞMESİ	DİSKUR, İLETİŞİMİN ÖNEMLİ BİR BOYUTU	TÜRKİYE'DE SOĞUK SAVAŞ'IN BAŞLARINDA KOMÜNİZMLE MÜCADELEDE DİN FAKTÖRÜ	DİL, DUYGU VE ORGAN İLİŞKİSİ BAKIMINDAN TÜRKÜLERDE GÖZ	İNSAN HÜQUQLARI DİSKURSUNDA DİL: SOSİAL ƏDALƏTİN LEKSİK-İDEOLOJİ TƏSVİRİİNSAN HÜQUQLARI DİSKURSUNDA DİL: SOSİAL ƏDALƏTİN LEKSİK-İDEOLOJİ TƏSVİRİ

5. OTURUMLAR

Azərbaycan Saati: 17.00-17.50

Türkiye Saati: 16.00-16.50

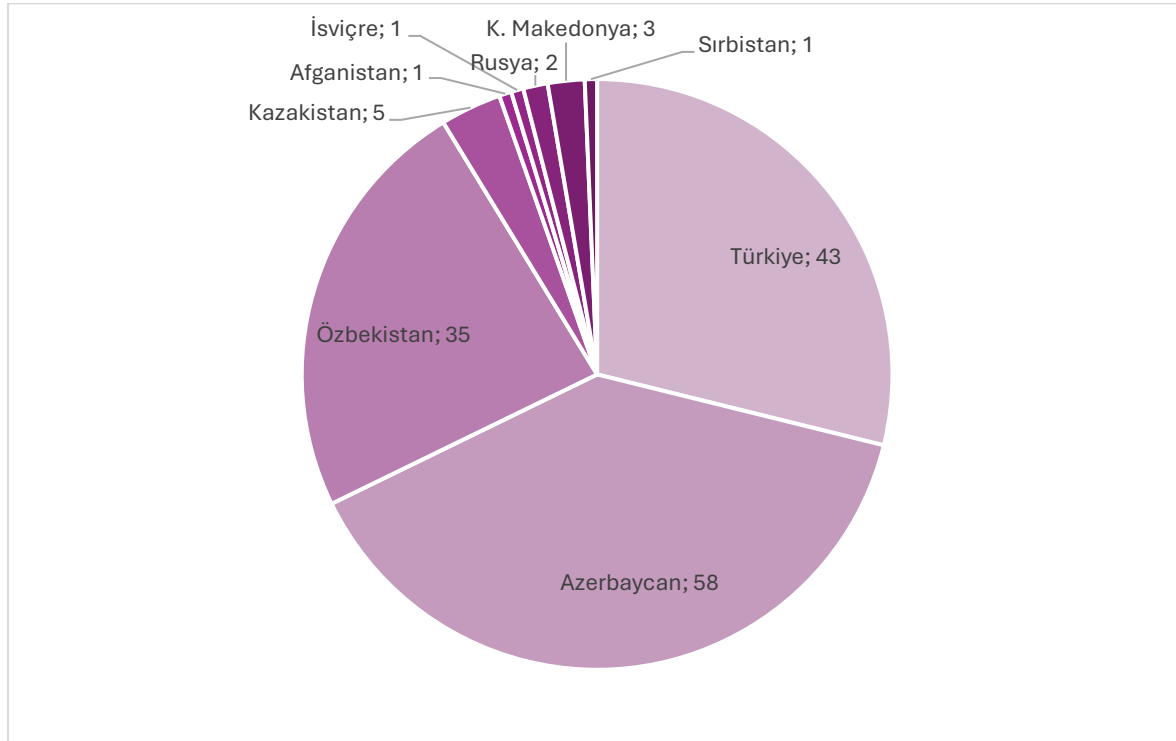
SALON 1	SALON 4	SALON 5
Oturum Başkanı: NECATİ DEMİR	Oturum Başkanı: YUSUF MİRZEZADE	Oturum Başkanı: AYTEN HEYBETOVA
HÜSEYİN KAFES ÜMİT YILDIZ BERKER KURT	SEFİYAR SULEYMAN OĞLU ABİSHOV YUSUF MİRZEZADE	GÜLBƏNİZ CƏFƏROVA
ERGENLERİN DİJİTAL SOSYAL OKUMA PLATFORMU WATTPAD'LE İLİŞKİSİ: TERCİH NEDENLERİ	YAPAY ZEKÂNIN HUKUKİ STATÜSÜNE DAİR YENİ KAVRAMLAR: "ELEKTRONİK KİŞİ" VE "TÜZEL KİŞİ BENZERİ VARLIK"	ALANSAL DİLBİLİMİN TANIMI VE DİĞER DİLBİLİM ALANLARIYLA İLİŞKİSİ
HÜSEYİN KAFES ÜMİT YILDIZ BERKER KURT	SEVİNC MUXTAROVA	AYTEN HEYBETOVA
ERGENLERİN DİJİTAL OKUMA PLATFORMU WATTPAD'LE İLİŞKİSİ: ETKİ	NÜMİSMATİK MALZEMELERE DAYALI AZERBAIJAN TARİHİ	EDEBİYAT TARİHİ BAĞLAMINDA TÜRK ÇOCUK EDEBİYATI TARİHİNİN YAZILMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR
NECATİ DEMİR	NAİLƏ MƏMMƏDOVA	ZEYNEP ASKEROVA
BİR HALK ANLATI TÜRÜ OLARAK EFSANELER	SÖZCÜKLERİN ANLAM BİLGİSİ	GENDER İLİŞKİLERİNİN DİLBİLİMSEL OLARAK İNCELENMESİ
ELİF OĞUZHAN	JALƏ MƏMMƏDOVA	XANİM GOYUSHOVA
İKİ MİLLET TEK YÜREK: MEHMET AKİF ERSOY VE BAHTİYAR VAHAPZADE'NİN ŞİİRİNDE ORTAK DEĞERLER	SOVYET YÖNETİMİ DÖNEMİNDE AZERBAIJAN EDEBİYATINDA MİLLİ KİMLİK SORUNU	MULTİKÜLTÜREL TOPLUMLARDA DİL VƏ KİMLİK: SOSİOLİNGVİSTİK YANAŞMA

Sempozyum İstatistiği

Türklerin Dünyası Enstitüsü ve Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi ortaklığında 10-11 Ekim 2022 tarihleri arasında düzenlenen 9. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda sunulan bildirilerin dağılımı aşağıdaki Tablo 1 ve Grafik 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Sunulan Bildirilerin Ükelere Göre Dağılımı

S	Ülke	Sunulan Bildiri Sayısı	%
1.	Azerbaycan	58	39
2.	Türkiye	43	29
3.	Özbekistan	35	23
4.	Kazakistan	5	3,4
5.	K. Makedonya	3	2
6.	Rusya	2	1,3
7.	Afganistan	1	0,7
8.	İsviçre	1	0,7
9.	Sırbistan	1	0,7
	TOPLAM	149	100

Şekil 1. Sunulan Bildirilerin Ükelere Göre Dağılımı

Sunulan bildirilerin sayı ve ülke dağılımı; sempozyum kurullarının teşekkülü ile 9. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, ÜAK tarafından belirlenen “Doçentlik” ve “Akademik Teşvik” kriterlerini yerine getiren uluslararası bir sempozyum olma kriterlerini sağlamaktadır.

Sempozyum Fotoğrafları

9 TÜRKLERİN
DÜNYASI
ULUSLARARASI SOSYAL
BİLİMLER
SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

**QARDAŞ XALQLARIN ORTAQ ŞAİR VƏ AŞIQLARI (ANADOLU TÜRKİYƏSİ VƏ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ)****KARDEŞ HALKLARIN ORTAK ŞAİR VE AŞIKLARI (ANADOLU TÜRKİYESİ VE
AZERBAIJAN EDEBİYATI BAĞLAMINDA)**

Seyfəddin EYVAZOV¹

Xülasə:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyfəddin Eyvazovun “Qardaş xalqların ortaq şair və aşığı” məqaləsində müasir Türkiyə və Azərbaycan sərhədləri daxilində yaşayaraq söz ustası kimi məşhurlaşmış Yunis İmrə, Qaracaoğlu, Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal, Aşıq Veysəl kimi sənətkarların yaradıcılığı gözədən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Yunis İmrə (Əmrə), Aşıq Veysəl, Dadaloğlu, Qaracaoğlu, Pir Sultan Abdal

Giriş

“Kitabi-Dədə-Qorqud”dan az sonra ərazicə böyüməsinə və müəyyən sərhədlər daxilində yaşama səbəbindən başlanan dillərin diferensiallaşması Qafqaz türkləri olan Azərbaycanlılarla Anadolu türklərinin yaxınlığına ciddi təsir etmədi və nəticədə bir sıra ortaq – hər iki xalq üçün yaradıcılıqları tam anlaşılan aşığı və şairlərin yetişməsinə rəvac verdi.

Doğrudur, ömrü Kərbəladada keçmiş M.Füzulini Kərkükdə olduğu kimi Anadoluda da Azərbaycandakı kimi oxuyub tədqiq etmişlər. Qazi Bürhanəddin (1344-1398) isə Qeysəriyyədə (Kayseridə) anadan olmuş və ana dilli şeirimizin müqtədir nümayəndəsidir. Amma son iki-üç yüz il üçün üzü Yunis İmrədən (Türkiyədə Emrə) bu yana çoxlu el şairləri və aşığıların yaradıcılığı hər iki ərazidə - Türkiyədə və Azərbaycanda eyni dərəcədə qavranılır. Burada təəccüblü bir şey yoxdur; zira, bu günkü İydirdə (İğdirdə) elə bizim Naxçıvanda danışmış kimi danışirlər...

Azərbaycanda tamamilə türk ədəbiyyatına mənsub yazıcıların əsərləri dəfələrlə çap olunmuşdur. Hətta Nazim Hikmət, Tofiq Fikrət və başqa ədiblər haqqında monoqrafik səviyyədə elmi araşdırmalar mövcuddur. Tofiq Fikrətin “Millət şərqi” (№ 7. Səh. 80-81) SSRİ-nin dağıldığı dövrdə gənclərin şüar kimi oxuduqları şeir idi

Zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa,

Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır.

...Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,

Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!

Yaxud Mehmet Akif Ərsoyun “İstiqlal marşı” (№ 10. Səh.121-122) hər bir Azərbaycanlının sevdidi şeirdir.

¹ Prof. Dr., Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası, <https://orcid.org/0009-0005-4575-0950> Seyfeddineyvezov@mail.ru

Yavuz Bülent Bakilərin “Azərbaycan ürəyimdə bir şah damardır” (№ 10. Səh.170, “Zaman” qəzeti, 1 may 1999.Səh.15)) şeirindən vəcdə gələrək Osman Fikrət Sərtqaya da eyni ifadəni Azərbaycanda işlətmişdir (Bax: “Kommunist” qəzeti, 5 aqust 1988

Əsas hissə

Lakin bizi bu yazıda məhz öz yaradıcılıqları ilə sərhədlərin tam aydınlaşmadığı ədiblər maraqlandırır. Məsələn, Şah İsmayıl Xətai Yunis İmrənin

Məni məndə demə, məndə deyiləm,

Bir mən vardır məndə məndən içəri. -

-misralarından təsirlənərək eyni rədifdə bir qoşma və bir qəzəllə orijinal şəkildə sufi görüşlərini ifadə etmişdir. (“Sazım” – “Gənclik”, 1973. Səh.15, 68)

Pir Sultan Abdalın da Xətaini mürşid kimi qəbul etməsini ədəbi nümu-nələr əsasında göstərmək olar:

Xətai

Hu deyəlim gerçəklərin dəminə ,

Gerçəklərin dəmi nurdan sayılır.

Pir Sultan Abdal:

Hu deyü çağırdım gerçək ərlərə -

Pirim var, neylərəm dünya malını.

Şah İsmayıl yazırdı:

Qızılgül, bağü bustanım, nə dersən?

Fəda olsun sənə canım, nə dersən?

Buradakı “nə dersən” ifadəsi bu gün də Anadolu türkcəsində “nə dersən” kimi də işlənir. Məhz bu səbəbdən müasir Türkiyənin şərq bölgəsindəki şifahi danışiq tərzilə Azərbaycanın cənub-qərb, məxsusən, Naxçıvan bölgəsinin danışığı tamamilə üst-üstə düşür.

Azərbaycanda son 50-60 ildə türk ədiblərinin – Tofiq Fikrətin, Əziz Nesinin, Səbahəddin Əlinin (Alinin), Orxan Kamalın, Suat Dərvişin, Rəşad Nuri Güntəkinin, Məhmət Seydanın və başqa türk ədiblərinin əsərləri çap olunmuşdur. Bu yaxınlarda rəhmətə getmiş Məmməd İsmayıl və onun əsərləri haqqında isə Türkiyədə ayrıca kitab buraxılmışdır. (Mehmet İsmayıl – Türkün sevgisi. İstanbul 2000. Türk dünyasından seçmələr seriyasından. Tərtibçi Enver Aras.)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Bir mən vardır məndə məndən içəri”

- deyən **Yunis İmrə** Türk dünyasında bir haqq adamı, övliya kimi tanınmışdır.

...Döyənə əlsiz gərək,

Söyənə dilsiz gərək,

Dərviş könülsüz gərək,

Sən dəriş olammazsan. (№ 5. Səh.18)

Qaracaoğlan (Təxminən 1606-1680) Türkiyənin Çuxurobada (Mut eli) anadan olmuşdur. Onun şeirləri Azərbaycanda dillər əzbəridir.

Yar gərək yarın qeydinə,

Qala yala yalvara-yalvara.

Yüz naz ilə qol boynuna,

Sala yalvara-yalvara.

Sevdim bir sərxoş leylini.

Yadlara verməz meylini.

Küsdürüb sınix könlünü.

Ala yalvara-yalvara.

Qaracaoğlan sözündə,

Canan xəyalı gözündə.

Qaldım həsrət yar üzündə,

Xala yalvara-yalvara.

Yaxud:

Ala gözlü, nazlı dilbər,

Qoyma mənbə el yerinə.

Gümüşdən kəmərin ollam,,

Qoyma məni bel yerinə

Türk variantı:

Ala gözlü, nazlı dilbər,

Qoyma məni ər yerinə.

Altın kəmərin olayım,

Dola məni bel yerinə.

...Gəl, qız, qarşımda dursana,

Bir mənim halım sorsana.

Zülfündən bir tel versənə,

Qoxlayalım gül yerinə...

Dadaloğlu da (1785-Tomarza, Türkiyə -Vəfat ? Kaman, Tütükiyə)

Qalxıb köç eylədi Afşar elləri,

Ağır-ağır gedən ellər bizimdir.

Ərəb atlar yaxın eylər uzağı,

Uca dağdan aşan yollar bizimdir.

Belimizdə qılıncımız girməni

Daşı dələr mızrağımın təmrəni.

Haqqımızda dövlət vermiş fərmanı,

Fərman padşahındı, dağlar bizimdi.

Dalaloğlum, yarın qovğa qurulur,

Ötət tütək, davlumbazlar vurulur.

Neçə qoç igidlər yerə sərilir,

Ölən ölür, qalan sağlar bizimdir. (№ 10. Səh.61)

Pir Sultan Abdal da eyni üslubda yazırdı:

...Bu dərvişlik bir diləkdir,

Bilənə böyük örnəkdir.

Qolsuz, yaxasız köynəkdir,

Geyəmməzsən, demədimmi?

Aşıqlar xarabat olur,

Haqq yanında qiymət olur.

Sevgi canda nemət olur,

Duyammazsan, demədimmi? (№ 10. Səh.64)

Yeri-yeri, yalan dünya,

Yalan dünya deyilmisən

Yeddi yol boşalıb yenə,

Dolan dünya deyimisən?! (Yenə orada. Səh.37)

Bütün şairlər və aşıqlar Dünya, İnsan və Zaman kontekstində şeirlər yazmışlar. Bu mövzu şairin fəlsəfi görüşlərini ifadə etmək üçün bir vəsilə olmuşdur. Səməd Vurğun, Məmməd Araz bu mövzuya rəng vermişlər. Yunis İmrə də Düyanın bivəfa, yalan olduğuna işarə vermişdir.

Dünyəvi mövzularda da Yunisin sözü var:

Yüyürürəm yana-yana,

Eşq boyadı məni qana.

Nə aqıləm, nə divanə,

Gəl gör mənə eşq neylədi? (Səh.49)

Və ya:

Daşdın yenə, dəli könül,
Sular kimi çağlarmısan?!

Axdın yenə qanlı yaşı,ım,
Yollarımı bağlarmısan?!(Səh.59)

Yunis üçün insan qəlbinin ziyarəti yüz Kəbədən üstündür:
...Yüz Kəbədən yeyrəkdir,
Bir könül ziyarəti (Yenə orada. Səh74)

1991-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Gözəllik suyu” adlı **“Türk ədəbiyyatından seçmələr”** kitabında (№ 10) 68 müəllifin əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından əlavə, Yunis İmrə, Qaracaoğlu, Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal, Aşıq Dəryami, Aşıq Veysəl, Tofiq Fikrət, Mehmet Akif Ərsoy, Orxan Şaiq Gökyay, Orxan Vəli, Nəcib Fazil Qısakürək, Yavuz Bülənt Bakilər, Nihal Adsız, Fazil Hüsni Dağlarca, Nazim Hikmət və adlarını buraya sığışdıra bilməyəcəyimiz onlarla şairin əsərləri burada yer almışdır.

Bizu bu sırada Yunis İmrə, Qaracaoğlu, Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal, Aşıq Dəryami, Aşıq Veysəl yaradıcılığı daha çox maraqlandırır. Və biz bunları **ortağ türk-azərbaycan şairləri** kimi qəbul edirik. Buraya əsil adı Həsən olan, 1850-ci ildə Karsın Çıldır bölgəsində Suhara kəndində anadan olmuş, 1913-cü ildə Qarsın Arpaçay ilçəsində vəfat etmiş **Aşıq Şenlik** də əlavə olunmalıdır. (№ 1. Səh.108) Aşıq Şenliyin şeirləri geniş şəkildə yayılmışdır. Amasiya bölgəsində onu öz şairləri kimi qəbul etmişlər. Onun yarıdıcılığında qoşma, gəraylı, cıqalı təniz, bağlamalar, divanilər yer almışdır ki, bunlar da klassik Azərbaycan aşığı yaradıcılığı üçün xarakterikdir. “Xoş gəldin, “İxtiyarlıq”, “Bağışla məni”, “Qış ilə baharın deyişməsi” kimi şeirlər ənənəvi aşığı ədəbiyyatı üçün uyğun xüsusiyyətə malikdir. Aşıq Abbas və Nəbi ilə deyişmələri var. 2012-ci ildə Qəşəm Vəliyev “Çıldır Aşıq Şenlik” kitabını Azərnəşrdə buraxmışdır.

Abbas:

Gəl sənən imtahan olaq, qəm donun geyin, aşığı,
İndi vuraram sinənə dağ ilə düyün, aşığı.
Tərən kimi yol gözlərim mən ovgah yerlərində,
Sən əlimə şikar kimi düşübsən bu gün, aşığı.

Şenlik:

Arzulayıb gəlmişiydim mən sizi deyir, aşığı,
Heç mi sənə yox məhəbbət, ey qəlbi xain, aşığı.
Əvvəl çox hərcayı getmə, sonra peşman olarsan,
Nə zaman ki, alt edərsən, o zaman öyün, aşığı.

Sivasın Sivrilan kəndində dünyaya gəlmiş **Aşıq Veysəl** (1894 -1971) bizim zamanəmizə ən yaxın olan Anadolu-türk aşığıdır. Onun qızı ilə bir neçə il bundan əvvəl Naxçıvan Dövlət Universitetində təntənəli görüş keçirildi.

Dost-dost deyə neçəsinə sarıldım,

Mənim sadıq yarım qara torpaqdır – (Səh.106)

Deyən Aşıq Veysəl o bir sənət adamları kimi, dünyanın vəfasızlığını göstərir. Aşığa görə getdiyimiz yol da bizi, əslində, bu dünyadan qoparmaq üçündür:

Uzun, incə bir yoldayam,
Yol gedirəm gündüz-gecə.
Heç bilmirəm nə haldayam,
Yol gedirəm gündüz-gecə. (№ 5 Səh. 132)

“İki zirvə” (№ 5) kitabı haqqında 15 may 1983-cü il tarixli “Kommunist” qəzetində “Səhvlər nədən yaranır?” adlı kəskin bir tənqidi məqalə verilmişdir. Məqalədə detal-detal tərcümə materialları təhlil edilmiş, fikir bildirilmişdir. Yalnız bir məqama diqqət yetirək. Məqalə müəllifi yazır: “Qaracaoğlanın bir bəndini orijinalda və tərcümədə olduğu kimi təqdim edirik:

Athılar yurdu aşıyor,
Badələr doldu, daşıyor.
Yavru, turuncun düşüyor,
Qoynundan xəbərin varmı?

Tərcümədən sonra:

Ərlər yurdu aşar gözlə,
Badə doldu, daşar, gözlə.
Gözlə, turunc düşər, gözlə,
Gülündən xəbərin varmı?

Göründüyü kimi, tərcümədə nəinki məna dəyişmiş, həm də şeirin axıcılığı pozulmuşdur. “ (Təəssü ki, müəllifin adını burada verə bilmirəm. Materialı şəxsi arxivimdən götürdüm S.E.)

Nəticə

Bu mövzu geniş olsa da, bu yazımızda bir məqalə daxilində müasir Türkiyənin şərq hissəsində Azərbaycan türkcəsi ilə **qovuşuq** ədib və aşuqların yaradıcılığına qısa bir nəzər saldıq. “İki zirvə” (№ 5) kitabında Aşıq Veysəl haqqında yazdığı ön sözdə Məmməd Aslan yazır: “Türk xalq şeirində Aşıq Veysəlin öz sənət biçimi, öz yeri aydın görünür. Yunis İmrə - kövrəklik, insanlığa ...çağırış, Qaracaoğlan – xalq ruhunun dadlı təbəssümü, vüsəl həsrəti, hicran közərtisi deməkdirsə, Aşıq Veysəl bu xalq sənətinin iti kəsəri, ictimai dərdlərini görən gözüdür.” (Səh. 82)

Fikrimizcə iki qardaş xalqın sərhədlərində yaşayaraq sərhədsiz sənət əsərləri ilə mənəvi və dil körpüsü yaradan bu sənətkarlar xalqlarımız durduqca yaşayacaqlar.

Ədəbiyyat

- Zükriyede Aşık tarzı şiir gelenegi ve Ruya Motivi. Profş Dr. Umay Günay. Ankara, 1999.
Yunis İmrə -Güldəstə. Bakı, Yazıcı, 1992.
Vedat Genç -Yunis Emreye şiirler. (Türk edebiyatı dizisi) İstanbul, 1997.
Ahmet Yesevi- (Hikmetleri). Hazırlatan- İbrahim Hakkulov. (Çeviren ve sadeleştiren Ehsan Sezai Toplu) Türk Dünyasından Seçmeler Dizisi. Milli Eytim Basın Evi. Ankara 1998.
Yunis İmrə, Aşıq Veysə. İki zirvə. (Şeiirlər) Yazıcı, Bakı, 1982
Qaracaoğlan- Şeiirlər. Bakı, Şərq-Qərb. 2006.
Tofiq Fikrət- Seçilmiş əsərləri.. Azərnəşr, 1969.(Ön sözün müəllifi Səbuha Sertel)
Rüstəm Hüseynov – Tofiq Fikrət (Monoqrafiya) Redaktoru fil.e.dok. Əkrəm Cəfər.
Aqşin Babayev – Nazim Hikmət. “İşiq” nəşriyyatı. Bakı, 1998.
Gözəllik suyu. Türk ədəbiyyatından seçmələr. Gənclik, Bakı, 1991. Tərtib edənlər, çevirənlər və redaktorları Məmməd Aslan, Hidayət.
Şəhər, axşam və sən. (Müasir türk şairlərinin şeirləri) Azərnəşr, 1974

Mehmet İsmayıl – Türkün sevgisi. İstanbul 2000. Türk dünyasından seçmələr seriyasından. Tərtibçi
Enver Aras.

Kələntər Kələntərli – Aldanmış nəhəng. “Xalq qəzeti” 20 avqust 1998. №221 (22921 (Nazim Hikmət
haqqında)

Qəzet materialları və internet resusları

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІ БАЙЛАНЫСЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

KURMACADA KAZAKÇA VE ÖZBEKÇE ARASINDAKİ BAĞLANTININ ÖZELLİKLERİ

Сайфуллаев Бауыржан Нұрымбетұлы¹

Бүгінгі таңда әлемдік жалпы лингвистикада тілдер контакты мәселесіне ерекше көңіл бөліне бастады. Тарихи байланысқан тілдер мен диалектілердің даму ерекшеліктері, сондай-ақ дүние жүзіндегі халықтар миграциясының артуы тілдер контактына кең мүмкіндіктер ашатыны белгілі. Бұл мәселе адамзат қоғамының барлық кезеңдерінде болған, бірақ оның ғылыми тұрғыдан зерттелуі XIX ғасырда әлемде салыстырмалы-тарихи тіл білімінің пайда болуымен байланысты болды. Осы кезеңде пайда болған «толқын теориясы» [9, 208] тілдер арасындағы байланыстың табиғилығын дәлелдеді. Тілдер контакты әлем тіл білімінде әртүрлі аталды. Олардың арасында «тілдер одағы» ұғымы кең таралып, кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. «Тілдер контакты» ұғымы «тілдер одағы» ұғымын толығымен алмастырмаса да, олардың ортақ белгілерін біріктіре алады. Бұл мәселе осы зерттеу жұмысының негізін құрайтын тіл білімінің әрбір саласының, соның ішінде түркологияның өзекті мәселесін алға тартады.

Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі тіл иесінің қолданысындағы тілдің жүйелік және құрылымдық жағына емес, қатынас құралы ретіндегі қызметіне бағытталуымен сипатталады. Тілдік өзгерістердің нақты себептері зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отырғандықтан қазіргі кезеңге дейін тіл теориясында контактология саласы ең күрделі, қарама-қайшылығы мол мәселелердің қатарына жатады. Бұл мәселені шешуде тілдік өзгерістердің ішкі және сыртқы себептерін бөліп қарастыру маңызды қадам болып табылады. Тілдік жүйе элементтерінің өзара әсерінен немесе сөйлеушінің санасы мен еркінен тыс тілдің ішкі үдерістер нәтижесінде алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Мұндайда тіл дамуының ішкі факторларына назар аудару қажет. Кейде тілдік өзгерістерге халықтың тілінен тыс себептер де, яғни әлеуметтік қарым-қатынастар, экономикасы мен мәдениетінің дамуы т.б. факторлардың да әсері болады. Оларды сыртқы факторлар деп атайды. Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі – қандай да бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасқа лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихи т.б. себептермен тығыз байланысты. Бұл әлбетте күрделі, әрі көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір дәуіріндегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Қазіргі тіл білімінде ауқымды кеңістікте таралған түркі тілдерін салыстырмалы түрде зерттеу, олардың тілдік байланыстарын анықтау лингвистикалық контактология үшін және осы бағыттың қажеттілігі мен даму болашағын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Түркі тілдес халықтар, этникалық топтар – түркі халықтары деген ортақ атаумен аталады. Түркі тілдерінің бір негізден тараған өзара туыстас тілдер екендігі олардың

¹ Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика университеті, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доцент м.а., филология ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), Ташкент, Өзбекстан sayfullayevbaurjan@gmail.com

морфологиялық формалары мен синтаксистік тәсілдеріндегі ортақтықтан, жақындықтан да, дыбыстық жүйелері мен негізгі сөздік қорындағы ұқсастықтан байқалады.

Дүниеде басқа тілдермен араласпайтын тіл жоқ. Мұндай қарым-қатынастар тіл білімінде ұзақ уақыт бойы ғылыми зерттеулерге арқау болған объективті шындық, бұл мәселе әлі күнге дейін күн тәртібінен түспеген. Бұл мәселе аймақтық тіл білімінде жаңа мағынаға ие болды, онымен арнайы бөлім – контактология ғылымы айналысады, яғни контактология бөлімінде байланыстағы тілдер мен диалектілер зерттеледі. Ғылымда лингвистикалық контактологияның әртүрлі түсіндірмелері бар. Бұл мәселе контакт лингвистиканың объектісі болып табылады. Контакт лингвистикасы немесе лингвистикалық контактология ареалдық лингвистиканың да, жалпы тіл білімінің де объектісі болады. Сондықтан жалпы тіл білімі негізінен тіл контакттарымен айналысса, ареалдық лингвистика жоғарыда айтылғандай тілдік құбылыстарды да, яғни тілдердің контактын және диалектілердің контактын қарастырады.

Біз осы шағын зерттеуімізде қазақ және өзбек тілдерінің контактының кейбір мәселелеріне мысалдар арқылы дәлелдеп тоқталамыз.

Атақты лингвист ғалым У.Вайнрайх тіл контактын былайша сипаттайды:

1) **казуал**, яғни тұрақты емес, кездейсоқ контакт; бұл тілдердің үздіксіз контактына байланысты болады, соның салдарынан соншалықты көп сөздер үйренбейді;

2) **перманент**, яғни тұрақты және тығыз контакттар.

Қазақ-өзбек тілдерінің біз зерттеп отырған ареалдағы контактыны екіншідегі контакттар тізіміне қосуға болады, себебі бұл саладағы қазақ-өзбек тіліндегі байланыстар ежелгі және тұрақты.

Көп жылдық тарихы бар қазақ және өзбек тілдері қарым-қатынастарының осы тілдердің сөздік қорына із қалдырғаны сөзсіз және бұл процес әлі күнге дейін өз жалғасын табуда.

Осы шағын зерттеуіміз ғылыми-теориялық деңгейде аз зерттелген, тарихи тілдік қатынастар мен қазіргі тілдік сабақтастықты, тілдік үдерістерді, лингвистикалық контактология мәселелерін қазақ және өзбек тілдері негізінде қарастыру, лексикалық элементтердің ену және игерілу үдерісі, тілдік қатынастардың мәселелері алғаш жан-жақты зерттеуге арқау болуымен өзекті.

Тілдік өзгерістердің нақты себептері зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отырғандықтан қазіргі кезеңге дейін тіл теориясында контактология саласы ең күрделі, қарама-қайшылығы мол мәселелердің қатарына жатады. Бұл мәселені шешуде тілдік өзгерістердің ішкі және сыртқы себептерін бөліп қарастыру маңызды қадам болып табылады. Тілдік жүйе элементтерінің өзара әсерінен немесе сөйлеушінің санасы мен еркінен тыс тілдің ішкі үдерістер нәтижесінде алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Мұндайда тіл дамуының ішкі факторларына назар аудару қажет. Кейде тілдік өзгерістерге халықтың тілінен тыс себептер де, яғни әлеуметтік қарым-қатынастар, экономикасы мен мәдениетінің дамуы тағы басқа факторлардың да әсері болады. Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі – қандай да бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасы лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихы тағы басқа себептермен тығыз байланысты. Бұл күрделі, әрі көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір дәуіріндегі экономикалық,

әлеуметтік, саяси, мәдени өмір тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Тілдің ерекшелігі екі факторға, яғни тілдің пайда болуы мен оның басқа тілдермен қарым-қатынасқа түсуіне байланысты болады, сол арқылы тілдік қатынастар жүзеге асырылады.

Халықтардың бір-бірімен көрші тұруы, бір мемлекетте көп ұлтты халықтардың өмір сүруі және олар бір-біріне жақын көзқараста болса да, мұндай факторлар адамның сыртқы бейнесіне ғана емес, тілі мен мәдениетіне де әсер етпей қоймайды. Екі немесе одан да көп тілдер, бір-біріне туыс немесе туыс емес тілдер болсын, өзара ұқсас болады, өйткені, олар өздерінің географиялық және қоғамдық-әлеуметтік араласуы жағынан бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі.

Адамзат тілдері өзінің даму тарихы үдерісінде басқа тілдермен үнемі белгілі-бір деңгейде контактіге түсіп отырады. Тілдік қарым-қатынас екі немесе одан да көп тілдердің өзара байланысқа түсіп, бір-бірінің құрылымы мен сөздік қорына әсер етуі болып табылады.

Бүгінгі таңда лингвистикалық контактология, лингвистика ғылымының тілдік қарым-қатынастар теориясына және контактология ғылымына ерекше назар аударып отыр. Контактология – тілдік қарым-қатынастың түрлерін, пайда болуы және дамуын зерттейтін тіл білімінің саласы. Контактология ғылымы XIX ғасырдың 50 жылдарында пайда болып, лингвистикада жеке бағыт ретінде қалыптасты, қазіргі кезде әлеуметтік лингвистиканың құрамдас бөлігі [3, 280 с.].

Н.Б.Мечковскаяның пікірінше, лингвистикалық контактология – белгілі-бір геосаяси кеңістікте тарихи және әлеуметтік жағдайдағы қарым-қатынасқа негізделген әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың, этностардың және жеке адамдардың тілдерінің араласу үдерісін зерттейді [4, 456].

Лингвистикалық контактология дегеніміз – белгілі бір әлеуметтік-тарихи жағдайда екі немесе бірнеше тілдердің қарым-қатынас механизмін зерттейтін жеке лингвистикалық пән болып табылады және тіларалық ықпалдастықтың экстроллингвистика (әлеуметтік, психологиялық, этнологиялық және т.б.) факторларын, тілдік қарым-қатынастардың лингвистикалық үдерістерді байланыстыратын құбылыстарды қарастырады. Ал лексикалық контактология – қарым-қатынасқа түскен екі немесе бірнеше тілдерді барлық тілдік деңгейлеріндегі лексикалық бірліктерінің бейімделуін зерттейді [1, 445].

Тілдердің қарым-қатынасы туралы тіл теориясының маманы Ю.Д.Дешериев «тілдік қарым-қатынас» дегенде екі немесе одан да көп тілдердің немесе диалектілердің бір-біріне ықпалы, бір-біріне енуі, бір тілдің өзге тілдерден түрлі тілдік фактілерді қабылдауы, сондай-ақ түрлі кезеңдерде болған тілдік қарым-қатынастар нәтижесі деп тұжырымдайды [2, 68].

Контактология теориясы субстрат, суперстрат, адстрат, билингвизм, интерференция, конвергенция, дивергенция, тілдер араласуы тағы басқа маңызды феномендермен тығыз байланысты.

Жалпы тілдік байланыс екі түрлі тілдің немесе диалектінің өкілдері бір-бірімен сөйлескенде немесе жазған кезде пайда болады. Басқаша айтқанда, екі немесе одан да көп тілдік топтардың сөйлеу қатынасы – тіл контакты болып табылады. Мысалы, қазақ пен өзбек бір-бірімен араласқанда, яғни қарым-қатынасқа түскендегі қолданылатын тіл «контакт тілі» деп аталады. Бұл ретте қазақ пен өзбек қазақша сөйлесетін жағдайда

контакт тілі қазақ тілі болады, егерде өзбек тілінде сөйлесетін болса контакт тілі өзбек тілі болып табылады.

Тіл контакты нәтижесінде тілдер бір-бірінен алшақтауы немесе жақындасуы мүмкін. Осы орайда алшақтап кетуі «дивергенция», жақындасуы «конвергенция» деп аталды. Тілдердің қарым-қатынас жасауына тиімді жағдай – адамның екі тіл жүйесін бірден қолданылуы кезіндегі – билингвизм «қос тілділік» болып табылады. Қостілділік индивидуалды немесе жеке (белгілі бір этностың жеке мүшелерінің екі тілде сөйлесіп, оны қолданылуы) және көпшілік қостілділік (белгілі бір этнос мүшелері көпшілігінің екі тілде сөйлесіп, қолданылуы) болып бөлінеді. Сонымен қатар қостілділік индивидуалды (тудырушы) және коллективтік қостілділік (қолданушы); аймақтық қостілділік (елдің жеке аймағы халқының екі тілде қатар сөйлесіп, қолданылуы); табиғи (қатар өмір сүретін екі тіл өкілдерінің қос тілді білуі мен қолданылуы) және жасанды қостілділік (әдейі, жоспарлы түрде екінші тілді үйренуге қажетті жағдайлар туғызу нәтижесінде екі тілді бірдей білуі және қолданылуы) т.б. Адамзат тарихында бұндай жағдайлар көптен кездеседі, мысалы, Өзбекстандағы қазақ ұлты өкілдері, себебі бұл киелі мекенде туылып-өскен қазақ азаматтары ең бірінші орында өздерінің ана тілін жетік меңгерсе, ал мемлекеттік тіл ретінде өзбек тілінде үйреніп, кейінірек екі тілді де меңгере алған.

Тілдердің қарым-қатынасы нәтижесінде интерференция, конвергенция және дивергенция деген ұғымдар пайда болған. Қазіргі кезге дейін лингвистикада интерференция құбылысына қатысты лингвистердің тұжырымдары бір жүйеге келген жоқ. Э.Хаугеннің пікірінше, «интерференцияқандай да бір лингвистикалық бірліктің бір мезетте екі бірдей тілдік жүйенің элементіне айналуы жүзеге асатын лингвистикалық тоғысуы» болса [5, 344], У.Вайнрайх интерференцияны бірнеше тіл білу нәтижесінде кез келген тілдегі қостілді адамдардың сөйлеуінде орын алатын тілдік норманың ауытқуы деп түсіндіреді [6, 25].

Бұл ұғымдарға «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» жеке-жеке анықтамалар берілген: «Интерференция – тілдік қарым-қатынастары кезінде екі тілдік жағдайда тілдік жүйенің өзара байланыстары сонымен қатар, қостілді адамның бір тілінің екінші тілге саналы емес әсерінің үдерісі, сондай-ақ осы ықпалдың нәтижесі. Интерференция тілдің әр қаттауында әртүрлі байқалады, мысалы, фонетикалық-фонологиялық деңгейде акцентті ажырата алмау, редукцияның белгілерін көшіру, ал морфологияда екі тілдің грамматикалық сапаларын ұлғайту интерференция болады.

Лингвистика ғылымында тілдер байланысын адстрат – тілдердің өзара қатар өмір сүруі мен жанасуы (әдетте шекаралас аймақтарда байқалады), суперстат – жергілікті халық тіліне уақыт ағымымен басқа тілдердің қабаттасуы, субстрат – қабаттасқан тілдерге негізгі тілдің ықпал етуі деген анықтамалар беріледі. Осы орайда айта кетуіміз керек, Өзбекстан Республикасының Қазақстан Республикасына көршілес тұрған аймақтарында қазақша, әсіресе, Оңтүстік Қазақстан халқының тілінде өзбекше адстраты кездесіп отырады. Бұл құбылыс өзбек пен қазақтың, қарақалпақ пен қазақтың, қырғыз бен қазақтың, түрікмен мен қазақтың арасында да байқалатын құбылыс.

Контактология теориясын зерттей келе, қазақ және өзбек тілдерінің қарым-қатынасы негізінде билингвизм, тілдердің араласуы, суперстат, лексикалық кірмелер мен интерференция үдерістерінің болғаны анықталды.

Өзбекстан Республикасының дерлік жер-жерлерінде қазақ ұлты өкілдері өзбектермен іргелес өмір сүруде. Ана тілі қазақ тілі болғанымен, өзбек тілінде меңгерген

деп айта аламыз және бұл тілді күнделікті өмірде де қолдана алады. Басқаша айтқанда қостілділік басым.

Қазақ тілі өзбек тіліне жан-жақты әсер ететіндіктен, өзбек тілінің де қазақ тіліне фонетикалық, лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік, стильдік әсері байқалады.

Тілдік ерекшеліктері бір-біріне жақын сөйленістер, алдымен, сөйленістер тобын жасайды, сөйленістер тобынан диалектілер құралады. Мұның өзі тілдің, оған кіретін диалектілердің құрамында ортақ және айырым белгілердің болуына байланысты. Айырым белгілер әдеби тілден диалектіні және бір диалектіні басқа диалектілерден ажыратып көрсетеді. Бір диалекті үшін айырым белгі болып саналатындар басқа диалектілерге ортақ-жалпылық сипат танытып, оларды топтастыратын белгі болуы мүмкін. Айырым белгілердің ұқсастығынан диалектілердің жалпы белгісі шығады, ол диалектілердің санын да, көлемін де ажырататын негіз болып табылады. Диалектінің бар-жоғы осы жеке-айырым белгі мен жалпы-ортақ белгінің көлеміне қарай анықталады. Айырым белгілер тілдің:

- ✓ Дыбыс жүйесінде: *ләгән-леген, пахта-мақта, мышық-мысық т.б.*
- ✓ Грамматикалық құрылымында: *оқығын, барулы, келулі т.б.*
- ✓ Лексикалық қабатында: *топы, тандыр, зуала, бәдірең, таға т.б.*

Қазақ диалектологиясында ұлттық тілдің құрамдас бөлігі – жергілікті ерекшеліктерді көп жылғы егжей-тегжейлі зерттеулер нәтижесінде олардың таралу көлеміне қарай диалектіден гөрі говорлық сипаты басым деген түйінге келіп, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін говорлар сипаты басым деген түйінге келіп, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін говорлар тобына бөлетін пікірқалыптасты деуге болады. Сонымен қатар, қазақ диалектологиясында говор терминінің орнына **сөйленіс** термині орнықты.

Өзбекстан Республикасындағы қазақ диалектілерін ареалдық тұрғыдан зерттеген профессор Т.Айдаров оны 2 топқа бөледі:

1. Ташкент төңірегіндегі қазақ диалектісі. Құрамына Ташкент облысының Бостандық, Қыбрай, Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Аққорған, Бөке, Піскент, Жаңажол, Шыназ елді мекендері; Сырдария мен Жызақ облысының Сырдария, Фарыш, Арнасай елді мекендері; Түркістан облысының Келес, Сарыағаш, Шардара, Жетісай т.б.

2. Бұхара қазақтарының диалектісі. Құрамына Тамды, Кенимех, Науаи, Қаракөл, Ромитон және Нұратаға дейінгі болған елді мекендер.

Жалпы қазақ-өзбек тіл ареалыда өзара контакттың болуы қай дәрежеде болмасын, ғылыми еңбектерде және түрлі зертеулерде өз көрінісін тапқан. Әрине, бұл контакт үйреніп жатқан тілдің баюына өз септігін тигізеді.

Өзбек және қазақ тілдерінің контакттарында өзбек тілінің қазақ диалектеріне жергілікті говорлардан сөздер көп сіңісіп кеткен. Бұл, әрине, қазақ диалектісі өкілдерінің өзбектермен қарым-қатынаста өзбекше (түркі тілдері) кірме сөздерін өз сөздерінде жиі қолданылуының, бір сөзбен айтқанда, қазақ тіліне жақындығынан туындайтын нәтиже.

Өзбекстан қазақтарының сөйленісінде (говорында) Өзбекстандағы өзбек диалектілеріне тән аймақтық ерекшеліктер көрініс тапқанын, тіпті жергілікті қазақ жазушыларының шығармаларында да қолданылғанын айта кеткен жөн.

Тіл білімінде тілдік қарым-қатынастардың төмендегідей типтері бар.

1. Тікелей қарым-қатынас. Мұнда әртүрлі тілде сөйлейтін этностар араласып, олардың арасында екі тілді азды-көпті бірдей меңгерген адамдар тобы пайда болады.

2. Жанама қарым-қатынас. Мұндай қарым-қатынастар аудармалар (ғылыми, көркем әдебиеттер, шығармалар, кинофильмдер, БАҚ материалдары, радиохабарлар т.б.) арқылы болады.

Қазақ тілі мен біз қарастырып отырған өзбек тілдері арасындағы тілдік қарым-қатынаста тікелей қарым-қатынас та, жанама қарым-қатынас та болған деген тұжырым жасаймыз.

Көркем сөз шеберлері өзіне керекті материалдарды халық өмірінен, халық тілінен алып пайдаланады. Сондықтан онда жалпыға ортақ біртұтас әдеби тілмен қатар кірме сөздер мен белгілі бір территориялық аймақта ғана айтылатын жергілікті ерекшеліктер кездесіп отырады.

Жергілікті қазақ жазушылары¹ шығармаларында кантактқа байланысты қазақ диалектісіне сіңісіп кеткен сөздер мен сөз формаларының екі категориясын қарастырамыз. Олар: 1. Өзбек тілінен енген сөздер мен сөз формалары. 2. Парсы және араб тілдерінен өзбек тілі арқылы енген сөздер мен сөз формалары. Мұндай сөздердің түрлері тарихи емес, қазіргі лексикалық қабаттары зерттеліп, әр сөз жазылады, олардың семантикасындағы өзіндік ерекшеліктері түсіндіріледі. Сөздердің лексика-семантикалық түсіндірмелерінде олардың дыбыстық құрылымы, кейде этимологиялық белгілері де сол орындарда беріледі.

Өзбек тілінен енген сөздерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Яғни, біріншісі – өзбек тілінің диалектілері, ауызекі сөйлеу тілінен енген сөздер. Мұндай сөздер қазақ жазушыларының шығармаларында жиі кездеседі, әрине, жоғарыда айтқанымыздай, бұл жағдай олардың жергілікті өзбек халқымен үнемі байланыста болуының нәтижесі. Екіншісі – әдеби тілден енген сөздер, яғни көркем әдебиет, мектеп, мерзімді баспасөз, ақпараттық жүйелерінен енген сөздер. Көркем әдебиеттен алынған сөздер тапшы екені рас. Себебі, қазақтар өзбек ақындарының шығармаларыны, негізінен қазақ тіліндегі аудармасын оқиды.

Прозалық шығармаларды диалектілік ерекшеліктер негізінен кейіпкерлердің тілінде қолданылады. Сонымен қатар, кейде автор сөзінде қолданылуы да орын алып отырады. Жазушылар диалектілік ерекшеліктерді көбінесе жергілікті тұрғындарды сипаттауда, халық тұрмысын шынайы көрсету, белгілі бір аймаққа тән материалдық және рухани мәдениет ерекшеліктерін беру үшін, халықтың болмысын, рухын шынайы түрде бейнелеу мақсатында қолданады. Мысалы, Өзбекстан қазақ ақын-жазушылары шығармашылығында осындай ерекшеліктер кездесті: **Ер** сөзі, «...Егер менің ерім Сейіт халықтың қас жауы болса, онда сол халықтың досы кім?»[4, 116]. «...Иә, сол жігіт болады біздің еріміз»[4, 284]. Қазақ тілінде **ер** сөзі көмекші етістік қызметін атқарады, ал өзбек тілінде заттық ұғымды білдіріп зат есім сөз табы, яғни күйеу мағынасында қолданылады.

Таға сөзі де жиі қолданылады:

Ес і мде **таға** жұртта жүрген кез і м.

Жал ұстап, тай, құнанды мінгендерім (С.Иманбеков, “Туған жер тынысы” 78-бет). Профессор Т.Айдаров Ташкент төңірегіндегі қазақ диалектілерінде нағашы сөзінің орнына таға сөзі қолданатынын айтып өткен. Сөз графикалық жағынан ерекшеленгенімен, фонетикалық жағынан бірдей. Өзбек тілінің ықпалымен бұл сөз

¹ Бұл жерде Өзбекстан Республикасында туылып-өскен ақын-жазушылар туралы айтылып отыр.

қазақ тіліне енді. Негізі әдеби тіл нормасына нағашы сөзі келеді және бұл сөздің қолдану аясы кең.

Жергілікті жазушылар өз шығармаларында өзбек жазба әдебиеті мен ауызекі тілдің лексикасын ғана емес, сөзжасамын, біріккен және қос сөздерді, сөз таптарының мүмкіндіктерін, сөздің грамматикалық түрлерін тиімді пайдаланғанының куәсі болдық. Яғни бұл мәселеге бір-екі мысалдар арқылы тоқталуды жөн көрдік.

Сөзжасам. Аффиксация. Бұл әдісте жасалған бір сыңарында дәл өзбек тіліндегі сөзжасамдар, кейбіреулерінде мұндай аффикстер қазақ тілі фонетик ерекшеліктерге ойыстырылған вариантта қолданылған, сонымен қатар, сөзжасамына негіз болған сөз өзбек тіліне, жасаушы аффикс қазақ тіліне немесе керісінше, негіз сөз қазақ тіліне жасаушы аффикс өзбек тіліне сай болуы мүмкін. Осы орайда жасалу қалыпы өзбекше, бірақ өзбек тіліндегі сөз жасаушы аффикстердің қазақ тіліндегі варианттары көрінісін тапқан мысалдар анализ жасалады.

Жазушылар шығармаларында өзбек тіліндегі зат есімнің жасалуы мен формалық негіз бен қосымшалар сирек қолданылып, осы орайда қазақ тіліндегі сөзжасам арсеналын жақсы пайдаланған. Осыған байланысты өзбек тіліне тән сөздердің жасалуына аз көңіл бөлінеді. Бұл мәселеде біздің көзқарасымыз: талдау нысаны ретінде сөзжасамдағы негіз, формалаушы аффикс және формалауыш алынды.

-қы аффиксінің варианттары. **-қы** аффиксі мен оның варианттары арқылы сөзжасам түркі тілдерінің бәрінде кең таралғаны белгілі. Оның қазақ тіл білімінде екі нұсқасы айтылады. Жергілікті жазушылардың шығармаларында бұл аффикс арқылы жасалған кейбір сөздердің тек өзбек тілінде ғана қолданылғаны айтылады.

-кі варианты. Түркі сөздеріне жалғанған

ақырғы – oxirgi: *Сүйемін мен, сүйемін мен сендерді,*

Алар демім қалғанынша ақырғы (Төлеген Айбергенов. Бір тойым бар. 7-бет).

Айта кету керек, парсы префикстері арқылы жасалған сөздер бар, бірақ іс жүзінде префикстер қазақ тіліне тән емес.

бе(й)-, ба-префиксі. Бұл парсы префиксі туралы қазақ тіл білімінен дерек таппадық.

бе- варианты. Түркі сөзінің негізіне қосылған:

бейтаныс – betanish: *Бейтаныс итке жақын кеп,*

Басынан сипап-силама.

“Бас салғалы жатыр!” деп,

Қырышып бір алса, жылама (М.Омаров. Ай астындағы айналайындар. 57-бет). «Таныс» сөзі өзбек әдеби тілі мен оның диалектілеріне тән «бе» префиксін алады. Тек жергілікті қазақ диалектісінде қосымша мен негіздің арасына **й** дауыссызының қосылуы бірегейлікті қамтамасыз еткен.

Сонымен қатар жергілікті ақын-жазушылар тілінде күрделі сөздер түрлері жиі кездеседі. Солардың бір-екеуінен мысалдар келтіреміз.

Қос сөздер.

азық-ауқат – oziq-ovqat: – *Әрине, майдангерлерге азық-ауқат, киім-кешек керек-ақ.* (Р.Райымқұлов. “Қара жорға” 61-бет). Бұл сөздің орнына қазақтың азық-түлік сөзі қолданылады. Оның құрамындағы «ауқат» сөзінің де пассивті қабаты бар, оның синонимі «тамақ» актив қолданылады. Сөздіктерде бұл сөздің уақыт сөзіне қатысты

екендігі айтылады, бұл сөзді оң сөзімен байланыстыру орынды, яғни avla/avqa және көптік t жұрнағы арқылы түсініктеме беру орынды болар еді.

Біріккен сөздер.

қозапая – g‘ozaroya: *Мақта егетін жерлер қозапаядан тазартылып айдалды да, кең тәгілді.* (Рахметолла Райысқұлов. Қара Жорға. 150-бет). Бұл сөз жергілікті қазақтар тілінде және жергілікті жазушылар шығармаларында ғана қолданылған.

Тіркескен сөз.

тәрк em i n – tark (arabcha) etib: *Кеше түнде жаюлы тәсегімді тәрк em i n ең* (Рахметелло Райымқұлов. Қара жорға. 67-бет). Мұнда өзбек әдеби тіліндегі қалыптың өзін пайдаланған.

Прозалық шығармалармен салыстырғанда, лирикалық шығармаларда диалектілік ерекшеліктер әлдеқайда аз қолданылады, оның үстіне онда негізінен лексикалық ерекшеліктер, ал фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктер мейлінше аз. Сонымен қатар поэзиялық туындыларда да дыбыстық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктер кездесіп отырады. Бұл жерде жергілікті тұрғындардың тіліндегі фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерді көрсету емес, ойын нақты беру, қысқа да түсінікті етіп жеткізу мақсатынан туындаған.

Қорыта айтқанда, екі немесе одан көп тілдердің географиялық және қоғамдық-әлеуметтік тұрғыда араласуын тілдік қарым-қатынастар деп атауға болады және тілдераралық ықпалдастыққа әлеуметтік, экономикалық, мәдени, діни, саяси, психологиялық, көршілік факторлар ықпал етеді. Солай екен, қазіргі қазақ лексикасында қазақ және өзбек сөздердің корпусын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негізін құрастыру және салыстырмалы-типологиялық зерттеудің теориялық және практикалық маңызы зор және өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 33-39. Retrieved from <https://cajlp.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
- Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
- Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
- SB Nurymbetovich. <https://cajlp.casjournal.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
- Айдукович Й. Основные понятия лексических контактологии (на материале русизмов в славянских языках) / II Международный конгресс исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», – Москва, 2004, 445 с.
- Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Москва, 1972. 25-60 с.
- Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – М: Наука, 1975. – С. 208.
- Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – Москва, 1966. – 402 с.
- Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социоллингвистика: Словарь-справочник. – Назрань: Пилигрим, 2011. – 280 с.
- Мечковская Н.Б. Языковой контакт // Общее языкознание. – Минск: Высшая школа, 1983. – 456 с.
- Райымқұлов Р. Қара жорға.

- Сайфуллаев Б. Қазақ және өзбек тілдерінің көркем әдебиеттегі ерекшеліктері: Монография. – Ташкент, 2025. – 120 б.
- Хауген Э. Процесс заимствования / Хауген Э. Новое в лингвистике. – Москва, 1972. 344-382 с.

**ҚАЗАҚ ГОВОРЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР
(Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданы қазақ тұрғындарының тілі
мысалында)**

Каримбердиева Аяжан Уәлиханқызы¹

Резюме

Бұл мақалада біз, қазақ диалектологиясы туралы, Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданы қазақ говорның фонетикалық ерекшеліктері мен оның жасалуы туралы қысқаша мәлімет береміз.

Abstract

In this article, we give a brief overview of Kazakh dialectology, as well as the phonetic features of the Kazakh dialect of Yukori Chirchik district of Tashkent region and its structure.

Диалектология ғылымы – белгілі бір тілдегі диалектілік яғни жергілікті ерекшеліктерді зерттейтін тіл ғылымының бір саласы. Диалектологияның зерттейтін нысаны – жергілікті тіл ерекшеліктерін тексеру. Диалект, говор деп халықтық я ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктері бар жергілікті тармақтарын, бөліктерін айтамыз.[Ш. Сарыбаев, О. Нақысбеков, 1990: 4-бет]

Қай тіл болмасын оның ішіндегі диалектілік ерекшеліктерді жинап, зерттеудің маңызы зор. Жергілікті ерекшеліктердің құрамында көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі тайпалық тілдердің қалдықтары бар. Оның құрамында қазақ халқының әр түрлі дәуірлерде көрші халықтармен қарым-қатынасынан туған кірме сөздер де бар.

Ол жалпы тілге тән ортақ белгілер деп өзгеше ерекшеліктерді қамтиды. Қазақ тіл білімінің жас саласы деп есептелсе де, диалектологиялық зерттеулерге назар аударылғаны 70 жылдан астам уақыт өткен. Қазақстанның барлық облыстарына қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері жиналып, бірте-бірте Қазақстаннан тыс жерлердегі қазақтар мекендейтін аймақтардан материалдар жинала бастады. Соның негізінде арнайы ғылыми жұмыстар қолға алынып, мақалалар мен монографиялар, құнды-құнды еңбектер жазылды. Түрлі аймақтарда тұратын қазақтардың тілі сәл болса да өзіндік айырмашылығымен ерекшеленеді. Диалектология мәселесіне айтулы ғалымдар С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ғ. Қалиев, Ә.Нұрмағамбетов, С. Омарбеков, О. Нақысбеков, Ж. Болатов, Н. Жүнісов, Т. Айдаров, Ш.Бектұров, Б. Бекетов т.б. айрықша көңіл аударғанын айтып өткеніміз жөн.

Халық тілінде кездесетін жергілікті тіл ерекшеліктері – тіл зерттеушілерінің назарын ертеден аударып келе жатқан құбылыстардың бірі. Қай тілден болмасын осы жергілікті деп аталатын тіл құбылыстарын кездестіріріміз анық әрі кездестіріп жүрміз де. Бірінде аз, бірінде көп деген сияқты, әйтеуір, мұндай жергілікті өзгешеліктердің

¹ Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика университеті, Қазақ тілі мен әдебиеті білім бағытының 2-курс студенті, Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.ф.д., (PhD) Сайфуллаев Б.Н. sayfullayevbaurjan@gmail.com

барлық тілде бар екені даусыз. Қазақ тілі де осы сияқты, қазақ жұрты тараған өлкелердің бәрінде де сол жердің әрқайсысындағы қазақтардың тіліне тән сөз ерекшеліктерінің бар екені байқалып жүрген жайт. Мұны ғылымда диалектілік құбылыстар деп атайды.

Диалектілік құбылыстар – халық тілінің жемісі, халық тілі дамуының кезеңі тудырған тіл құбылыстары. Әрбір өлкеде тұратын қазақтардың тілінде кездесетін бұл секілді тіл айырмашылығының пайда болуының тарихи сыры бар.[Т.Айдаров, 1975: 28-бет] Мәселен, біз осы еңбекте сез еткелі отырған Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі диалектілік айырмашылықты алатын болсақ, олардың көбінің-ақ түптеп келгенде із-өкшесі өзбек тілінің әсері бар екенін көреміз. Мұның себебін тусіну онша қиын емес. Бұл жерде тұратын қазақтардың ежелден өзбек халқымен іргелес, қоныстас, ағайындас ел болғанымен байланысып жатыр. Ұзақ жылдық тілдік қарым-қатынас нәтижесінде осы аймақ қазақтарының тіліне аталған тілдерден ауысқан сөздер де аз емес. Ол сөздер өздері енген тілге әбден етене болып, сіңісіп кеткен. Демек, мұндағы біздің айтайық дегеніміз – қазақ тілінде де жергілікті тіл айырмашылығы бар екендігі, сосын оның өзі кездейсоқ пайда болмағандығы, белгілі тарихи дамудың нәтижесінде туған тіл құбылыстары екендігі. Әрине, бұл құбылыстардың көлемі барлық өлкенің қазақтары тіліне ортақ құбылыстармен салыстырғанда әлдеқайда аз. Бірақ көлем жағынан қанша шағын болғанымен, бұл өзгешеліктерді ескермеуге де болмайды. [Қошабаева О, 1994: 41-бет]

Ю.Абдувалиев зерттеу жұмысына көз жүгіртіретін болсақ, түрлі тарихи-экономикалық жағдайда ескерте келіп, сол тұрғындардың қоныстауының тарихи кезеңдеріне, олардың өзбектермен аралас немесе бөлек жеке ауыл болып отыруына, қазақ тіліндегі жергілікті баспасөздің болу-болмауына және қазақ балаларының ана тілінде оқу-оқымауына байланысты жергілікті тұрғындар тілінің лексикалық құрамы дыбыстық жүйесі, грамматикалық тұлғалардың бір-бірінен аз да болса, ерекшелігінің қолданылуына қарай, шартты түрде бұл сияқты өзгешеліктерді 3-ке бөліп қарайды.[Нақысбеков О. 1982:168-бет]

Бірінші топқа ертеден отырықшылық өмірге көшкен, балалары өзбек тілінде оқитын, қазақ тілінде аудандық баспасөзі болмаған Жаңа жол, Калинин, Орта Шыршық, Бөке, Аққорған аудандарының бірсыпыра елді пункттерді және қалада тұратын қазақтардың тілдері жатады.

Екінші топқа Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық аудандары мен бірінші топтағы кейбір елді мекендердегі балалары қазақ мектептерінде оқитын өзбектермен аралас отырған қазақтар тілі кіреді.

Үшінші топқа Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық тәрізді 1962 жылға дейін газеті болып келген, балалары қазақ мектебінде оқып келген қазақтар тілін жатқызады.

Енді, Жоғары Шыршық ауданы қазақтарының тілдік ерекшелігіне мән беретін болсақ, біріншіден, фонетикалық ерекшеліктер туралы. Ташкент облысы кейбір аудандарын мекендейтін қазақтардың тіліндегі фонетикаға байланысты кездесетін ерекшеліктер Қазақстан территориясындағы говарлардың фонетикалық ерекшеліктерімен салыстырғанда әлде қайда мол. Бұл говорға тән дыбыстар құрамы

жағынан қазақ әдеби тіліндегі дыбыстардан онша алшақ кетпейді. Дегенменде, кейбір дыбыстардың айтылуында өзгешеліктер кездесіп те қалады.

Белгілі бір тілдегі диалектілер мен говорлар сол тілге тән жалпы белгілерді сақтай отырып, бір-бірінен фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық жағынан түрліше ерекшеліктерге ие болады. Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданында мекендейтін қазақ тұрғындары тілінде ғана қолданылатын осы жерге ғана тән фонетикалық құбылыстар көптің қасы. Аталмыш, осы аудан қазақтарының тілдік өзгешеліктері дауысты дыбыстарға, дауыссыз дыбыстарға, кейбір дыбыстардың тұрақсыздығы, сонымен қатар, фонетикалық ерекшеліктер, лексикалық ерекшеліктер, грамматикалық ерекшеліктер көп кездеседі. Бұл айтып отырған тұрғындар тілінде кездесетін дауысты дыбыстарға байланысты ерекшеліктер дауыстылардың бірінің орнына екіншісінің қолданылып, алмасуымен және кейбір дифтонг дыбыстың ықшамдалып, әдеби тілдің өзгешеленіп келуімен сипатталады. Дыбыс алмасу құбылысы тек қана қазақ тілінің жергілікті сөйленісіне тән құбылыс емес екендігі баршаға аян. Атап айтқанда, біз сөз етіп отырған осы аудан говорының қазақ тілінің басқа говорларынан тыс өзіне тән дыбыстық ерекшеліктерін аңғаруға болады. Мысалы, дауыссыз дыбыстарда **ж** орнына аффрикат **дж** қолданылады, **ш** орнына палатальды **щ** (ашы-әңгі-әтші-әтчі) фонемасының жұмсалыуымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, өзбек тілімен жиі қарым-қатынастың нәтижесінде туған дыбыстық ерекшеліктердің бірі – қысаң **е** дауыстының орнына ашық **ә** дыбысының жұмсалыуы. Бұл құбылыс өзбек тіліне тән болып саналады. Мысалы, әдеби тіліміздегі кем, кесел, мейлі, кептер, кесе, дерек, т.б. **е** арқылы дыбысталатын сөздер Жоғары Шыршық говорында кәм (өзбекше kam), кәсәл (өзбекше kasal), мәйлі (өзбекше mayli), кәсә (өзбекше kosa), дәрәк (өзбекше darak) **ә** дауыстысы арқылы айтылады.

Араб-иран тілдеріндегі ұяң ғ-дан басталатын көптеген сөздер қазақ әдеби тілінде қатаң қ-мен айтылады. Зерттеліп отырған Жоғары Шыршық говорында да **ғ** – арқылы көптеген сөздер айтылады. Негізінен бұлай қолдану өзбек тілінде араб тіліндегі сөздердің сол тілдің өзінде дыбысталғанындай, ұяң **ғ** арқылы айтылуы қабылданған болатын. Сондықтан бұл құбылысты да өзбек тілінің әсері деп тануға болады. Мысалы, ғаз (өзбек тіліндегі g'oz) – қаз; ғайрат (өзбек тіліндегі g'ayrat) – қайрат; ғам (өзбек тіліндегі g'am) – қам; ғоза (өзбек тіліндегі g'o'za) – қоза т.б.[Ю.Абдувалиев, 1967: 9-бет]

Біз сөз етіп отырған Жоғары Шыршық аудан қазақ тұрғындарының тілінде тағыда дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктердің бірі – тіл алды **ж** ның жартылай дауысты **й** мен алмасуы, яғни, бұл құбылыс негізінен, бір сөз ішінде емес, екі сөз аралығында да кездесетін өзгешеліктер де кездеседі. Яғни, қай, ол, бұл, сол, мына тәрізді есімдіктерден соң жақ, жер, сөздері келгенде және бара, келе, әкеле етістіктерімен тіркескен жатыр көмекші етістігінің басында **ж** дауыссызы **й** ге алмасатын жәйттар көп кездеседі. Мысалы, **бүйер** – бұл жер, **ойер**-ол жер, **сөйер**-сол жер, **ойер/ /өйер**-ол жер, **қайер**-қай жер, **мынайер**-мына жер, **ойақ/ /ұйақ**-ол жақ, **бұйақ**-бұл жақ, **сойақ**-сол жақ, **қайақ**-қай жақ, **барайатыр**-бара жатыр, **келайатыр**-келе жатыр, **әкелейатыр**-әкеле жатыр т.б. көптеген осындай диалектілік өзгеріске ұшыраған сөйленістер көп кездеседі.

Жоғарыда сөз болған дыбыстық алмасулардан басқа дауыссыз дыбыстар жүйесіндегі ерекшеліктердің бірі сөз ортасындағы дыбыстардың түсіріліп қалуы әсіресе,

«**Л**» дыбысына байланысты. Жергілікті тұрғындар тілінде кездесетін дыбыстық ерекшеліктердің бірі – дауыссыз дыбыстардың түсіп қалуына байланысты.

Л дыбысының тұрақсыздығы қазақ тілі сөйленістерінің бәрінде бірдей жиі кездесетін құбылыс деп айтуға болмайды. Диалектологиялық зерттеулерге қарағанда, бұл ерекшелік қазақ тілінің басқа түркі тілдерімен қоныстас, аралас отырған, жиі қарым-қатынаста болған әсіресе, Өзбекстандағы қазақ тұрғындарының тілінде молырақ ұшырайтыны мәлім болып отыр.

Үнді **Л** ның түсіп қалу құбылысы зерттеліп отырған Жоғары Шыршық ауданындағы қазақ тұрғындарының тілінде кең тараған сипаты ерекшеліктердің бірінен саналады. Бұл дауыссыздың түсіп қалуы екі түрлі жағдайда кездеседі.

Біріншісі: ол, сол, бұл тәрізді сілтеу есімдіктер құрамындағы ойақ, (ол жақ), бұйақ (бұл жақ), сойақ (сол жақ) түрінде айтылғанда, сондай-ақ атау тұлғасынан басқа септіктерде бұлған бұған, солған – соған, олған – оған және дауыссыз дыбыстан басталатын анықталушы сөздің алдында келгенде – о(**Л**) жер, бұ(**Л**) жер сөзімен тіркескенде **Л** дыбысының түсіп қалатыны әдеби тілде де кездесіп қалатын құбылыс екені дәлелденген.

Екіншісі: ал, бол, кел, сол, әкел етістіктерінің құрамындағы дыбысының түсіп қалуы. Ол мынандай жағдайда кездеседі:

а) **шартты рай формасында айтылғанда:** а(**Л**)са – **аса**, бо(**Л**)са – **боса**, ке(**Л**)се – **кесе**, қа(**Л**)са – **қалса**, са(**Л**)са – **саса**, әке(**Л**)се – **әкесе**.

б) **болымсыз түрде айтылғанда:** а(**Л**)май – **амай**, ке(**Л**)мей – **кемей**, қа(**Л**)май – **қамай**, са(**Л**)май – **самай**, әке(**Л**)мей – **әкемей**.

с) **қалау және бұйрық рай райдың үшінші жағында айтылғанда:** бо(**Л**)сын – **босын**, ке(**Л**)сін – **кесін**, қа(**Л**)сын – **қасын**, са(**Л**)сын – **сасын**, әке(**Л**)сін – **әкесін**.

Сонымен қатар, аудан тұрғындарының тілінде;

П орнына **у** ның жұмсалуды тауған-тапқан, шаудым-шаптым, кеуген-кепкен т.б.

Б ның орнына **п** жұмсалуды бәйрам-мейрам, дарақ-ағаш т.б.

Ғ ның түсіп қалуы алым-ғалым, ажайып-ғажайып әсірет-қасірет т.б.

Н орнына **ң** жұмсалуды өлен-өлең, қалын-қалың, ертен-ертең, қайын-қайың, қалын-қалың т.б.

С ның орнына **ш** қолдануды мысық-мышық, есек-ешек, қостау-қоштау, сорпа-шорпа, самал-шамал, бесақа-пешақа, бейсенбі-пейшенбі т.б.

Т нің түсіп қалуы ештеңке-ештеңе т.б. сияқты көптеген фонетикалық ерекшеліктер кездеседі.

Ауызекі сөйлеу тілінде **ал**, **бол**, **кел** тәрізді етістіктердің соңындағы **л** дыбысы түсіп қалып **асайшы (алсайшы)**, **босайшы (болсайшы)**, **кесейші (келсейші)** түрінде айтылу кездеседі.

Қорыта айтқанда, тіліміздегі диалектілік ерекшеліктерді айқындау – тек әдеби тілді қалыптастырып, нормалау үшін ғана емес, сонымен бірге, оның тіл тарихы үшін де маңызы зор болмақ. Осы себептен де тілдері ғылыми тұрғыда зерттеле бастаған халықтардың барлығы да өз тілінің диалектілік ерекшеліктерін зерттейді. Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданы қазақ тұрғындарының тіліндегі жоғарыда келтірілген

дыбыстық ерекшеліктер осы құбылыс та аралас отырған өзбек тілінің әсері деп айтуға болады. Жалпы біз қарастырып отырған аудан қазақ тұрғындарының тілін зерттеулер әлі де аздық етеді. Өйткені, Жоғары Шыршық ауданы халқының орташа тығыздығы 1км² ге 256 адам, қала тұрғындары саны 12950, ауыл тұрғындары саны 99550 ге тең, көп ұлтты аудан қатарына кіреді. Халқының негізгі бөлігін өзбектер, кейінгі орында қазақтар, корейстер, орыстар, татар және басқа ұлт өкілдері құрайды. Бұл мақаламызда біз аудан тұрғындары тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне қысқаша шолу жасадық. Әлі аудан тұрғындарының сөйленісіндегі диалектлік қыруар зерттеу жұмыстары – өз зерттеушілерін күтуде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 33-39. Retrieved from <https://cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
- Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
- Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
- SB Nurymbetovich. <https://cajlpc.casjournal.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
- III. Сарыбаев, О. Нақысбеков. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Алматы: Ғылым, 1990.
- Айдаров Т. «Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері». – Алматы, 1975. – 123 б
- Абдувалиев Ю. «Фонетико-морфологические особенности Ташкентского говора казахского языка», автореферат. 1967. – 36стр.
- Қошабаева О. «Өзбекстандағы қазақтар», автореферат. – Алматы, 1994. – 26 б.
- Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 168 б.

CONTEMPORARY EDUCATION PARADIGM ÇAĞDAŞ EĞİTİM PARADIGMASI

Aliyeva Ruhangiz Mammad¹

Abstract

The implementation of an active education course that meets the requirements of the modern era, the development of the education system with the application of progressive innovations, and the elimination of objective problems in this field have become an integral part of the policy implemented in the world in the last 4 years. A new foundation, adequate reflection in the system of science and education has become the most important traces of the development of this field in our modern history.

In the knowledge economy, where education and learning are equated with earning income and status, the prevailing notion is that one must invest in education in order to obtain a high-paying job. Therefore, this approach has its roots in Human Capital Theory (HVC). Expenditure on education in ISK is treated as an investment and it is suggested that this investment can be used to explain differences in productivity and earnings.

Özet

Modern çağın gereksinimlerini karşılayan aktif bir eğitim programının uygulanması, ilerici yeniliklerin uygulanmasıyla eğitim sisteminin geliştirilmesi ve bu alandaki nesnel sorunların ortadan kaldırılması, son 4 yılda dünyada uygulanan politikanın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Yeni bir temel, bilim ve eğitim sisteminde yeterli bir yansıma, bu alanın modern tarihimizdeki gelişiminin en önemli izleri haline gelmiştir.

Bilgi ekonomisinde, eğitim ve öğrenmenin gelir ve statü kazanmakla eşit olduğu yerde, yaygın bir düşünce, yüksek maaşlı bir iş bulmak için eğitime yatırım yapması gerektiğidir. Bu nedenle, bu yaklaşımın kökleri İnsan Sermayesi Teorisi'ne (HVC) dayanır. ISK'de eğitim harcamaları bir yatırım olarak ele alınmakta ve bu yatırımın verimlilik ile kazançlardaki farklılıkları açıklamak için kullanılabileceği öne sürülmektedir.

Introduction

The implementation of an active education course that meets the requirements of the modern era, the development of the education system with the application of progressive innovations, and the elimination of objective problems in this field have become an integral part of the policy implemented in the world in the last 4 years. A new foundation, adequate reflection in the system of science and education has become the most important traces of the development of this field in our modern history.

In the knowledge economy, where education and learning are equated with earning income and status, the prevailing notion is that one must invest in education in order to obtain a high-paying job. Therefore, this approach has its roots in Human Capital Theory

¹ Doctor of philosophy in pedagogy. Nakhchivan Institute of Teachers, Department of Pedagogy and Psychology, Assoc.Prof, E-mail: ruhangiz.aliyeva@list.ru, ORCID orcid.org/0000-0002-9466-4822

(HVC). Expenditure on education in ISK is treated as an investment and it is suggested that this investment can be used to explain differences in productivity and earnings.

Although the foundations of the function of training the workforce needed by the modern world coincided with the Industrial Revolution, as a result of recent events at the global level, a closer relationship between education and employment has been established, and in fact, almost the only function of education is to provide the qualities that the new world needs. It can be said that this function, formed in accordance with the changing conditions of capitalism, has evolved from the provision of global literacy to the spread of global computer literacy. The function given to education in the new world structure is discussed around the information economy, and it is suggested that education should be reshaped according to information requirements.

The perception of theological and political challenge is understood as the perception of cultural threat after the 9th and 10th centuries. (I. Kalin. 2016. p. 70). Therefore, the definition of educational information in the 21st century is based on political concepts such as "post-industrial society", "in accordance with the function attributed to information. Calling social change "waves", Toffler's understanding that in a knowledge economy where education and learning are equated with earning income and status prevails, one must invest in education to get a high-paying job. Therefore, this approach has its roots in Human Capital Theory (HVC). Expenditure on education in ISK is considered an investment and it has been suggested that this investment can be used to explain differences in productivity and earnings (Schultz, 1961; Becker, 1964). ISK, which emerged in the 1960s and advocated that development depends on the knowledge and skills of the workforce and can therefore be made possible by investing in education, has fallen out of favor in later years, but has been renewed and revived.

The head of state, Mr. İlham Aliyev, who correctly assessed this reality, said while speaking at the World Summit held in Geneva in December 2003 that the priority field in Azerbaijan after oil should be information and communication technologies.

In the New Human Capital Theory, the claim made in the previous theory has been expanded to include the international competitive advantage of individuals, companies, and nations in accordance with the demands of the global economy. It is based on the definition of a rational individual (Schultz, 1961; Becker, 1964).

In the knowledge economy, where education and learning are equated with earning income and status, the prevailing notion is that one must invest in education in order to obtain a high-paying job. Therefore, this approach has its roots in Human Capital Theory (HVC). Expenditure on education in ISK is considered an investment and it has been suggested that this investment can be used to explain differences in productivity and earnings (Schultz, 1961; Becker, 1964). ISK, which emerged in the 1960s and advocated that economic development depends on the knowledge and skills of the workforce and can therefore be made possible by investing in education, has lost popularity in the following years, but has been renewed and brought back to the agenda. with the active efforts of global actors in recent years. In the New Human Capital Theory, the claim made in the previous theory has been expanded to include the competitive advantage of individuals, companies and states at the international level in accordance with the requirements of the global economy (Rizvi and Lingard, 2016, p. 95).

Today, there is great pressure on education systems to reduce the duration of formal education and to adjust the content of education to meet the demands of the global economy. International organizations such as OECD, EU, UNESCO and the World Bank, which play an important role in the development of the concept of education for the economy, have become centers where information about education is organized and have developed a discourse about the implementation of reforms. It corresponds to the needs of the global economy in education (Rizvi and Lingard, 2016, p. 94). It can be said that it is in a decisive position in measuring and developing some qualifications necessary for the economy, especially through the examinations organized by the OECD at the global level. These exams, held at the international level, have become one of the areas where global competition between states is visible. Data from the exams is believed to inform the future economy of countries, and countries can see the rankings of their competitors through league tables created based on performance. But these tests turn them into technical problems and compare student achievement globally without taking into account differences and subjective conditions in culture, knowledge and pedagogy.

Education has played an important role both in ensuring literacy and in teaching discipline and various habits. Education policy first promoted the massification of primary schooling in the 19th century, and secondary and higher education began to expand globally as the need for education beyond primary school increased. In addition to formal education, efforts are being made to acquire characteristics such as "digital literacy", "entrepreneurship", "flexibility" and "adaptability" through lifelong learning and other forms of learning. It can be seen that in both periods, the acquisition of various qualities through education was directed not to a small number of people, but to a large number of people, and policies aimed at massification were carried out in this direction. However, as seen in the technology-skills debate, the introduction of advanced technologies is expected to reduce employment on the one hand and the need for skilled workers on the other hand. However, employers do not want to deal with or negotiate with a small number of skilled and therefore powerful workers. What they need is a large pool of easily replaceable computer-literate workers who can be hired when they are needed and fired when they are needed, without fear of losing the skills they need (Huws, 2006, p. 58). The way to ensure this supply is through education.

Result

The lifelong learning approach that is at the heart of global education policy today emerged at the beginning of the last century by embracing non-professional learning styles; It was considered as an unlimited learning process, which is not limited by age, time and opportunity, and allows the development of a person in all aspects. In the 1970s, the concept of lifelong learning resurfaced and was used to include education and training policies. The real change in the meaning of the concept began in the 1990s. Although the qualifications of the labor force have changed significantly in parallel with the changes in the organization and technology of production, education has become important and necessary to meet the requirements of this change. Lifelong learning is therefore seen as a way to acquire the skills of a changing workforce and update the worker in line with the changing labor market, emphasizing the continuity of this process.

References

- Ibrahim Kalin. (2023) Self, Other and Beyond. Human broadcasts. Istanbul
- Bowles, S. & Gintis, H. (1976). Schooling in capitalist America: educational reform and the contradictions of economic life. New York: Basic Books.
- Buyruk, H. (2013) Economic-political analysis of the historical transformation of teacher labor. Unpublished doctoral dissertation, Ankara University Institute of Educational Sciences, Ankara.
- Rizvi, R. & Lingard, B. (2016). Globalized education policy. (Translated by B. Balkar, H. Ozgan). Ankara: Pegem Academy
- Schultz, 1961; Becker, 1964. Educational policy.
- Huws, U. (2006). What do we do? The destruction of the professional person in the "knowledge-based economy". Monthly Review Magazine, 2, 47-63.
- http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/ESSU/Education_Sector_Strategy_Update.pdf
- Yentürk, N. (1993). Post-Fordist inkişafı və dünya iqtisadi əmək bölgüsünün gələcəyi. Cəmiyyət və Elm. Yaz, 42-56.

MÜNECCİM MUHAMMED ABDÜSSELAM'A AİT BİR SEĞİRNÂME
A SEĞİRNÂME ATTRIBUTED TO ASTROLOGER MUHAMMED ABDÜSSELAM

Mevlüt GÜLMEZ¹

Serap GÜLMEZ²

Özet

İnsanoğlunun iradesi dışında meydana gelen kasılma ve gevşemelerin, yani bedenin görünürde anlam taşımayan hareketlerinin, geleceğe dair işaretler sunduğuna inanılması kadim bir düşüncedir. Bu inanç doğrultusunda organların titremesi, seyirmesi veya ani hareketlerinden yola çıkarak geleceğe ilişkin çıkarımlarda bulunmayı amaçlayan metinler, Batı literatüründe “palmalogie”, Arap dünyasında “ihtilâc-nâme”, Türk kültüründe ise “seğir-nâme” adıyla anılmıştır. Türk düşünce dünyasında oldukça köklü ve zengin bir geçmişe sahip olan seğir-nâmeler, yalnızca fal geleneğinin bir parçası olmakla kalmamış, aynı zamanda halkın kader, kehanet ve bilinmeyene duyduğu merakın yazılı bir ifadesi hâline gelmiştir.

Seğir-nâmeler tarih boyunca kimi zaman müstakil eserler olarak kaleme alınmış, kimi zaman da tabir-nâme ve kıyafet-nâme gibi metinlerin içinde özel bir bölüm olarak yer bulmuştur. Bu tür metinler, yalnızca kültürel değerleri yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda dönemin dil özelliklerini, kelime hazinesini ve anlatım biçimlerini barındırmaları açısından da Türk dili araştırmaları açısından büyük önem arz etmektedir.

Son yıllarda seğir-nâmeler üzerine yapılan akademik çalışmaların sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Bu artış, hem türün tarihî derinliğini ortaya koymakta hem de kültürel mirasımızın önemli bir parçasını gün yüzüne çıkarmaktadır. Biz de bu bildiride, daha önce yalnızca bazı bölümlerine kısaca değinilmiş olan Müneccim Muhammed Abdüsselam'ın “Seğirmek Ma'nâları” adlı eserini tam metin hâlinde ele alacak; eserin içeriğini, anlam katmanlarını ve seğir-nâme geleneği içindeki yerini ayrıntılı biçimde değerlendireceğiz. Bu vesileyle, seğir-nâmelerin hem tarihî ve kültürel hem de dilsel değerini yeniden hatırlatmayı ve bu alanda yapılan çalışmalara katkı sunmayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Müneccim Muhammed Abdüsselam, Seğirmek Manaları, İhtilâcnâme, Palmalogie.

Abstract

The belief that involuntary contractions and relaxations of the human body — in other words, bodily movements that appear to have no apparent meaning — contain signs about the future is an ancient idea. In accordance with this belief, texts that aim to make predictions about the future based on the trembling, twitching, or sudden movements of body parts have been known in Western literature as palmalogie, in the Arab world as ihtilâcnâme, and in Turkish culture as seğir-nâme.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Antalya-Türkiye, mevlutgulmez@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-4082-0164.

² Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Muhittin Mustafa Böcek Anadolu Lisesi, Antalya-Türkiye, samurlusa@gmail.com ORCID: 0009-0004-0998-9748

Having a deep-rooted and rich tradition in the Turkish intellectual world, seğirnâmes were not merely a part of the fortune-telling tradition; they also became a written expression of people's curiosity about fate, prophecy, and the unknown. Throughout history, seğirnâmes have sometimes been written as independent works and sometimes included as special sections within texts such as tabirnâmes (dream interpretation books) and kıyafetnâmes (physiognomy books).

These texts not only reflect cultural values but are also of great importance to Turkish linguistic studies, as they preserve the linguistic characteristics, vocabulary, and stylistic features of their time.

In recent years, there has been a noticeable increase in academic studies focusing on seğirnâmes. This rise both reveals the historical depth of the genre and brings to light an important part of our cultural heritage.

In this paper, we will examine in full the work titled Meanings of Twitching (Seğirmek Ma'naları) by Astrologer Muhammed Abdüsselam, a text that has previously been mentioned only briefly in certain studies. We will analyze the content, layers of meaning, and its place within the seğirnâme tradition in detail. Through this study, we aim to emphasize once again the historical, cultural, and linguistic value of seğirnâmes and to contribute to the growing body of research in this field.

Key Words: Astrologer Muhammed Abdüsselam, Meanings of Twitching, İhtilâcnâme, Palmalogie.

Giriş

İnsanoğlu var olduğundan beri geleceği özellikle de kendini nasıl bir sonun beklediği gibi konuları hep merak etmiştir. Bu merak unsurundan dolayı gayb'dan haber veren ilimler gelişmiş, bu alanda ilm-i tefeül de denilen fal türünden çeşitli eserler meydana getirilmiştir. Geçmişten günümüze çeşitli türlerde karşımıza çıkan bu ilimlerin etki ve kullanım alanı genişleyerek zaman içerisinde edebî tür özelliği kazanmış, böylece birçok ilim dalının da ortaya çıkmasına vesile olmuştur. (Sümbüllü 2008:384) Bu ilimlerin başlıcaları: Kuşların çeşitli hareket, titreyiş ve ötüşlerini yorumlayarak bir takım öngörülerde bulunan bilime ilm-i kıyâfe; insanoğlunun simasına bakarak ahlâkını yorumlamayan bilime ilm-i simâ; avuçtaki çizgilere bakarak yorum getiren bilime ilm-i kef; alındaki çizgilerin uzunluğu ya da kısalığından hareketle çeşitli çıkarımlarda bulunan bilime ilm-i hutût; vücut organlarının seğirmesinden çeşitli yorumlarda bulunan bilime ilm-i ihtilâc; bir kişinin çehresi ve azasının şekil ve suretinden tabiat ve ahlâk yapısını yorumlayan bilime ilm-i kıyâfet; koyun kemiğine bakılarak yorumda bulunulan bilime kitfe; tabiat olaylarını yorumlayan bilime ise melheme adı verilmiştir. (Ertaylan 1951:2).

1. Seğirnâme

Tarihi metinlerde segri-, seyirir, tebre- gibi terimler ile de karşılanan seğir- Türkçe Sözlük'te Genellikle vücudun bir yerinde deri ile birlikte derinin hemen altındaki kaslar hafifçe oynamak; seğirmek (TS, 2005:1722) anlamında kullanılmıştır. Tür olarak seğirnâme; insan vücudunun irade dışı olarak kasılıp gevşemesi sonucunda ortaya çıkan organ hareketlerinden yola çıkarak, bu hareketleri belirli anlamlara bağlayan ve geleceğe dair çeşitli tahminlerde bulunan fal türündeki eserlerin genel adıdır. Arapçada "ihtilâc-nâme" olarak adlandırılan bu eserler, Türkçede "seğir-nâme" ismiyle anılmaktadır. Türk

kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan seğirnâmelerin geçmişi oldukça eski dönemlere kadar uzanır. Türk edebiyatı geleneği içinde fal konusunu ele alan en eski örneklerden biri, Köktürk harfleriyle yazılmış olup Uygur sahasına ait olan “İrk Bitig” adlı eserdir. Bu eser, yalnızca seğirnâmelerin gelişim sürecine ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda Türk kültüründe kehanet ve fal geleneğinin köklü geçmişini de ortaya koyar.

Seğir-nâme türündeki eserlerde, aşağıdaki metinlerde de görüleceği üzere, seğiren uzuv üzerinden yapılan değerlendirmelerde, ana hatlarıyla hâlden ziyâde geleceğe yönelik tahminlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir ki, bugün bile vücudumuzda herhangi bir organ, kendi irademiz dışında seğirdiği zaman, bunu bir yerden iyi veya kötü haber alacağımıza, yolculuğa çıkacağımıza, hastalıktan kurtulacağımıza, bir yakınımızı kaybedeceğimize, elimize para geçeceğine vb. yorarız. Bir diğer ifade ile vücudun herhangi bir uzvunun irade dışı titremesi olarak tanımlanabilecek olan seğirmek, aşağıda da görüleceği üzere, bu anlamıyla Anadolu’nun pek çok bölgesinde ve Anadolu dışındaki Türk toplumlarında düünden bugüne, anlam kaybına uğramadan varlığını koruyabilmiş bir kavram olarak karşımızdadır.

2. Seğir-nâmeler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Şimdiye kadar tespit edilen seğir-nâme metinlerinin Uygur ve Arap harfleri ile yazıldığı görülmektedir. Seğir-nâmeler üzerine yapılan çalışmaları Uygur harfli ve Arap harfli seğir-nâme metinleri üzerine yapılan çalışmalar olmak üzere iki alt başlıkta ele alabiliriz.

2.1. Uygur Harfli Seğir-nâme Metinleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkçe bilinen en eski seğir-nâme metni Uygurlar döneminden kalmıştır. Bu seğir-nâme eski Uygur harfleri ile yazılmış olup dili Uygur Türkçesidir. Eski Uygur harfli bu yazma 10 seğirmeyi kapsayan 13 satırlık bir metindir. Bu metin üzerine ilk çalışmayı Reşit Rahmeti Arat yapmıştır. Arat, yazmanın transkripsiyon harfli metni ile Almanca çevirisini Turfan Texte’in (Türkçe Turfan Metinleri) VII. cildinde 34 metin olarak yayımlamıştır. Yazma bugün Berlin Branderburg Bilimler Akademisi U. 5820 numarada bulunmaktadır. Metinde seğri- yerine tebre- fiili kullanılmıştır. Metin üzerine ikinci çalışmayı ise Türkische Zuckungsbücher adıyla Peter Zieme yapmıştır. Zieme çalışmasında metni tekrar transkribe ederek, Arat’ın yanlış ve eksiklerini düzeltmiştir. (Sertkaya 2011:1534)

2.2. Arap Harfli Seğir-nâme Metinleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Arap harfli seğir-nâmeler üzerine ise ilk çalışmayı 1967 yılında Yugoslavya’da bulunan iki yazma üzerine Wlodzimierz Zajaczkowski yapmıştır. Yazmalardan ilki bugün Saraybosna, Gâzî Husrev Bek Kütüphanesi 3551 numarada kayıtlı (A1); diğeri ise Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi 733 numarada kayıtlı (A2) bulunmaktadır (Sertkaya 2011:1535).

1967 yılında Muammer Kemal Özergin, özel kütüphanesinde **Hâzâ kitâb-ı ta’bîr-nâme** ve **Hâzâ kitâb-ı seyirir-nâme** adlarıyla bulunan iki seğir-nâme metni üzerine çalışmıştır. Özergin, 16 seğirmenin okunuşunu vermiştir (Özergin, 1967).

1969 yılında Arif Özer, **Türkçe İki Seğirnâme Kitabı Üzerine** adlı çalışmasında daha önce Zajaczkowski’nin yayımladığı iki seğir-nâme metninden seçmeler vermiştir (Özer 1969:48-52).

1985 yılında Halil Ersoylu **Segir-nâme** adlı makalesinde Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 2179 numarada kayıtlı (B1) mecmuanın 126a-127a varakları arasında bulunan mensur

seğir-nâmenin traskripsiyon harfli metnini, metnin sözlüğü ile uzuvlar dizini ve tıpkıbasımını vermiş, ayrıca metni imla ve dil özellikleri bakımından incelemiştir

Seğir-nâmeler üzerine detaylı araştırmalardan birini de Ayşe Gül Sertkaya yapmıştır. Sertkaya, **Bilinmeyen Bir Seğir-nâme Yazması** adlı makalesinde Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yazmalar nu. 24'te kayıtlı bulunan mecmuanın dördüncü metni olan seğir-nâmeyi incelemiştir. Sertkaya'nın çalıştığı seğir-nâme metni karşılaştırmalı metin şeklinde hazırlanmıştır (Sertkaya 2011:1533-1560).

1999 yılında Recep Karaatlı, **Türkçe Bir Seğir-nâme Üzerine** adlı makalesinde Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı öğrencisi Ayşegül Suna'nın şahsi kitaplığındaki bir mecmuanın 74b-82b varakları arasında bulunan seğir-nâmenin traskripsiyonlu metnini vermiş, metnin dil ve imla özelliklerini irdemiş, dizin ile tıpkıbasımını yapmıştır. (Karaatlı 1999:89-142)

Son dönemde Yusuf Ziya Sümbüllü'nün seğir-nâmeler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. **Seğir-nâme ve Seğirmek manaları Üzerine Bir İnceleme** adlı makalesinde biri Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı 13060 numarada kayıtlı (C1), diğeri 12080 numarada kayıtlı (C2) iki müstakil mensur seğir-nâme metninin traskripsiyonlu metinlerini ve sözlüğünü vermiştir (Sümbüllü 2007:53-69). Sümbüllü, **Gaybî İlim Şubesi Olarak İhtilâc-nâmeler ve Mevlânâ Sevâdî'nin Manzum İhtilâc-nâmesi** adlı çalışmasında ise Mevlânâ Sevâdî'ye ait Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları nu. 269'da kayıtlı nüsha, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Yazmaları Şr 525'te kayıtlı nüsha ile Bibliothèque Nationale de France Kütüphanesi, Turc 21'de kayıtlı manzum nüshaları incelemiştir. Sümbüllü ayrıca 2010 yılında 17 seğir-nâme metnini karşılaştırdığı "Seğirname" adlı müstakil çalışmayı da yayımlamıştır (Sümbüllü 2010).

Fatih Ramazan Süre, **Bir Seğirname Örneği** adlı makalesinde Sivas Ziyabey Yazma Eserler Kütüphanesi 3794 numarada kayıtlı mecmuanın 32-45. sayfaları arasında bulunan mensur seğir-nâme metnini incelemiştir (Süer 2011: 287-304).

Mehmet Yastı **Yeni Bir Seğir-Nâme Yazması Üzerine** adlı makalede Fransa Bibliothèque National 178 numarada kayıtlı mecmuanın 296-320 sayfaları arasında yer alan üçüncü metni üzerinde çalışma yapmıştır. Bu çalışmada FBN'de bulunan yazmanın seğir-nâme bölümü metin olarak ortaya konulmuş, belli başlı imla hususiyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca seğirme çeşit ve adedi olarak diğer seğir-nâmelerle karşılaştırması yapılmıştır (Yastı, 2015: 275-314).

Seğir-nâme ile ilgili son çalışma Abdullah Mert'e aittir. **Bir Seğir-Name Nüshası** adını taşıyan makalede Fransa Bibliothèque National (FBN) 242 numarada kayıtlı bir mecmuanın 66. varagında bulunan nüsha üzerinde bir çalışma yapılmıştır. Metinde geçen arkaik unsurların da "Notlar" bölümünde incelendiği çalışma "Seğirme Dizini" ile sonlanmaktadır. (Mert, 2016: 220-232)

Yusuf Ziya Sümbüllü'nün son çalışması **Yeni Bir İhtilâcnâme Nüshası Üzerine Değerlendirme** adını taşımaktadır. Sümbüllü Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Bölümü'nde Turc 21 numara ile kayıtlı yazmanın 82-94 yaprakları arasında yer alan ihtilâcnâme üzerine bir çalışma yapmıştır. (Sümbüllü, 2016:174-196)

Özkan Daşdemir, *İngiltere Kütüphanelerinde Kayıtlı Dört Seğirnâme Üzerine* adlı çalışmada, İngiltere’de tespit edilen dört yazma nüshayı tanıtmıştır (Daşdemir, 2016: 19).

Abdulganî bin Abdulcelîl Geredeî’nin Risâle-i Seğirnâme’si adlı çalışma, Milli Kütüphane Afyon Gedik Ahmed Paşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu’nda 03 Gedik 17617(a) numarasıyla kayıtlı “Risâle-i Seğirnâme” adlı risaleye dayanmaktadır. Müellifi Abdulganî bin Abdulcelîl Geredeî olan ve toplam 60 varaktan oluşan bir mecmuanın 1a-11b varakları arasında yer alan bu metin, araştırmanın temel kaynağını teşkil etmektedir (Gökdemir, 2020: 45).

Yeni Bir Karşılaştırmalı Seğirnâme Nüshası Üzerine Değerlendirmeler başlığıyla yayımlanan bir diğer çalışmada ise, Milli Kütüphane’de bulunan yeni bir karşılaştırmalı seğirnâme nüshası üzerine yapılan inceleme, bu türün halk inançlarına bağlı olarak sürekli değiştiğini ve farklı yorumlar barındırdığını ortaya koymuştur (Bars, 2023: 95).

3. Seğir-nâmenin Özellikleri

Müneccim Muhammed Abdüsselâm tarafından kaleme alınan “Seğirmek Manaları” adlı mensur eser, Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı’nda 12080 numaralı kayıtlıdır H. 1333 tarihli eser 40 sayfadan oluşmaktadır. Eserin mukaddime bölümünde seğirme ile ilgili geniş bir bilgi yer almaktadır.

Müneccim Muhammed Abdüsselâm’ın “Sebeb-i Telif-i Kitap” olarak adlandırılabilir sunuş kısmında söyledikleri, seğir-nâme türündeki eserlerin yazılış gayesini daha anlaşılır kılma adına dikkate değerdir. Bu bölümde yazar, özetle; deprem, volkanik patlama gibi tabiatla meydana gelen bazı olaylar ve bu olayların sonuçlarından hareketle, kâinatta sebepsiz bir şey olamayacağından ve her olayın bir sonraki olayın tetikleyicisi ve habercisi olduğu tezinden yola çıkarak, insan vücudunun bazı uzuvlarının seğirmesinin de gelecekte olacıklara bir işaret sayılması gerektiğini ve bu seğirmelerin işaret ettiği gelişmelerin de zaten pek çok tecrübe ile sabit olduğunun altını çizmektedir (Sümbüllü, 2007: 63).

Üzerinde çalıştığımız eserde 33 uzva ait toplamda 101 seğirme verilmiştir. Seğriyen uzuvlar şu şekildedir:

1	Baş S.	13	Dilin S.	25	Göğsün S.
2	Ensenin S.	14	Çenenin S.	26	Böğrün S.
3	Şakağın S.	15	Boyunun S.	27	Memenin S.
4	Alnın S.	16	Gerdânın S.	28	Pehlûnun S.
5	Kulağın S.	17	Boğazın S.	29	Koltuğun S.
6	Kaşın S.	18	Omuzun S.	30	Arkanın S.
7	Gözün S.	19	Bazûnun S.	31	Kalb S.
8	Kirpik S.	20	Dirseğin S.	32	Belin S.
9	Yanağın S.	21	Kolun S.	33	Karnın S.
10	Burnun S.	22	Bileğin S.		
11	Dudak S.	23	El S.		
12	Ağzın S.	24	Tırnakların S.		

Segirmelerin Delâlet Ettikleri Ahvâl (Seğirmelerin İşaret Ettiği Hâller)

Tamâm Baş Tepesinin Seğirmesi (+)

Ferah ve sūrûra, şeref ve i'tibâra, nâgehânî bir sa'âdetiñ vürûdına, gayr-i müterakkab bir haber meserret-âver alınacağına, husûl-ı murâd ve şâdiye delildir. (Neşe ve sevince, şeref ve itibara, beklenmedik bir mutlulukla karşılaşmaya, umulmadık bir sevinçli haber almaya, dileklerin gerçekleşmesine ve sevince işarettir.)

Baş Tepesinin Arka Tarafının Seğirmesi : (+)

Mesrûriyete, muhteremiyete, memnuniyet-bahş haber alınmasına, büyük bir zâtın mu'âvenetine, husûl-ı maksada, sūrûr-ı nâgehânîye 'alâmettir. (Sevinç ve saygı görmeye, memnuniyet verici bir haber almaya, önemli bir kişinin yardımına, amacın gerçekleşmesine ve ani bir sevince delalet eder.)

Baş Tepesinin Ön Tarafının Seğirmesi: (+)

Büyük bir mevki' ihrazına, seyâhat ve servete, ebnâ-yı cinsin hürmet ve mu'âvenetine mazhariyete, husûl-ı maksada sūrûr-ı nâgehânîye 'alâmettir. (Yüksek bir mevkiye ulaşmaya, seyahat ve zenginliğe, insanlardan saygı ve yardım görmeye, isteğin gerçekleşmesine ve ani sevince işarettir.)

Temâm Baş Tepesinin Civârlarının Seğirmesi: (+)

Nâ'il-i 'izzet ü ikrâm olmağa, servet-i gayr-i me'mûleye nâ'iliyete, hayr ile yâd olunmağa, seyâhat-i latîfe icrâsına, i'tibâr ve rif'ate delâlet eder. (İtibar ve ikrama kavuşmaya, beklenmedik bir servet elde etmeye, hayırla anılmaya, güzel bir yolculuk yapmaya, saygınlık ve yükselmeye delalet eder.)

Başın Sağ Tarafının Seğirmesi: (+)

Tezâyüd-i servete, hoş-hâllığa, indifâ-ı maraza, emlâk sâhibi olmağa, seyâhat ve ticârete işarettir. (Servetin artmasına, iyi bir hâl üzere olmaya, hastalığın geçmesine, mal mülk sahibi olmaya, yolculuk ve ticarete işarettir.)

Başın Sol Tarafının Seğirmesi: (+)

Uzak bir mahale 'azîmetle orada iktisâb-ı servete, pek büyük bir zâtın lütfuna nâ'iliyete, yakın zamânda icrâ-yı seyâhate, kederden sonra ferah ve sūrûra delildir. (Uzak bir yere gidip orada servet kazanmaya, büyük bir kişinin lütfuna nail olmaya, yakında bir seyahate çıkmaya, kederden sonra sevinç yaşamaya delalet eder.)

Başın Çevresi Ya'nî Dört Tarafının Birden Seğirmesi: (+)

Esnâ-yı seyâhatte iktisâb-ı servete, bir taraftan hediye vürûdına; büyük bir zâtın mu'âvenetine nâ'il olmağa, tezâyüd-i şeref ve i'tibâra, merâm ve maksadın husûlüne 'alâmettir. (Yolculuk sırasında kazanç elde etmeye, bir yerden hediye gelmesine, büyük bir kişinin yardımını görmeye, şeref ve itibarda artışa, arzuların gerçekleşmesine işarettir.)

Ensenin Seğirmesi: (-)

Hasmın ta'arruzuna, ticârette zarar ve ziyâna, ma'îşette ıztırâba, ba'zı mertebe-i endûh ve gama, infirâh-ı mizâca işarettir. (Düşmanın saldırısına uğramaya, ticarete zarar etmeye, geçim sıkıntısına, üzüntü ve kedere, mizacın bozulmasına delalet eder.)

Sağ Şakağın Seğirmesi: (+)

Hastalıktan rehâ-yâb olmağa, fakir hâlden halâsa, medîd bir intizârdan kurtulmağa, yeni ve muhteşem libâs iktisâsına husûl-ı âmâle delildir. (Hastalığın iyileşmesine, fakirlikten kurtulmaya, uzun süren bir bekleyişin sona ermesine, yeni ve gösterişli bir elbise edinmeye, isteklerin gerçekleşmesine delalet eder.)

Sol Şakağın Seğirmesi: (+)

Sürûr ve inbisâta, çoktan beri görüşülemeyen akrabâdan biriyle mülâkâta, iktisâb-ı ‘âfiyete, indifâ‘-ı gam ve endûha, ta‘kîb olunan işin ber vefk-i dil-hvâh husûlüne işârettir. (Sevinç ve gönül ferahlığına, uzun zamandır görüşülemeyen bir akrabayla buluşmaya, sıhhate kavuşmaya, üzüntü ve kederin dağılmasına, peşinde olunan bir işin istenildiği şekilde sonuçlanmasına işârettir.)

Alnın Seğirmesi: (+-)

Tûl-i ‘ömre, muhârebe meydânında bulunmağa, bir hastalık geçirilmesine, bir kimseye gücenmeğe, biraz zahmetle icrâ-yı seyâhate delildir. (Uzun ömre, savaş meydanında bulunmaya, bir hastalığın geçirilmesine, bir kimseye kırılmaya, biraz zahmetle yapılacak bir yolculuğa delalet eder.)

Sağ Kulağın ve Yumuşağının Seğirmesi: (+)

Hayırlı ve ferahlı bir işe muvaffakiyete, fâ‘ideli bir haber vürûduna, biraz korkudan sonra mesrûriyete, ‘umûm tarafından hayr ve hürmetle yâd olunmağa ‘alâmettir. (Hayırlı ve ferahlık veren bir işte başarıya ulaşmaya, faydalı bir haber almaya, biraz korkudan sonra sevinç duymaya, herkes tarafından iyilikle ve saygıyla anılmaya işârettir)

Sol Kulağın Seğirmesi: (-)

Fenâ bir haber almağa, beyhûde şeylerle uğraşmağa, korkunç sözlere muhâtab olmağa, hem-cins tarafından fenâ surette yâd olunmağa işârettir. (Kötü bir haber almaya, boş ve faydasız işlerle uğraşmaya, korkutucu sözler işitmeye, hemcinsleri tarafından kötü şekilde anılmaya işârettir.)

Sol Kulak Yumuşağının Seğirmesi: (+)

Büyüklerden güzel haber vürûduna, sevinmeğe, husûl-ı maksada, muhterem bir zâtın lûtfuna na‘iliyete ‘alâmettir. (Büyüklerden gelecek güzel bir habere, sevinç yaşamaya, amacına ulaşmaya, saygın bir kimsenin lûtfuna erişmeye delalet eder.)

Sağ Kaşın Seğirmesi: (+)

Şâd-mân olmağa, hayırlı haber işitmeğe, tûl-i ‘ömre, ferah ve sürûra ‘alâmettir. (Sevinç duymaya, hayırlı bir haber işitmeye, uzun ömre, ferahlık ve mutluluğa işârettir.)

Sağ Kaşın Ortasının Seğirmesi: (+)

Bir muhibb-i vefâkâr ile mülâkâta, hayırlı yeni haber almağa, biz kız çocuğun dünyâya gelmesine, bir düşmenin hilesinden kurtulmağa işârettir. (Vefalı bir dostla karşılaşmaya, hayırlı yeni bir haber almaya, bir kız çocuğunun dünyaya gelmesine, bir düşmanın hilesinden kurtulmaya işârettir.)

Sağ Kaşın Sağ Göz ile Berâber Seğirmesi: (+)

Sevdiğiyle mülâkâta, husûl-ı maksad ve merâma delildir. (Sevilen kimseyle buluşmaya, amaca ve isteğe ulaşmaya delalet eder.)

Sol Kaşın Seğirmesi: (+)

Hâlinde husûl-i salâha, kimseye muhtâc olmamağa, vüs'at-ı ma'îşete, neyl-i merâma, biraz endişeden sonra ferah ve sürûra 'alâmettir. (Hâlin düzelmesine, kimseye muhtaç olmamaya, geçimin genişlemesine, arzuların gerçekleşmesine, biraz endişeden sonra mutluluğa ve ferahlığa işarettir.)

Sol Kaş Ortasının Seğirmesi: (+)

Husûl-i i'tibâr ve haysiyete, bir servete iştirake, zilletten kurtulmağa, ıztırâbın indifâ'ına işârettir. (İtibar ve saygınlık kazanmaya, bir servete ortak olmaya, zillet ve sıkıntıdan kurtulmaya, üzüntünün dağılmasına delalet eder.)

Sol Kaşın Sol Göz ile Berâber Seğirmesi: -

Keder ve endişeye, bir kimse ile münâza'aya, inhirâf-ı mizâca, fenâ bir habere, zarûret ve müzâyaka delildir. (Keder ve endişeye, biriyle tartışmaya, mizacın bozulmasına, kötü bir haber almaya, darlık ve sıkıntıya delalet eder.)

İki Kaş Ortasının Seğirmesi (+)

Müjde almağa, evlâd sâhibi olmağa, akrabadan güzel haber vürûduna, korkudan kurtulmağa, 'azîz bir dost ile mülâkâta delildir. (Müjde almaya, evlat sahibi olmaya, akrabalarından güzel bir haber gelmesine, korkudan kurtulmaya, değerli bir dostla karşılaşmaya işarettir.)

Sağ Gözün Seğirmesi (+)

Kederden sonra sürûra; maksûda zahmetle vüsûle, bir iş için pek çok emek sarfına salâh-ı hâle işârettir. (Üzüntüden sonra sevinç yaşamaya, zahmetle amaca ulaşmaya, bir iş için çok emek harcamaya, hâlin düzelmesine delalet eder.)

Sağ Göz Pınarının Seğirmesi (+)

Müjde almağa, hastalıktan kurtulmağa, hayırlı evlâd sâhibi olmağa, servete ve mesned-i cedîde nâ'iliyete 'alâmettir. (Müjde almaya, hastalıktan kurtulmaya, hayırlı evlat sahibi olmaya, servete ve yeni bir makama erişmeye işarettir.)

Sağ Göz Kuyruğunun Seğirmesi (-)

Kederlenmeğe, bir veyâ müte'addid kimselerden hakâret görmeğe, hastalanmağa, dost mu'âvenetinden kat'-ı ümîde, mâlen zarar ve ziyâna uğramağa delildir. (Kederlenmeye, bir ya da birkaç kişiden hakaret görmeye, hastalanmaya, dost yardımı umudunu kaybetmeye, malca zarar görmeye delalet eder.)

Sağ Gözün Üst Kapağının Seğirmesi (+)

Tezâyüd-i servete, husûl-i maksad ve merâma, mahzâ servetin tezâyüdü sebebiyle insilâb-ı huzûr ve râhata, ba'zı âmâl için de münâza'âta işârettir. (Servetin artmasına, dilek ve amacın gerçekleşmesine, artan servet sebebiyle huzur ve rahatın yeniden doğmasına, ancak bazı istekler uğruna tartışmalara işarettir.)

Sağ Gözün Alt Kapağının Seğirmesi (-)

Husûl-i maksaddan kat'ı ümîde, düşmen ile mücadeleyle, zıyâ'-ı mâl ve servete, 'adem-i husûl-i emelden dolayı mükedder olmağa 'alâmettir. (Amaca ulaşmaktan umudu kesmeye, düşmanla mücadeleyle, mal ve servet kaybına, arzuların gerçekleşmemesi nedeniyle üzülmeye delalet eder.)

Sağ Gözbebeğinin Seğirmesi (+)

Maksadın husûlüne, bir iş için kederlenmeğe, biraz endişeden sonra sürûra ve inşirâha ve vüsûl-i merâma, güçlülükle te'mîn-i ma'îşete delildir. (Amacın gerçekleşmesine, bir iş için üzülmeye, biraz endişeden sonra sevinç ve rahatlamaya, zorlukla geçim sağlamaya işarettir.)

Sağ Gözün Üst Kapağının Kirpik Mahallerinin Seğirmesi (-)

Sevmediği adamı görmeğe, tanımadığı bir adamdan fenâ sözler işitmeğe, bir kimseden hakâret görmeğe, nâ-murâdlığa ve nevmîdiye işârettir. (Sevmediği bir kimseyi görmeye, tanımadığı birinden kötü sözler işitmeye, birinden hakaret görmeye, hayal kırıklığına ve umutsuzluğa delalet eder.)

Sağ Gözün Alt Kapağının Kirpik Mahallerinin Seğirmesi (+)

Zâyi' edilen şey'in bulunmasına, pâre vürûduyla sevinmeğe, sevmediği ve korktuğu şey'e görmeğe, hoş hâllığa 'alâmettir. (Kaybedilen bir şeyin bulunmasına, bir para veya değerli şeyin gelişile sevinmeye, sevmediği veya korktuğu bir şeyi görmeye, hoş bir hâle delalet eder.)

Sol Gözün Seğirmesi (+)

Husûl-i şâdî ve sürûra, vürûd-ı nakd ve servete, düşmene galebeye, sıkındı ve ıztırâbdan halâs olmağa delildir. (Sevinç ve mutluluğa, para ve servet elde etmeye, düşmana galip gelmeye, sıkıntıdan kurtulmaya delalet eder.)

Sol Göz Pınarının Seğirmesi (+)

Evlâd sâhibi olmağa, tezevvüce, ba'zı âmâle 'adem-i nâ'iliyete ümîd ettiği şey'in zuhûruna işârettir. (Evlat sahibi olmaya, evlenmeye, bazı arzulara erişememeye ama umulan bir şeyin gerçekleşmesine işarettir.)

Sol Göz Kuyruğunun Seğirmesi (+)

Yine evlâd sâhibi olmağa, kendinden büyük olan akrabâsı ve bir dostu ile mülâkâta, vürûduna intizâr ettiği adamın gelmesine 'alâmettir. (Yine evlat sahibi olmaya, kendinden büyük bir akraba veya dostla karşılaşmaya, beklediği bir kimsenin gelmesine delalet eder.)

Sol Göz Üst Kapağının Seğirmesi (+)

Nizâ'a, zahmetle husûl-i maksada, korkudan halâsa, müşkilâtla te'mîn-i ma'îşete delildir. (Tartışmaya, zahmetle amaca ulaşmaya, korkudan kurtulmaya, güçlülükle geçim sağlamaya işarettir.)

Sol Gözün Alt Kapağının Seğirmesi (+)

Fenâ bir hâle, sevmediği adam yüzünden mutazarrır olmağa, zarûret ve müzâyaka çekmeğe, sevmediği adamın ârzûsuna nâçâr teb'aıyyete, düşmen ile mücadeleyle işârettir.

(Kötü bir duruma, sevmediği bir kimse yüzünden zarar görmeye, darlık ve sıkıntı çekmeye, istemediği birinin arzusuna mecburen boyun eğmeye, düşmanla mücadeleye delalet eder.)

Sol Göz Bebeğinin Seğirmesi (-)

Kederlenmeğe, zevc veyâ zevceden vefâsızlık görmeğe, mâlen düçâr-ı müzâyaka olmağa, hidmetkârdan incinmeğe, 'adem-i husûl-ı merâm için endişeye 'alâmettir. (Kederlenmeye, eş veya sevgiliden vefâsızlık görmeye, maddi sıkıntıya düşmeye, hizmetkârından incinmeye, dileğine ulaşamamanın verdiği endişeye işarettir.)

Sol Göz Üst Kapağının Kirpik Mahallerinin Seğirmesi (+)

Beklenen adamın vürûduyla mesrûr olmağa, husûl-i merâma, misâfir vürûduna, istenilen ve sevilen zât ile mülâkâta delildir. (Beklenen bir kimsenin gelmesiyle sevinmeye, amacın gerçekleşmesine, misafir gelmesine, sevilen bir kişiyle buluşmaya delalet eder.)

Sol Göz Alt Kapağının Kirpik Mahallerinin Seğirmesi (+)

Mesrûriyet-i nâgehânîye, havf-ı endişeden kurtulmağa, düşmene galebeye ve onunla barışmağa, bir servet-i gayr-i müterakkabaya nâ'iliyete işârettir. (Ani bir sevinç yaşamaya, korku ve endişeden kurtulmaya, düşmana galip gelmeye ve onunla barışmaya, beklenmedik bir servete kavuşmaya işarettir.)

Sağ Yanağın Seğirmesi (+)

Zîk-ı hâlden halâsa, sürûr-ı nâgehânîye, büyük bir zâtdan eyülik görmeğe, düşmen yüzünden husûl-i mesrûriyete, nedâmet sebebiyle eyüliğe mazhariyete 'alâmettir. (Sıkıntıdan kurtulmaya, ani bir sevinç yaşamaya, büyük bir kişiden iyilik görmeye, düşman yüzünden elde edilen sevince, pişmanlık sebebiyle iyiliğe kavuşmaya delalet eder.)

Sol Yanağın Seğirmesi (+)

Mâlen zarara, me'mûriyetden ma'zûliyete yâhûd işden mahrûmiyet, bir kimseden fenâlık görmeğe, zarûret ve ıztırâba delildir. (Maddi zarara, görevden alınmaya veya işten çıkarılmaya, bir kimseden kötülük görmeye, darlık ve sıkıntıya delalet eder.)

Burnun Seğirmesi (-)

Hastalığa, ağlamağa, mâtem-zedeliğe, bir kimseden incinmeğe, bir dostun hâli için müte'essir olmağa işârettir. (Hastalığa, ağlamaya, yaşlı olmaya, bir kimseden incinmeye, bir dostun hâline üzülmeye işarettir.)

Burun Ucunun Seğirmesi (+)

Şeref ve i'tibâra, vüs'at-i ma'îşete, defîne bulmak nev'inden kolayca iktisâb-ı servete, bir riyâset-i mevki'ine irtikâya, ziyâfetde bulunmağa 'alâmettir. (Şeref ve itibara, geniş geçime, define bulmak gibi kolayca servet kazanmaya, yüksek bir mevkiye yükselmeye, ziyafete katılmaya delalet eder.)

Burnun Sağ Deliğinin Seğirmesi (+)

Bir kimse ile muhâseme ve mücadeleye, bir iş için mübâheseye girişmeğe, hasma galebeye delildir. (Bir kimseyle tartışmaya, bir iş üzerine münakaşaya girişmeye, düşmana galip gelmeye işarettir.)

Burnun Sol Deliğinin Seğirmesi (+)

Hasım ile yarışmağa, vücûdca husûl-i ‘âfiyete, indifâ‘-ı maraza, zevâl-i endişeye, istihsâl-i merâm ve maksada işârettir. (Rakiple yarışmaya, bedence sağlığa kavuşmaya, hastalığın geçmesine, endişenin sona ermesine, arzu ve amacın gerçekleşmesine delalet eder.)

Alt ve Üst Dudak Berâber Olarak Ağzın Hey’et-i Mecnû‘asının Birden Seğirmesi (+)

İyi ve güzel sözler söylemeğe, akrabâ ve eviddâ ile mülâkâta, zevc veyâ zevce ile hüsn-i mu‘âşerete, mütehassir-i didârı olduğu adam ile görüşmeğe, misâfir vürûdına, ziyâfete gitmeğe, iyi ta‘âm tenâvüline, hayırlı haber almağa ‘alâmettir. (Güzel sözler söylemeye, akraba ve dostlarla buluşmaya, eş veya sevgiliyle iyi geçinmeye, görmek istediği kişiyle görüşmeye, misafir gelmesine, ziyafete gitmeye, güzel yemek yemeye, hayırlı haber almaya delalet eder.)

Ağzın Sağ Köşesinin Seğirmesi (+)

Mesrûriyete, husûl-i menfa‘ate, bir da‘vâyı gâ‘ib etmeğe hayırlı bir işe sülûka delildir. (Sevinç duymaya, fayda elde etmeye, bir davayı kazanmaya, hayırlı bir işe başlamaya işârettir.)

Ağzın Sol Köşesinin Seğirmesi (+)

Büyük meserrete nâ‘iliyete, evlâdı ile mülâkâta mâl-dâr olmağa, müjde ve hediye almağa işârettir. (Büyük bir mutluluğa erişmeye, evlatla buluşmaya, mal sahibi olmaya, müjde ve hediye almaya delalet eder.)

Dilin Tamâmen Seğirmesi (-)

Hatâ-kârlığa, bir kimse hakkında gybet ve beyân-ı husûmete, ba‘zı kimseleri bühtân ile incitmeğe a‘lâmettir. (Hata işlemeye, bir kimse hakkında dedikodu ve düşmanlık etmeye, bazı kimseleri iftira ile incitmeye delalet eder.)

Dil Ucunun Seğirmesi (+)

Güzel sözler söylemeğe, nasihat-kârlığa, sözlerinin hüsn-i te’sir hâsıl etmesine, bir yâr-ı vefâ-dâr ile görüşmeğe, husûl-i maksada delildir. (Güzel sözler söylemeye, öğüt vermeye, sözlerinin etkili olmasına, vefalı bir dostla görüşmeye, amaca ulaşmaya işârettir.)

Dil Üstünün Seğirmesi (+-)

Bir kimse ile helâllaşmağa, bir kimsenin ‘aleyhinde söz söylemeğe, renc ve ıstıraba giriftâr olmağa, bir adamı tahkîr ve ta‘zîb etmeğe, dostu olan adamın ahvâlinden dolayı te’essüfe işârettir. (Bir kimseyle helalleşmeye, bir kimsenin aleyhinde konuşmaya, sıkıntıya ve zahmete düşmeye, bir kimseyi aşağılamaya veya incitmeye, dostunun durumu yüzünden üzülmeye delalet eder.)

Dil Altının Seğirmesi (-)

Bir kimseye husûmet ve nefsâniyete, esrârın fâş olmasına, hatâ-i lisânı vücûda getirmeğe, gybet-kârlığa ‘alâmettir. (Birine düşmanlık beslemeye, sırların açığa çıkmasına, dil sürçmesiyle hata yapmaya, dedikodu etmeye delalet eder.)

Üst Dudağın Seğirmesi (+)

Muhterem zevât ile mülâkâta, nedîm-i rûh ile mütâla'aya delildir. (Saygın kişilerle buluşmaya, ruhu neşelendiren bir sohbet veya düşünceye dalmaya delalet eder.)

Alt Dudağın Seğirmesi (+)

Düşmenin zelil ve helâk olmasına, müdhiş bir kazâdan kurtulmağa, bir muhibb-i vefâ-şî'âr ile mülâkâta işârettir. (Düşmanın zelil olmasına, korkunç bir kazadan kurtulmaya, vefalı bir dostla karşılaşmaya işârettir.)

Çenenin Seğirmesi (+)

Şâhidliğe gitmeğe, cem'-i envâle muvaffakiyete, müşkil bir işi başa çıkarmağa, yemîn etmeğe, i'tibâr ve şeref ihrâz eylemeğe 'alâmettir. (Şahitlik yapmaya, mal biriktirmede başarıya, zor bir işi başarmaya, yemin etmeye, itibar ve şeref kazanmaya delalet eder.)

Boyunun Seğirmesi (+)

Sa'âdet-i hâle, göz aydınlığına, ve nice cem 'iyyetine delildir. (Hâlin güzelleşmesine, gönül ferahlığına, çeşitli sevinçlerin yaşanmasına delalet eder.)

Boyunun Sağ Tarafının Seğirmesi (+)

Zahmetsiz servete nâ'iliyete, ber-murâd olmağa, yeni ve hayırlı bir işe sülûka, tesviye-i düyûna muvaffakiyete işârettir. (Zahmetsizce zengin olmaya, dileklerinin gerçekleşmesine, yeni ve hayırlı bir işe başlamaya, borçlarını kolayca ödemeye işârettir.)

Boyunun Sol Tarafının Seğirmesi (+)

Mesrûriyete, hayırlı izdivâca, biraz zahmetle tedârik-i esbâb-ı ma'îşete meşakkatli bir seyâhate, müşkilâtla nâ'il-i merâm olmağa 'alâmettir. (Sevinç duymaya, hayırlı bir evlilik yapmaya, biraz zahmetle geçim yollarını bulmaya, sıkıntılı bir yolculuğa ve güçlkle amacına ulaşmaya delildir.)

Boyunun Dört Tarafının Seğirmesi (+)

Gazab-ı ilâhiye, felâkete delil olduğundan tevbe ve istiğfâr etmek ve sadaka vermek gerekdir. (İlahi gazaba ve felakete işaret sayıldığından tevbe ve sadaka tavsiye edilir.)

Gerdânın Seğirmesi (+)

Hasım ile barışmağa, büyüklerden mu'âvenet görmeğe, gam ve endişeden halâsa işârettir. (Düşmanla barışmaya, büyüklerden yardım görmeye, gam ve endişeden kurtulmaya işârettir.)

Boğazın Seğirmesi (+)

İ'tilâ-yı baht ve tâli'e, işlerin yolunda cereyânına, husûl-i murâda, ni'met-i 'uzmâya nâ'iliyete, zahmetsizce servet sâhibi olmağa delildir. (Talihin açılmasına, işlerin yolunda gitmesine, muradın gerçekleşmesine, büyük bir nimete ve zahmetsiz zenginliğe delalet eder.)

Sol Omuzun Seğirmesi (+)

Meserret-bahş rû'yâ görmeğe, sevdiğiyle görüşüp rûşen-dil olmağa, nâgehânî sürûra işârettir. (Sevindirici bir rûya görmeye, sevdiğiyle buluşmaya, ani bir sevinç yaşamaya işârettir.)

Sağ Bazûnun Seğirmesi (+)

Mahrûm olduğu sa'âdet-i hâlin 'avdetine, mansıb-ı cedîd-i ihrâza cüdâ düşdüğü vatanına 'azîmete, refâhiyet husûlüne 'alâmettir. (Kaybolmuş saadetin geri gelmesine, yeni bir makam kazanmaya, vatana dönmeye, refaha ermeye işarettir.)

Sol Bazûnun Seğirmesi -

Mâlen zarara, nedâmete, perişânî-i hâtıra, hâtıra gelmeyen yüzden ıztırâba giriftâr olmağa delildir. (Maddi zarara, pişmanlığa, kalp sıkıntısına, beklenmedik bir üzüntüye delalet eder.)

Sağ Dirseğin Seğirmesi -

Bir adama, yâhûd ehline, yâhûd akrabâsından birine husûmet etmeğe ve mahremiyet-i nâgehânîye işarettir. (Bir kimseyle veya aileden biriyle tartışmaya, gizli bir mahremiyete işarettir.)

Sol Dirseğin Seğirmesi (+)

Büyük ve muhterem zevâtan ve 'umûm dostlarından ve husûsiyle ticâretinden fevka'l-'âde fâ'ide görmeğe 'alâmettir. (Büyüklerden ve dostlardan yardım görmeye, özellikle ticarete olağanüstü kazanç elde etmeye delildir.)

Sağ Kolun Seğirmesi (+)

İzdivâca, husûl-i muhabbete, ber-murâd olmağa, 'azîz bir dost ile mülâkâta delildir. (Evliliğe, sevgiye, dileklerin gerçekleşmesine, değerli bir dostla buluşmaya işarettir.)

Sol Kolun Seğirmesi (+)

Müjde almağa, zevk ve safâya, mütehassir olduğu zât ile mülâkâta, ikbâl ve sa'âdete işarettir. (Müjdeli bir haber almaya, sevinç ve eğlenceye, özlenen biriyle kavuşmaya, mutluluğa işarettir.)

Sağ Bileğin Seğirmesi (-)

Rahatsızlığa; hasımdan bî-zârlığa, zîk-ı ma'îşete, ıztırâba, gam ve endişeye 'alâmettir. (Rahatsızlığa, geçim darlığına, sıkıntı ve üzüntüye delalet eder.)

Sol Bileğin Seğirmesi (+)

Servet-i nâgehânîye, gâ'ib şey'in bulunmasına, 'avdet-i refâhiyete, (Ani servet kazanmaya, kaybolmuş bir şeyin bulunmasına, refaha kavuşmaya işarettir.)

Sağ El Pençesinin Seğirmesi (+)

Görüşmeğe, hasma galebeye, nifâk ve 'adâvete, kederden sonra sūrûra işarettir. (Büyük bir kişiden ilgi görmeye, rahat ve refaha, itibara, kaybın telafisine, sevdiğiyle kavuşmaya işarettir.)

Sol El Pençesinin Seğirmesi (+)

Ni'met-i 'azîmeye, kesb ü kârda muvaffakiyet-i fevka'l-'âdeye, çok mâl sâhibi olmağa, büyüklerden lutf u ihsâna nâ'iliyete, sūrûr-ı nâgehânîye 'alâmettir. (Mal kazanmaya, kederden sonra sevince, düşmanına galip gelmeye, sevdiğiyle buluşmaya, genel olarak iyiliğe delalet eder.)

Sağ El Ayasının Seğirmesi (+)

Büyük bir zâttan iltifâta mazhariyete, refâh ve râhata, şeref ve i'tibâra, zâyi'in telâfisine, sevdiğiyle telâfiye delildir. (Büyükklüğe, yeni bir mevki kazanmaya, önemli bir kişiden iltifata, sevinç ve mutluluğa delalet eder.)

Sol El Ayasının Seğirmesi -(+)

Cem'-i mâla, gamdan sonra sürûra ve inşirâha, hasma galebeye, sevdiğiyle mülâkâta, dâ'imâ iyiliğe nâ'iliyete işârettir. (Mal kazanmaya, kederden sonra sevince, düşmanına galip gelmeye, sevdiğiyle buluşmaya, genel olarak iyiliğe delalet eder.)

Sağ Elin Baş Parmağının Seğirmesi (+)

Büyükklüğe, yeni bir mertebe ihrâzına, büyük bir zâtın 'âtıfetine nâ'iliyete, ferah ve sürûra 'alâmettir. (Büyükklüğe, yeni bir mevki kazanmaya, önemli bir kişiden iltifata, sevinç ve mutluluğa delalet eder.)

Sol Elin Şehâdet Parmağının Seğirmesi (+)

Hayırlı bir işe delâlete, rızk-ı 'azîme nâ'iliyete, büyüklerden ve akrabâdan iyilik görmeğe, yeni ve hayırlı bir işe muvaffakiyete delildir. (Hayırlı bir işe, bol rızka, büyüklerden iyilik görmeye, yeni bir işte başarıya işarettir.)

Sağ Elin Orta Parmağının Seğirmesi (-)

Sû-i şöhrete, ma'îşet yüzünden zarûrete, gam ve endûha işârettir. (Kötü şöhrete, geçim sıkıntısına, keder ve üzüntüye delalet eder.)

Sağ Elin Dördüncü Parmağının Seğirmesi (+)

Mal zâyi'in bulunmasına, büyük bir zâtın mu'âvenetine mazhariyete, husûl-i emel ve murâda, servet ve yesâra, vûs'at-i ma'îşete 'alâmettir. (Kaybolmuş malın bulunmasına, büyüklerden yardım görmeye, dileğin gerçekleşmesine, zenginliğe işarettir.)

Sağ Elin Serçe Parmağının Seğirmesi (-)

Servet-i muvaffakiyete, 'âileden mufârakata, me'mûriyetden ma'zûliyete husûl-i maksaddan kat'-ı ümîde, gam ve endişeye delildir. (Başarısızlığa, aileden ayrılığa, görevden azledilmeye, umudun kesilmesine, üzüntüye delalet eder.)

Sol Elin Baş Parmağının Seğirmesi (+)

Sürûr ve şâdiye, 'izzet ve rif'ate, seyâhatde ihtirama mazhariyete mâl-ı kesîr sâhibi olmağa, büyüklerden iltifât görmeğe işârettir. (Sevince, onur ve yüceliğe, seyahatte saygı görmeye, çok mala, büyüklerin ilgisine işarettir.)

Sol Elin Şehâdet Parmağının Seğirmesi (-)

Hastalanıp i'âde-i 'afiyet etmeğe, husmânın ta'n ve teşnî'ine hedef olmağa, keder ve endişeye, fenâ bir işde bulunmağa 'âkıbet-i hayr görmeğe 'alâmettir. (Hastalanmaya ama iyileşmeye, düşmanların kötü sözlerine hedef olmaya, kedere, kötü bir işe karışmaya işarettir.)

Sol Elin Orta Parmağının Seğirmesi (+)

İyi haber vürûduna, meserret-i nâgehânîye, hasma galebeye, henüz görmediği bir şey'i görmeğe, husûl-i maksad ve merâma delildir. (İyi haber almaya, ani sevince, düşmana galip gelmeye, yeni bir şey görmeye, dileğin gerçekleşmesine delalet eder.)

Sol Elin Dördüncü Parmağının Seğirmesi (+)

Bir şey bulup sevinmeğe, bir yere gidip mesrûr olmağa, zâyî'in telâfisine, bir suretle memnuniyete, havf ve endişenin zevâline işârettir. (Bir şey bulup sevinmeye, bir yere gidip memnun olmaya, kaybın telafisine, korku ve endişenin giderilmesine işarettir.)

Sol Elin Serçe Parmağının Seğirmesi (+)

İkbâl-i cedide ermeğe, tezâyüd-i nân u ni'mete, misâfir vürûduna, sevdiği ile mülâkâta 'alâmettir. (Yeni bir talih elde etmeye, rızkın artmasına, misafir gelişine, sevdiğiyle buluşmaya işarettir.)

Mecmû' Tırnakların Yâhûd Altılarının Seğirmesi (-)

Bir da'vâyı gayb etmeğe, bir müşkil işte bulunmağa, hasma zebûn olmağa, husûmet ve 'adâvete işârettir. (Bir davayı kaybetmeye, zor bir işte bulunmaya, düşmana yenilmeye, tartışma ve düşmanlığa delalet eder.)

Göğsün Seğirmesi (+)

Neyl-i murâda, şâdî ve şetârete, müjdelenmeğe, izdivâca, zevk u safâya 'alâmettir. (Dileğin gerçekleşmesine, sevinç ve neşeye, müjdeye, evliliğe, eğlenceye delalet eder.)

Göğsün Sağ Tarafının Seğirmesi (+)

Te'âlâ-i tâlî'e, sürûr ve inşirâha, kuvve-i bedeniyyenin tezâyüdüne, husûl-i ârzû ve emele, 'aşk ve sevdâya delildir. (Talihin yükselmesine, sevinç ve huzura, bedensel güç artışına, arzu ve sevdaya delildir.)

Göğsün Sol Tarafının Seğirmesi (+)

İnşirâh-ı kalbe, visâl-i yâre, servet-i bihesâbe-i sevdâ yüzünden biraz kedere, izdivâca işârettir. (Kalp ferahlığına, sevgiliyle kavuşmaya, büyük servete ama sevda yüzünden biraz kedere, evliliğe işarettir.)

Sağ Böğrünün Seğirmesi (+-)

İzdiyâd-ı şerefe, vüs'at-ı ma'îşete, hastalığın indifâ'ına, ba'zı kimselerden vefâsızlık görmeğe, lime-i cem'iyet-i icrâsına 'alâmettir. (Şan ve şeref artışına, geçim rahatlığına, hastalığın geçmesine, bazı kimselerden vefasızlık görmeye delalet eder.)

Sol Böğrünün Seğirmesi (+-)

Te'sîr-i bâ'is bir haber almağa, tecdîd-i nikâha, isti'mâl-i devâya, kesb-i 'âfiyete, paraca biraz sıkıntı çekmeğe delildir. (Can sıkıcı bir haber almaya, evlilik yenilemeye, ilaç kullanmaya, iyileşmeye, ama biraz maddi sıkıntıya işarettir.)

Sağ Memenin Seğirmesi (+)

Pek büyük bir zâtтан iltifât ve ihsâna mazhariyete, dâ'imâ ferahlığa servet-i 'azîmeye, mâlikiyete, şeref ve i'tibâra, erkek evlâd sâhibi olmağa delildir. (Büyük bir kimseden iltifat ve ihsana, sürekli ferahlığa, büyük servete, itibara, erkek evlada delildir.)

Sol Memenin Seğirmesi (+-)

Hastalığa, ikinci def'a izdivâca, seyâhata çıkmağa, hiddet etmeğe işârettir. (Hastalığa, ikinci evliliğe, seyahate çıkmaya, öfkeye delalet eder.)

Sağ Pehlûnun Seğirmesi (+)

Feyz ve rif'ate, tecdid-i nikâha, evlâdına kavuşmağa sevdiğiyle mülâkâta 'alâmettir. (Bereket ve yüceliğe, evliliğin yenilenmesine, çocukla buluşmaya, sevgiliyle kavuşmaya işârettir.)

Sol Pehlûnun Seğirmesi (+-)

Tebdîl-i mekâna, hastalığa, istirahat-ı hakîkiye delildir. (Mekân değişikliğine, hastalığa, gerçek istirahate delalet eder.)

Sağ Koltuğun Seğirmesi (+)

Zarar u ziyâna, hastalığa, gam ve endûha, günâh iş işlemeğe işârettir. (Zarara ve kayba, hastalığa, keder ve üzüntüye, günah işlemeye işârettir.)

Sağ Koltuğun Seğirmesi (+)

Sürûr ve şâdiye, ikbâl-i cedîde, herkesden iyilik görmeğe hoş hâllığa, gam ve endişeden rehâ-yâb olmağa 'alâmettir. (Sevinç ve mutluluğa, yeni bir talih ve başarıya, herkes tarafından iyilik görmeye, huzurlu bir hâle ve üzüntü ile kaygıdan kurtulmaya işârettir.)

Arkanın Üst Tarafının Seğirmesi (-)

Esnâ-yı seyâhatde hastalanmağa, zahmetle te'mîn-i ma'îşete, ba'zı kimselerle münâza'aya, keder ve endişeye delildir. (Yolculukta hastalanmaya, zorlukla geçinmeye, bazı kimselerle tartışmaya, kedere işârettir.)

Arkanın Sağ Yanının Seğirmesi (-)

Havf u hirâsa, korkunç bir da'vâda bulunmağa, hasma zebûn [ol]mağa, mâl endişesi içine düşmeğe işârettir. (Korkuya, davaya karışmaya, düşmana yenilmeye, mal endişesine düşmeye işârettir.)

Arkanın Sol Tarafının Seğirmesi (+)

Hastalıktan halâsa, gam ve endişenin indifâ'ına, şeref ve i'tibâra [nâ]'iliyete, ikbâl-i nâgehâniye mazhariyete, her suretle fâ'idelenmeğe 'alâmettir. (Hastalığın geçmesine, gam ve endişenin bitmesine, şeref ve itibara, ani bir talih açıklığına işârettir.)

Arkanın Orta Tarafının Seğirmesi (+)

Da'vâda kazanmağa, bir 'illetten kurtulmağa, hasma galebeye delildir. (Davayı kazanmaya, bir dertten kurtulmaya, düşmana galip gelmeye delildir.)

Kalb Üstünün Seğirmesi (+)

Î'ade-i 'âfiyet etmeğe, ârzû ettiği mertebeye nâ'il olmağa, râhat ve refâhiyete işârettir. (Sağlığa kavuşmaya, istenilen mertebeye erişmeye, huzur ve rahata delalet eder.)

Belin Seğirmesi (+)

Ber-murâd olmağa, ikbâl-i nâgehâniye, kesb ü kârda fa'ide-i 'azîmeye nâ'iliyete, sevdiğiyle mülâkâta 'âlâmettir. (Dileklerin gerçekleşmesine, ani bir talih açıklığına, işte büyük kazanca, sevdiğiyle buluşmaya işarettir.)

Karnın Seğirmesi (+)

Büyük meserrete nâ'iliyete, mâl-i vefire ve evlâda sâhibiyete, güzel bir şehre muvâsalata, mütehassir-i didârı olduğu kimse ile mülâkâta delildir. (Büyük bir sevinç duymaya, bol mala ve evlada sahip olmaya, güzel bir şehre gitmeye, özlenen biriyle kavuşmaya işarettir.)

Sonuç

Müneccim Muhammed Abdüsselam'a ait bu eserde 33 uzva ait 101 seğirme yer almaktadır. Bu seğirmelerden 79'u olumlu, 16'sı olumsuz, 9'u da hem olumlu hem olumsuz bir şekilde yorumlanmıştır.

Dil açısından incelendiğinde, eserin Osmanlı Türkçesiyle kaleme alındığı; metinde hem Türkçe kelimelere ve dil bilgisi kurallarına hem de Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere, bu dillere özgü tamlama ve yapı özelliklerine yer verildiği görülmektedir. Ayrıca Seğir-nâme, yalnızca dil özellikleri bakımından değil, içerdiği zengin söz varlığı ile de Türkçeye önemli katkılar sağlayabilecek niteliktedir.

Seğir-nâmelerin, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çok sayıda yazma nüshasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Manzum veya mensur olarak kaleme alınan bu eserler, kimi zaman müstakil birer eser hâlinde, kimi zaman ise tabir-nâme ve kıyafet-nâme türündeki eserlerin ya da çeşitli mecmuaların bir bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, seğir-nâme metinlerinin literatürde çoğu zaman gözden kaçmasına neden olan etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

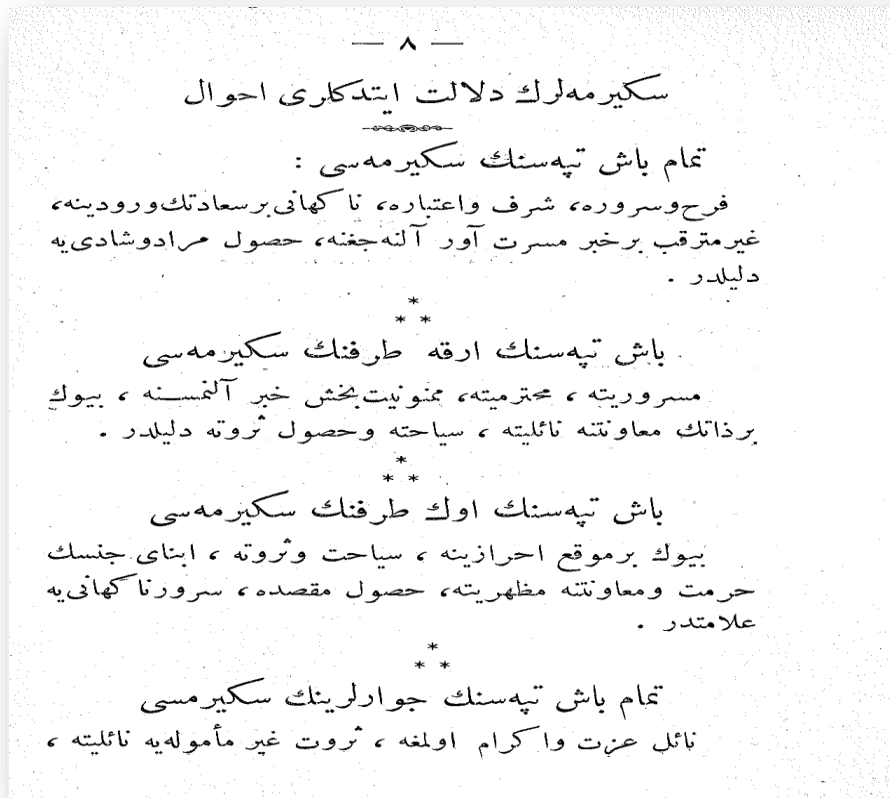
Yeni tespit edilen seğir-nâme yazmaları üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmalar, bu türde kaleme alınmış eserlerin dil özelliklerinin ve söz varlığının ortaya çıkarılmasına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

İnsanın kendini tanıma çabası ve geleceğine ilişkin öngörülerde bulunma isteği açısından bir işaretler bütünü olarak değerlendirilebilecek bu eserler, içeriklerinde barındırdıkları kültürel unsurların yanı sıra, yansıttıkları toplumsal beklenti ve eğilimlerle ile dikkat çekici bakış açıları sayesinde günümüzde dahi varlıklarını sürdürmekte ve araştırılmaya değer kaynaklar olarak önemini korumaktadır.

Kaynakça

- BARS, M. E. (2023) "Yeni Bir Karşılaştırmalı Seğirname Nüshası Üzerine Değerlendirmeler", Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 29 (11): 95-110.
- ERSOYLU, Halil (1989). "Seğir-nâme", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1985, (Ankara 1989), 27-48.
- ERSOYLU, Halil (1992) "Seğir-nâme (II)", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1992, (Ankara, 1995), 99-145.
- DAŞDEMİR, Özkan (2016). "İngiltere Kütüphanelerinde Kayıtlı Dört Seğir-nâme Üzerine", Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C. 5, S. 11, 19-46.
- GÖKDEMİR, Atilla (2020). "Abdulganî Bin Abdulcelîl Geredevî'nin Risâle-i Segürnâme'si", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 44: 45-60.

- KARAATLI, Recep (1999). "Türkçe Bir Seğir-nâme Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1999/I-II, s. 89-142.
- MERT, Abdullah (2016). "Bir Seğir-name Nüshası" TÜRKÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2016 Yıl:4, Sayı:7, s. 220-232.
- ÖZER, Arif (1969). "Türkçe İki Seğir-nâme Kitabı Üzerine", Türk Kültürü, C.VII, S. 77, Mart 1969, s. 48-52
- ÖZERGİN, Muammer Kemal (1967). "Eski Bir Seyirme-nâme", Türk Folklor Araştırmaları, 10, S. 211, Şubat 1967.
- SERTKAYA, Ayşe Gül (2011). "Bilinmeyen bir Seğir-nâme yazması", 38. Icanas. 10-15.09.2007. Ankara-Türkiye. Bildiriler: Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi. Ankara, 2011, s. 1533-1560.
- SÜER, Fatih Ramazan (2011). "Bir Seğirname Örneği", Turkish Studies-International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall 2011, p. 287-304.
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya (2007). "Seğir-nâme ve Seğirmek Manaları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 32, Erzurum, 2007, s. 53-69
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya (2008). "İlm-i Tefe'ül ve Tefe'ül-nâme (Ku'rân falı) Üzerine Bir Değerlendirme", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 1, Issue 2 Winter 2008, s. 383-391.
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya (2010). Seğirname, Fenomen Yay., Erzurum.
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya-GÖZİTOK, Mehmet Akif (2014). Gaybi İlim Şubesi Olarak İhtilâc-nâmeler ve Mevlânâ Sevâdî'nin Manzum İhtilâc-nâmesi, Dede Korkut Dergisi, C. 3, S. 6, Ordu, s. 105-131.
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya (2016). "Yeni Bir İhtilâcnâme Nüshası Üzerine Değerlendirme" TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies Yıl: 3, Sayı: 6, Mart 2016, s. 174-196.
- YASTI, Mehmet (2015). "Yeni bir seğir-nâme yazması üzerine", Türkiyat Mecmuası, C. 25, 273-311.

**TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KONUŞMA BECERİSİ ÜZERİNE
BİR BİBLİYOGRAFYA ÇALIŞMASI****БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО****Zaide GALİP¹****Mevlüt GÜLMEZ²****Özet**

Konuşma becerisi, yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda psikomotor süreçleri de kapsayan çok boyutlu bir beceridir. Yaşamımızda dört temel beceriden ilk gelişenler dinleme ve konuşma becerileridir. Yabancı dil öğretiminde de aynı durum vardır. Yabancı bir dil öğrenirken bireylerin genelde ilk hedefi öğrenilen dilde konuşarak iletişim kurabilmektir. Yabancı dil öğretiminde öğrencilerin etkili iletişim kurabilmesi, büyük ölçüde konuşma becerisinin gelişmesine bağlıdır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde konuşma becerisi üzerine yapılmış bir bibliyografya çalışmasının yapılmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, yabancılara Türkçe öğretiminde konuşma becerisi üzerine çalışma yapacak araştırmacılara bir bütün dahilinde kaynak sunabilmek adına bu alana yönelik yapılan araştırmaları incelemeyi amaçlamaktadır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde konuşma becerisine ilişkin 2013–2025 yılları arasında yayımlanan makale ve lisansüstü tezler incelenmiştir. Bulgulara göre, bu dönemde konuya ilişkin 77 makale ve 10’u doktora, 31’i yüksek lisans olmak üzere 41 lisansüstü tez tespit edilmiştir. En fazla makalenin 2023 ve 2024 yıllarında yayınlandığı tespit edilmiştir. Yüksek lisans tezlerinde 2018–2019 yıllarında artış yaşandığı, doktora düzeyinde ise 2021 yılında en yüksek tez sayının olduğu görülmüştür. Ancak diğer senelerde sınırlı sayıda çalışmanın bulunduğu belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar, konuşma becerisinin önemine rağmen konu üzerine yapılan akademik çalışmaların beklenen düzeyde olmadığını göstermektedir. Bu doğrultuda, yabancılara Türkçe öğretiminde konuşma becerisine yönelik araştırmaların çeşitlendirilmesi ve derinleştirilmesi önerilmektedir.

Аннотация

Умение говорить – это многомерный навык, который включает в себя не только когнитивные, но и психомоторные процессы. В нашей жизни первыми из четырех основных навыков развиваются навыки слушания и говорения. То же самое наблюдается и в преподавании иностранных языков. При изучении иностранного языка первоочередной целью человека, как правило, является умение общаться на этом языке. В обучении иностранному языку способность студентов эффективно общаться в значительной степени зависит от развития навыков говорения. Было установлено, что в области преподавания турецкого языка как иностранного не проводилось библиографических исследований, посвященных навыкам говорения.

¹ Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkçe Eğitimi Bölümü Doktora öğrencisi, zaidegalip@gmail.com Orcid: <https://orcid.org/0009-0008-6629-0174>

² Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkçe Eğitimi Bölümü, mevlutgulmez@akdeniz.edu.tr Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4082-0164>

Поэтому цель данной работы заключается в анализе исследований, проведенных в этой области, с тем чтобы предоставить исследователям, занимающимся изучением навыков говорения в процессе преподавания турецкого языка иностранцам, исчерпывающий источник информации. Были проанализированы статьи и диссертации, посвященные разговорным навыкам в преподавании турецкого языка как иностранного, опубликованные в период с 2013 по 2025 год. Согласно результатам исследования, за этот период было обнаружено 77 статей и 41 диссертация, из которых 10 были докторскими, а 31 — магистерскими. Было установлено, что наибольшее количество статей было опубликовано в 2023 и 2024 годах. В магистерских диссертациях наблюдался рост в 2018–2019 годах, а на уровне докторантуры наибольшее количество диссертаций было в 2021 году. Однако в другие годы было обнаружено ограниченное количество работ. Полученные результаты показывают, что, несмотря на важность разговорных навыков, академические исследования по данной теме не достигли ожидаемого уровня. В связи с этим предлагается разнообразить и углубить исследования, посвященные разговорным навыкам в процессе обучения иностранцев турецкому языку.

Giriş

Dört temel beceriden biri olan konuşma, insanların günlük yaşamda tercih ettiği ve sevdiği etkinliklerin başında gelmektedir. İnsan yaşamının büyük bir bölümü bir olayı anlatma, soru sorma, sohbet etme, kendinden bahsetme gibi etkinliklerle geçmektedir. Farklı görüş, düşünce, duygu ve sorunlar konuşma sırasında paylaşılmakla birlikte başkalarının düşünceleri de öğrenilmektedir. Bu şekilde insanlar arasında karşılıklı iletişim ve etkileşim gerçekleşmektedir. İnsanların günde ortalama 12 saat iletişim kurduğu sürecin beş saati dinleme, dört saati konuşma, kalan süre ise okuma ve yazmaya ayrılmaktadır. İnsanlar, iletişim süreçlerinin büyük bir bölümünde konuşmadan yararlanmaktadırlar. Bu beceri sayesinde öğrenme, anlama, kişisel gelişim ve geleceğe yön verme daha kolay gerçekleşmektedir (Güneş, 2014)

Güneş'e (2014) göre konuşma, duygu ve düşüncelerin ifade edilmesi, zihinsel yapı, süreç ve işlemlerin açıklanmasıdır. İnsanlar düşündüklerini, hissettiklerini konuşma yoluyla ifade etmekle birlikte zihinsel yapısını ve görünümünü de açıklığa kavuşturmaktadır. Konuşma becerisinin kapsadığı süreç zihinde başlayıp sözlere doğru uzanmaktadır. Bu süreçte biz dizi karmaşık işlem yapılmanın yanında düşünce, duygu, beyin, konuşma organları ve sesler yer almaktadır. Konuşma sırasında düşünceler seslerle iletilse de konuşma basit bir seslendirme işlemi olarak nitelendirilemez. Çünkü seslendirme öncesinde bir dizi zihinsel işlem yapılmaktadır. Bundan dolayı bu süreç “sesli düşünme” olarak da adlandırılmaktadır. Bazıları “sesli okuma” işlemini de konuşma olarak nitelendirse de konuşma ikisinden de farklıdır. Bazı durumlarda insanlar sessiz veya iç konuşma da yaparak söyleyeceklerini seslendirmeden önce kendisiyle konuşmaktadır.

Dil öğretiminde konuşma becerisine her daim ihtiyaç duyulmuştur. Bireyler konuşma becerisini kullanmadan duygu ve düşüncelerini başkalarıyla paylaşamamakla birlikte toplumdaki etkinliklere de istediği şekilde katılamamaktadır (Barın,2018).

İnsanların yabancı dil öğrenmek istemelerinin sebepleri öğrenilecek dile ait toplumda yer edinme, mesleki statü edinme, eğitim-öğretim sürecini verimli bir şekilde geçirme ve ticaret yapma olarak ifade edilebilir. Ancak bir dil öğrenmenin belli göstergeleri olduğu göz

önünde bulundurulmalıdır. Yabancı dil öğretiminin genel belki de en önemli hedeflerinden biri bireylerin öğrenilen dili anlaşılır bir şekilde konuşabilmeleridir (Demirel, 2015: 102). Bundan dolayı dil öğrenmenin göstergesi olarak o dilde konuşmayı görebiliriz (Şimşek, 2022).

Demirel'e (1993) göre konuşma, yalnızca bilişsel becerilerle değil bunun yanında psikomotor becerilerin katkısıyla da gelişir. Konuşma becerisinin kazanılmasında dilbilgisinin, söyleme ve sözcük bilgisinin iyi bilinmesi gerektiğinden dolayı dil öğreniminin belli bir bölümünü de buna yöneliktir. Yabancı dil öğrenmenin sebeplerinin en başında öğrenilen dili doğru ve akıcı bir şekilde konuşmak gelir.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin yapısı çok katmanlıdır. Bu katmanların içerisinde yabancılara Türkçe öğretiminin tarihi, yaklaşımları, ilkeleri, yöntemleri, teknikleri, dil becerileri ve materyalleri gibi konular yer almaktadır. Türkçenin öğretiminde diğer yabancı dillerin öğretiminde olduğu gibi dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerine oldukça büyük önem verilmektedir. Bu beceriler derslerde yoğun olarak kullanılmaktadır. Dil öğretiminde dört temel becerinin yoğun olarak kullanılmasından dolayı yapılan çoğu çalışma dil becerileri üzerinedir. Yaşamımızda bahsedilen dört temel beceriden ilk olarak dinleme ve konuşma becerileri gelişmektedir. Bundan dolayı yabancılara dil öğretiminde de ilk olarak gelişecek beceriler yine bunlardır. Yeni bir ülkeye giden bir birey öncelikle orada konuşan insanların dilini duyacak ve dolayısıyla kendisi de doğal bir davranış olarak konuşacaktır (Çelik, 2021).

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi sistemli bir şekilde uygulanmaya başladıktan sonra çeşitli öğretim teknik ve yöntemi kullanılarak devam etmektedir. Türkiye Türkçesinin yabancı dil olarak öğretiminde esas alınanlar dil öğretimi, okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerileridir (Özcan, 2021). Öğretimde esas alınan her becerinin oldukça büyük önem taşımasının yanında bireylerin hedef dilde sağlıklı iletişim kurabilmelerini sağlayan asıl beceri konuşma becerisidir. Yapılan çalışmalara bakıldığında zaman öğrencilerin en çok sıkıntı yaşadığı becerilerden biri konuşma becerisidir. Bundan dolayı yabancılara Türkçe öğretiminde konuşma becerisine ayrı bir önem verilmesi gerekmektedir.

Yabancılara Türkçe öğretiminde konuşma becerisinin öğretimi; öğrencilerin karşılıklı iletişim, duygu ve düşüncelerini ifade etme ve kendilerini bulundukları topluma kabul ettirmeleri açısından oldukça önemlidir. Bunun yanında konuşma becerisi, bireylerin ortak karar, iş birliği, problem çözme, bilgi ve düşünce arasında bağ kurma, yorum ve değerlendirme becerilerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Arıcı A.F., Sallabaş M.E., Başaran M., 2017).

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde konuşma becerisi üzerine yapılan çalışmaları belirleyip sınıflayarak bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara bir bütün dâhilinde kaynak sunabilmektir.

Araştırmanın Önemi

"Konuşma, aralarında çok kuvvetli bağlar bulunan bu dört temel dil becerisinin en önemlilerindendir ve ses, telaffuz, anlatma, anlama, anlaşma, iletişim gibi iç içe girmiş birçok kavramı kapsamaktadır" Temizkan (2009: 91). Ünalın (2007: 3), "Konuşma becerisi ile toplumsallaşma arasında diğer becerilere oranla daha fazla ilgi vardır. Bu yüzden

konuşma becerisinin gelişmesi sosyal, psikoloji, davranış bilimleri, iletişim bilimleri gibi bilimlerle doğrudan ilişkilidir” der. Bu açıklamalar göz önünde bulundurulursa konuşma becerisiyle sağlıklı bir iletişim arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu sonucuna varılabilir.

Demirel’e (2016: 102) göre öğrenenlerin öğrenilen dili anlaşılır bir şekilde konuşabilmesi, yabancı dil öğretiminin genel amaçlardan hatta en önemli amaçlarındanıdır. Çelik (2019: 34) ise konuşma becerinin öğrenilen dilde karşılıklı iletişim aracı olarak kullanılmasından dolayı diğer becerilere kıyasla günlük hayatta daha ön planda olduğunu vurgular. Bununla birlikte konuşma becerisinin toplumda veya günlük hayatta yabancı bir dil sahibi olunduğunu göstermede daha önemli olduğunu belirterek bu becerinin diğer dil becerileri arasındaki önemini göstermektedir.

Kuramsal Çerçeve ve İlgili Araştırmalar

Demircan (1982) “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ve Bir Kaynakça Denemesi” adlı çalışmasında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimiyle ilgili yapılan çalışmalara yer vermiştir.

Erdem (2009:888-937), “Yabancılar Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi” adlı çalışmasında bu alanda yazılmış tarihi ve çağdaş kaynaklara yer vermiş, bu kaynakları kısaca tanıtmıştır. Erdem, çalışmasında ayrıca Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi üzerine hazırlanan toplam 25 adet lisansüstü tezi listelemiş; farklı dergilerde yayınlanmış 121 makale ve farklı sempozyumlarda sunulan 135 bildiriye yer vermiştir.

Göçer ve Moğul (2011:797-810) da araştırmasında, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin tarihsel gelişimine ve bu konu üzerine yazılan tarihi kaynaklara yer vermiş; Türkçe öğretiminin Türkiye’deki ve dünyadaki durumundan bahsetmiştir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi üzerine hazırlanan 17 lisansüstü tezi listelemiş ve bu alanda yayınlanmış bazı ders kitaplarına yer vermiştir.

Göçer vd. (2012:73-126) araştırmasında, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi üzerine hazırlanmış 223 kitap, 114 makale, 110 lisansüstü tez ve 123 bildiriye yer vermiştir.

Kahriman vd. (2013:80-132) çalışmasında, yabancılar Türkçe öğretimi alanında hazırlanmış 186 kitap, 155 makale, 174 lisansüstü tez, 229 seminer, kurultay, ve sempozyum bildirisine ulaşmıştır.

Büyükkikiz (2014:203-213) “Yabancılar Türkçe Öğretimi Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışmasında, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi üzerine 1981-2012 yılları arasında hazırlanan lisansüstü tezleri; türüne, yıllarına, konularına, çalışılan dil becerilerine ve kullanılan yöntemlere göre tasnif ederek değerlendirmiştir. Çalışma için yapılan kaynak araştırmasında daha çok YÖK’ün Ulusal Tez Merkezi veri tabanını kullanmıştır. Ayrıca bu veri tabanının yanında üniversitelerin tez merkezlerinden ve daha önceki yıllarda bahsedilen konuda hazırlanmış yazılı kaynaklardan da faydalanmıştır. Çalışma sürecinde tez araştırmalarını özellikle “yabancılar Türkçe öğretimi” konusu üzerine yoğunlaşmıştır. Yapılan çalışma sonucu 147 lisansüstü tez (125 yüksek lisans, 22 doktora) belirlemiştir.

“Konuşma Becerisi ile İlgili Kaynakça Çalışması” adlı araştırmasında Topçuoğlu Ünal ve Özer (2016), konuşma becerisi alanında son 10 yılda yapılmış çalışmaları tespit edip sınıflamayı amaçlamıştır. İlgili çalışmalarında konuşma becerisi ile ilgili 96 kitaba, 101 makaleye, 26 bildiriye, 77 yüksek lisans tezine, 19 adet doktora tezine ulaşmıştır.

“Araştırmanın çalışma grubunu 2006 yılı sonrası yapılan çalışmalardan konuşma becerisi ile ilgili yazılan kitaplar, makaleler, bildiriler, yüksek lisans tezleri ve doktora tezleri oluşturmaktadır”(Topçuoğlu Ünal & Özer, 2016).

Potur ve Yıldız (2016: 27-40) yaptıkları araştırmada, 2011-2015 yılları arasında konuşma becerisi üzerine yapılan 31 yüksek lisans, 20 doktora tezi, Dergipark/Ulakbim’e üye 144 dergide bulunan 37 makaleye ulaşmıştır. Çalışmalarında içerik analizi yöntemini kullanmışlardır. Araştırmaları sonucunda, konuşma becerisi üzerine yapılan çalışmalarda hedef kitle olarak en çok ortaokul öğrencilerinin tercih edildiğini, bağlantılı olduğu dil becerisi açısından konuşma becerisinin okuma, dinleme ve yazma becerileriyle ilişkilendirme oranının düşük olduğunu, yöntem bakımından en çok deneysel yöntemin kullanıldığını, konuşma becerisi üzerine yapılan araştırmaların eğilimlerinin ise daha çok konuşma becerisinin incelenmesi ve geliştirilmesi üzerine yapıldığını ortaya koymuşlardır.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, veri toplama araçları, evren ve örnekleme, araştırmanın sınırlılıkları, veri toplama süreci ve verilerin çözümlenmesi yer almaktadır.

Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada yabacılara Türkçe öğretiminde konuşma becerisi üzerine yapılan çalışmaları inceleyebilmek için analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde amaç elde edilen bulguları açıklayabilmek ve olaylar arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmaktır (H. Şimşek; A. Yıldırım, 2013). Araştırmada yabancılara Türkçe eğitiminde konuşma becerisi alanında 2013 ile 2022 arasında yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri ile birlikte Google Scholar’da yayımlanan 2013 ve sonrası ait makaleler incelenmiştir.

Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Bu araştırmanın evrenini, Türkiye’de Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde konuşma becerisi konusu üzerine yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Örneklem olarak 2013 yılı ve sonrası yapılmış olan çalışmalar esas alınmıştır. Konuyla ilgili ulaşılabilen çalışmaların en eskisi 2013 senesine ait olduğundan dolayı bu seneden itibaren çalışılması uygun görülmüştür. Bu nedenle araştırmanın örneklemini, YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Google Scholar’da yayımlanan 2013 yılı ve sonrasına ait makaleler oluşturmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada verilerin toplanmasında belgesel tarama yöntemi uygulanmıştır. “Var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya belgesel tarama denir. Yazılı belgelere göre belgesel tarama, belli bir amaca dönük olarak, kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsar” (Karasar, 2012).

Araştırmanın verilerine ulaşmak için YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanı ve Google Scholar taranmıştır.

Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi

Çalışmanın verileri, YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanı ve Google Scholar aracılığıyla yabancılara Türkçede konuşma becerisi anahtar kelimesi aratılarak bulunan makaleler ve tezlerden elde edilmiştir.

Araştırmada verilerin analizinde yöntem olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi yönteminde yapılan işlem, benzer verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde tasnif etmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir şekilde toplayarak yorumlamaktır (H. Şimşek; A. Yıldırım, 2013). Aynı zamanda araştırmada yıllara göre sıklıklar belirlendiği için frekans analizi de kullanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma, YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Google Scholar kullanılarak taranan ve 2013-2022 yılları arasında yabancıları Türkçe öğretiminde konuşma becerisi üzerine yapılan makale, yüksek lisans ve doktora tezi ile sınırlandırılmıştır.

Bulgular

Araştırmada yapılan frekans ve içerik analizi sonucu yabancıları Türkçe öğretiminde konuşma becerisi ile ilgili aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo 1: Yıllara Göre Yabancıları Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi Üzerine Yapılan Çalışmaların Dağılımı

Yıl	Makale	Yüksek Tezi	Lisans	Doktora Tezi
2013	1	-	-	-
2014	-	1	1	1
2015	7	1	-	-
2016	3	-	-	-
2017	5	1	-	-
2018	4	6	1	1
2019	5	7	1	1
2020	4	4	1	1
2021	8	4	3	3
2022	5	2	1	1
2023	16	2	1	1
2024	10	3	-	-
2025	8	-	1	1

1. Yabancıları Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi Üzerine Yazılan Makaleler

Yapılmış olan araştırma sonucunda yabancıları Türkçe öğretiminde konuşma becerisiyle ilgili 77 makaleye ulaşılmıştır. Makalelerin yayımlanma yılına bakıldığında frekans değeri en yüksek yıllar 2023 (f: 16) ve 2024 (f:10) olmakla birlikte 2015 (f:7), 2021(f:8) ve 2025 (f:8) bunları izler. Ayrıca 2014 yılında konu üzerine hiçbir makalenin yayımlanmamış olması dikkat çekmektedir. Diğer yıllara bakıldığı zaman 2018 (f:4), 2020

(f:4) ve bunların ardından en az yayımlanma oranlarıyla 2016 (f:3), 2023 (f:2) ve 2013 (f:1) yılları gelmektedir.

Abukan, M., & Tchkonja, L. (2023). Gürcistan'da Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Gürcü Öğrencilerin Konuşma (Sözlü Anlatım) Becerilerinin Değerlendirilmesi. *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 151-171.

Al-Sharabı, T. (2020). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Ezberleme Yönteminin Konuşma Becerisine Etkisi. *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*, 3(2), 26-39.

Aydın, G., Şahin, A., Yağmur, E., Kübra, E., & Salı, M. K. (2017). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Konuşma Öz Yeterliliklerinin Belirlenmesi (Çomü Tömer Örneği). *Journal Of Awareness*, 2(3s), 549-564.

Akay, A., Bağlar, A., Uslu, A., ... Sorgu, E. (2024). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Telaffuz Eğitimi. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 201-212.

Aktaş, E., & Karakuş, S. (2023). Voki Uygulamasının Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Konuşma Motivasyonlarına ve Konuşma Öz Yeterlilik Algılarına Etkisi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 11(3), 1-28.

Bakır, C., & Kaplan, K. (2023). Türkçe Öğrenen Türk Soylu Öğrencilerin Hazırlıksız Konuşmalarına Yönelik Yanlış Çözümlemesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (44), 1-21.

Barcın, S. (2023). Kırgızlara Türkiye Türkçesi Öğretiminde C1 Seviyesindeki Öğrencilerin Konuşma Becerisi Performans Düzeylerinin Saptanması. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (Ö12), 15-23.

Başar, U., & Çangal, Ö. (2023). Türkçeyi Yabancı/İkinci Dil Olarak Öğrenenlerin Konuşma Becerisi Öz Yeterliliklerinin Belirlenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42(2), 775-790.

Bayrakdar, E., & Maltepe, S. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Akran Değerlendirmenin Konuşma Becerisine Etkisi. *Aydın TÖMER Dil Dergisi*, 6(1), 1-23.

Bekdaş, M. (2017). Yabancı Dil Öğretiminde Oyunların Konuşma Becerisine Etkisi. *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 18-26.

Bekir, İ. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Teknoloji Destekli Akran Öğretiminin Konuşma Kaygısına Etkisi. *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö10), 171-179.

Berker, K. & Demir, N. (2016). Gagavuz Öğrencilerin Türkiye Türkçesi Konuşma Becerisinin Değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14(2), 69-88.

Boylu, E., & Çangal, Ö. (2015). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Bosna-Hersekli Öğrencilerin Konuşma Kaygılarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 4(1), 349-368.

Büyükkız, K. K., & Hasırcı, S. (2013). Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Konuşma Becerisine Yönelik Görüşleri Views Of Turkish Learners As A Foreign Language About Speaking Skill. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences (Http://Jss. Gantep. Edu. Tr)*, 12(4), 897-912.

- Büyükkız, K. K., Tekin, A., & Güler Yıldız, A. (2024). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisini Geliştirmeye Yönelik Araştırmalar: Son Yirmi Yılın Değerlendirilmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 35-72.
- Can, U. & Çakır, T. (2023). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi Üzerine Bir Uygulama: Phillips 66 Tekniği. *Turkish Studies (Elektronik)*, 18 (4), 1421-1445.
- Candan, A., & Fidan, D. (2023). Sesletim Odaklı Konuşma Modelinin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Sesletim Becerilerine Etkisi. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 19(1), 31-60.
- Ceran, D., & Harmankaya, H. (2024). Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen A2 seviyesini tamamlamış öğrencilerin konuşma becerilerinde hâl eklerini kullanma durumları. *Turkish Studies Education*, 19(2), 235-252.
- Çelik, F. (2019). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisini. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 32-41.
- Çerçi, A. (2018). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Konuşma Becerisini Ölçme Değerlendirmede Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Yabancılar Türkçe Öğretenlerin Görüşleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31, 3-16.
- Duran, S. (2025). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Meta Sentez Çalışması. *International Journal of Progression and Development in Education*, 3(1), 19-45.
- Elçi, Z. A., & Hamzadayı, E. (2025). Yabancı Dil Olarak Türkçe Konuşma Başarımını Değerlendirmeye Yönelik Derecelendirme Ölçeği Önerisi. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 56-74.
- Erdil, M. (2018). Türkçe Okutmanlarının Yabancı Öğrencilerin Türkçe Konuşma Becerisine Yönelik Subjektif Algıları. *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, (4), 73-101.
- Ezgi, İ. (2020). Yabancı Dil Öğretiminde Konuşma Becerisinin Geliştirilmesi ve Ölçme Değerlendirme Süreçlerine Yönelik Düşünceler: Öğretici Yeterlikleri. *Aydın Tömer Dil Dergisi*, 5(2), 189-204.
- Göçer, A. (2015). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Konuşma Becerisinin Kazandırılması. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 21-36.
- Günaydın, Y. (2021). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Konuşma Kulüpleri. *Ekev Akademi Dergisi*, (85), 531-544.
- Günaydın, Y. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Konuşma Becerileri Üzerine Bir İnceleme: Duygusal Yön Analizi Öz. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (Asos Journal)*, 9(116), 329-341.
- Günaydın, Y., & Arıcı, A. F. (2020). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Etkileşimli Okumanın Konuşma Becerisine Etkisi. *Ekev Akademi Dergisi*, (83), 673-696.
- Hamzadayı, E., & Büyükkız, K. K. (2015). Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Konuşma Becerisi Öz-Yeterlik Algıları ile Kişilik Tipleri Arasındaki İlişki. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(1), 297-312.

- Hasırcı, S. (2019). Yabancılar Türkçe Öğretimine Yönelik Ders Kitaplarının Konuşma Becerisi Açısından Karşılaştırılması. *International Journal Of Turkish Literature, Culture, Education*, 8(2), 1068-1098.
- Hattatioğlu, A., & Kalfa, M. (2023). Yabancı Dil Öğretimi Kitaplarının Konuşma Etkinlikleri Bakımından Karşılaştırılması. *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 182-202.
- İlgün, K., & Nurlu, M. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Kullanılan Konuşma Etkinliklerinin Kültürlerarası İletişimsel Yaklaşım Bağlamında Değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası*, 31(1), 225-257.
- İşcan, A., & Karagöz, B. (2016). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi Kazandırmada Filmlerin Kullanımı/The Use Of Films To Help Students Gain Speaking Ability İn Teaching Turkish As A Foreign Language. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 1265-1278.
- Karabulut, C. (2023). Ana Dil ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisine İlişkin Ölçek Çalışmalarının İncelenmesi. *Bezgek Yabancılar Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(4), 249-260.
- Karadağ, B. F., & Göçer, A. (2018). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Drama Yönteminin Akıcı Konuşma Üzerindeki Rolü. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 7(1), 431-446.
- Karadağ, B. F., & Göçer, A. (2022). Türkçenin İkinci Dil Olarak Öğretiminde Konuşma Becerisinin Görev Temelli Öğretim Yöntemi ile Geliştirilmesi. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(3), 469-482.
- Karçiç, A., & Çetin, M. (2015). Yabancı Dil Türkçe Öğreniminde Konuşma Becerisinin Gelişmesini Engelleyen Kaygılar Üzerine (Bosna Hersek Örneğinde). *Journal Of Turkish Studies*, 10(11), 971-986.
- Kaya, İ. (2023). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde İletişimsel Yaklaşım Temelli Etkinliklerin Konuşma Becerisinde Kullanımına Dair Öğrenci Görüşleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 12(3), 1286-1304.
- Kocayanak, D. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Konuşma Becerisi Etkinliklerinin Karşılaştırılması. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2021 Yunus Emre ve Türkçe Yılı Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Özel Sayısı), 123-139.
- Kocayanak, D. (2024). Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Konuşma Becerisinde Görsel Kullanımı. *International Journal of Language Academy*, 12 (2), 69.
- Kocayanak, D. (2024). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Alanındaki Konuşma Eğitimiyle İlgili Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 522-540.
- Kocayanak, D., & Topçu Tecelli, N. (2023). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisini Değerlendirme Ölçütleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 245-267.

- Korkmaz, Ö., & Murat, İ. (2019). Eğitsel Oyunların Öğrencilerin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenmeye Dönük Tutumlarına ve Konuşma Becerilerine Etkisi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(4), 898-913.
- Kurt, A. & Göçer, A. (2022). Türkçenin İkinci/Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Konuşma Becerisinin Kazandırılması ve Geliştirilmesi Amacıyla Vlog (Video Blog) Kullanımı. *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 8(1), 1-21.
- Kurtoğlu, F. S., & Alkan Serin, G. (2025). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Konuşma ve Yazma Becerilerine Yönelik Algılarının Metaforlar Yoluyla İncelenmesi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 60(1), 316-332.
- Kurudayıoğlu, M. (2019). Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarındaki Konuşma Etkinliklerinin Konuşma Türleri Açısından İncelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(3).
- Kurudayıoğlu, M., & Güngör, H. (2017). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Konuşma Öz Yeterliklerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 6(2), 1105-1121.
- Kurudayıoğlu, M., & Sapmaz, S. (2016). Yabancı Dil Olarak Türkçe Konuşma Öğretimine Dair Öğretmen Bilişleri. *Journal Of World Of Turks/Zeitschrift Für Die Welt Der Türken*, 8(3), 85-102.
- Mercan, S., & Temizyürek, F. (2024). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Konuşma Motivasyonunun Düşmesinin Nedenlerine Yönelik Görüşleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 931-945.
- Özdemir, E. F. (2021). Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Film Kullanımı: Konuşma Becerisine Yönelik Etkinlik Örnekleri (Hürkuş: Göklerdeki Kahraman Film Örneği). *Socrates Journal Of Interdisciplinary Social Studies*, 10, 1-27.
- Özmen, C., Güven, E., & Dürer, Z. S. (2017). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi: Sesletime Yönelik Bir Uygulama ve Etkinlik Önerisi. *Turkish Studies (Elektronik)*, 12(28), 593-634.
- Salih, U. & Gökçü, E. (2015). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Konuşma Becerisini Geliştirme Stratejileri (Erbil Örneği)*. *Littera Turca Journal Of Turkish Language And Literature*, 1(2), 221-228.
- Sallabaş, M. E., & Sağlık, H. (2020). Yabancılarla Türkçe Öğretim Setlerinde Yer Alan Konuşma Etkinliklerinde Dilin Kullanım Alanları. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 5(1), 237-249.
- Sarak, A., & Uçak, S. (2025). Yabancı dil öğretiminde konuşma ve motivasyon: Türkçe örneği. *Eğitim Dil ve Edebiyat Dergisi*, (6), 1-14.
- Saygılı, D. (2025). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Macar Öğrencilerin Sınıf İçi Türkçe Konuşma Kaygıları Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Türkoloji ve Sosyo-Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 1-13.
- Suroğlu Sofu, M., & Demirkol, R. (2024). Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Konuşma Becerilerinin Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44(3), 1847-1866.

- Solak, E. M., & Yılmaz, F. (2017) Türkçe Öğrenen Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Konuşma Kaygısı Nedenleri ve Düzeyleri. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal Of Research In Education And Teaching*, 6(1), 308-317.
- Sönmez, E. N., & Özden, M. (2024). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin İletişim Stratejilerini Kullanma Düzeylerinin Konuşma Kaygısına Etkisi. *Aydın Tömer Dil Dergisi*, 9(1), 71-105.
- Şahin, A., & Salı, M. K. (2018). Yabancı Dil Olarak Türkçe Konuşma Stratejileri Üzerine Bir Araştırma: Çomü Tömer Örneği. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 40-49.
- Şenyiğit, Y., & Alpaslan, O. (2019). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi ve Telaffuz Eğitimi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (52), 519-549.
- Şimşek, A., & Çevirme, H. (2023). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisine Yönelik Biçimlendirici Değerlendirme Temelli Dereceli Puanlama Anahtarı Geliştirme Çalışması. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 305-325.
- Şişman, R. (2025). Yabancı Dil Olarak Türkçe Konuşma Derslerinde Eleştirel Düşünme Becerilerinin Desteklenmesi: Ters Yüz Sınıf Modeline Dayalı Bir Ders Tasarımı. *Sakarya Dil Dergisi*, 3(1), 56-83.
- Taşköprü, G. (2025). İkinci/Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde A1-A2 Düzeylerinde Konuşma Puanlama Anahtarı Önerisi. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 188-206.
- Toksun D. E. (2024). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Konuşma Becerilerini Geliştirmek için Dil Öğrenim Oyunları. *Bartın Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 73-83.
- Tunçel, H. (2015). Yabancı Dil Olarak Türkçe Konuşma Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*. *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, (2), 107-135.
- Türkben, T., & Yiğit, K. Ö. (2023). Ters-Yüz Sınıf Modeli ile Desteklenmiş İletişimsel Yaklaşımın Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Konuşma Becerilerine Etkisi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1), 28-50.
- Uluçay, M. (2024). Diksiyon Eğitiminin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Boşnak Öğrencilerin Prozodik Konuşma Becerileri Üzerindeki Etkisi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 13-32.
- Uysal, S. & Özdemir, C. (2023). Yabancı Dil Olarak Türkçenin Soydaşlara Öğretiminde Konuşma Becerisinin Gelişimini Etkileyen Faktörlerin Tespiti. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(31), 759-770.
- Ülker, Ş. & Boylu, E. (2015). Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen İranlı Öğrencilerin Konuşma Kaygılarının Değerlendirilmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(30), 13-25.
- Yaman, Y. & Arslan, M. (2023). Yabancı Dil Olarak Türkçe Dinleme ve Konuşma Becerilerinin Gelişiminde Filmlerin Kullanımı. *International Journal of Social Sciences*, 27 (6), 277-292.

- Yavuz, G., & Alpaslan, O. (2021). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Eğitsel Oyunların Konuşma Becerisindeki Rolü. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö10), 251-264.
- Yıldırım, N. (2025). Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Konuşma Kusurlarının Eğitimci Görüşleriyle Belirlenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* (17), 237-256.
- Yıldız, F. U., & Kahhaleh, H. (2022). Yurt Dışında Türkçe Öğrenen Yabancıların Konuşma Becerisinde Karşılaştıkları Zorlukların Analizi (Sistemik Derleme). *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*, 5(2), 76-91.
- Yılmaz, F., & Akdaş, Ç. (2022). Yabancılar Türkçe Öğretirken Konuşma Becerisini Geliştirmede Görev Odaklı Yöntem. *Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmalar I*, 169-180.
- Yılmaz Y. & Arslan, M. (2023). Yabancı Dil Olarak Türkçe Konuşma Becerisinin Geliştirilmesinde Öğrenme Özerkliği Bağlamında Etkinlik Yaklaşımı. *Social Sciences Studies Journal*, 110(110), 6611-6619.

2. Yabancılar Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi Üzerine Yazılan Lisansüstü Tezler

Yapılan araştırma sonucunda yabancılar Türkçe öğretiminde konuşma becerisi ile ilgili 10'u doktora ve 31'i yüksek lisans olmak üzere toplam 41 lisansüstü tezi tespit edilmiştir. Yüksek lisans tezlerinin yayımlanma yılına bakıldığında zaman frekans değeri en yüksek olan yıl 2019 (f:7) dur ve onu 2018 (f:6) yılı izler. Ardından 2020 (f:4) ve 2021 (f:4) yılları gelir. 2013, 2016 ve 2025 yılları hiçbir tezin yayımlanmadığı senelerdir. 2023 (f:2), 2024 (f:3) yıllarının ardından 2014 (f:1), 2015 (f:1), 2017 (f:1) ve 2022 (f:2) en az sayıda tezin yayımlandığı senelerdir.

Yabancılar Türkçe öğretiminde konuşma becerisi ile ilgili yapılmış doktora tezleri incelendiğinde zaman 2021 (f:3) yılında en fazla makalenin yazılmış olduğu görülmektedir. 2013, 2015, 2016, 2017 ve 2024 yıllarında hiçbir tezin yazılmadığı ve 2014 (f:1), 2018 (f:1), 2019 (f:1), 2020 (f:1), 2022 (f:1), 2023 (f:1) ve 2025 (f:1) yıllarında ise birer tezin yayımlandığı tespit edilmiştir.

Aksu Raffard, C. (2022). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Ayrık Söz Edimi Öğretimi Modelinin Karşılıklı Konuşma Becerisine Etkisi*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir.

Alahmad, S. (2020). Yabancılar Uzaktan Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisini Geliştirme ve Karşılaşılan Sorunlar. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Anabilim Dalı, İstanbul.

Alhan Derinkök, A. (2022). *Yabancı Dil Olarak Türkçe ve İngilizce Ders Kitaplarında Orta Düzey Konuşma Etkinliklerinin Karşılaştırılması (Yedi İklim Türkçe ve New English File Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Nevşehir.

Arslan, A. (2023). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan Yeni İstanbul B1 ve B2 ders kitaplarındaki konuşma etkinliklerinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Bartın Üniversitesi. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Yabancılar Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Bartın.

- Arslan, N. (2018). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Göreve Dayalı Öğrenme Yönteminin A1-A2 Düzeyi Konuşma Becerisine Katkısı*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Ataş, N. (2023). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde temel seviyede konuşma becerisinin geliştirilmesine yönelik sınıf dışı öğretim tasarımı*. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yabancılar Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul.
- Avcı, M. (2019). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde İletişimsel Yöntemin Öğrencilerin Konuşma Tutum ve Başarılarına Etkisi (Somali Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Kütahya.
- Ayverdi, T. (2023). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde c1 düzeyi konuşma becerisi analitik dereceli puanlama anahtarı geliştirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yabancılar Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul.
- Baştuğ, S. (2024). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde konuşma becerisi geliştirmeye yönelik B1-B2 seviyesine uygun drama metni kullanımı: Kısa oyun metni oluşturma*. Yüksek Lisans Tezi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Konya.
- Çelik, D. (2021). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde A2 Seviyesi Konuşma Etkinliklerinin Görev Odaklı Yaklaşımına Göre İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Çolak, M. (2018). *Yabancı/İkinci Dil Olarak Türkçe Konuşma Becerisinin Yedi İklim B1 Düzeyi Ders Materyalleri Üzerinden Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Efe, G. (2024). *Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde B2 düzeyi öğrencilerin konuşma becerisine yönelik öz yeterliklerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Kütahya.
- Gün, S. (2015). *Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Web 2. 0 Sesli ve Görüntülü Görüşme (Skype) Uygulamalarının Konuşma Becerisine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Günaydın, Y. (2020). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Etkileşimli Okumanın Konuşma Becerisine Etkisi*. Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Halim Mansour, O.M.A. (2021). *Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Filmlerin Dinleme/İzleme ve Konuşma Becerisine Etkisi*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.

- İlgün, K. (2021). *Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Kültürlerarası Yaklaşım Modeliyle Konuşma Becerisinin Geliştirilmesi*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Kahhaleh, H. M. E. M., (2024). *Ürdünlü üniversite öğrencilerinin Türkçe konuşma becerisinde yaşadıkları zorluklar ve çözüm önerileri*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ana Bilim Dalı, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Bilim Dalı, İzmir.
- Karabıyık, E. (2018). *C1 Seviyesindeki Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Video Tabanlı Konuşma Becerisi Sınavlarının Holistik ve Analitik Değerlendirme Yollarının Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Nevşehir.
- Karagülle, H. (2020). *Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde 3 Boyutlu Öğrenme Ortamlarının Konuşma Becerisine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kaya, İ. (2019). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde İletişimsel Yaklaşımın A1-A2 Seviyesinde Konuşma Becerisinde Kullanımı*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Kayseri.
- Keser, S. (2018). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisinin Geliştirilmesinde Karşılaşılan Güçlükler*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Kılıçarslan, R. (2014). *Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Drama Yönteminin Konuşma Becerisine Etkisi*. Doktora Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Kocayanak, D. (2021). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretenlerin Konuşma Becerisini Ölçme Sürecine Yönelik Uygulamaları*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Kocak, A. (2023). *SAMR modelinin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde konuşma becerisine etkisi*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul.
- Koçak, S. (2018). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Temel Düzeyde (A1-A2) Konuşma İzleni Örneğinin Hazırlanması*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Köse, H. (2020). *Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Konuşma Kaygılarının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Tokat.
- Ocak, B. (2019). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde A2 Düzeyinde Konuşma Sınavı Geliştirme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Özcan, B.S. (2021). *Yabancı Dil Olarak Türkçede Karşılıklı Konuşma Becerisi ve Kalıp Sözler*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, İzmir.

- Özdemir, E.F. (2021). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Film Kullanımının Yabancı Öğrencilerin Konuşma Becerisine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Rebahan, Z. (2019). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarındaki Konuşma Etkinliklerinin Göreve Dayalı Dil Öğretimine Göre İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Muğla.
- Sağlık, H. (2018). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarında Yer Alan Konuşma Becerisi Etkinliklerinin Avrupa Dil Gelişim Dosyası Doğrultusunda Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Seyhan, B. (2021). *İletişim Oyunlarının Yabancılar Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Sivrioğlu, S. (2014). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yaratıcı Dramanın Konuşma Becerisine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Ankara.
- Şahin, M. (2019). *Görev Temelli Dil Öğretim Yöntemi'nin Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Konuşma Becerilerinin Geliştirilmesinde Kullanımı*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Nevşehir.
- Şimşek, A. (2022). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisine Yönelik Biçimlendirici Değerlendirme Temelli Dereceli Puanlama Anahtarı Geliştirme Çalışması (B2 ve C1 Düzeyi İçin)*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancılar Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, Kocaeli.
- Tanju, B. (2019). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde A1 ve A2 Düzeyleri İçin Önerilen İletişimsel Konuşma Etkinlikleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Taşköprü, G. (2017). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Sınıflarında Konuşma Becerisini Geliştirmeye Yönelik Materyal Hazırlama*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, İzmir.
- Tataroğlu, S. (2019). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yaratıcı Drama Uygulamalarının Konuşma Becerisine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul.
- Uysal, G. (2020). *Güncel Öğretim Tekniklerinin Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen B2 Seviyesi Öğrencilerinin Hazırlıklı Konuşma Becerilerine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Uzbek, A. (2019). *Gazi Tömer ile Interchange Fourth Edition Kitaplarındaki Konuşma Etkinliklerinin Konuşma Becerisi Bağlamında Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Nevşehir.

Yazıcı, M.H. (2018). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Sözlü İletişim Stratejileri: Konuşma Becerisi*. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Kırıkkale.

Yusufoğlu, S. (2025). *Ters yüz sınıf modeli ile yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde konuşma becerisinin geliştirilmesi*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Başkanlığı, İstanbul.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Dil ve iletişim kavramlarının insan hayatındaki yeri tartışılmazdır. Konuşma becerisi ise bu kavramların ayrılmaz ve en önemli parçasıdır. Bu sebepten dolayı dil öğrenme amaçlarının en başında da öğrenilen dilde konuşmak gelir. Bireyler öğrenilen dilde dilin kullanıcılarıyla etkili bir iletişim kurmayı her daim hedeflemektedirler. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde de diğer becerilerin yanında konuşma becerisine önem vermek gerekmektedir.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde konuşma becerisiyle ilgili 2013 ila 2025 yılları arasında yapılan makaleler ile ilgili bulgular incelendiğinde konu üzerine 77 çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir. Bahsedilen çalışmaların sayıca en fazla 2023 (f:16) ve 2024 (f:10) yıllarında yapıldığı tespit edilmiştir. 2021 (f:8), 2025 (f:8), 2015 (f:7), 2017 (f:5), 2019 (f:5) ve 2022 (f:5) yıllarında da çalışmaların yüksek oranda yapıldığı görülmektedir. Konu üzerine 2013 (f:1) yılında bir tane makale ve 2014 yılında hiçbir makalenin yazılmadığı tespit edilmiş olup 2015 yılı itibarıyla konu üzerine çalışmaların yoğunlaştığı bilgisine ulaşılmıştır.

Yabancılar Türkçe öğretiminde konuşma becerisi üzerine yapılan tarama sonucunda elde edilen bulgular incelendiğinde konu üzerine 10'u doktora, 31'i yüksek lisans olmak üzere 41 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Konu üzerine yüksek lisans tezlerinin en fazla yayınlandığı seneler 2018 (f:6) ve 2019 (f:7) seneleridir. 2020 (f:4) ve 2021 (f:4) yıllarında da konu üzerine yoğunlaşmış olduğu tespit edilmiştir. 2014 (f:1), 2015 (f:1), 2017 (f:1), 2022 (f:2) ve 2024 (f:3) yıllarında en az sayıda yüksek lisans tezinin yayımlandığı görülmekle birlikte 2013, 2016 ve 2025 yıllarında yüksek lisans düzeyinde hiçbir tezin yayınlanmamış olduğu anlaşılmıştır. Yüksek lisans düzeyi tezlerinde 2018 yılından itibaren konu üzerine yoğunlaşıldığı ancak 2022 senesi itibarıyla tez sayısında bir düşüş yaşandığı tespit edilmiştir.

Doktora tezleri ile ilgili bulgular incelendiğinde en fazla yayının 2021 (f:3) yılında yapıldığı görülmektedir. 2014, 2018, 2019, 2020, 2022, 2023 ve 2025 yıllarında birer 2013, 2015, 2016, 2017 ve 2024 yıllarında ise hiçbir tezin yayımlanmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmada elde edilen bütün bulgular incelendiğinde, yabancılar Türkçe öğretiminde konuşma becerisi üzerine en fazla makale türünde yayının yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte konu üzerine yapılan çalışmalar arasında yüksek lisans düzeyi tezlerde bir yükseliş yaşansa da doktora tezlerinde istenilen başarıya ulaşamamıştır. 2013 yılından itibaren konu üzerine makale ve lisansüstü alanında yapılan çalışmaların toplamı 78 olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Yabancılar Türkçe öğretiminde konuşma becerisinin oldukça önemli bir alan olmasından dolayı tespit edilen bu sayının beklenen düzeyde olmadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla konu üzerine daha fazla çalışılması gerektiği önerilmektedir.

Yapılan bu çalışmanın ardından araştırmacılara konu üzerine katkı sağlayabilmesi amacıyla incelenen bu çalışmaların farklı açılardan da incelenmesi önerilmektedir.

Kaynaklar

- Arıcı, A. F., Sallabaş, M., & Başaran, M. (2017). *Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin B2 Seviyesi Konuşma Becerileri: Dereceli Puanlama Ölçeği Geliştirme Çalışması*. International Online Journal Of Educational, S. 9: 516-526.
- Barın, M. (2018, Ekim). *Konuşma Becerisi: Konuşma ve Yazı Dili*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , S. 1903-1913.
- Büyükkız, K. (2014). *Yabancılar Türkçe Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme*. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(25), S. 203-213.
- Çelik, D. (2021). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde A2 Seviyesi Konuşma Etkinliklerinin Görev Odaklı Yaklaşımına Göre İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi . İstanbul : Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, F. (2019). *Yabancılar Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi*. Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi, 3(3), S. 32-41.
- Demircan, Ö. (1982). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ve Bir Kaynakça*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Demirel, Ö. (1993). *Yabancı Dil Öğretimi, İlkeler, Yöntemler, Teknikler*. Ankara, Usem Yayınları.
- Demirel, Ö. (2016). *Yabancı Dil Öğretimi (9.Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Erdem, İ. (2009). *Yabancılar Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi*. Turkish Studies (4/3).
- Göçer, A., & Moğul, S. (2011). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi İle İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış*. Turkish Studies .
- Göçer, A., Tabak, G., & Coşkun, A. (2012). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Kaynakçası* (Cilt 32). Tübar.
- Güneş, F. (2014, Yaz). *Konuşma Öğretimi Yaklaşım ve Modelleri*. Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 1-27.
- H. Şimşek; A. Yıldırım. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.
- Kahriman, R., Dağtaş, A., Çapoğlu, E., & Ateşal, Z. (2013). *Yabancılar Türkçe Öğretimi Kaynakçası* (Cilt 1.). Türek.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Özcan, B. S. (2021). *Yabancı Dil Olarak Türkçede Karşılıklı Konuşma Becerisi ve Kalıp Sözler*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir : Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü .
- Potur, Ö., & Yıldız, N. (2016). *Konuşma Becerisi Alanında Yapılan Akademik Çalışmaların Eğilimleri*. Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi(18), S. 27-40.
- Şimşek, A. (2022). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisine Yönelik Biçimlendirici Değerlendirme Temelli Dereceli Puanlama Anahtarı Geliştirme Çalışması (B2 Ve C1 Düzeyi İçin)*. Yüksek Lisans Tezi . Kocaeli : Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yabancılar Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı .
- Temizkan, M. (2009). *Akran Değerlendirmenin Konuşma Becerisinin Geliştirilmesi Üzerindeki Etkisi*. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , S. 6 (12); 90-112.
- Topçuoğlu Ünal, F., & Özer, D. (2016). *Konuşma Becerisi İle İlgili Kaynakça Çalışması*. 9(47).
- Ünal, Ş. (2007). *Sözlü Anlatım*. Ankara : Nobel Yayınevi .

FROM THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES TO THE IDEAL OF THE UNION OF TURKIC STATES: THE STRATEGIC TRAJECTORY OF TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS

TÜRKİYE-AZERBAIJAN İLİŞKİLERİNİN TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATINDAN TÜRK DEVLETLERİ BİRLİĞİ İDEALİNE DOĞRU HEDEFLERİ

Aliyeva Ruhangiz Mammad¹

Abstract

This study analyzes the deep-rooted historical, cultural, and strategic partnership between Turkey and Azerbaijan within the framework of the Organization of Turkic States. From historical solidarity during major conflicts to the Shusha Declaration and strategic projects like the Zangezur Corridor, the paper outlines the shared vision of a unified Turkic world.

Historical Background: Foundations of Brotherhood. Turkey and Azerbaijan showed strong solidarity during regional wars and struggles. Atatürk's principle 'One nation, two states' reflects the core of their brotherhood. Post-Soviet Era and Strategic Structuring. After Azerbaijan's independence, Turkey was the first to recognize and support it. Military and political cooperation strengthened ties. Karabakh Victory and the Shusha Declaration. The Shusha Declaration brought the bilateral relations to a new level, institutionalizing mutual security guarantees. Geopolitics of the Zangezur Corridor-This corridor is a strategic link between Turkic states from Central Asia to Europe. The Organization of Turkic States and Future Vision-With the 2040 Vision Document, integration efforts are becoming more structured and goal-oriented. Education, Youth, and Cultural Integration-Joint universities, shared curricula, and cultural projects are shaping a unified identity for the younger generations.

The Turkey-Azerbaijan relationship is not only a strategic alliance but also a cornerstone for the future of the Turkic World. Institutional mechanisms like the OTS and declarations like Shusha show a long-term commitment to unity.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Organization of Turkic States, Shusha Declaration, Zangezur Corridor, Turkic Union.

Özet

Bu çalışma, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tarihi, kültürel ve stratejik ortaklığı analiz etmekte; ilişkilerin Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çerçevesindeki gelişimini incelemektedir. Tarihi dayanışmadan Şuşa Beyannamesi'ne, Zengezur Koridoru'ndan ortak eğitim ve gençlik politikalarına kadar pek çok başlıkta iki ülkenin Türk Dünyası idealine katkısı ele alınmıştır. 1. Tarihi Arka Plan: Kardeşliğin Temelleri

¹ Assoc.Prof ,Doctor of philosophy in pedagogy. Nakhchivan Institute of Teachers,Department of Pedagogy and Psychology,**E-mail:** ruhangiz.aliyeva@list.ru
ORCID orcid.org/0000-0002-9466-4822

Osmanlı Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na kadar Türkiye-Azerbaycan dayanışması, ortak milli bilinç oluşturmıştır. Atatürk'ün 'Bir millet, iki devlet' sözü bu birliği özetler. Sovyet Sonrası Dönem ve Stratejik Yapılanma SSCB sonrası Türkiye'nin Azerbaycan'a tanıma ve destek süreci, askeri ve siyasi entegrasyonla güçlenmiştir. Karabağ Zaferi ve Şuşa Beyannamesi sonrası iki ülke arasında NATO tarzı güvenlik garantisi oluşturarak ilişkileri yeni seviyeye taşımıştır. Zengezur Koridoru'nun Jeopolitik Önemi-Türk Dünyasını birleştirecek koridor, Asya'dan Avrupaya stratejik bağlantıdır. TDT ve Gelecek Perspektifleri-2040 Vizyon Belgesi ışığında, siyasi ve kültürel bütünleşme hedefleri somutlaştırılmıştır. Eğitim, Gençlik ve Kültürel Entegrasyon Ortak üniversiteler, müfredatlar ve kültürel projeler genç nesli ortak kimlikte birleştirmektedir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri sadece ikili stratejik ortaklık değil; Türk Dünyası'nın geleceğine dair vizyonun temel direğidir. TDT'nin kurumsallaşması ve Şuşa Beyannamesi, bu birliğin yapıtaşlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Türk Devletleri Teşkilatı, Şuşa Beyannamesi, Zengezur Koridoru, Türk Birliği.

Kaynakça

- Aliyev, H. (1994). Bir millet, iki devlet. Bakü: Azər nəşr.
- Aliyev, H. (1994). One Nation, Two States. Bakı: Azerneshr Publishing
- Aliyev, I. (2021). The Shusha Declaration and the Perspective of the Turkic World. Official Publication.
- Aliyev, İ. (2021). Şuşa Beyannamesi ve Türk Dünyası Perspektifi. Resmi Yayın.
- Atatürk, M. K. (1921). Söylev ve Demeçler. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Atatürk, M. K. (1921). Speeches and Statements. Ankara: Turkish Historical Society.
- Balcı, A. (2020). Integration of the Turkic World and the Role of the Organization of Turkic States. International Journal of Turkic World Studies, 12(2), 55–78. <https://doi.org/10.546A23/turkdunya.2020.12.2.055>
- Balcı, A. (2020). Türk Dünyası Entegrasyonu ve TDT'nin Rolü. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 12(2), 55–78. <https://doi.org/10.54623/turkdunya.2020.12.2.055>
- Bayramov, R. (2019). Turkey-Azerbaijan Military Cooperation and Security Strategy. Caucasus Strategic Research Center Report.
- Bayramov, R. (2019). Türkiye-Azerbaycan Askeri İşbirliği ve Güvenlik Stratejisi. Kafkas Stratejik Araştırmalar Merkezi Raporu.
- Heydar Aliyev Vakfı. (2023). Kültürel Diplomasi ve Türk Dünyası Projeleri. <https://heydar-aliyev-foundation.org>
- Heydar Aliyev Foundation. (2023). Cultural Diplomacy and Turkic World Projects. <https://heydar-aliyev-foundation.org>
- Organization of Turkic States. (2022). Vision Document for the Turkic World 2040. <https://www.turkkon.org/assets/pdf/2040vizyon.pdf>
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2022). 2040 Türk Dünyası Vizyon Belgesi. <https://www.turkkon.org/assets/pdf/2040vizyon.pdf>
- Yıldız, M. (2021). The Geopolitical Importance of the Zangezur Corridor. Eurasian Studies Journal, 14(1), 88–105.
- Yıldız, M. (2021). Zengezur Koridoru'nun Jeopolitik Önemi. Avrasya Etütleri Dergisi, 14(1), 88–105.

THE USE OF ETHNONYMS IN INDEPENDENCE-ERA PROSE: A CASE STUDY OF N. ABDURRƏHMANLI'S YOLÇU AND A. ABBAS'S DOLU

MÜSTƏQILLIK DÖVRÜ NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ ETNONİMLƏR (N.ƏBDÜLRƏHMANLININ "YOLÇU", A.ABBASIN "DOLU" ROMANLARI ƏSASINDA)

Nərmin QOCAYEVA¹

Xülasə

Dilçilikdə xüsusi adların öyrənilməsi ilə məşğul olan onomastika elmində mühüm qollardan biri də etnonimikadır. Etnonimlərdə xalqın minillik tarixi, yəni etnik və siyasi tarixi öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapır, öz izlərini qoruyub saxlayır. Etnonimlər dilçiliklə yanaşı, tarix, coğrafiya elmləri üçün də dəyərli mənbə hesab olunur. Onların vasitəsilə müəyyən bir xalqın miqrasiyası, qonşu xalqlarla münasibətləri haqqında məlumat əldə edilir. Araşdırmamızın məqsədi və hədəfi də tarixi-mədəni irsimizin öyrənilməsində və onun gələcək nəsillərə milli-mənəvi sərvət kimi ötürülməsində etnonimlərin əhəmiyyətini göstərməkdir.

Açar sözlər: etnonimlər, müstəqillik dövrü, nəsr əsərləri, milli kimlik, tarixi-etnik yaddaş.

Abstract

One of the important branches of onomastics, the linguistic field that studies proper names, is ethnonymy. Ethnonyms reflect, to varying degrees, the millennia-old history of a people—that is, their ethnic and political history—and preserve traces of this heritage. Ethnonyms are considered valuable sources not only for linguistics but also for the fields of history and geography. Through them, it is possible to obtain information about a specific people's migrations and their relations with neighboring communities. The aim and objective of this study is to highlight the significance of ethnonyms in the study of our historical and cultural heritage and in transmitting this heritage to future generations.

Keywords: ethnonyms, independence period, prose works, national identity, historical-ethnic memory.

Giriş

Etnonim yunan sözü olub xalq, tayfa və etnos adlarını bildirir. Etnonimlər müxtəlif səbəblərdən, yaşayış məskənləri, məşğuliyyət, dini inanclar və s. ilə bağlı yaranmışdır. Müstəqillik dövrünə aid bədii nəsr əsərlərində etnonimlərin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Onların tədqiqi Azərbaycan ərazisinin mürəkkəb etnik tərkibi haqqında, türk xalqlarının qədim mədəniyyəti, onların sosial-siyasi mühiti haqqında geniş məlumatların əldə edilməsinə kömək edir.

Etnonimlərin bədii nəsrdə işlənmə məqamları. 1991-ci ildən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında milli ideologiya, tarix və kimlik məsələlərinə daha çox yer verilirdi. Bədii nəsrdə etnonimlər mühüm bədii vasitəyə çevrildi. Yazıçılar onlardan istifadə etməklə qəhrəmanların mənsub olduğu xalqı göstərir, milli kimliyini vurğulayır, eyni zamanda əsərin milli koloritini gücləndirir. Milli kimliyin qorunması, etnik münaqişələrin bədii təəcəssümü baxımından da

¹ Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya, Müasir Azərbaycan dili, qocayeva.nermin1991@gmail.com

etnonimlərdən istifadə edirdilər. Xüsusilə də Qarabağ mövzusunda yazılan əsərlərdə ictimai-siyasi konfliktin əsas təsvir vasitəsi kimi azərbaycanlı, erməni etnonimlərinə geniş yer verilirdi. N.Əbdülrəhmanlının “Yolçu”, A.Abbasın “Dolu” romanlarında biz bu etnonimlərin əsərin ideya-bədii yükündə əsas yer tutduğunu görürük. “Yüksəkliyi ələ keçirən *ermənilər* ovucları içində qalan kəndi güllə yağışına tutmuşdular”[4, s.103]. “Həmin torpaqlarda da ələltindən erməniləri yerləşdirdiyini söylədi”.[4, s.169]. Yazıçılar onların vasitəsilə Qarabağ müharibəsinin qəhrəman talelərində yaratdığı faciəni, iki ölkə arasında baş verən gərginliyi bədii şəkildə əks etdirir. “Azərbaycanlı” etnonimi mübarizə, milli qürur ideyalarını, “Erməni” etnonimi isə münaqişənin səbəbkarını ifadə edir. Romanda etnonimlərdən istifadə olunması təkcə etnik adların çəkilməsi deyil, həm də əsərin bədii-estetik dəyərini artırır. O cümlədən milli yaddaşı, tarixi gerçəkləri bədii şəkildə əks etdirən mühüm üslubi vasitə və dil vahididir. “Dolu” romanında rast gəlinən türk etnonimi qardaşlıq, yaxınlıq və mənəvi dəstək mənasında işlənir. “*Türklərin* adını eşidəndən sonra rəngi üstünə gələn anası getdi çay gətirməyə” [4, s.97].

Müstəqillik dövrü nəsr əsərlərində işlənən türk tayfalarının adları daha çox işlənməyə başladı. “Yolçu” romanında da qədim türk tayfalarının adlarına istinad etməsi milli köklərin simvolik bədii ifadəsinə çevrilir. “Məşhədi uğanlardan təmizləyən kimi, qardaşını Xorasan hakimi qoymuşdu, *Mərv tatarlarının* üstünə də ələ onu göndərmişdi, *Təkəli, Yumurlu, Sarılı türkmənlərinin* qiyamını yatırmağı ona tapşırırmışdı” [5, s.184]. “Əcəmin *Bayat* boyundan olan, Birinci Şah Abbasın ispan sarayına göndərtdiyi səfərin ikinci katibi Oruc bəy Bayatın Valyadolid şəhərində kitabının basıldığını da eşitmişdim”. [5, s.124]. “*Sarıcalı tayfasından* İbrahimxəlil ağanın oğullarını çox tərifləyiblər” [5, s.156]. “Mən də eşitmişdim ki, Əhməd Paşa Luristanı alıb, quzeydə *trabzonlu* Mustafa Paşa yanında da Dərviş Mehmet ağa *Kırım tatarlarının* köməyiylə Gəncəni ələ keçirib, hətta *osmanlılarla rusların* Əcəmə qalmasında razılaşıqları Ərdəbil də tutulub” [5, s.121]. Sonuncu nümunədə biz etnotoponimin(trabzonlu), türk tayfa adının(Kırım tatarları), həm də əcnəbi etnonimin(rus) işləndiyini müşahidə edirik.

Romandakı maraqlı etnonimlərdən biri də nasaqçılardır. “Əbdülhəsən bəyin nasaqçılarından biri çölün günbatan tərəfindəki Təklə obasından idi, bütün bunları ondan soruşub öyrəndim”[5, s.206]. Nasaqçılar qədim türk tayfalarından biridir. Türk dillərində nasaq “nizam,qayda, qanun” mənasında işlənilir. Bəzi tədqiqatçılar bunu monqol-türk tayfa adları ilə bağlayırlar.

Nümunələrdə verilən Bayat, Sarıcalı tayfası, Kırım tatarları, *Təkəli, Yumurlu, Sarılı türkmənləri* kimi etnonimlər milli köklərə bağlılıq ideyasını ifadə edir. Yazıçılar onları əsərlərinə gətirməklə tarixlə bu günü bağlayır.

Etnononimlərin funksiya və mənşəyinə görə istifadəsi. Etnononimlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onlardan yaranan toponim, hidronim və antroponimlərin olmasıdır. A.Qurbanov “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” əsərində bu barədə qeyd edir: “Hal-hazırda dilimizdə (Azərbaycan ərazisində-B.D) Azərbaycan tayfa, qəbilə adlarından əmələ gəlmiş çoxlu sayda toponimlər (etnotoponimlər), hidronimlər (etnohidronimlər), antroponimlər (etnoantroponimlər), oronimlər (etnooronimlər), oykonimlər (etnooykonimlər) mövcuddur. Respublikamızın ərazisində rast gəlinən İlxiçi, Təklə, Dəmirçilər, Muğanlı, Xəlfəli, Dəllər, Bucaq, Dondarlı, Qazax, Quşçu, Biləsuvar, Zəngənə, Eymur, Qurdlar, Qaradonlu, Alpout, Qaraqoyunlu və s. toponimlər, Qarqarçay, Tərtərçay, Biləsuvarçay,

Alpançay, Bayandırçay, Tatap çayı və s. hidronimlər, Abdal, Bayandur, Altay, Xəzər, Əfqan, Tatar, Zülqədər və s. antroponimlərin mənşəyi eyniadlı etnonimlərlə bağlıdır” [1, s.293].

Sözün gedən əsərlərdə də bu tipli etnonimlərə rast gəlmək mümkündür. Səfərdə *qəzvinlilərə* qoşulub gedərik, sən də Tiflis hakiminin heyətinə yol taparsan [5, s.156]. Qəzvinlilər etnonimi Qəzvin şəhərinin adından yarandığına görə etnotoponimdir. “Rəşid Behbudovun doğulduğu *Bayat* kəndinin camaatı da yığılıb gəlib tökülmüşdülər”[4,s.55]. Nə işinə qalmışdı, isti aşına niyə soyuq su qatmalı idi ki, meyidi də Qarqardan tapılsın[4, s.51]. Nümunələrdə verilən Bayat kəndi və Qarqar çayı da tayfa adlarından yaranmışdır. “Onomastik vahid olan etnotoponimlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, xalqın qədim yaşayış məskənini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret material, sübut və faktlar kimi dəyərlidir” [3, s.5].

“Yolçu” romanında əcnəbi etnonimlərə də rast gəlinir. “Dördüncü Mehmetin dilmancı olan *polyak* Alfred Baboskinin nəğmələr toplusuyla da elə o vaxtlar tanış olmuşdum”. [5, s.122]. “Amma arada-bərədə söhbət gəzirdi ki, ingilis kralının elçisi kimi İstanbulla gələn lord Montegyu öz ölkəsində gizli bir təşkilat yaradıbmış, adına mason deyirləmiş, *firənglərin və italyanların* məskən saldıqları Qalatada türklər də o cür təşkilat qurublarmış”. [5, s.131-132]. Şah Təhmasibin ondan xəbərsiz *Osmanlılarla*, üstəlik, *ruslarla* əhdnamə bağlayıb, Əcəm torpaqlarından könüllü 145 əl çəkməsilə razılaşa bilməzdi” [5, s.144-145].

Nümunələrdə verilən polyak, firəng, italyan, rus etnonimləri Azərbaycan xalqına və ya türk etnosuna məxsus olmayan, başqa xalqları ifadə edən adlardır. Bədii əsərlərdə əcnəbi etnonimlərdən müxtəlif üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur, məsələn, tarixi reallığı göstərmək, obrazların xarakterini açmaq, əsərə milli və beynəlxalq kontekst qatmaq.

“Böyük Xanın belə şeylərə baş qoşmağa nə vaxtı, nə həvəsi varmış, ona görə də qızı Quba hakimi Hüseynəli xana bağışlayıb, usmidənsə tələb eləyib *Doqquzpara ləzgiləri* hüsuruna min at göndərsinlər, adlı-sanlı ailələrdən də girov qoysunlar ki, onların sədaqətinə şübhə olmasın” [5, s.186]. Məlumdur ki, ləzgilər Dağıstanın və Şimali Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmışlar. Doqquzpara ləzgilər də Qafqazın Ləzgi etnik qrupu daxilindəki tayfalardan biridir.

Müstəqillik dövrü nəsr əsərlərindəki etnonimlərin xüsusiyyətlərindən biri də tarixi etnonimlərin bərpasıdır. Sovet dövründə işlədilməsi məhdudlaşdırılmış bir sıra etnonimlər yenidən elmi araşdırmaların, ədəbi əsərlərin predmetinə çevrildi. “Yenə bu fikirdəydim ki, torpağı kim qoruyursa, taxtda oturmaq onun haqqıdır; elə *Səfəvilər* – Böyük Şah İsmayıl da, Böyük Şah Təhmasib də, Böyük Şah Abbas da taxtda məmləkəti qoruduqlarına görə ömürlərinin axırınacan oturmuşdular. [5, s.191]. “Bu müddətdə *Osmanlı* elçisi Gəncəli Paşayla rus elçisi olan bir zat gəldi, onları ləngitmədən çadıra apardılar”[5, s.210].

Qarabağlı etnonimi milli birliyi göstərmək üçün istifadə edilir. “Əbdülhəsən bəysə *qarabağlıdı*”[5, s.169].

Nəticə

Xalqın milli-kimliyini, tarixi-mədəni yaddaşını və etnik müxtəlifliyini ifadə edən etnonimlərdən müstəqillik dövrü nəsrində mühüm dil vasitəsi kimi istifadə olunur. Yazıçılar həm öz xalqlarının, həm də digər xalqların etnik mənsubiyyətini göstərmək, milli yaddaşı,

tarixi gerçəkləri bədii şəkildə əks etdirmək üçün mühüm üslubi vasitə kimi etnonimlərdən istifadə edirlər. Beləliklə, etnonimlər təkcə ad deyil, həm də mədəniyyət və tarix daşıyıcısı kimi mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

Qurbanov, A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1988, 596 s.

Mədətoğlu A. Türklər (Tarixi öçerklər) Bakı – 2012, “EL” nəşriyyatı, 509 s.

Səmədova K. Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları (monoqrafiya). Bakı, «Nurlan», 2008,-151 səh.

<https://www.kitabyurdu.org/kitab/roman/1578-aqil-abbas-dolu.html>

<https://adebiportal.kz/upload/iblock/f93/f93a66e61fbba6698aaad6f8359c4183.pdf>

“Türk kültüründe türkmen etnonimleri”, 9.Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Baku-Azerbaycan,16-17 Haziran,2011. <http://www.tdavgongre.com>

TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYİN CAVIDİN PEDAQOJİ İDEYALARI

PEDAGOGY IDEAS OF HÜSEYİN CAVID, THE GREAT POET OF THE TURKISH WORLD

Huseyinzade Rufat¹

Özet

Ünlü Azerbaycan şairi Hüseyin Cavid (1882-1941) Azerbaycan türk edebiyat tarihinde önemli yer tutmaktadır. XX asrın ilk dönemlerinde yaşanış Huseyin Cavid türk dünyasının ünlü şairi olmakla beraber, hem de büyük pedaqoq ve muallim olmuştur. İstanbul'da tahsil yıllarında Cavid Türk romantizminin seçkin nümayendelerinden Namık Kemal, Tevfik Fikret, Şemseddin Sami, Abdülhak Hamit, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkı yaratıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu edebi mühitte yetişmiştir. İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şuuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî- bedii, estetik- felsefî, pedaqoji-psikoloji görüşlerinin şekillenmesinde, oluşmasında Türk dünyası mühitinin mühim etkisi olmuştur.

Cavidi bu baskılar, sürgünlüer ve mahrumiyetler yıldırmaı ve Türk'ün şanlı kahramanlık tarihini ihya etmenin gururunu yaşayarak yazmıştır: "Ne zaman kişneseydi Türkün atı/ Kırıldardı bir ölkenin kanadı".

Türkçülük şuurunun gelişmesinde önemli rol oynamış, Hüseyin Cavid her zaman gerçeği yazmıştır. Bu nedenle o Sovyet rejiminde Panturkist, Panturanist gibi damgalanarak Sibirya'ya sürülmüş ve orada da vefat etmiştir.

Şair Turancılık ideali ile yaşamış ve bu düşünceleri edebî eserlerin dili ile Türk dünyasına yansıtmıştır.

Anahtar kelimeler: Hüseyin Cavid, edebiyat, manaviyyat.

Abstract

The renowned Azerbaijani poet Hüseyin Javid (1882-1941) holds an important place in the history of Azerbaijani Turkish literature. Huseyin Cavid, who lived in the early 20th century, was not only a renowned poet in the Turkish world but also a great educator and teacher. During his studies in Istanbul, Cavid established close creative relationships with prominent figures of Turkish Romanticism, including Namık Kemal, Tevfik Fikret, Şemseddin Sami, Abdülhak Hamit, Şinasi, and Mehmet Akif Ersoy, and was influenced by them, growing up in this literary environment. He studied at Istanbul University for four years and possessed a strong sense of Turkishness within his heart. The Turkish world played a significant role in shaping and shaping Cavid's literary, aesthetic, philosophical, pedagogical, and psychological perspectives.

Huseyin Cavid played a significant role in the development of Turkism in the Turkic world. A patriotic poet who always preferred to write the truth, not the first order, in most

¹ Azərbaycan Devlet Pedaqoji Universiteti, prof.rufat@mail.ru, 0000-0002-8558-5858

of his works, events take place in the Turkic-Turan world, and the heroes are brave Turkish sons chosen from this world. For this reason, under the Soviet regime, he was branded and accused of being a Pan-Turkist and Pan-Turanist, arrested, and exiled to Siberia, where he died. Javid was not deterred by these oppressions, exiles, and deprivations, and he wrote with pride in reviving the glorious heroic history of the Turks: "Whenever the Turk's horse neighed/ It would break the wing of a land." From his poems to the end of his life, he lived by his beloved ideal of Turanism and reflected these ideas in the Turkic world through the language of his literary works. Javid's creativity remains the only example of the General Turkic literary language in 20th-century Azerbaijani literature. The poet's works served as a bridge between the Istanbul dialect and the Azerbaijani Turkish dialect.

Keywords: Hüseyn Javid, literature, spirituality.

Türk dünyasının büyük şairi Hüseyn Cavidin şiirlerindeki manaviyyat

İstanbulda tahsil yıllarında Cavid Türk romantizminin o devirdeki seçkin nümayendeleri olan Namık Kemal, Tevfik Fikret, Şemseddin Sami, Abdülhak Hamit, Recaizade Mahmud Ekrem, Rıza Tevfik, Cenab Şehabeddin, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkı yaratıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu edebi mühitte yetişmiştir. İstanbul'da kaldığı sürece bir taraftan fikir adamlarından ders almış, diğer taraftan da matbuat âleminde yakından iştirak etmiş ve Sırat-ı Müstekim dergisinde şiirler bastırmıştır.

1905 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şuuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî- bedii, estetik- felsefi, pedagoji-psikoloji görüşlerinin şekillenmesinde, oluşmasında İstanbul mühitinin mühim rolü olmuştur. Aynı zamanda Ali Bey Hüseyinzade'nin Fyuzat dergisi, Ziya Gökalp'ın Kızıl Elma'sı, Türkçülüğün Esasları onun edebî - bedii yaratıcılığına büyük etki yapmıştır. Özellikle İsmail Gaspiralı'nın "**Dilde, fikirde, işde birlik**" şüarı, Hüseyn Cavidin bütün fealiyetinde esas olmuş ve böyle yazmıştır:

"İşde birlik; dilde, fikirde birlik..."

İş, fikir, dil birliyi olmayınca,

Evet, pek çetindir cihanda dirilik...

İsmayıl bəy türk yurduna şən verdi,

Öksüz, ölgün millete can verdi. (Kengerli A.İ. İsmayıl bey Qasprinski:2005, s. 19).

Cavid eserlerinde Azerbaycan halkının yanı sıra, Türk dünyasının, Turan elinin sorunlarını da ele almıştır.

Siparişle değil, her zaman gerçeği yazmayı tercih eden vatansever şairin eserlerinin ekseriyetinde olaylar Türk-Turan dünyasında cereyan eder ve kahramanlar bu dünyadan seçilmiş yiğit Türk evlatlarıdır. Bu nedenle o Sovyet rejiminde Panturkist, Panturanist gibi damgalanarak ittiham edilmiş, tutuklanarak Sibiry'a sürülmüş, orada da vefat etmiştir. Cavid bu baskılar, sürgünlük ve mahrumiyetler yıldırma ve Türk'ün şanlı kahramanlık tarihini ihya etmenin gururunu yaşayarak yazmıştır: "**Ne zaman kişneseydi Türkün atı/ Kırıldadı bir ölkenin kanadı**".

Türk dünyasında Türkçülük şuurunun gelişmesinde önemli rol oynamış, Hüseyn Cavid ilk şiirlerinden ömrünün sonuna kadar çok sevdiği Turancılık ideali ile yaşamış ve bu düşünceleri edebî eserlerin dili ile Türk dünyasına yansıtmıştır. Cavid yaratıcılığı Umumtürk edebî dilinin XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatındaki tek bir örneği olarak

kalmaktadır. Şairin yazdıkları eserler İstanbul lehcesi ile Azerbaycan türkcesi lehcesi arasında bir köprü rolünü oynamıştır.

Cavid Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün "**Yurtta Sulh, Cihanda Sulh**" ifadesinin etkisi altında, vatan sever bir şair gibi vatanının sülh, barış içinde yaşaması dileyinde bulunduğu, gibi dünyanın da her yerinde insanların barış içinde yaşamasını istemiştir:

Kesse her kimse cihanda kan izini,

Kurtaran dahi odur yer yüzünü (Hüseyin Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003:1.,s.35).

HALIMA HUDOYBERDİYEVA'NIN LİRİK DÜNYASINDA DİL, DUYGU VE TEKRAR LANGUAGE, EMOTION, AND REPETITION IN HALIMA HUDOYBERDİYEVA'S LYRICAL WORLD

Tajibayeva Latofat¹

Özet

Bu makale, Özbek edebiyatının önde gelen şairlerinden Halima Hudoyberdiyeva'nın şiirlerinde yer alan anlatım ve tasvir araçlarının, özellikle tekrar (tekrarlama) unsurunun işlevsel ve estetik yönlerini incelemektedir. Hudoyberdiyeva'nın eserleri, sade dili, halk söylemine yakın üslubu ve derin tematik içeriğiyle öne çıkmakta; şiirsel yapısında ise tekrar, epifora ve ritmik vurgu gibi öğeler aracılığıyla duygusal yoğunluk yaratılmaktadır. Şairin şiirlerinde bireysel acılar, toplumsal çatışmalar, tarihsel göndermeler ve millî değerler iç içe geçerek zengin bir poetik evren oluşturur. Bu çalışmada, onun şiirlerinde kullanılan tekrar tekniklerinin kompozisyonel bütünlük, anlam yoğunluğu ve okuyucuda duygusal etki yaratma gibi yönleri ele alınmıştır. Halima Hudoyberdiyeva'nın şiiri, sadece Özbek edebiyatı için değil, çağdaş Türk dünyası edebiyatı için de özgün ve ilham verici bir örnek teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halima Hudoyberdiyeva, Özbek şiiri, tekrar sanatı, epifora, söz sanatı, halk dili, millî değerler.

Abstract

This article explores the expressive and stylistic devices used in the poetry of Halima Hudoyberdiyeva, one of the leading figures in Uzbek literature, with a particular focus on the function and aesthetics of repetition. Known for her clear language, proximity to folk speech, and rich thematic content, Hudoyberdiyeva's poetry skillfully employs repetition, epiphora, and rhythmic patterns to evoke emotional depth. Her works blend personal sorrow, social tensions, historical allusions, and national values to form a unique poetic landscape. The study analyzes how her use of repetition contributes to structural coherence, semantic intensity, and emotional resonance in the reader. Halima Hudoyberdiyeva's poetry represents not only a significant achievement in Uzbek literature but also serves as an inspiring model for contemporary Turkic literary traditions.

Keywords: Halima Hudoyberdiyeva, Uzbek poetry, repetition, epiphora, literary style, folk expression, national values.

Giriş

İnsanlık tarihinde sadece şiir biçiminde yazılan eserler söz sanatına ait olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar eski çağlarda nesir türünde eserler de oluşturulmuş olsa da, bunlar nafi sanat ve edebiyat kapsamında değerlendirilmemiştir. Şiirin belli bir iç düzen ve ritim üzerine kurulmuş olması, sıradan konuşmaya benzememesi ve herkesin duygu ile düşüncelerini bu biçimde ifade edememesi ona bir tür gizem ve seçkinlik kazandırmıştır. Bu bakış açısı, tüm dünyada hâkim olmuştur. Avrupa'da Rönesans dönemine kadar nesir

¹ Doçent, Karakalpak Devlet Üniversitesi, Özbek Filolojisi Fakültesi, Özbekistan

türündeki eserlerin de edebi eser olarak kabul edilmesi benimsenmemiştir. Rusya’da ise 19. yüzyıl başlarında nesir eserler de edebiyatın seçkin örnekleri olarak sayılmaya başlanmıştır. Müslüman Doğusunda ise nesrin söz sanatına dâhil olmadığı düşüncesi 19. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.

Alisher Navoi, “Hayrat ul-Abror” adlı eserinde, bahçedeki güzel ve düzenli çiçekler gibi olan şiirin (nazm), toprakla karışıp kalan çiçek gibi sıradan nesre (nasr) kıyasla benzersiz bir üstünlüğe sahip olduğunu şu dizelerle ifade eder:

Nazm anga gulshanda ochilmog‘lig‘i,
Nasr qaro yerg‘a sochilmog‘lig‘i...
Bo‘lmasa e‘joz (mo‘jiza) maqomida nazm,
Bo‘lmas edi Tengri kalomida nazm“

Bu sebeple, Özbek edebiyatı tarihinde şiiriyat her zaman öncelikli ve belirleyici bir konuma sahip olmuştur. Şiir, insan konuşmasının bütünlük ve uyum kazanmasına olanak tanır. Çünkü şiirde kelimenin büyüleyici etkisi ve insan ruhuna nüfuz edecek derecede yüksek estetik değeri ortaya çıkar. Tarihsel olarak, şiir icra edilen ve doğrudan bireyler tarafından algılanan bir fenomen olarak kabul edilmiştir.

Binlerce yıl boyunca, şiir temel olarak insan duygularını etkileyen bir ifade aracı olarak görülmüş ve bu nedenle müzikalitesi, ahenk yapısı ve fonetik özelliklerine özel önem verilmiştir. Şiir eserleri yalnızca içerikleriyle değil, aynı zamanda ifade biçimleriyle de okuyucu ve dinleyici üzerinde derin bir estetik etki yaratmıştır. Bu durum, şiirin belirli ve kesin akustik parametrelere sahip olması gerekliliğini doğurmuştur. Şiirdeki müzikal vurgu (ritim), kafiye düzeni, poetik sentaks ve inversiyonlar, kelimelerin hareketliliğini, ahengini ve estetik cazibesini sağlamaktadır. Bu özellikler, anlamın çok katmanlı ve titreşimli biçimde iletilmesine olanak tanımaktadır.

Öte yandan, nesir türündeki metinler genellikle okuyucunun iç dünyasında zihinsel bir süreçle algılandığından, yazarın ve karakterlerin sesleri bireysel olarak “iç kulak” yoluyla duyulmaktadır. Şiirde ise, olayların veya detayların betimlenmesi yerine, insan ruhunun öznel deneyimi ve duygusal ifadesi ön plandadır. Bu bağlamda, Özbek şiiri özgün bir estetik ve kültürel değere sahiptir. Millî şiir anlayışında, olgu ve olay anlatımından ziyade, insan duygularının yoğunluğu, içsel çatışmaların duygu üzerindeki etkisi ve ruhsal titreşimlerin aktarılması esastır.

Kesin biçimsel kalıpların içerisinde yeni şiirsel keşiflerin yapılması, Özbek şiirinin gelişimi ve olgunlaşmasında belirleyici rol oynamıştır. Şairin poetik dünyasının kendine özgü olması ve belirli bir şiirin içerdiği anlamın başka eserlerde parçalı veya dolaylı biçimde aktarılmasının güçlüğü, şiirde evrensel bir normun bulunmadığını göstermektedir. Her şiir, kendi özgün kuralları çerçevesinde doğar ve varlığını sürdürür.

Halima Xudayberdiyeva’nın kaleminden çıkan şiir dizelerinde, şiirin bu kendine has yapısal ve estetik özellikleri açıkça gözlemlenmektedir:

Kunduz yurib yozdim, tun turib yozdim,
Yozganda ko‘ksimga tig urib yozdim.
Dardlarimga siyoh kor qilmay qolgach,
Qalamni qonimga botirib yozdim.

Qon asli yoruglik. Yorug'lan, tiz cho'k,
Asl mard Vatanga tiz cho'kib o'tar.
Qancha qoning bo'lsa - Vatan uchun to'k,
Qancha shoning bo'lsa - Vatanni ko'tar!

Bu dizeler nesir metnine dönüştürüldüğünde, taşıdığı gizem, etkileyicilik ve mükemmellik bütünüyle ortadan kalkar; sıradan kelimelerin anlam açısından tutarlı olmayan bir toplamına dönüşür. Şiirin büyüğü, onun özünü kavramanın zorluğunda ve anlamın tam olarak yakalanamamasında yatar.

Şairin kendine has, canlı bir tınıya sahip olan ve sadece ona özgü eşsiz ruh halinin ifadesi, şiiri yüksek bir seviyeye çıkaran temel unsurdur. Söz sanatının ayrı bir formu olarak nesrin ortaya çıkışı, Özbek şiirinin özünü değiştirmemiş ve gelişimini engellememiş olsa da, onun doğasına önemli ölçüde etki etmiştir. Yeni Özbek şiiri, hem daha zarif hem de daha çeşitli bir nitelik kazanmıştır.

Şiir, toplum ve doğada yaşanan hayatî olayları sanatsal bir olguya dönüştürme aracı olmanın yanı sıra, şairin benzersiz ve özgün duygularını ifade etme yoludur ve bu süreç hızla gelişmektedir. Kuşkusuz, yeni Özbek şiiri daha belirgin bir lirik nitelik kazanmaktadır.

Örneğin, şairin “Türkistan’ın Anneleri” adlı şiirine baktığımızda, bu lirik özün derinliği ve inceliği açıkça hissedilmektedir:

O'n ikki oy birday ishlaydi
Faqat ishlab ko'ngil xushlaydi.
Imoratning loyin mushtlaydi,
Bolalarin tishda tishlaydi.
Go'daklari, toqmas, qo'shlaydi
Turkistonning onalarini...

O'g'li Bobur hind sori bosdi,
Qaytarmoqqa yetmadi dasti.
Nodirasin jaholat osdi,
Jaholatga bor erur qasdi.
Yuragini armon nishlaydi
Turkistonning onalarini.

Şairin kalbinden fışkıran duygular, kâğıda adeta tutuşmuş gibi dökülmektedir. Ruhunda yaşanan çalkantılar, kimi zaman tarih, kimi zaman da imgeler aracılığıyla ifade bulmaya çalışır. V. G. Belinskiy'nin ifadesiyle, “Tutku ve çelişkiler yoksa hayat da yoktur.” Şiir olarak adlandırılan bu mütevazı yaratılışın, asırlar boyunca insan ruhunu keşfetmede edebiyatın öncü türü olmasının sırrı da bundadır. Şiir, diğer söz sanatlarına kıyasla, zarafeti, duyguların coşkusunu ve imgelerin çok katmanlı yapısını etkileyici biçimde barındırmasıyla ayrışır.

Zira şiir, insan kalbinin en derinlerinden fışkıran duygu fırtınası, olaylara karşı tutkulu ve uzlaşmaz bir tavrın ifadesidir. Bu nedenle şiir, insan ruhunun dramatizmini, tüm çelişkileri, patlamaları ve isyanlarıyla yansıtmaya gücüne sahip ilahi bir kudrettir. Dolayısıyla, şiir dünyası, şiir olgusu ve onun kendine özgü doğası, edebiyat bilimciler, filozoflar ve estetik uzmanlarının ilgi odağı olmuştur.

Bu bağlamda, dünya estetik düşüncesinde ölümsüz bir eser olarak kabul edilen Boileau'nun "Sanatın Şiirliği" adlı çalışmasında şu ifadeler yer alır: "Anlamsız kafiyecilik gerçek sanatın düşmanıdır. Biçim ile içerik birlikteliği ise hakiki sanatı ortaya çıkarır. Edebî eserin temelini oluşturan unsur güzel estetik anlam, derin sanatsal manadır. Şairler kalem sallarken öncelikle bu yönü derinlemesine göz önünde bulundurmalıdır. Ancak yalnızca anlam yeterli değildir; anlamın güzel biçimde ifade edilmesi, estetik biçimde şekillenmesi ve ahenk unsurlarının özel bir parlaklık kazanması zorunludur."

Boileau, şiirin ritmi, ölçüsü ve kafiyesinin poetik anlamla organik bağını ve seslerin titreşimli müzikalitesini büyük önemle vurgular.

Halima Hudoyberdiyeva'nın eserlerinde kullanılan anlatım ve tasvir araçlarından biri tekrar (tekrarlama)dır. Tekrar, Özbek şiirinde en sık başvurulanan anlatım ve tasvir tekniklerinden biridir. Bu edebi araç, metindeki anlamın güçlendirilmesi, yoğunluk ve duygusallığın sağlanması işlevini üstlenir. Tekrarın edebi metinlerde kullanımı doğrudan yazarın milli-manevi dünya görüşü ve düşünsel perspektifiyle yakından ilişkilidir.

Poetik metinlerde, konuşma nesnesini niteleyen dil birimlerinin yoğun kullanımı, söylemin karmaşıklaşmasına neden olabilir. Böyle durumlarda yazar, farklı sözcüklerin gereksiz tekrarından kaçınarak, ifadenin diğer stilistik yollarına başvurmak yerine, aynı dil birimlerini tekrarlayarak poetik etkinliği artırmaya çalışır. Bu durum, metinde duygusal söylemi niteleyen anlatım ve tasvir aracının – yani tekrarın – ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Şiirde tekrarın kullanılmasıyla birlikte, bir yandan liri kahramanın içsel deneyimleri, hayalleri ve duyguları yansıtılırken, diğer yandan okuyucunun eseri okurken kendi ruhsal arzularını ve ihtiyaçlarını tatmin etmesi hedeflenir. Dil, düşünceyi ifade etmek, dünyayı kavramak, bilgi ve deneyimleri toplamak, saklamak ve sonraki kuşaklara aktarmak; aynı zamanda milli-ruhsal ilişkileri yansıtmak ve estetik değerleri somutlaştırmak gibi çok yönlü işlevlere sahiptir. Ancak insanlar, dil aracılığıyla duygularını, sevinçlerini, kederlerini, hayret ve şaşkınlıklarını, kalplerindeki huzuru ve daha pek çok çeşitli algıyı da ifade ederler ki bunlar her zaman saf iletişimsel amaçlar taşımaz. Estetik işlev, dilin temel iletişimsel işlevini kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda onun olanaklarını da zenginleştirir. Dil ve söylem, tam da bu estetik işlevleriyle ifade gücünü ve etki potansiyelini ortaya koyar.

Şairin "Baxshiyonalar" başlığı altında yer alan "Anne Sadakati ve Oğul Hasreti Hikâyesi" adlı eserinde, tekrar (tekrarlama) sanatı vasıtasıyla kaynana ile Sayram gelin arasındaki ilişkinin diyalektiği açığa çıkarılmaktadır. Şiirde kullanılan epiforalar, yazarın okuyucuya aktarmak istediği düşünceyi vurgulamak, gerektiğinde abartılı bir biçimde ön plana çıkarmak ve aynı zamanda şiirde ifade edilen fikirlerin etkisini artırmak amacıyla işlev görür.

Epifora, mısra sonlarında yer alan kelime veya eklerin tekrar edilmesi anlamına gelmektedir. Bu teknik, ağırlıklı olarak edebi metinlerde kullanılır ve yazarın amacına bağlı olarak kelime, dize, paragraf, kelime grubu veya cümle gibi dil birimlerinin tekrarı şeklinde ortaya çıkabilir. Karakterlerin konuşmalarında tekrar biçimlerinden biri olan epiforanın kullanımı, şiirin yapısal bütünlüğünü sağlamış ve anlamın güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Örneğin, şiirin ilgili bölümünde Sayram gelinin nefesi daralmış, kaynanası ise içinde bulunduğu sıkıntıdan dolayı ifade etmekte zorlandığı sözleri dile getirmiştir: "Avval o'ti

kuyushmasa deb kuyib yurdim, // Keyin qo'lim qo'sh boldi, deb suyib yurdim, // Oting o'chgur bu urusham bir ilinj edi, // Bo'talog'imni tushda ko'rib yig'lab yubordim. // Onang o'lsin, kuyganimiz rost bo'ldi-yov, // Bolam, qora kiyganimiz rost bo'ldi-yov. // Qulunimni qayerdan topay endi, // Quluniga qora baxmal yopay endi. // Yolg'izimdan yodgorimni menga berda, // It bo'l, qush bo'l, sen ko'paygin ko'pay endi." Bu örnek, epiforanın şiirde nasıl kullanıldığını ve şiirin duygusal yoğunluğunu artırmadaki rolünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle dikkat çekici olan husus, her dört dizeden sonra aşağıdaki iki dizenin tekrar edilmesidir:

"Tilim tishlab tosh bo'layin, kuzatayin, // Qaqshab, o'zim bosh bo'layin, uzatayin. // Kelin emas, sho'rli bolam, bolam bo'lding, // Jon chiqqan ko'ksimdagi nolam bo'lding. // Shu gaplarni aytgan tilim qirgilsa-chi, // Qandoq uzay, jonga bog'liq, tolam bo'lding. // Tilim tishlab tosh bo'layin, kuzatayin, Qaqshab o'zim bosh bo'layin, uzatayin."

H.Hudoyberdiyeva, sade ve halk diliyle yakın bir üslupla kaleme aldığı şiirlerinde doğanın çeşitli görünüşleri ve mevsimlere özgü özellikleri insan karakterine bağlayarak yorumlar. Hayatın sevinç ve kaygıları arasında insan ilişkilerinin giderek karmaşıklaşması, ülkenin kaderi ve geleceği için endişe duyan genç kuşağın olgunlaşması ile vatanseverlik duygusunun geliştirilmesi eserlerinin temel içeriğini oluşturur.

Şairenin "Bir Yumruk Olmayalım" adlı şiirinde de halkın konuşma tarzı ön plandadır. Şair, tekrar ve onun çeşitli biçimlerinden yararlanarak farklı kelimelere özel vurgu yapar, böylece okuyucunun dikkatini çeker ve ifade edilen düşüncelerdeki vurgunun anlamını güçlendirir.

Oltovlon ola bo'lib oldirgan xalq meniki,
Goh ichda zahar, tilda bol turgan xalq meniki.
Tig' tortib o'z otasin o'ldirgan xalq meniki,
Yo Rab, qay ajdodimning qo'li kir, deb yig'ladim.

O'zi o'z o'zagini uzgan lahzalarida,
Qiblagohning o'rini buzgan lahzalarida,
Farg'onada to'zonday to'zgan lahzalarida,
Xudo, to'zg'in elimni birlashtir, deb yig'ladim.

Halima Hudoyberdiyeva'nın bakşıyona ruhuyla kaleme aldığı şiirlerinde doğrudan milli değerlerin ifadesi belirgin şekilde öne çıkar. Şiirlerin halk diline yakın olması sebebiyle sade ve anlaşılır, gereksiz süslü ifadelerden arınmıştır. Bu şiirlerde işlenen temalar yalnızca Özbek milletini değil, aynı zamanda insanlığı düşündüren ve kaygılandıran evrensel sorunlara da adanmıştır. Söz konusu temaların poetik biçimde ifade edilmesinde, dil birimlerinin yanı sıra, anlatım ve tasvir araçlarından özellikle tekrar ve onun çeşitli türlerinden ustalıkla ve yerinde yararlanılması, Halima Hudoyberdiyeva'nın kendine özgü ifade üslubunu belirlemiştir.

Şairlik doğuştan gelen bir yetenektir! Bu meziyet, emekle, zahmetle kazanılamaz. Dünyada sadece okumakla, öğrenmekle elde edilemeyen, tecrübeyle edinilemeyen yegâne "meslek" şairliktir. Şair olmak için Allah vergisi, nadir bulunan bir kabiliyetin olması şarttır. Aksi hâlde kuru ve içi boş sözlerin, övgüye dayalı yüzeysel düşüncelerin, dalkavukça fikirlerin kurbanı olmak işten bile değildir...

Şairin yüreğinde kök salmamış bir şiir, kalbi sarsmayan bir söz; kâğıttan yapılmış çiçek gibi yapay ve geçicidir. Gerçek şair ilhama dayanır; yüreğinin her atışını dizeye dönüştürür. Şiirin içinde yaşar, şiirle nefes alır. Hayatın her zerresinden ilham alır, zerredeki her kıvılcımdan bir keşif çıkarır. Çünkü şair varlığı kalp gözüyle görür, kalpten kalbe işitir, damarlarındaki kana kadar hayatın her anını hissedir.

Edebiyat araştırmacısı Nurboy Jabborov'un da ifade ettiği gibi: "Şark – şairin mekânı, şiir – yüreğin kanı"dır. Öyleyse, şair olmak bir tercih değil, kaderdir. Bu nedenle gerçek şiir, varlığın en hassas ve en coşkulu ifadesidir. Halima Hudoyberdiyeva, işte böyle doğuştan yetenek sahibi bir şairdir. Onun şiirleri, kanımız gibi sıcak, hislerimiz gibi uyanık ve nefesimiz gibi doğaldır. Bu yüzden elden ele değil, gönülden gönüle aktarılır.

Şairenin şu dizelerine dikkat edecek olursak:

Şiir yazarken sanki ben değilim,
İçimi ısıtan bir an olurum.
Mısralarımın aşkıyla sarhoş,
Sevinçlerle dolu olurum.

Bu şiir, şairliğin gerçek mahiyetinin; ilham ve kalple bağlantılı ruhsal bir hâl olduğunun yüksek bir örneğidir. Şaire, şiir yazma sürecini basit bir faaliyet olarak değil; kalpteki tutkuların, ruhsal dönüşümün ve Allah vergisi yeteneğin bir tezahürü olarak yorumlamaktadır. Şaire, kendisini şiirle yaşayan, onu yüreğinden hisseden bir sanatkâr olarak betimlemektedir.

Halima Hudoyberdiyeva'nın eserlerinde, özellikle şiirlerinde, milli değerler ve insanlıkla evrensel temalar sade ve anlaşılır bir dille işlenmiştir. Onun şiir dili, halkın günlük konuşmasına yakın olmasına rağmen, sanatsal estetik ve anlam derinliği açısından zenginlik taşır. Tekrar ve epifora gibi söz sanatlarının ustalıkla kullanılması, şiirlerin duygusal yoğunluğunu ve anlatım gücünü artırarak okuyucunun ruhsal deneyimine hitap etmektedir. Bu edebi yöntemler, hem bireysel duygu ve düşüncelerin hem de toplumsal meselelerin etkili biçimde aktarılmasını sağlamaktadır. Böylece Hudoyberdiyeva'nın şiirleri, hem milli kimliği yüceltmekte hem de insan ruhunun derinliklerine nüfuz eden estetik bir dünyayı inşa etmektedir. Onun şiir anlayışı, klasik Özbek şiir geleneği ile modern estetik anlayışları ustaca harmanlayarak özgün bir şiir dili ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Halima Hudoyberdiyeva'nın şiirleri, hem biçimsel hem de içeriksel açıdan Türk edebiyatında değerli bir konuma sahiptir ve çağdaş şiir anlayışının gelişimine önemli katkılar sunmaktadır.

Kaynaklar

- Xudayberdiyeva, H. *Saylanma. Jild (Seçmeler. Cilt)*. – Taşkent: G'afur G'ulom adındaki Yayınevi-Matbaa Yaratıcılık Evi, 2018. – 423 s.
- Jabborov, N. *Zamon, mezon, she'riyat* [Zaman, Ölçüt ve Şiiriyat]. – Taşkent: G'afur G'ulom adındaki Yayınevi-Matbaa Yaratıcılık Evi, 2015. – 304 s.
- Normatov, U. *Ijod sehri* [Yaratıcılığın Büyüsü]. – Taşkent: Sharq, 2007. – 352 s.
- Normatov, U. *Ko'ngillarga ko'chgan she'riyat* [Gönüllere Yansıyan Şiiriyat]. – Taşkent: Ali Şir Nevai adına Özbekistan Millî Kütüphanesi Yayınları, 2006.
- Rahimjonov, N. *Mustaqillik davri o'zbek she'riyati* [Bağımsızlık Dönemi Özbek Şiiri]. – Taşkent: Fan, 2007. – 260 s.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İYELIKTEN SONRA GELEN -N ÜZERİNE ON THE -N AFTER THE POSSESSIVE CATEGORY IN OLD ANATOLIAN TURKISH

Buğra Oğuzhan ULUYÜZ¹

Özet

Eski Anadolu Türkçesinde belirtme durum çekimi *-(y)I*, *-n*, ve *-Ø* olmak üzere birkaç farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Adı geçen bu çekimlerin niteliği konusunda farklı görüşler mevcut olup dönem metinlerinde üçüncü kişi iyelik ekinen sonra ortaya çıkan ve belirtme durumu çekiminin başka bir türü olduğu düşünülen *-n* ekine dair, önceki çalışmalarda farklı yaklaşımlarda bulunulmuştur. *-N* ekinin belirtme durumu olarak çözümlenmesinin aksine bu ekin belirtme durumu olmayabileceğini gösteren örneklerle ilk olarak Gülsevin (1990)'da dikkat çekilmiştir. Mevcut çalışma da, *-n* ekini almış olan azımsanmayacak sayıdaki sözcüğün, yukarıda verilen çalışmanın (Gülsevin, 1990) da dikkat çektiği gibi özne ve yan yüklem sözdizimsel konumlarında kullanıldığı bilgisini temel alarak ekin gerçekten de belirtme durum çekimi olmayabileceği görüşünü desteklemeye çalışmaktadır. Buna ek olarak Eski Anadolu Türkçesinin *-n* ekli bu kullanımlarında somut bir durum çekiminin varsayılmasına gerek de olmadığı savunılmaktadır. Üçüncü kişi iyelik ekinen sonra *-n* ekinin mevcut olduğu bu sözcüklerin/öbeklerin ise sıklıkla *-sI/-I* üçüncü kişi iyelik ekli diğer sözcüklerle/öbeklerle eş statülü olarak aynı bağlama grubunda yer alıyor olması, *-n* ekinin iyelik ekinin bünyesine dâhil olabileceğini düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Belirtme durumu, Eski Anadolu Türkçesi, Sözdizimi.

Abstract

The accusative case inflection occurs in several different forms in Old Anatolian Turkish, namely *-(y)I*, *-n*, and *-Ø*. Although there is no disagreement about the nature of these inflections, previous studies have made different approaches to the *-n* suffix, which appears after the third person possessive suffix and is thought to be another type of accusative case inflection in the texts of the period. Contrary to the analysis of the *-n* suffix as an accusative case, examples showing that the above-mentioned suffix may not correspond to the accusative case were first highlighted in Gülsevin (1990). The present study also tries to support the idea that the suffix may not actually be an accusative case inflection, based on the information that a considerable number of words with the *-n* suffix are encountered in the subject and subordinate predicate syntactic positions, as the study given above points out. In addition, it is argued that there is no need to assume a concrete case inflection in these with the *-n* suffix in Old Anatolian Turkish. The fact that these words/phrases with the *-n* suffix are often juxtaposed with other words/phrases with the *-sI/-I* third person possessive suffix suggests that the *-n* may be included in the structure of the possessive suffix.

Keywords: Accusative case, Old Anatolian Turkish, Syntax.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, bouluyuz@anadolu.edu.tr, 0000-0001-6268-9753

1. Giriş

Eski Anadolu Türkçesinde belirtme durumu eki olarak *-(y)I*, *-n*, ve *-Ø* (sıfır ek) olmak üzere farklı ekler kullanılmaktadır. Şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalarda, bu eklerin hangisinin gerçekten belirtme durumu işaretlediği konusunda farklı fikirler ortaya atılmıştır (Başdaş, 2008: 7). Genel olarak *-(y)I* ekinin belirtme durumu işaretlediği bilinmektedir. Yine durum çekimsiz kimi sözcükler üzerinde de sıfır çekim adı verilen bir tür ekin bulunduğu yönünde sözdizimsel kanıtlar da bulunmaktadır.

Öte yandan *-n* ekine yönelik ortak bir görüşe ulaşılmış değildir. Kimi çalışmalar *-n*'yi de belirtme durum çekimi olarak kabul ederken (Özkan, 2000: 115; Yelten, 2009: 290; Türk, Doğan ve Şerifoğlu, 2013: 37; Akar, 2018: 138-139) kimi diğer çalışmalarda *-n* ekinin belirtme durum çekimi olmadığı görüşü öne çıkmaktadır (Gülsevin, 1990: 189; 2007: 15; Sev, 2007: 202; Salan, 2021: 387).

Mevcut çalışma ise *-n* ekinin belirtme durum çekimini işaretleyen bir ek olarak değerlendirilmesinin gereksiz ve bazen de yanlış olabileceği yönündeki görüşü destekleyen kanıtları öne çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle eksiz nesneler ve bu nesnelerin söz sırası bakımından hareket imkânları incelenecektir. Daha sonra *-n* ekinin farklı sözdizimsel konumlardaki görünüşleri örneklendirilecektir. Sonuç bölümünde ise, Eski Anadolu Türkçesinden elde edilen verinin, dönem metinlerinde sıkça geçen *-n* ekinin durum çekimi işlevine yönelik neye işaret ettiği özetlenecektir.

2. İyelikten sonraki *-n* eki Neden belirtme durumu olarak Çözümleniyor?

Standart Türkçeye belirtme durumu çekimli nesne ile çevirilebilecek birçok örnek Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde iyelik ekinden sonra *-n* ekli nesnelerle karşımıza çıkmaktadır:

Şeddād yapduğı uçmağ **şıfatın** yāz kıılır. (Yılmaz vd., 2013, 211)

İşbu siz kılduğunuz işleri bize **olasısın** habar virüridi. (Yılmaz vd., 2013, 211)

Halife kaçıdı, bedenine kaplan **derisin** geyürdi. (Hazai ve Tietze, 2017, 96)

Muvaffak **üzegüsin** dutdı. (Hazai ve Tietze, 2017, 121)

Şehâdet **kelimesin** ayruklar bağlasayıdı men şeşeyidüm. (Somuncu, 2018, 362)

Ağ tozluca katı yayını eline aldı, altun **cıdasın** eline aldı. (Özçelik, 2016/II, 69)

Siz anungula bize şirk **da'vâsin** idersiz. (Gökkaya, 2008, 128)

Ol etmekden **ikisin için** alurıdum ve yeridüm. (Yapıcı, 2021, 44)

Bu gibi örneklerin çokluğu, *-n* ekinin belirtme durumu olarak değerlendirilmesinin mümkün ya da gereksiz olduğu diğer kullanımları arka planda bırakmıştır. Ayrıca Standart Türkçede nesne öğelerinin, bir anlamsal sınıflama olan belirliliğe göre ikiye ayrılması ve yalnızca belirtili nesnelerin sözdizimsel hareket kabiliyetine sahip olması bilgisi temel alınarak Eski Anadolu Türkçesinde iyelikten sonra *-n* ekinin geldiği yapılar genel olarak belirtme durumu çekimli yapılar olarak çözümlenmiştir (Gülsevin 1990, 187; Korkmaz, 2017, 106-107; Yelten, 2009, 289). Ancak Eski Anadolu Türkçesinde, bahsedilen ekin belirtme durumu çekimi olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını gösteren birçok kullanıma rastlanmaktadır. Şimdi bu kullanımları inceleyelim.

3. İyelikten Sonra Gelen -n'nin Belirtme Durumu Olmayabileceğine İşaret Eden Kullanımlar

3. kişi iyelik ekinden sonra gelen -n eki, birçok örnekte belirtme olarak çözümlenmesi mümkün olmayan sözdizimsel konumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu kullanımların örnekleri önceki kimi çalışmalarda da verilmiştir (Gülsevin 1990, 189). Bahsedilen sözdizimsel konumlarda -n ekini almış olan sözcüklerin belirtme durumu almış olarak çözümlenmesi Türkçe sözdizim kurallarına aykırı düşmektedir. Bu sözdizimsel konumlar özne, sıfatfiil grubunda yüklem olarak aşağıda sırayla verilecektir.

3.1. Özne Konumu

Türkçede ana cümle/yancümle özneleri yalın/ilgi durum çekimini alabilmektedir. İyelikten sonra -n ekiyle çekimlenmiş kullanımların ise Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça özne konumunda bulunabildiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu kullanımlarda özneye karşılık gelen sözcüklerin üzerindeki -n ekinin belirtme durumu olarak değerlendirilmesi mümkün değildir¹:

Anuñ bünyäzınuñ ve yapıлмағınuñ **niteligin** eyledür. (Yılmaz vd., 2013, 211)

‘**Âkıbetin** nolasın kim peygâmbardan işitdüm. (Yılmaz vd., 2013, 77)

Tañrı çerisinden bir çerinüñ **helâkligin** ve **soñın** kesilmegiçün nite du‘â kılursın. (Yılmaz vd., 2013, 262)

‘Ömrüm dükendi ve gitmegüm **vaqtın** oldı. (Yılmaz vd., 2013, 396)

Ol ikinüñ söyleşmegin **oldur**. (Yılmaz vd., 2013, 184)

3.2. Sıfatfiil Gruplarının Yüklemleri Konumundaki Fiiller

Belirtme durumu alamayacak sözdizimsel konumlardan bir diğeri de sıfatfiil gruplarının yüklemleri olan partisip çekimli fiillerdir. Eski Anadolu Türkçesinde iyelik sonrası -n ekiyle çekimlenmiş kimi fiillerin, bahsedilen sıfatfiil gruplarının yüklemleri olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu fiillerin üzerindeki -n ekinin belirtme durumu olarak çözümlenmesi de dolayısıyla mümkün değildir:

Tañrı ta‘âlâ bulara **virdügin** hayrın... (Yılmaz vd., 2013, 289)

Peygâmbarlık **virdügin** vaqtın... (Yılmaz vd., 2013, 347)

Buraya kadar verilen örnekler, iyelik ekinden sonra ortaya çıkan -n ekinin her zaman belirtme durumu olarak çözümlenmesinin mümkün olmadığını göstermektedir.

Öte yandan Eski Anadolu Türkçesinde iyelik sonrası -n eki almış olan nesne ögelerinin belirtme durum çekimi almış olarak çözümlenmesine gerek de olmayabilir. Çünkü Eski Anadolu Türkçesinden nesne ögelerinin işaretlenmesinin Standart Türkçeden farklı olduğuna ek olarak belirtili/belirtisiz nesne ayırımının da daha bulanık olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi Eski Anadolu Türkçesinde nesne ögelerinin nasıl işaretlendiğini kısaca inceleyip belirtme durumu çekiminin varsayılmasının neden gereksiz olduğunu açıklamaya çalışalım.

¹ Standart Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde öznelerin belirtme durum çekimi aldığı kimi yapılar olsa da bu kullanımlar *san-* yüklemine kurduğu istisnai cümle yapılarıyla sınırlıdır.

4. İyelikten Sonra Gelen -n Ekinin Belirtme Durumu Olarak Çözümlemesi Neden Gereksiz?

Dilbilgisi terimi olarak ‘nesne’ sözdizimsel bir tanımlamaya karşılık gelmekte olup sözcüklerin sözdizimsel işlevine gönderim yapmaktadır. Standart Türkçede ise nesne ögeleri belirtili/belirtisiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrıma temel oluşturan bilgi ise sözdizimsel işlev değil anlamsal özelliklerdir. Eski Anadolu Türkçesinin ise nesne ögeleri arasında anlamsal bir ayırım yapmadığı söylenebilir. Başka bir deyişle dönem metinlerinde geçen nesneler belirtme durum çekimini alsalar da almasalar da aynı sözdizimsel imkânlarla sahiptir. Eski Anadolu Türkçesindeki çekimsiz nesne ögeleri de, belirtme durumu çekimli nesneler gibi sözsırası bakımından aynı hareket özgürlüğüne sahiptir. Bu durum da, nesne ögelerinin somut bir çekimle işaretlenmesinin zorunlu olmadığına işaret etmektedir¹. Aşağıdaki Eski Anadolu Türkçesi örneklerdeki nesne ögelerinin, üzerlerinde somut bir belirtme durumu çekimi olmamasına rağmen yüklem yanından ayrılabilindiklerini göstermektedir, tıpkı Standart Türkçenin belirtme durumu çekimli nesne ögeleri gibi:

Her kanda dilesen **yir su otlağ**, bizüm berâtumuzıla ihtiyâr kıl. (Özavşar, 2009, 98)

Berhiyâ Baḥrândan çıkdı tâ kim Bâbilde Buḥta Naşra geldi Tañrı vahy kılup buyurduğı **habar** aña degürdi. (Yılmaz vd., 2013, 425)

Kaçan melik yine bularuñ helāk **olduğı** işitdi. (Yılmaz vd., 2013, 326)

Götürdükleri **armağan** bıraḫdılar. (Yılmaz vd., 2013, 390)

Bu **keleci** ol baña diyü dururdı. (Yılmaz vd., 2013, 331)

Pes ol **iki** doğurduğı vaḫtın ağırmadı. (Yılmaz vd., 2013, 103)

Şâlih **devesi** öldürendür. (Yılmaz vd., 2013, 134)

Yukarıdaki cümlelerde nesne ögeleri anlamsal olarak belirlilik özelliği göstermektedirler. Buna rağmen belirtme durum çekiminin somut olarak işaretlenmediği bu nesneler Standart Türkçeden farklı olarak da yüklem hemen yanında bulunmak zorunda değildirler. Bu örnekler EAT’de nesne ögelerinin sözdizimsel olarak denk olduklarını ve belirtme durum çekiminin Standart Türkçede olduğu gibi, en azından söz sırası hareket serbestisi bakımından da gerekli olmadığını düşündürmektedir. Özetle Eski Anadolu Türkçesinde nesnelerin (anlamsal olarak belirli olsalar bile) somut bir biçimbirim olarak belirtme durum çekimini almak zorunda olmadıkları söylenebilir. Çünkü Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde nesne durumu zaten eksiz olarak da işaretlenebilmektedir.

Yukarıda verilen belirli ama somut bir durumu çekimi almayan nesneleri alan fiillerin önemli bir bölümü aynı zamanda, iyelikten sonra gelen -n ekiyle çekimlenmiş nesne ögelerini de almaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde nesne ögeleri, belirli olsalar bile somut bir ekle çekimlenmek zorunda olmadıklarının diğer göstergesi de *kığır-*, *dile-*, *beyân kıl-*, *bil-göster-*, *uṣat-*, *di-*, *at-*, *öldür-* gibi fiillerdir. Bu fiiller yüklem olarak kullanıldıklarında, belirlilik anlamına sahip nesne ögelerini hem eksiz hem de iyelikten sonra gelen -n ekiyle çekimlenmiş biçimde alabilmektedir:

Bilürsin kim **müşrikler** bize dapmağıçun **kığır**maduğ. (Yılmaz vd., 2013, 82)

¹ Çiçekler 2016 (171), Eski Anadolu Türkçesinde belirtme durumu çekimi olmadan kullanılan nesne ögelerine dikkat çekmiş ve bu nesnelerin üzerinde bir “sıfır biçimbirim” varsayılması gerektiğini öne sürmüştür.

Pes **kardaşın kıgırub** eyitdi. (Özavşar, 2009, 25)

Taŋrı senüñ du‘â **kılmağın dilemişdür**. (Yılmaz vd., 2013, 308)

Şol her sâ‘at ki anda bir derd vebir renc arta, ol sâ‘atüñ nesine hoşnüd olup anuñ **artduğın dileyesin**. (Yapıcı, 2021, 66)

Evvelki bâb öñdin yir **yaradıldığı** ve anuñ **niteligin beyân kılur**. (Yılmaz vd., 2013, 63)

Sen **kimdügün bilem**. (Yılmaz vd., 2013, 109)

Pes helâklige **düşdüklerin bildiler**. (Yılmaz vd., 2013, 287)

İbrahim **toğru yol** ilerüden **gösterdügidi**. (Yılmaz vd., 2013, 136)

Her bir kişinüü hâline göre öülerince yöri, kulağuzla ve her birine oturacak **yerlerin göster**. (Yapıcı, 2021, 71)

‘Acab degül eger kaçıyup bu **giçiler uşatdısa**. (Yılmaz vd., 2013, 138)

Bir balta alup ol hâcları **ķamusın uşatdı**. (Yılmaz vd., 2013, 138)

Bu **keleci** ol baña **diyü** dururdu. (Yılmaz vd., 2013, 331)

Ya Loķmān **eyüsin didüm** bu iki a‘zâyı getürdüñ. (Gökkaya, 2008, 139)

İbrahim as oda atduķları vaktin... (Yılmaz vd., 2013, 178)

Bu hikâyeti anunķun eyitdüm kim bâtil sözlere uyub hâtırı **oķların** zāmir terkeşinden **atdı**. (Özavşar, 2009, 14)

Peyğāmbar eyitdi Şālih **devesi öldüre**ndür. (Yılmaz vd., 2013, 134)

Biz gendüzümüzi siz ikiye virmezüz tā Şālihüñ **devesin öldür**meyince. (Yılmaz vd., 2013, 131)

Sözdizimsel konum ve belirlilik bakımından birbirine denk olan bu nesnelerin aynı fiillere çekimsiz biçimde de nesne olabilmesi, *-n* ekinin belirtme durumu şeklinde çözümlenmesinin gereksiz olduğunu düşündürmektedir.

5. -In Ekinin 3. Kişi Eki Olarak Çözümlenmesi Gerektiğini Gösteren Kullanımlar

Yukarıdaki bölümlerde, iyelikten sonra gelen *-n* ekinin belirtme durumu olarak çözümlenmesinin imkânsız olduğunu gösteren kullanımlara ek olarak bu çözümlemeye gerek olmadığını gösteren örnekler de verildi. *-N* ekinin etimolojisine yönelik çözümlemeler ise daha önceden Canpolat (1992: 9-13) ve Tekin (2003: 131-138) gibi çalışmalarda verilmiştir. Adı geçen ekin, iyelik ekinin bünyesine dâhil olabileceğine yönelik gözlemler ise Alyılmaz (1999: 414) ve Başdaş (2008: 12)’de önceden verilmiştir¹.

Çalışmanın bu bölümde ise *-n* ekinin, üçüncü kişi iyelik ekine dâhil olduğuna işaret eden kullanımlar verilecektir.

Birçok örnekte *-I* üçüncü kişi iyelik ekli kelime gruplarıyla *-n* ekli kelime gruplarının, denk ögeler olarak bağlama grubu içinde yer aldıkları görülmektedir. Standart Türkçe gibi Eski Anadolu Türkçesinde de, bağlanan birimler çekim bakımından genellikle paraleldir. Aşağıda verilen ilk örnekte bağlanan iki kelime grubunun *-I* üçüncü kişi iyelik ekli olmak

¹ Özdemir (2014: 144), Çağatay dönemi örnekleri de dikkate alarak *-n* ekinin iyelik ekine dâhil edilemeyeceğini savunmuştur.

bakımından paralel olmasına benzer şekilde diğer örneklerde de *-I* üçüncü kişi iyelik ekli ve *-n* ekli kelime gruplarının paralel olduğu dikkat çekmektedir:

Ya 'kūb anı **sevdügin** ve kalan oğlanları üzere yigleyüp **üyerdügi** eyleyidi. (Yılmaz vd., 2013, 174)

Bu meclis ay gün ve'l-kamer **yaradılmağı** ve anuñ yöridügi **şifatın** beyân kılur. (Yılmaz vd., 2013, 77)

Yukarıda verilen örneklere ek olarak birinci ve ikinci kişi iyelik eklerinden sonra *-n* ekiyle çekimlenmiş herhangi bir kullanıma rastlanılmaması da *-n* ekinin bir durumu çekimi değil de üçüncü kişi iyelik ekinin bünyesinde bulunan bir parça olabileceğini zaten akla getirmektedir. Aksi takdirde, *-n*'nin üçüncü kişi iyelik çekimi dışında da ortaya çıkması beklenirdi.

6.Sonuç

Eski Anadolu Türkçesinde üçüncü kişi iyelik ekinden sonra gelen *-n* eki kimi çalışmalarda belirtme durum çekimi olarak çözümlenmiş olsa da ekin niteliğine yönelik tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Standart Türkçede belirlilik özelliği olan nesne ögelerinin durum çekimsiz olarak kullanılmaması bilgisi, Eski Anadolu Türkçesinde, yukarıda bahsedilen *-n* ekli nesnelere yönelik yaklaşımı da etkilemiştir. Öte yandan üçüncü kişi iyelik ekinden sonra *-n* ekinin bulunduğu sözcüklerin azımsanmayacak oranda özne ve yan yüklem konumlarında kullanılmış olması, adı geçen ekin belirtme durum çekimi olamayabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde, belirlilik anlamına sahip nesne ögelerinin herhangi bir ek olmadan da sıklıkla kullanılmış olması, (nitelik olarak belirli) nesne ögelerinde belirtme durum ekinin somut olarak işaretlenmesinin gerekli olmadığını da akla getirmektedir. Öyleki *beyân kıl-*, *kıgır-*, *dile- bil-*, *göster-*, *uşat-*, *at-*, *öldür-* gibi birçok fiilin hem çekimsiz nesneleri hem de *-n* ekli nesne ögelerini alarak kullanılabildiği tespit edilmiştir. Bu kullanımlar da Eski Anadolu Türkçesinde, belirli nitelikteki nesne ögelerinin somut bir durum çekimine ihtiyaç duymadıkları fikrini desteklemektedir. Adı geçen *-n* ekinin yalnızca üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ortaya çıkması, diğer kişi çekimlerinde hiç mevcut olmaması ve *-sI/-I* üçüncü kişi iyelik ekli öbeklerle eş statülü olarak aynı kelime grupları içinde bulunabilmesi ise bu ekin (*-n*) üçüncü kişi iyelik ekinin bünyesine dahil olabileceğini düşündürmektedir.

Kaynakça

- Akar, A. (2018), *Oğuzların Dili - Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alyılmaz, C. (2011), "Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?", *Türk Gramerinin Sorunları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 515-527.
- Başdaş, C. (2008), "Türkçede İyelik-Yüklem Sorunu Dede Korkut Örneği", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/1 Winter, 6-13.
- Canpolat, M. (1992), "Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, Cilt X, Ankara, 9-13.
- Çiçekler, A. N. (2016), "Eski Anadolu Türkçesindeki Eksiz Yapılan İlgi Ve Belirtme Durumları Sıfır Biçimbirim Teorisiyle Açıklanabilir Mi?", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4 (24) "Prof. Dr. İbrahim KAVAZ Özel Sayısı", 163-176.

- Gökkaya, E. (2008), *Ahmed-İ Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî [142/132a-142/188a] Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Gülsevin, G. (1990), "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", *Türk Dili*, S. 466 (Ekim), Ankara, s. 187-190.
- Hazai, G., Tietze, A. (2017), *Ferec Ba'd eş-Şidde*, Ankara: TÜBA.
- Özavşar, R. (2009), *Marzubānnāme Tercümesi Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özçelik, S. (2016/II), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (2. Cilt)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1166/2.
- Özdemir, H. (2014), III. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I*1 ve Zamir n'si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi, *Dil Araştırmaları*, (14), 137-145.
- Özkan, M. (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Öztürk (Ed.), *Prof. Dr. H. Ömer Karpuz'a armağan-Türkçeye saygı içinde (387-407)*. Palet.
- Salan, E. (2021), "Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", Ö. K. Aydemir, İ. N. Uysal ve F.
- Salan, E. (2017), "Eski Anadolu Türkçesinde {+rA} Yönelme Durumu Eki", *Dil Araştırmaları*, (21), 129-141.
- Sev, G. (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Somuncu, M. (2018), *Behçetü'l-Hadâyık (Karşılaştırmalı Oğuzca Metin, Gramer, Sözlük)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2003), "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Makaleler 1 Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara, 131-138.
- Türk, V., Doğan, Ş. ve Şerifoğlu, Y. (2013), *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yapıcı, A. İ., (2021), *Akkadioğlu'nun Kâbûs-Nāme Tercümesi (Giriş-Metin-Gramatikal Dizin)*, Ankara: Sonçağ Akademi.
- Yelten, M. (2009), *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Yılmaz, E., Demir, N., Küçük, M. (2013), *Kıyas-ı Enbiya, Türk Dil Kurumu Nüshası, Metin-Sözlük-Dizin, Notlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAZAK TÜRK EFSANELERİNDE UMay ANA: ANNELİK FİGÜRÜNÜN MİTOLOJİK VE KÜLTÜREL İNCELENMESİ

UMAY ANA IN KAZAKH TURKIC LEGENDS: A MYTHOLOGICAL AND CULTURAL ANALYSIS OF THE MOTHERHOOD FIGURE

Gülgül KANSEİTOVA¹

Nurzhan PARPIYEV²

Botagöz SAZAYEVA³

Özet

Umay Ana, Türk ve özellikle Kazak Türk halk efsanelerinde anneliğin, doğurganlığın ve koruyuculuğun simgesi olarak öne çıkar. Halk inanışlarında Umay Ana çocukların, ailelerin ve hatta tüm toplumun refahını gözetten bir figür olarak betimlenir. Umay Ana figürü, sadece mitolojik bir karakter olmanın ötesinde, toplumsal değerlerin ve kültürel normların kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir rol oynar.

Bu çalışmanın amacı Umay Ana figürünün mitolojik kökenlerini, şamanizmle ilişkisini, halk inançlarındaki işlevlerini, halk efsanelerindeki rolünü ve kültürel işlevlerini kapsamlı bir biçimde incelemektir. Çalışmada ayrıca Umay Ana'nın diğer kültürlerdeki ana tanrıça imgeleriyle karşılaştırılması yapılmış, günümüz halk inanışlarındaki izleri üzerinde durulmuştur. Çalışma mitolojik verilerle birlikte etnografik ve folklorik kaynaklardan da yararlanarak Umay Ana'nın Türk halk kültüründeki sürekliliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Umay Ana, Kazak mitolojisi, efsane, annelik, şamanizm, halk inançları.

Abstract

Umay Ana stands out in Turkish, and particularly Kazakh Turkic folk legends, as a symbol of motherhood, fertility, and protection. In folk beliefs, Umay Ana is depicted as a figure who oversees the well-being of children, families, and even the entire society. More than merely a mythological character, the figure of Umay Ana plays a significant role in the intergenerational transmission of social values and cultural norms.

The aim of this study is to comprehensively examine the mythological origins of the Umay Ana figure, its relationship with shamanism, its functions in folk beliefs, its roles in folk legends, and its cultural significance. The study also includes a comparison of Umay Ana with mother goddess archetypes in other cultures and focuses on the traces of Umay Ana in contemporary folk beliefs. Utilizing not only mythological data but also ethnographic and folkloric sources, this study seeks to reveal the continuity of Umay Ana within Turkish folk culture.

Keywords: Umay Ana, Kazakh mythology, legend, motherhood, shamanism, folk beliefs.

¹ Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, gulgulkanseitova79@gmail.com, Orcid: 0009-0009-0882-7321

² Dr., Hazret Sultan Milli Tarihi ve Kültürel Müzesi, Yesevi Bilimsel Araştırma Merkezi, nurzhanparpiyev20@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9651-2809.

³ Avrasya Teknoloji Üniversitesi, b.kayratovna@gmail.com , ORCID:0009-0007-7721-337X

Giriş

Kazak halkının mitolojik dünya görüşü, yüzyıllar boyunca oluşmuş, halkın yaşam tarzı ve geçim kaynakları ile doğaya karşı tutumuna dayanan manevi bir sistemdir. Efsaneler ve destanlar bu sistemde özel bir rol oynar. Bunlar sadece efsane ve destan değil, aynı zamanda halkımızın dünyayı algılama biçimini, toplumdaki değerlerini, gelenek ve göreneklerini ve dini inançlarını yansıtan kültürel bir mirastır. Bu zengin miras içinde, kadın imgesiyle ilişkilendirilen birçok mitolojik karakter vardır. Bunlar arasında en eski ve en kutsal olanlardan biri Umay Ana'dır.

Umay Ana simgesi, Türk halklarının kadim çağlarından kaynaklanmaktadır. Halkın yaşam felsefesinde, annenin onurunu, neslin devamını, çocuğa karşı şefkat ve nezaketi yüceltmıştır. Türklerin dünya görüşünde Umay, annelerin ve çocukların, hatta tüm ailenin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Umay isminin Orhun-Yenisey yazıtlarında geçmesi, onun VI-VIII. yüzyıllarda özellikle saygı gördüğünü kanıtlamaktadır. Bu veriler, Umay Ana simgesinin tesadüfen ortaya çıkmadığını, aksine eski Türklerin dini ve mitolojik sisteminin temel direklerinden biri haline geldiğini göstermektedir.

Günümüzde Kazak efsanelerindeki Umay Ana simgesinin incelenmesi sadece folklor çalışmaları için değil, aynı zamanda etnoloji, kültür çalışmaları ve din bilimleri alanları için de önemlidir. Çünkü Umay Ana'nın mitolojik karakteri aracılığıyla halkımızın anneliğe, çocuklara ve aileye bakış açısını ve toplumdaki kadının yerini netleştirebiliriz. Aynı zamanda, bu çalışma bize kadim Türk döneminden beri süregelen manevi sürekliliği tespit etmemizi sağlar.

Umay Ana'nın Annelik Figürünün Mitolojik ve Kültürel İncelenmesi

Umay Ana, eski çağlarda Büyük Bozkırda yaşayan Türk halklarının bereket ve bolluk tanrıçası olarak kabul edilmiştir. Kazak Türklerinin yanı sıra Hakaslar, Kırgızlar, Altaylar, Tuvalar, Şorlar ve Türkler de Umay Ana'ya tapınmışlardır. Bu konudaki bilgiler, Orhun-Yenisey yazıtlarında ve sözlü edebiyat örneklerinde korunmaktadır. İslam'ın Kazak Türk bozkırlarına hızla yayılmasıyla birlikte, Gök Tanrı ile birlikte kullanılan Umay Ana adı anlamını yitirmiş ve bebeklerin, annelerin koruyucu haline gelmiştir.(Kazak Mâdenieti. Ensiklopediyalık Anıktamalık, 2005: 405)

Kazak Türk araştırmacısı Beksultan Nurcekeuli “Juz Tunğış” adlı eserinde Umay Ana'yı M.Ö. II. yüzyılda yaşadığını ifade eder ve şunları dile getirir: “Kazak Türklerinin eski tarihinde evliya adını alan ilk kadın. Kazak Türk kadınlarının tapındıkları ilk anne” (Nurcekeuli, 2005:79)

Yine bir Kazak Türk araştırmacısı Saberqazı Aqataev'in “Kun jane Kölenke” adlı eserinde Umay Ana'a yer verilmiştir. (Aqataev, 1990:85) Araştırmacı eserinde şunları dile getirir: “Kazak Türk topraklarına İslam dini yayılmadan önce bozkırda yaşayan Türk halk arasında Umay ismiyle bağlantılı türlü inanşlar vardı. Eski inanşlara göre Umay Ana yeni doğan bebekler koruyan ve hamile kadınların tapındığı Piri olmuştur. Umay Ana şuan rusçadan kazakçaya giren “mama” (anne) kelimesinin eski halidir. Umay Kazak Türk topraklarında yaşayan halkların güneş Tengiri, Ay Tengiri, Gök Tengiri” (a.g.e.,86;92)

Aqataev ayrıca eserinde şu eski jırlardan bir örneğin vermiştir:

Böri böri böri iyem,

Kel jebeuşı böri iyem
Umay Ana Şaştı aziz
Emip ösken böri iyem. (a.g.e.,85)

Ayrıca, bu eserinde Kazak Türk halkının yeni doğan bebeğin göbek bağına kesecekken, bebeğin “kindik anası”(yani göbek bağına kesen kadın, manevi annesi) söyleyecek cümleleri de yer almıştır. Kindik anası kollarını sıvayarak şu cümleleri söyler: Menin kolım emes

Bibi Batima Bibi Zuhra kolu,

Umay Ana, Qambar Ata kolu. Bu cümleleri söyledikten sonra bebeğin göbek bağına keserler.(a.g.e.,90)

Bu eski jırlardan Kazak Türk halk arasında Umay Ana'yı evliya olarak kabul ettiklerini görebiliriz. VIII. yüzyıldan kalma tarihi Kültegen anıtında Yollig-tegin'in yazdığı metinde de Umay Ananın kutsallığı dile getirilmiştir. Metinde şunlar yazılmıştır: “Umay kutsal ananın kutuna tapınarak küçük kardeşim Kültegen Er oldu.” (Joldasbekov; Sartkocaullı,2005:188) Tonyukuk yazıtlarında da: “Tanrı Umay'ın lütfuyla kutsal toprakları ve suyu bağışladığını” ifade eden metinler bulunur. 318 6er.

Azerbaycan Türk bilim adamı Fuzuli Bayat kendi eserinde Orhun-Yenisey yazıtlarındaki Umay'ın Tengri ile birlikte Türk milletini koruduğunu vurgulayan daha geniş işlevini bildirmektedir. Bu nedenle Umay'ın çocukları ve kadınları korumadaki rolü daha sonraki bir gelişmedir, belki de işlevlerini diğer ruhlar, iyelerle paylaştıktan sonraki bir dönemde ortaya çıktığını vurgular. (Bayat 2007: 54,75)

L. P. Potapov'un “Umay Bojestva Drevnih Tyurkov v Svete Etnografiçeskih Dannih” adlı eserinde eski Türk Şaman dininde Umay Ana'nın Türk halk inanışlarındaki rolünü açıklamıştır. Şamanistler, Umay'yı doğum yapan kadınların koruyucu meleği olarak görür, doğum sırasında onlara yardım eder ve bir çocuğun göbek bağına beyaz bir kıymık ile keser. Umay sadece iyi bir ruh değil, aynı zamanda ölmekte olanın ruhunu alan bir ölüm meleğidir. Ayrıca doğurganlık ona bağlıdır. Çocuksuz ve az çocuk sahibi olman eşler, çocuk için kut isteyerek Umay'e yönelirdi. Umay aynı zamanda doğurganlığı da üstlenir. Kadın, Umay'ın yeryüzündeki enkarnasyonuydur. Şorlar arasında Umay'e (Mai-içe) adanmış sembolik imgeler arasında beşiğin üzerine asılan oklu küçük bir yay(erkek çocuklar için), okla delinmiş huş ağacı kabuğundan bir beşik veya (kız çocuklar için) beşiğe yerleştirilmiş tahta bir ok bulunur. Teleutlar, Mai-ene'yi gökkuşağının üzerinde gökyüzünden inen ve çocukları altın bir yay ile koruyan gümüş saçlı genç bir kadın olarak hayal ederler. Kırgızlar, çocuklarının doğumunda ve hastalığında Umay-Ene'ye yakarırılar. (Potapov,1972:265-286)

Eski Türkçede "Umay" kelimesi "çocuğun ayak izi", "çocuğun yeri" ve "ana rahmi" anlamına gelir." Radloff, "Umay" terimini "koruyucu tanrıça", "kadın tanrı" olarak açıklamıştır. Şor halkı arasında “Umay” kelimesi ölenlerin ruhuna rehberlik eden ruhu ve çocukların koruyucu ruhunu da kapsadığını belirtir. (Korabai, 2016: 3-4)

Akmataliyev kendi eserinde Umay sözcüğünün Qu sarı May ise kadın anlamını bildirdiğini ifade eder. Yani Umay Ana'yı Türk halkı Sarı Ana, Sarı Kız diye de adlandırmışlar. (Akmataliyev, 2001: 131)

Muharrem Kaya'nın “Mitolojiden Efsaneye. Türk Mitolojisinin Anadolu'daki Efsanelerde İzleri” adlı eserinde Umay Ana hakkında: "İnsanın doğumu ve büyümesiyle ilgili

olarak Umay adında bir ruhtan bahsedilir. Bunun ilk izlerine Orhun Abideleri'nde rastlarız.” (Kaya, 2007: 46)

Kazak Türk Efsanelerinde Umay Ana

Kazak halk efsanelerinde Umay Ana Ana Tanrıça ve çocukların, ailelerin koruyucusu olarak öne çıkar. Örneğin, “Umay Ana Pınar ” adlı efsanede Umay Ana alıç ağacı olarak betimlenir. Bu efsanede ağaç kültü de yer almaktadır. Kazak Türk efsanesinde Umay Ana ruhu bu ağaçta yer aldığına inanılır ve hasta olan çocuğun annesi, çocuğu iyileşsin diye dua eder ve Umay Ana'ya adak olarak bilekliğin ağaca asar. Kadın tam kalkıp giderken adadığı bilekliğin ipi sökülür ve boncuklar yere düşer. Yere düşen boncuklardan yedi tane pınar oluşur. Bu pınar suyundan içen çocuk iyileşir. Efsanede sadece Umay Ana kültü değil ayrıca, su ve ağaç kültü de yer almaktadır. (Canaydarov, 2010:224-226) Bu anlatılar, Umay Ana'nın sadece mitolojik bir figür değil, toplumsal normları öğreten ve kültürel değerleri aktaran bir simge olduğunu gösterir.

Efsanelerde Umay Ana figürünün özellikle çocuk doğumları, özel günler ve aile ritüelleri ile ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Halk inanışlarında, çocuk doğumundan önce ve sonra yapılan dualarda, Umay Ana'nın koruyucu ve bereket verici güçlerinden yararlanıldığı görülür. “Kadın Tanrı Umay Ana” adlı efsanede Ana Tanrı Umay Ana ve Ata Tanrı Ergün tarafından bütün insanların yaratılmıştır. Efsanelerde sıkça rastlanan bir konuda Umay Ana'nın bereket ve refah getirmesidir. “Kadın Tanrı Umay Ana” adlı bu efsanede Umay Ana insanlara bereket veren Tanrıça olarakta verilir. Ayrıca, Umay Ana'nın sadece bireysel değil, toplumsal düzeyde de bir koruyucu güç olarak algılandığını gösterilir. (Babalar Sözi. Kazak Mifleri, 2011:38)

Bir başka efsanede, Umay Ana, hamile kadınları koruyan bir ruh olarak tasvir edilir. Doğum öncesi ve sonrası yapılan ritüellerde, aileler Umay Ana'ya dua ederek hem çocuğun sağlığını hem de annenin güvenliğini garanti altına almayı amaçlar. Bu pratikler, Umay Ana figürünün sadece mitolojik değil, aynı zamanda günlük hayatın bir parçası haline gelmiş kültürel bir simge olduğunu ortaya koyar. “Ayu Batır ve Aysulu” adlı efsanede Umay Ana kuş donunda uçup gelerek Ayu Batır ile Aysulu'ya yardım eder. Aysulu doğum yaparken de onunda yanında olur. (Canaydarov, 2006:103-108)

Umay Ana figürü, Kazak kültüründe anneliğin yüceliği ve koruyuculuğu ile doğrudan ilişkilendirilir. Halk inanışlarında çocuk doğumları, düğünler ve özel günlerde Umay Ana'ya dualar edilir. Bu ritüellerin amacı, hem aileyi hem de toplumu kötülüklerden korumak ve refahı sağlamak olarak tanımlanır. Kültürel bağlamda, Umay Ana figürü toplumsal değerlerin aktarılmasında da önemli bir rol oynar. Çocuklara ve gençlere anlatılan efsaneler aracılığıyla, saygı, merhamet ve aile birliği gibi değerler nesiller boyu aktarılır. (Valihanov, 1985:26)

Günümüzde, Umay Ana figürünün etkisi bazı ritüeller ve halk inançlarında hâlâ yaşatılmaktadır. Örneğin, Kazakistan'ın kırsal bölgelerinde, çocuk doğumundan sonra yapılan özel dualar ve küçük törenler, Umay Ana'ya adanır ve onun koruyucu gücünden faydalanılmaya çalışılır. Bu durum, Umay Ana'nın hem dini hem de kültürel bir sembol olarak toplumda varlığını sürdürdüğünü gösterir. Umay Ana figürü, Kazak halk kültüründe sadece mitolojik bir karakter değil, toplumsal ve kültürel değerlerin taşıyıcısıdır. Mitolojik anlatılar ile günümüz kültürü arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Halk efsanelerinde,

Umay Ana'nın çocukları ve aileyi koruma görevi, aynı zamanda toplumun genel refahının ve kültürel normların korunması ile paralellik gösterir. (Esimbekova, 2013; 61-64)

Araştırmacılar, Umay Ana figürünün bölgesel farklılıklarını da incelemişlerdir. Örneğin, Orta Asya'daki diğer Türk kültürlerinde benzer figürler farklı adlarla anılsa da, annelik ve koruyuculuk teması evrensel bir motif olarak ortaya çıkar. Bu durum, Umay Ana figürünün hem yerel hem de geniş bir kültürel bağlamda anlam taşıdığını göstermektedir. Umay Ana'nın kültürel işlevi, sadece çocuk ve aile güvenliği ile sınırlı değildir. Halk inanışları aracılığıyla toplumsal normlar, aile birliği ve ahlaki değerler de nesiller boyu aktarılmaktadır. Bu açıdan Umay Ana, mitolojik bir figür olmanın ötesinde, eğitici ve sosyal bir rol üstlenir.

Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çevirilen Efsane Metinleri

Kadın Tanrı Umay Ana

Gök Tanrılarının arasında çok merhametli Kadın Tanrılar da varmış. Kadın Tanrılarının en yücesi Umay Ana'ymış. Eski Altay Türklerinin efsanelerine göre insanları Ata Tanrı Ergün ve Ana Tanrı Umay yaratmış. Bütün insanlık onların çocukları sayılırmış. Özellikle, nesil yetiştirmede Umay Ana'nın hem hizmeti hem de gücü çokmuş. Göklere tapınan Türk kadınlarının «Umay'a dua edersen, erkek doğarsın» diyen sözleri bulunurmuş. Bundan dolayı eski Türklerin inancında Gökyüzü (Gök) de kutsalmış. Umay Ana'nın gücü, insanlara verimli topraklar ve berrak su kaynakları vermekmiş. Bu ikisi yaşamın ana kaynağıdır. Dolayısıyla Umay Ana dünyadaki tüm tahılların Tanrı'sı olarak kabul edilirmiş. O kimseyi ayırt etmez ve herkesi seven Tanrı'yı. (Babalar Sözi. Kazak Mifleri 78c. 2011, 38)

Umay Ana Pınarı

Evvel zaman dağların eteğinde bir aile yaşamışlar. Onlar hiç yoksuluk çekmemişler. Hayvanı çok, çocukları da hem güçlü hem akıllıymış. Günlerden bir gün ailenin başına bir felanet gelmiş. Ailenin küçük oğulları çok hastalanmış. Gece gündüz kendini kaybederek yatağında yatarmış. Tabipler oğlanı beyaz aruananın(beyaz dişi deve) sütüyle yıkamışlar, yedi beyaz koyunun yününden yapılan keçeyle sarmışlar, porsuk yağın içmişler, hastalığı kovalamak için kamçıyla vurmuşlar, kazı-karta*, jal-jaya* yedirmişler. Fakat oğlan gün geçtikçe kötüleşmiş.

Anne-babası çocuklarını nasıl iyileştireceklerini bilememişler ve çok kaygılanmışlar. Bütün servetlerini çocuklarına bakan tabipler için harcamışlar. Ama hiçbir şey iyileştirememişler.

Günlerden bir gün annesi evi temizlerken kecenin altından oğlunun küçükken taktığı bileziğini bulmuş. Yıllar önce, çocuğu bebekken yoldan yedi mavi akik boncuk bulmuş ve onları bebeğine bilezik muska olarak yapmış. O onu taktığı zaman bütün felaketten korumuş.

Bu gibi muskayı başka birisine satması yasakmış. Ama ne çare? Bu elinde kalan tek değerli eşyasıymış. Fakat çocuğuna bakan tabip eski akik boncuğun beş parasız diye almamış. Kadıncağz böylece boş dönmüş. Kadıncağz evine dönerken yolda yayılarak büyüyen bir ağaca rastlamış. Yaşlı dolana (alıç ağacı) kadına dallarını uzatarak, sanki kucaklayarak avutmak istemiş gibiydi. Zavallı kadıncağz çok ağlayarak, annesine derdini anlatır gibi bütün derdini ağaca anlatmış. Sonra oğlunun bileziği Umay Ana'ya adak olarak

budağa asmış. Tam giderken bileziğin ipi kopmuş ve boncuklar aşağıya doğru dökülmüşler. Onlar döküldüğü yerden pınar akmaya başlamış. Bilezikteki boncuklar gibi pınarlar da yedi tane olmuş. Bu gibi mucizeyi gören anne bütün pınardan az azdan su almış, hasta oğluna bu mucize pınar suyundan içirmek için evine koşmuş. Oğlan sudan birkaç yudumladıktan sonra hemen iyileşmiş. Bir yaşlı kadın: “Bu yaşlı ağaca dönüşen Tanrı Ana Umay’dır. Sana acıyarak duanı kabul etmiştir. Çünkü Umay Ana bütün kadınlar ve çocukları destekleyen ve koruyandır.”

O günden beri halk arasında bu yedi pınarın suyu şifalıymış. Pınarların olduğu yere halk “Umay Ana Bulağı”derlermiş. Eğer bu yere sabahleyin erken gelirse, pınarın dibinde akik boncuklar görülürmüş. Ancak Umay Ana insanların hepsine değil sadece yardıma muhtaç, kalbi temiz insanlara gösterirmiş. (Canaydarov 2010, 224-226)

Ayu Batır ve Aysulu

Eski zamanlarda Altay Dağları'nda bir topluluk yaşarmış. Onlar kalın ormanlar arasında, avlanarak hayat geçimlerini sağlamışlar. Bir gün aralıksız kar yağışı olmuş. Bu, yoğun ormanda yaşayan halk için büyük bir felaket olmuş. Sonuç olarak, tüm topluluk doğal afete yakalanmış ve hepsi ölmüş. Sadece ayı postuyla avlanan Ayu Batır bir mağaraya saklanıp hayatta kalmış.

Sevdiklerinden ayrılan ve onların yasını tutan Ayu Batır, kar dindikten sonra ovaya çıkmış. Yerleştikleri bölgede hayatta birini bulma umuduyla dolaşmış. Aniden, uzak bir yerden karların altın kazarak, bir şeyi çeken bir kurdu görmüş. Ne olsada kurda kaptırmadan kurtarmak isteyen o bağırmaya başlamış. Birinin kendisine yaklaştığını gören hayvan, ısırılan cesedi yere bırakmış ve bir kuş gibi gökyüzüne uçmuş. Ayu Batır, kurtardığı kişinin Aysulu adında güzel bir kız olduğunu öğrendiğinde çok mutlu olmuş. Kurdun dişleri, karların üzerinde battaniyeye sarılı yatan güzel kıza değmemiştir. Kız ağır ağır nefes almaktaymış.

Yarı canlı, üstelik çok güzel bir kızı bulduğu için çok mutlu olan genç adam, Aysulu'yu yaşadığı mağaraya götürmüştü. Kızın kendine gelmesini beklemiş. Kız derin bir uykuya dalmış bir masal kahramanı gibi hareketsiz yatıyormuş. O anda kahraman, hayattaki en zorlu sınavlardan birinin kızın kendisine gelmesini beklemek olduğunu anlamış. Mağaradan çıkmış ve yüksek mağaradan etrafına bakınmış. Kendisine yardım edebilecek biri olup olmadığını merak etmiş. Hiçbir şey bulamayan Ayu Batırın sabrı bitmiş ve kesintisiz kar yağdıran Gökyüzüne bakarak gücenmiş.

Ne kadar zaman geçtiği bilinmez ama aynı anda gökyüzünden yere uçan iki kuş alçalmış. Bunlar Umay ve Kumay'dır. Kuşlar kanatlarını açarak Ayu Batır'ın başını okşayarak geçmiş ve biri beyaz, diğeri siyah iki taş düşürmüş ve tekrar havalanmışlar. Batır ilk başta bunun ne olduğunu anlamamış. Mağaranın girişine oturup taşları birbirine vurduğunda, kıvılcımlar rüzgârın savurduğu otlara çarpmış ve tutuşmaya başlamış. Tam o anda mağaraya uçup giren kuş, beyaz saçlı Umay Ana'ya dönüşmüş. O bir kucak kuru otları getirmiş ve koluyla yelpazeler ve ateşi çoğaltmış. Sığınak aydınlık bir dünyaya dönüşüp sıcaklık mağarayı doldurunca, ısınan Aysulu'nun bedeni canlanmış. O başını kaldırmış ve onu ölümden kurtaran ateşe dua etmiş, ateş annesi Umay'a eğilerek selam vermiş ve ona teşekkür etmiş. Genç kızın bu hareketinden memnun olan Umay Ana avuçlarını ateşe uzatıp Aysulu'nun yüzünü okşamış. Sonra ellerini Ayu Batır'a uzatarak,

"Artık ikiniz de bir aile kurabilirsiniz. Evleriniz bereketli, ocağınız hiç sönmesin!" diyerek onları kutsamış ve gözden kaybolmuş.

Felaketten kurtulan ikisi nasıl geçim sağlasın?! Üstelik ormanı kaplayan kalın kar, hayvanları ve kuşları da esirgememiştir. Batırın mızrağıyla yakalayabileceği bir hayvan olmadığı için ikisi de çok aç kalmışlar. Mağaranın ortasında yaşam belirtisi gösteren ateşe üflemeden başka çareleri yokmuş. Böyle otururken mağaranın bir kenarından çıtırtı sesi duyulmuş. Yaklaşıp baktıklarında bir tavşan deliği görülmüş. Soğukta hareketsiz ve sessiz duran tavşanlar, ateşin sıcaklığı gelince, yiyecek aramak için inlerinde çıtırdamışlar. Ayu Batır bu ine kolunu uzantmış ve yedi tavşan tutup çıkarmış. Bütün kış onları yemişler ve hayatta kalmışlar. Kazak Türk halkının "Jerden jeti koyan tapkandai kuandı" (yerden yedi tavşan bulmuş gibi mutluydum) diye söylenen atasözü herhalde buradan gelmiş olmalı.

Hayatta hiçbir şey kalıcı değildir. Her şey değişir. Aynı şekilde sert kış da sona ermiş. Kalın karlar erimiş ve orman açılmış. Hayvanlar ve kuşlar eskisi gibi çoğalmışlar ve hayat geri dönmüş. Ayu Batır ormanda dolaşarak geçimini sağlamış. Aysulu ise, "Ayı olsa bile kocam, mağara olsa bile evim" diyerek ocağını söndürmemiş, yemeğini hazırlamış. Böylece hayatlarını devam etmişler.

Günlerden bir gün Aysulu hamile olmuş. Hamileliğinin nasıl geçeceğini bilmediği için ya da başka bir sebeple mi bu hakkında Ayu Batır'a söylememiş. Ama kocasının yakaladığı hayvanların etini ve meyveleri yemek istememiş. Çünkü yedikten sonra kusmuş. Endişelenen Batır, avlanmayı bırakmış ve bu duruma çok üzülmüş. Ancak Aysulu'nun bir yiyeceğe karşı iştahının açıldığını duyduğunda çok mutlu olmuş. Bu bir kuğu yumurtasıymış.

Ayu Batır karısının aşerdiği yiyeceğini bulmak için yola çıkmış. Ancak kuğuların toplandığı göle ulaşmak, dik bir dağ geçidini tırmanmak ve dar, kaygan bir patikada yürümek kolay değilmiş. Ayu Batır göle giden yolda engellerle mücadele etmiş ve göle zar zor ulaştığında zamanın nasıl geçtiğini anlamamış. Çünkü tam bu sırada Aysulu'nun doğum sancıları başlamış ve çok canı acımış. Taş bir mağarada ağlayarak, yalnızca Yaraticısından yardım istemiş. Ancak onu ölümden kurtaran Umay Ana'nın adını andığında, birdenbire ortaya çıkmış ve büyük bir şefkatle alnını okşamış. Tam bu sırada doğum sancıları durmuş ve Aysulu iki bebek doğurmuş. Umay bebeklerin göbek bağlarını kesmiş ve onları beze sarmış. Aysulu'ya "Hayırlı olsun!" demiş ve ayrılmış.

Doğumdan sağsalım kalan Aysulu, ikiz olan kızı ve oğlunu emzirirken, Ayu Batır dışarıdan içeri girmiş ve "İyi misiniz?" diye sormuş. Aysulu: "Bir tane vardı Umay'ım, iki tane oldu Qumay'ım" diyerek müjdeyi vermiş. Ardından, Umay Ana'nın alnını okşayan kadın ikiz ikizden doğurmuş ve çocukları bir boy olmuş. Ayu Batır ve Aysulu uzun ve anlamlı bir hayat yaşamışlar. (Canaydarov, 2006:103-108)

Sonuç

Bu çalışma, Umay Ana figürünün Kazak halk kültüründeki mitolojik, kültürel ve toplumsal boyutlarını kapsamlı biçimde incelemiştir. Elde edilen bulgular, Umay Ana'nın yalnızca bir mitolojik karakter değil, aynı zamanda kültürel belleğin ve toplumsal değerlerin aktarımında işlevsel bir unsur olduğunu göstermektedir.

Öncelikle, Umay Ana figürü Kazak efsanelerinde anneliğin, koruyuculuğun ve bereketin simgesi olarak önemli bir konuma sahiptir. Onun sembolik rolü, çocukların

güvenliği ile sınırlı olmayıp, aile birliği, annelik ve kadınlık kavramlarının kutsallaştırılmasına da hizmet etmiştir.

İkinci olarak, halk efsanelerinde ve ritüellerde Umay Ana, çocukların ve ailelerin korunmasında kutsal bir varlık olarak görülmüştür. Bu yönüyle Umay Ana, toplumda güvenlik ve sürekliliğin mitolojik temsili olarak işlev görmüş, halk inançlarının vazgeçilmez bir parçasına dönüşmüştür.

Üçüncüsü, Umay Ana yalnızca mitolojik bir figür olarak kalmamış, aynı zamanda kültürel normların ve toplumsal değerlerin nesilden nesile aktarılmasında aktif bir rol üstlenmiştir. Bu süreçte halk inançları, kültürel kimliğin korunması ve yeniden üretilmesine katkı sağlamıştır.

Son olarak, modern Kazak toplumunda Umay Ana figürü, ritüel pratiklerde ve halk inançlarında yaşamaya devam etmektedir. Bu durum, onun kültürel mirasın yaşayan bir unsuru ve kolektif kimliğin sürekliliğini sağlayan bir sembol olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Umay Ana, yalnızca Kazak mitolojisinin temel figürlerinden biri değil, aynı zamanda Türk halklarının ortak kültürel kodlarını yansıtan evrensel bir simgedir. Onun işlevi, toplumsal düzenin korunmasına, ahlaki değerlerin aktarılmasına ve kültürel sürekliliğin sağlanmasına hizmet etmektedir. Böylece Umay Ana, geçmiş ile bugün arasında köprü kuran güçlü bir kültürel figür olarak varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

- AQATAEV Saberqazı. Kun jane Kölenke. Jalın Baspası. Almatı-1990. S.85
- AKMATALİYEV. A. Kırgız Folkloru ve Tarihi Kahramanlar (Evlilik Gelenek ve Türküleri, Çocuk Folkloru, Edebi ve Tarihi Kahramanları). Atatürk Kültür merkezi, Ankara-2001.
- Babalar Sözi. Kazak Mifleri. 78.cilt. Astana: Foliant. 2011. s.38.
- BAYAT Fuzuli. (2007), Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji). Cilt: 2. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş
- CANAYDAROV O. Ejelgi Kazakistan Anızdarı. Almaty. Aruna. 2010. s.224-226.
- CANAYDAROV O, Ejelgi Kazakistan Mifleri. Kazakistan balalar Ensiklopediyası. Aruna Baspası. Almaty 2006. 252s.
- ESİMBEKOVA D.B. Ejelgi Mifterdin Umay Ana Beynesi / Esimbekova D.B. // al-Farabi atyndagi QazUU habarşası. Filologiya seryası, Almaty - 2013. - № 1-2(141-142). - 61-64 b
- JOLDASBEKOV M. SARTQOJAULU Q. Orhan Eskertkişterinin Tolık Atlası. Astana – 2005. 188.b
- KAYA Muharrem. Mitolojiden Efsaneye. Türk Mitolojisinin Anadolu'daki Efsanelerde İzleri. Ankara: Bağlam Yayıncılık. 2007. S.215
- KORABAİ S. Kazak Tarihındağı Ayl. Almaty: Ayғанım. 2016. 148s.
- Nurcekeulı B. Juz Tunğış. Qazaq Madeniyeti. Enziklopediyalıq anaıktamalık. “Аруна Ltd.” JŞS, Almaty – 2005. 79.b
- POTAPOV L.P. Umay Bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnografıçeskih Dannyh Opublikovano: Tyurkskih sbornik, izd.Nauka. Moskva-1973. S.265-286
- VALİHANOV Ş.Ş. Kazaktardağı Şamandıktın Kaldığı. Jazuşı Baspası. Almaty-1985. 560s.

MAHİRƏ NAĞIQIZININ POEZİYASINDA İNSAN TALEYİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ VƏ BİOSOSİAL TƏHLİLİ

LITERARY AND BIO-SOCIAL ANALYSIS OF HUMAN DESTINY IN THE POETRY OF MAHIRE NAGIGIZI

Həsənova Amaliya Murad qızı¹

Xülasə

Dünyada hər bir insan oğlunun nəsil şəcərəsi, genetikası və genetik kodu var. Mahirə Nağıqızını həmişə böyük insan, aşiq sənətini çox sevən, şeirləri Tovuz aşığıları tərəfindən daim ifa olunan Həsən Mirzə ilə bioloji bağlı hesab edirəm. Mahirə xanım bunu öz şeirləri, bayatıları ilə çoxdan təsdiq edib. Xan babalar, xanım nənələr... Belə yazılar, bu yazıların tarixə köçürdüyü gerçək nağıllar Mahirə xanımın qələminin nəsil şəcərəsini ifadə edir.

Bayatılar şifahi xalq ədəbiyyatının ən gözəl janrlarından biridir. Müasir dünyada artıq şifahi xarakter daşımayan bayatılara istənilən vaxt müraciət etmək mümkündür. Mahirə xanımın kifayət qədər lirik, vətənpərvərlik ruhlu şeirləri var və bu şeirlər mahnılara çevrilib, xalq tərəfindən sevilir. Bayatıları isə insanı bir qədər kədərləndirən, keçmişimizə, həyatın çətinliklərinə, sevgiyə, vəfaya, eyni zamanda vəfasızlığa həsr olunmuşdur. Dünyanın vəfasızlığı, həyatın keşməkeşləri, itirdiklərimizə qarşı hiss etdiyimiz kədərli duyğular Mahirə xanımın qələmində elə ifadə olunur ki, bu ifadə tərzü dünyəvidir, böyükdür, dərinidir.

Bütün elmləri kitablardan oxuyub öyrənmək olar. Amma həyat elmini həyatın özündən başqa heç bir kitabdan lazım olan səviyyədə öyrənilə bilməz. Nə qədər pozitiv düşünsək belə, insan həyatında ağır hadisələr və acı ayrılıqlar qaçılmazdır. Ancaq özünü, hadisələrə qarşı münasibətini dəyişə bilərsən. İnsan taleyi çox mürəkkəbdir. Kainatın bütün sirrləri insanın özündə birləşib. Mahirə xanımın bayatıları məzmununa, insanın qəlbinə nüfuz edən ruhuna görə onun daxili dünyasının, həyatından keçən ağrıların, ruhunun incəliyinin bədii əks-sədasıdır.

Mahirə xanımın duyğuları ilahi eşqin ifadəsi olaraq, Mövlana Cəlaləddin Ruminin ilahi eşqi ilə çox oxşardır. Mahirə xanımda insan sevgisi, ilahi məhəbbət, insan vəfası, həsrət, torpaq sevgisi, vətən sevgisi duyğularını vəsf edir.

Açar sözlər: Mahirə Nağıqızı, Mövlana Cəlaləddin Rumi, vətən sevgisi, insan taleyi, insan cəmiyyəti, milli-mənəvi varlıq.

Abstract

Every person in the world has a family tree, genetics, and genetic code. I have always considered Mahira Nagigyz to be a biological relative of Hasan Mirza, a great man and connoisseur of ashug art, whose poems are constantly performed by Tovuz ashugs. Mahira Khanum has long confirmed this with her poems and bayats. Khan grandfathers, khanum

¹ Dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, amalya.hasanova59@mail.ru ORCID: 0000-0002-2196-3215

grandmothers... Such works, authentic stories that these works have carried into history, express the genealogy of Mahira Khanum's pen.

Bayats are one of the most beautiful genres of oral folk art. In today's world, you can turn to bayats at any time, even though they are no longer oral. Mahira Khanum has written many lyrical, patriotic poems that have become songs and are loved by the people. Her bayats, which make one feel a little sad, are dedicated to our past, the difficulties of life, love, loyalty, and at the same time betrayal. The unfaithfulness of the world, the vicissitudes of fate, and the sadness for those we have lost are expressed by Mahira Khanum's pen in such a way that this style of expression becomes earthly, great, and profound.

All sciences can be read and studied in books. But the science of life cannot be properly understood from any book except life itself. No matter how positively we think, difficult events and painful separations are inevitable in human life. However, it is possible to change oneself and one's attitude toward events. Human destiny is very complex. All the secrets of the universe are united in man. Bayati Mahira Khanum is an artistic reflection of the inner world, the pain that passes through life, and the tenderness of the soul that penetrates the human heart thanks to its content, its spirit that penetrates the very heart. Mahira Khanum's feelings, as an expression of divine love, are very similar to the divine love of Mevlana Jalaluddin Rumi. Mahira Khanum describes the feelings of human love, divine love, human devotion, longing, love for the earth, and love for the homeland.

Keywords: Mahira Nagigizi, Mevlana Jalaluddin Rumi, love for one's homeland, human destiny, human society, national and spiritual existence.

Giriş

Professor Həsən Mirzəni şəxsən tanıyırdım, onunla çox hörmətli münasibətim vardı. Həsən Mirzə bizim mahalın aşığı, söz adamları ilə xüsusi münasibət saxlayırdı. O elə bir insan idi ki, çətinləyə düşənə əl tutar, haqqı nahaqqa verməzdi. Onun vətən sevgisi, xalq sevgisi o qədər güclü idi ki, məhz bu xüsusiyyətləri irsən onunla bioloji bağlı Mahirə Nağıqızıda da özünü tam mənasında təsdiq edir.

Həsən Mirzə, köç eləmə,
Dünyamızı puç eləmə.
Özün öyrətmişdin bizə:
Ürək qırma, suç eləmə.

Həsən Mirzəni tək Mahirə xanım itirmədi, hamımız itirdik, onu hamımız sevirdik, ona görə bu misraları oxuyanda kədərlənirik. Həsən Mirzənin yeri doğrudan da illər ötdükcə daha dərinlən görünür. Göründüyü kimi Mahirə Nağıqızı, bir tarixi şəxsiyyətin – Həsən Mirzənin keçdiyi yolları, əsil-nəcabətini, vətən sevgisini, vətən həsrətini, sədaqətini, vəfasını və bu dünyadan vətən həsrəti ilə köçdüyünü böyük yangı ilə ifadə edir [1].

Dərdim, birin görünür,
Baxdım dərin görünür.
Həsən Mirzə, haray ver.
Elə yerin görünür.

Mahirə Nağıqızının kitabının adına diqqət etsək, onun vergili bir şair olduğunu görürük, "Yanıdan keçmə dağların". Bu üç kəlmə sözdə min kəlmə məna var. Sevgi, kədər, qorumaq, keçmişin acılı-şirinli xatirələri bu üç kəlmə sözlə insanın qəlbi min çalarlı dünyaya açılır.

Ay dağlar, sənəm dağlar,
Doludu sinəm, dağlar.
Gəlmişəm saz götürəm,
Söz deyib dinəm, dağlar.

Dağların gözəlliyini "sənəm" deyər təsvir edən heç bir şeirə və ya bayatıya rast gəlməmişəm...

Mahirə xanım "Ruhum sənindi, bilmirsən..." deyəndə ilahi eşqini belə ifadə edir:

Gözümü yollarda qoyma,
Çəkdiyin yoldu, gəlmirsən.
Dərd sinəmdə oyma-oyma,
Verdiyin dərdi, bölmürsən.

İnsan sevgisi, insan vəfası nə qədər dərin mənalar daşıyır, dərdi verənə belə hörmətlə müraciət olunur... İnsan qəlbinin təlatümləri, insan taleyinin psixoloji-sosial tərəfləri eyni sevgi və sədaqətlə ifadə olunur.

Mahirə Nağıqızının bayatılarını oxuyub, bütün günü təsirindən çıxma bilməyəndə bir dəfə Mahirə xanıma dedim: "Sizin bayatılarınız elə bil hər bir insanın taleyini ayrı-ayrılıqda ifadə edir, elə bil insan taleyinin bütün incəliklərini görüb yazmısınız. Elə bayatınız var ki, elə bil mənim həyatımı ifadə edib, elə bil güzgü kimi görüb yazmısınız, bu nə sirrdir?".

Kimdi baş açanı qoca dünyanın,
Sirri özündən də uca dünyanın.
Mahirə, bu fani, becə dünyanın
O üzü, bu üzü-hərəsi birdi [2].

Əlbəttə, dünyanın minbir üzü var, vəfası yoxdur, sirri özündən dərin, özündən qocadır. Amma, Mahirə xanımın sehirli qələmi dünyaya üsyan etmir, barışmaqdan başqa yol olmadığını insan oğlunun nəzərinə çatdırır. İnsan sosial varlıqdır, insan cəmiyyətdə yaşayır, dünyanın bütün üzlərini görür və belə çoxüzlü dünyada öz taleyini yaşayır/

"Elədim hana dərdimi,
Gətirdim cana dərdimi.
Sən verəndir, verərəmmi,
Sultana, xana dərdimi?"

Daha nə deyər bilərik, bu ilahi eşqə cavab deyilmi? Bu ilahi eşqi Mövlana Cəlaləddin Ruminin insan sevgisində görürük. O da deyir kim olursan ol, gəl, ilahi sevgi dərgahına gəl...

Yarı neynim,
Vəfasız yarı neynim...
Yarı bölüb aparıb,
Ürəyi yarı neynim...

Burda vəfasız yara belə qarğış-nifrin edilmir, dərdi, kədəri, həsrəti tək çəkir, özü çəkir. İlahi eşq elə bu deyilmi?

Mahirə Nağıqızı yazır ” Bizim tərəflərdə bütün fəsillər gözəl idi, həm də dost idi. Məsələn yazla yayın, qışla payızın dostluğu kimi. Kənddə toylar payızda olardı. Hamı hazırlaşardı bəs filankəsin qızının, ya oğlunun toyu olacaq deyə. Həmin adamın evində də hazırlıq uzun müddət gedərdi. Bəs el içinə çıxırıq, camaatdan ayıbdır və s. Gözəl günlər idi. Çox gözəl... Səfər oğluna toy edəcəkdı. Bir il idi ki, yeddi erkək, bir qırmızı dana bordağa bağlamışdı. Kökəlmişdi heyvanlar, ətə-qana dolmuşdular, kəsmək olardı. Əslində toy hazırlıqlarına da başlanmışdı. Payızı gözləyirdilər... Payızın ilk günlərindən divarları, həyət bacanı ağardıb əyər-əskiylə düzəldilər. Kənd camaatı öz övladına toy edəcəkmış kimi iş görür, kömək edirdilər.

“Parçabiçdi”yə başladılar. Kəndin qızı, gəlini parça üstə gəlir, hədiyyələrini verir, qazanın, vedrənin dalında çalınan havaya oynayırdılar. Bir şənlik yaranırdı ki!

Növbəti həftə isə “çörəküstü” mərasimi olacaqdı. Qadınlar yığılıb təndirdə lavaş bişirir, çin-çin yığır, qəh-qəhələrinin səsi uzaqlara gedirdi. Bir az aralıda isə ağacların altında süfrədə əyləşən qadınlar min cürə dualar edir, toya hazırlıqlara necə kömək edəcəklərini düşündürdülər. Beləcə kənddə bir şadlıq vardı ki... Gələn həftə toy idi...”

Bununla Mahirə Nağıqızının insan həyatı, insanların sosial statusu, insanların bir-birinə təmənnasız yardımını o qədər dərin duyğularla ifadə olunur ki, elə bil filmə baxırsan, toyun səsinə eşidirsən, yardıma gələn qonşuları, al-əlvan geyinmiş xanım-xatın qızları görürsən.

Mahirə xanımın öz əsl-nəcabəti, anası, babası, nənəsi barədə yazdıqlarını oxuyarkən istər-istəməz təbii insan qruplarının qarşılıqlı əlaqələrini, davranış xüsusiyyətlərini, qohumluq prosesini, həyat tərzini, bioloji xüsusiyyətlərini tam mənasında başa düşürsən.

İnsanın alın yazısı, taleyi, sevgisi, vəfası insan cəmiyyətinin fundamental tərkib hissələridir. Mahirə Nağıqızı milli varlığımızı, məniyyətimizi, millət olaraq kimliyimizi o qədər dərin sevgi ilə tərənnüm edir ki, gənc nəsil onun əsərlərindən tərbiyələnilir, gələcəyini bu torpağa və bu vətənə sədaqət yolunda görür [3].

Mahirə Nağıqızı elə dərin və hərtərəfli biliyə sahibdir ki, onunla danışanda həyatın həqiqətlərini, məntiqi təfəkkürün mənəvi dünya ilə vəhdətini, onun şair qəlbinin ilahi işığını görürsən, hiss edirsən, dünyanın bütün üzlərini sakitliklə qarşılayırsan.

Bir parça daş Vətəndir,

Hər şeydən baş Vətəndir.

Nənəm, ay Nazlı anam,

Bacıya qardaş Vətəndir.

Bu misralar hər şeyi deyir. Mənası insan taleyini, onun bütün çalarlarını ifadə edir.

Ədəbiyyat

Mahirə Nağıqızı, Bayatılar və 3 şeir, Bakı, Apostrof 2015.

Məhərrəm Hüseynov: "Mahirə Nağıqızının bayatılarından dünyaya baxış"., Bakı, 2019.

Vüqar ƏHMƏD, Gülbəniz BABAYEVA, Ədəbiyyat qəzeti., 2022. 12 fevral. s. 19.

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEL VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

MULTICULTURAL VALUES IN THE CREATIVITY OF MIRZA SHAFI VAZEL AND SEYID AZIM SHIRVANI

Günel HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) SALEH¹

Özet

XIX–XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi həm milli-mənəvi dəyərlərin, həm də bəşəri ideyaların gənc nəsə aşılınması baxımından xüsusi aktualıq daşıyır. Bu dövrün klassiklərindən öyrənilən dərslər tələbələrdə vətənpərvərlik, elm və maarif sevgisi, xalqlar arasında dostluq və tolerantlıq kimi dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. XIX–XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı təkcə ədəbi-bədii prosesin inkişaf mərhələsi deyil, həm də xalqımızın tarixi, ictimai və mədəni həyatını əks etdirən zəngin bir mənəvi mənbədir. Bu dövr ədəbiyyatının tədrisi yalnız tələbələrə milli ədəbiyyatımızın inkişafını öyrətmək məqsədi daşımır. Əslində, burada əsas hədəflərdən biri gənc nəsəlin humanist, vətənpərvər və multikultural dəyərlərlə formalaşdırılmasıdır. XIX–XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi yalnız ədəbi prosesin öyrənilməsi baxımından deyil, həm də multikultural dəyərlərin gənc nəsə aşılınması kontekstində tədqiq olunur. Mövcud dərslərlərin və proqramların təhlili göstərir ki, bu dövrün ədəbiyyatı həm milli kimliyin formalaşmasında, həm də tolerantlıq, xalqlar dostluğu və bəşəri humanizm kimi dəyərlərin öyrədilməsində mühüm vasitədir. XIX əsr maarifçi realizminin, XX əsr satirik və realist məktəblərinin tədris prosesində multikulturalizm prinsiplərinin təzahürü ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, marifçi, multikulturaliz, Mirzə Şəfi Vazel, Seyid Əzim Şirvani.

Əsas hissə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi elm və biliklə tərəqqi, xalqlar və millətlər arasında bərabərlik, insanlıq və tolerantlıq ideyalarını şeirlərində çox güclü şəkildə ifadə edib. Seyid Əzim Şirvaninin şeirlərində elm, bilik və xalqlar arasında bərabərlik ideyası Maarifçilik ideyalarının əsas xətti kimi təhlil obyektinə çevrilir. Seyid Əzim Şirvaninin şeirləri elm və bilik vasitəsilə xalq və millətlər arasında bərabərliyi vurğulayır. Onun poeziyasında əsas mövzulardan biri cahilliyin tənqidi, elmin və məktəbin vacibliyi, insanın bilik vasitəsilə ucalmasıdır. Şair hesab edirdi ki, elm bütün xalqlar üçün bərabərdir, o, heç bir millətin inhisarında ola bilməz. Şirvani elmi “nur”, “ışıq”, “insanı ucaldan qüvvə” kimi təqdim edir. Onun fikrincə, elm əldə edən millət tərəqqi edəcək, ondan uzaqlaşan isə geriləyəcəkdir. Elm və bilik vasitəsilə bərabərlik ideyası şairin məşhur bir beytində göz əksini tapır:

“Elm bir nurdur, bu nuru alan,

Hər bir millət olur xoşhalü bəhran.” (Şirvani.1961, s. 142).

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, f.ü.f.dok. Orcid ID:0000-0002-8916-3484, gunelpeniyeva@mail.ru

Burada elm millətləri xoşbəxt edən ümumbəşəri dəyər kimi təqdim edilir. Şair elm və bilikdə millətlər arasında fərq qoymur, hamını bu nura qoşulmağa çağırır. Şair cəhaləti ən böyük bəlalardan biri hesab edirdi. Onun fikrincə, insanlar arasında ayrı-seçkilik, fanatizm və mövhumat yalnız cəhalətin nəticəsidir. Cəhalətə qarşı mübarizə və insanlıq problemi də şair yaradıcılığında geniş yer tutur.

“Cahilin düşməniyəm mən,

Dostum alimdir ancaq.

Alim olan millət xoşbəxt,

Cahil olan oldu möhtac.” (Şirvani, 1985, 88).

Bu misralarda açıq şəkildə görünür ki, Seyid Əzim millətin xoşbəxtliyi ilə elmi eyniləşdirir və bunu bütün xalqlara aid edir. Seyid Əzim şeirlərində bəzən dini fanatizm və millətçiliklə də açıq mübarizə aparır. O, hər bir insanı dəyərli edən amilin milləti və dini yox, elm, bilik və əxlaq olduğunu vurğulayır. Millətlərarası tolerantlıq və birgəyaşayış ideyasını öz əsərlərində təbliğ edir.

“Ey Seyida, millət ilə fəxr eyləmə,

Elm ilə qıl izzəti-məqamı sən.” (Şirvani, 1961, s. 97).

Bu misrada şair millət üstünlüyü ilə lovğalanmağı rədd edir, əsl ucalığın yalnız elm vasitəsilə mümkün olduğunu bildirir. Bu isə açıq-aşkar multikultural bərabərlik və humanist dəyər ifadəsidir. Seyid Əzim Şirvaninin şeirləri tədris olunarkən müəllimlər tələbələrə aşağıdakı dəyərləri aşılamağa çalışırlar: Elm və bilik hər bir xalq üçün bərabər şərtlər yaradır; Millətlərin inkişafı təhsildən asılıdır; Cəhalət ayrı-seçkilik, fanatizm və gerilik gətirir. Elm və maarif isə xalqları birləşdirir, onları tərəqqiyə aparır. Məsələn, “Elm bir nurdur” şeiri tələbələrə həm maarif sevgisini, həm də xalq və millətlər arasında bərabərliyin vacibliyini göstərmək üçün tədris olunur. Seyid Əzim Şirvaninin poeziyası XIX əsrdə Azərbaycan maarifçiliyinin yalnız milli çərçivədə deyil, həm də ümumbəşəri və multikultural səviyyədə inkişafına xidmət etmişdir. Onun fikirlərində: Elm və bilik insanları birləşdirən universal dəyər kimi təqdim olunur; Millətlərarası bərabərlik və tolerantlıq əsas mövzulardan biri olur, tədris prosesində bu əsərlər tələbələrdə humanizm, dözümlülük və elm sevgisi formalaşdırır.

Mirzə Şəfi Vazeh (1794–1852) həm XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi, həm də Avropa–Şərq ədəbi körpüsü yaradan böyük bir fikir adamıdır. Onun poeziyasında üç əsas istiqamət aydın görünür: *maarifçilik, milli kimlik, bəşəri ideyalar*. Mirzə Şəfi Vazeh “Molla Pənah Vaqif məktəbinin davamçısı” kimi tanınır. Onun şeirlərində əsas ideya elmin, maarifin, məktəbin əhəmiyyətini göstərmək, cahilliyin, xurafatın tənqididir. O, elmi insan həyatının əsas işığı hesab edir:

“Cahillik bir qaranlıqdır,

Alimlik – işıq, nurdur.

Elm ilə insan ucalar,

Cahillik isə zülmüdür.” (Vazeh, 1970, s. 55).

Burada elmin millətləri birləşdirən və tərəqqiyə aparan universal dəyər olması açıq görünür. Vazeh öz yaradıcılığında xalqın mənəvi gücünə, milli oyanışa, dilin və mədəniyyətin qorunmasına böyük önəm verirdi. Onun “Gəncəli qız” şeiri həm milli duyğuların ifadəsi, həm

də maarifçilik motivlərinin göstəricisidir. Milli kimlik və Azərbaycan maarifçiliyi ideyası da şair yaradıcılığının əsas ideyalarındandır

“Millətin qüdrəti – elmdir,

Yoxsa düşmən güləcəkdir.

Bilməyən, oxumayan millət

Başqasına qul olacaqdır.” (Vazeh, 1970.63).

Bu nümunədə Mirzə Şəfi milli kimliyi elm və təhsilin gücü ilə qorumağın vacibliyini göstərir. Mirzə Şəfi Vazeh poeziyasında insan sevgisi, millətlərarası bərabərlik, tolerantlıq və dostluq mühüm yer tutur. Onun əsərləri yalnız Azərbaycanda deyil, Almaniyada da (dostu F. Bodenştedtin tərcümələri vasitəsilə) çox geniş yayılmışdır. Bəşəri ideyalar və tolerantlıq ideyaları şeirlərində öz əksini tapmışdır.

“Mənim üçün millət yoxdur,

Bütün insanlar qardaşdır.

Hansı dildə danışsa da,

Ürək eyni sevgi daşır.” (Vazeh, 1982, s. 41).

Bu bənd onun bəşəri ideyalarını, multikultural dəyərləri və insan sevgisini aydın göstərir. Mirzə Şəfi Vazehin poeziyası XIX əsrin ortalarında Avropada böyük şöhrət qazandı. Onun alman şairi Fridrix Bodenştedt ilə dostluğu nəticəsində yazdığı şeirlər “Mirza Schaffy’s Lieder” adı ilə 1851-ci ildə Almaniyada nəşr edildi. Bu kitab çox tez zamanda Avropada 100-dən artıq nəşr gördü. Bu fakt bir daha göstərir ki, Vazehin ideyaları yerli deyil, global və bəşəri xarakter daşıyır. O, Şərqdə yazıb, Avropada oxunmuş, Şərq-Qərb dialoquna töhfə vermişdir. Mirzə Şəfi Vazehin şeirləri aşağıdakı mövzuların öyrədilməsi üçün istifadə olunur: m Maarifçilik: cəhalət və elmin müqayisəsi; Milli kimlik: dil, mədəniyyət və təhsil; Bəşəri ideyalar: tolerantlıq, dostluq və qardaşlıq. Məsələn, “*Cahillik bir qaranlıqdır*” şeirinin *tədrisi zamanı müəllimlər tələbələrə həm elmin universal dəyər olduğunu, həm də millətlərin tərəqqisinin biliklə bağlılığını göstərirlər* (Azərbaycan dili və ədəbiyyat kurikulumu, Bakı, 2020). Mirzə Şəfi Vazeh XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin böyük simasıdır. Onun yaradıcılığında maarifçilik ideyaları, elm və təhsilin insan həyatındakı rolu, milli kimlik – xalqın dirçəlişi üçün maarifin vacibliyi, bəşəri ideyalar – tolerantlıq, qardaşlıq, millətlərarası bərabərlik xüsusi yer tutur. Vazeh həm Azərbaycan, həm də Avropa ədəbiyyatında Şərq maarifçiliyinin bəşəri simvolu kimi tanınır.

Ədəbiyyat siyahısı

Bodenstedt, F. Die Lieder des Mirza Schaffy. Berlin, 1851.

Əliyev, N. (2009). Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizm. Bakı: Elm.

Hacıyev, T. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994.

Məmmədli, F. (2019). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizmin əks olunma yolları. Bakı: Odlar Yurdu.

Məmmədov Q. Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1978.

Piriyev, A. J. (2015). Multikulturalizmin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri. Bakı: Nurlan.

Şeyxzamanlı, J. (1961). Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı. Bakı.

Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1985.

Vazeh, M.Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1970.

DURĞU SİMMETRİYASI ƏSASINDA QURULAN SƏRBƏST ŞEİR NÖVLƏRİ

TYPES OF FREE POETRY BASED ON PUNCTUAL SYMMETRY

Ulduz Fərhad Qəhrəmanova¹

Abstrakt

Ümumiyyətlə, sərbəst şeirdə norma həddi qorumaq doğru deyil. Ədəbiyyatşünas Məhəmmədali Mustafayevin dərs vəsaitində sərbəst şeir özünü ritm əlamətlərinə görə H.İlaydının təsnifinə əsasən 3 əsas qrupa ayrılmışdır:

1. Vəznli-qafiyəli sərbəst şeir
2. Vəznəzsiz-qafiyəli sərbəst şeir
3. Vəznəzsiz-qafiyəsiz şeir

Ədəbiyyatşünas Məhəmmədali Mustafayev tədqiqatlarına əsaslanaraq sərbəst şeirdə durğu simmetriyası belə qruplaşdırılır:

1.Durğu simmetriyasını gözləməyən sərbəst şeirlər: Yəni bu sərbəst şeiri fasiləyə, təqtiyə ayırmaq mümkün deyil. Bunlar **“parakəndə sərbəst vəzn”** hesab edilir. Məsələn: “Tonyukuk”, “Güntəkin”, “Orxon-Yenisey” və s. kimi tarixi abidələr bura daxildir.

2.Durğu simmetriyası gözlənilən sərbəst şeirlər: Bunlar **“ölçülü sərbəst şeir şəkli”** adlanır. Ölçülü sərbəst şeir bir növ heca vəzninin tələbinə uyğunlaşan sərbəst şeirlərdir. Yəni bu şeirləri təqtiyə, fasiləyə ayırmaq mümkündür. Sadəcə misraların sayı fərqli olur. Yəni simmetrik (sayı eyni olan hecalar, sayı bərabər olan hecalar-U.Q.) və assimetrik heca (sayı fərqli olan hecalar, sayı qeyri-bərabər olan hecalar-U.Q.) saylarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn: “Dədə Qorqud” dastanı ölçülü sərbəst şeir şəklinə uyğun sərbəst şeir şəklidir. Amma assimetrik hecalar üzərində qurulmuşdur. Həmçinin Müasir Azərbaycan sərbəst şeirində durğu simmetriyası gözlənilmədiyindən əsasən “ölçülü sərbəst şeir şəkli” qaydalarına uyğun qurulmuşdur. Ölçülü sərbəst şeirdə şeirin əsasını müəyyən qayda ilə nizamlanmış durğular təşkil edir. Müasir sərbəst şeir də ölçülü sərbəst şeirə, simmetrik hecalara daha uyğun gəlir. R.Rza, M.Müşfiq, Səməd Vurğun, Fikrət Qoca və digər sənətkarların sərbəst şeiri “ölçülü sərbəst şeir şəkli”, simmetrik qaydalarına tabe olan şeirdir.

Açar sözlər: simmetrik heca, assimetrik heca, parakəndə sərbəst vəzn, ölçülü sərbəst vəzn.

Abstract

In general, it is not right to maintain the norm in free verse. In the textbook of literary critic Mahammadali Mustafayev, free verse is divided into 3 main groups according to its rhythmic features, according to the classification of H. İlaydi:

1. Metered-rhymed free verse

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, “Ədəbiyyat” kafedrasında dosent əvəzi, Orcid ID: 0009-0003-4418-9319, ulduzkahraman1@gmail.com.

2. Meterless-rhymed free verse

3. Meterless-rhymed poetry

Based on the research of literary critic Mahammadali Mustafayev, punctuation symmetry in free verse is grouped as follows:

1. Free verses that do not expect punctuation symmetry: That is, it is impossible to divide this free verse into a pause or a stanza. These are considered "partial free verse". For example: historical monuments such as "Tonyukuk", "Guntekin", "Orkhon-Yenisei", etc. are included here.

2. Free verses that expect punctuation symmetry: These are called "metered free verse form". Metered free verse is a kind of free verse that adapts to the requirements of syllabic meter. That is, it is possible to divide these poems into a pause or a stanza. The number of lines is simply different. That is, it is possible to find symmetrical (syllabic numbers, equal numbers of syllables - U.K.) and asymmetrical syllable numbers (syllabic numbers, unequal numbers of syllables - U.K.). For example: The epic "Dede Gorgud" is a free verse form that corresponds to the metered free verse form. But it is built on asymmetrical syllables. Also, since punctuation symmetry is expected in modern Azerbaijani free verse, it is mainly built according to the rules of "metered free verse form". In metered free verse, the basis of the poem is punctuation arranged in a certain way. Modern free verse is also more suitable for metered free verse, symmetrical syllables. The free verse of R.Rza, M.Mushfig, Samad Vurgun, Fikret Goja and other artists is a poem that obeys the "metered free verse form", symmetrical rules.

Keywords: symmetrical syllable, asymmetrical syllable, free meter in parakant, metered free meter.

Sərbəst nəzmin dili xitab dilinə daha yaxındır. Sərbəst nəzm heca sayının sabitliyindən tam azaddır, sərbəstdir. Sərbəst nəzmdə misralarda hecaların sayı, qafiyə quruluşu, bəndlərin forması, bəndlərdə misraların sayı tam sərbəstdir. Fransızlar sərbəst şeirə "Ver libre" deyirlər. Sərbəst şeirin ən əsas xüsusiyyəti misradakı vurğuların tam sərbəst şəkildə verilməsidir. Sərbəst şeirə səpgili şeir də deyirlər. Çünki burada şeir bir az səpələnir.

Sərbəst şeir formalizmdən yaxa qurtarmaq ehtiyacından doğulmuşdur. Lakin o, nəsr yox, məhz şeirdir. Elə buna görə də ahəng, ritm, vəzn, qafiyə sərbəst şeir üçün də əsasdır. Sərbəst şeir məzmunun formadan daha üstün, aparıcı olmasının təzahürüdür. Yəni digər vəznlərdən fərqli olaraq sərbəst şeirdə I məzmun, II forma aparıcıdır. Sərbəst şeirdə fikir zorla forma qəlibinə salınmır, əksinə forma məzmunu uyğun şəkildə dəyişdirilir. Sərbəst şeirin sərbəstliyi də məhz buradan irəli gəlir. Sərbəst şeirdə hər misranın eyni ölçüdə, eyni daxili bölgüdə olması tələb edilmir.

Ümumiyyətlə, sərbəst şeirdə norma həddi qorumaq doğru deyil. Ədəbiyyatşünas Məhəmmədali Mustafayevin dərs vəsaitində sərbəst şeir özünü ritm əlamətlərinə görə H.İlaydının təsnifinə əsasən 3 əsas qrupa ayrılmışdır:

1. Vəznli-qafiyəli sərbəst şeir
2. Vəznəzsiz-qafiyəli sərbəst şeir

3. Vəznə-siz-qafiyəsiz şeir

Ədəbiyyatşünas Məhəmmədli Mustafayev tədqiqatlarına əsaslanaraq sərbəst şeirdə durğu simmetrasiyası belə qruplaşdırılır:

1.Durğu simmetriyasını gözləməyən sərbəst şeirlər: Yəni bu sərbəst şeiri fasiləyə, təqtiyə ayırmaq mümkün deyil. Bunlar **“parakəndə sərbəst vəzn”** hesab edilir. Məsələn: “Tonyukuk”, “Güntəkin”, “Orxon-Yenisey” və s. kimi tarixi abidələr bura daxildir.

2.Durğu simmetriyası gözlənilən sərbəst şeirlər: Bunlar **“ölçülü sərbəst şeir şəkli”** adlanır. Ölçülü sərbəst şeir bir növ heca vəzninin tələbinə uyğunlaşan sərbəst şeirlərdir. Yəni bu şeirləri təqtiyə, fasiləyə ayırmaq mümkündür. Sadəcə misraların sayı fərqli olur. Yəni simmetrik (sayı eyni olan hecalar, sayı bərabər olan hecalar-U.Q.) və assimetrik heca (sayı fərqli olan hecalar, sayı qeyri-bərabər olan hecalar-U.Q.) saylarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn: “Dədə Qorqud” dastanı ölçülü sərbəst şeir şəklinə uyğun sərbəst şeir şəklidir. Amma assimetrik hecalar üzərində qurulmuşdur. Həmçinin Müasir Azərbaycan sərbəst şeirində durğu simmetriyası gözlənilmədiyindən əsasən “ölçülü sərbəst şeir şəkli” qaydalarına uyğun qurulmuşdur. Ölçülü sərbəst şeirdə şeirin əsasını müəyyən qayda ilə nizamlanmış durğular təşkil edir. Müasir sərbəst şeir də ölçülü sərbəst şeirə, simmetrik hecalara daha uyğun gəlir. R.Rza, M.Müşfiq, Səməd Vurğun, Fikrət Qoca və digər sənətkarların sərbəst şeiri “ölçülü sərbəst şeir şəkli”, simmetrik qaydalarına tabe olan şeirdir.

Sərbəst nəzmin əsas xüsusiyyətlərindən biri, yəni onu digər vəznə-lərdən fərqləndirən coşğun siyasi fikir və ehtiraslar ifadə edən **tribuna şeiri** səciyyəsi daşmasındadır. Elə sərbəst şeirin əsas nümayəndələrindən olan Mayakovskinin sərbəst şeirləri də tribuna şeirləri idi. Biz bu tipli şeirlərin çoxunu oxuyarkən mütləq səsimizi müxtəlif ahənglərdə çıxarır və özümüzü böyük bir auditoriya, kütlə qarşısında hiss edirik. Sərbəst nəzmin əsas xüsusiyyətlərindən biri, yəni onu digər vəznə-lərdən fərqləndirən coşğun siyasi fikir və ehtiraslar ifadə edən **tribuna şeiri** səciyyəsi daşmasındadır. Elə sərbəst şeirin əsas nümayəndələrindən olan Mayakovskinin sərbəst şeirləri də tribuna şeirləri idi. Biz bu tipli şeirlərin çoxunu oxuyarkən mütləq səsimizi müxtəlif ahənglərdə çıxarır və özümüzü böyük bir auditoriya, kütlə qarşısında hiss edirik.

Sərbəst nəzm şəklinə Avropa ədəbiyyatında daha çox rast gəlmək mümkündür. Ədəbiyyatşünaslara görə, Avropa ədəbiyyatında böyük Belçika şairi Emil Verxarnın ilk dəfə istifadə etdiyi sərbəst şeir XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yayılmış, sonralar kütləviləşmişdir. Dünya ədəbiyyatında Emil Verxarnın şeirləri klassik sərbəst şeir nümunələridir. Rusiyada isə sərbəst şeirin görkəmli nümayəndələri Aleksandr Blok, Valeri Brüsov, Mayakovski qəbul edilmişdir.

Sovet metodologiyasına görə, sərbəst şeir Azərbaycan ədəbiyyatına rusların təsiri altında Mayakovski yaradıcılığından keçmişdir. Mayakovskidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında bu şeiri ilk dəfə Rəsul Rza işlətməmişdir. Lakin ədəbiyyatşünas Məhəmmədli Mustafayev tədqiqat əsərində göstərmişdir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst vəznə-də ilk dəfə Mikayıl Rəfilin şeirləri yazıb. Nazim Hikmətin “Günəşi içənlərin türküsü” adlı şeirlər toplusundan təsirlənən Mikayıl Rəfilin həm yeni şeirin milli ədəbiyyatda ilk nümunələrini yaradır, həm də dövrü mətbuatda onun elmi-nəzəri əsaslarını formalaşdırırdı. (Mustafayev Məhəmmədli, s.196) Belə ki, “Sərbəst şeir haqqında ilk söz ” məqaləsində Mikayıl Rəfilin

sərbəst şeirin mövzu və sənətkarlıq məsələlərinə toxunur, artıq bir ənənə formasına düşdüyünü etiraf edirdi". (Mustafayev Məhəmmədali, s.196)

Sərbəst nəzm inqilabçı türk şairi Nazim Hikmətin yaradıcılığında geniş işlənmişdir. Sovet ideologiyasına görə, sərbəst şeir türk xalqına aid şeir növü deyil. XX əsr Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeir artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Milli metodologiya ilə yanaşanda görürük ki, "Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şeir Nazim Hikmətin təsiri ilə 1920-1930-cu illərdə yaranıb". (Mustafayev Məhəmmədali, s. 199)

Ədəbiyyat:

Xalid Əlimirzəyev, (2008) "Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları", Bakı

Mir Cəlal, Pənah Xəlilov,(2005) "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları", Bakı, Çəşmə

Məmməd Əliyev, (2012) "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları", Bakı

Məhəmmədali Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı

Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi", Bakı

Rəfiq Yusifov, (2001) "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları", Bakı

DİL VƏ SOSIAL ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIAL COMMUNICATION

Könül SƏMƏDOVA¹

Açar sözlər: dil, sosial ünsiyyət, sosiolingvistik, kommunikasiya, dil davranışı.

Keywords: language, social communication, sociolinguistics, communication, language behavior.

Dil və ünsiyyət cəmiyyətin formalaşmasında və insan münasibətlərinin təşəkkülündə əsas vasitələrdəndir. İnsanın digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibəti və sosial əlaqəsi dil olmadan mümkün deyil. Dilin mahiyyəti yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda sosial münasibətlərin qurulması, möhkəmləndirilməsi və ictimai davranışın tənzimlənməsi funksiyasını da daşıyır. Dilin sosial funksiyalarının və ünsiyyət prosesindəki rolunun sosiolingvistik və pragmatik baxımdan təhlil edilməsi, dil və sosial ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi olduqca mühüm lingvistik amildir.

Dil insan düşüncəsinin və duyğularının ifadə forması olmaqla yanaşı, onun cəmiyyət içərisində mövcudluğunu və özünüifadəsini təmin edən əsas vasitədir. *“Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq vasitəsiz və vasitəli növlərini qeyd etmək olar”* (Həmzəyeva, 2007:18).

Hər bir dil daşıyıcısı ünsiyyət prosesində yalnız dilin qrammatik normalarına deyil, eyni zamanda sosial-mədəni qaydalara, danışq situasiyasına, kontekstə və qarşı tərəfin statusuna uyğun olaraq danışma strategiyalarını seçir və bu strategiyaları fərqli ünsiyyət formalarında tətbiq edir.

Bu baxımdan, sosial ünsiyyətin konkret formaları dilin müxtəlif situasiyalarda necə təşkil olunduğunu, yəni ünsiyyətin iştirakçılarının sosial statusu, münasibətlər xarakteri və kontekstin tələblərinə uyğun olaraq nitq formalarının necə dəyişdiyini göstərir. Dilin bu sosial funksiyası isə birbaşa olaraq nitq fəaliyyətinin ictimai təbiəti ilə bağlıdır. Çünki dil yalnız fərdi ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda cəmiyyət daxilində qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynayan sosial institutdur. Bu əlaqəni daha dərinləndirən anlamaq üçün nitq fəaliyyətinin sosial xarakteri məsələsinə nəzər salmaq zəruridir.

“Nitq fəaliyyəti sosial xarakter daşıyır, çünki o insanın ictimai fəaliyyətinin bir hissəsidir. Nitq fəaliyyətinin sosial xarakterinin təzahür etməsi, onun həyata keçməsi üçün müəyyən kollektiv (ən azı iki nəfərdən ibarət) tələb olunur” (İsmaylova, 2016:29)

Məsələn, genderə görə danışq fərqləri, regional dialektlərin və sosial dialektlərin formalaşması, urbanizasiya nəticəsində dilin sadələşməsi və ya leksik sahədə yeni sosial-mədəni anlayışların dilə daxil olması bu təsirin konkret təzahürləridir. Azərbaycanda da regionlara görə danışq formaları, sosial-mədəni statusa görə ünsiyyət formalarının fərqliliyi

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor, ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, Orcid: 0000-0003-4061-9775, samedovakonul74@mail.ru.

müşahidə edilir. *“Hazırda dil və cəmiyyət, dil və etnik-demoqrafik mədəniyyət, regional və sosial dialektlər, ictimai xarakterli ayrı-ayrı dil amilləri və hadisələrinin bir-birinə diaqnostik təsiri kimi bir sıra qeyri-münasib durum meydana çıxır”* (Kazımov, 2021).

Buna misal olaraq ikidillilik və çoxdillilik şəraitində müəyyən dillərin sosial statusunun zəifləməsi, bu dillərdə danışanların sayının tədricən azalması, eləcə də həmin dillərin müxtəlif ictimai və funksional sferalarda, məsələn, təhsil, media, dövlət idarəçiliyi, texnologiya və s. istifadə imkanlarının məhdudlaşması göstərilə bilər. Belə hallar nəticəsində dilin kommunikativ rolu zəifləyir, bu da həmin dilin tədricən passivləşməsinə və dil ekosisteminə mövqeyini itirməsinə səbəb olur. Nəticədə, dilin daşıyıcıları arasında dilə maraq azalır, yeni nəsillər arasında həmin dilin öyrənilməsi və aktiv istifadəsi zəifləyir. Bu vəziyyət sosiolingvistik sahəsində “dil attrisiyası” və ya “dil itimi” kimi terminlərlə ifadə olunur.

Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti də bu baxımdan diqqətəlayiq nümunə təşkil edir. Azərbaycan dilində regional və sosial dialektlərin mövcudluğu, ədəbi dilə münasibətdə norma və normalaşma prosesi, dilin müxtəlif bölgələrdə birinci dil, ikinci dil, əcdad dili, rəsmi dil və ana dili kimi fərqli statuslarda çıxış etməsi və bu statusların qarşılaşdığı problemlər sosiolingvistikanın mühüm tədqiqat sahələrindən biridir. Məsələn, bəzi bölgələrdə Azərbaycan dili ana dili kimi dominant rol oynadığı halda, digər yerlərdə rus dili və ya başqa dillərlə rəqabətdə zəif mövqedə qala bilər. Bundan əlavə, dilin ictimai və təhsil sahələrində istifadə səviyyəsi də onun normallaşma səviyyəsinə təsir edir. Normativ ədəbi dilin formalaşması və cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən eyni dərəcədə mənimsənilməsi üçün ardıcıl dil siyasəti, maarifləndirici fəaliyyət və müvafiq hüquqi-normativ baza vacib hesab olunur.

Azərbaycan dilinin funksional imkanlarının genişləndirilməsi, regionlar üzrə fərqliliklərin nəzərə alınaraq dilin vahid milli resurs kimi təşviq olunması sosiolingvistik baxımdan mühüm vəzifələrdəndir.

Sosial strukturun dil davranışına təsiri həm mikro (ailə, məktəb, kollektiv), həm də makro (cəmiyyət, dövlət) səviyyələrdə təzahür edir. İnsanlar öz sosial statuslarına və ünsiyyətdə olduqları tərəfin statusuna uyğun olaraq nitq formalarını, lüğət tərkibini, intonasiya və səs tonu kimi ünsiyyət elementlərini seçirlər (Qasımov, 2010).

Nəticə: Dil və sosial ünsiyyətin qarşılıqlı münasibəti yalnız nəzəri-lingvistik çərçivədə deyil, həm də real sosial praktikada özünü aydın şəkildə göstərir. Azərbaycan cəmiyyətində sosial ünsiyyətin formaları ailə, təhsil, rəsmi idarəçilik, ictimai münasibətlər və gündəlik qarşılıqlı əlaqələr dilin funksional və sosial dəyişkənliyini aydın şəkildə üzə çıxarır. Bu isə dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də cəmiyyətin sosial strukturunun daşıyıcısı olduğunu sübut edir. Sosial ünsiyyətin dinamik təbiəti, dilin kontekstə uyğunlaşma qabiliyyəti və sosial rolların ifadəsindəki rolu dilin sosiolingvistik funksiyalarının mühüm göstəriciləridir. Azərbaycanda bu funksiyaların müxtəlif sosial təbəqələr və yaş qrupları arasında fərqli formada təzahür etməsi, dilin həm birləşdirici, həm də fərqləndirici funksiyasını ön plana çıxarır. Bu baxımdan, sosial ünsiyyət və dilin qarşılıqlı təsirinin sistemli şəkildə tədqiqi, milli kimlik, sosial münasibətlər və kommunikativ davranış baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası, Dərs vəsaiti, Bakı, 2007. 230 s.

Kazımov C. Müasir Azərbaycan dilinin sosiolinqvistik aspektdə öyrənilməsi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı, №3, 2021, s. 30-38.

Qasımov Ə.Y. Dilin sosial-fəlsəfi mahiyyəti, Bakı Universitetinin Xəbərləri-Sosial siyasi elmlər seriyası, №4, 2010.

İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, ADPU, 2016, 308 s.

**TÜRKÇE ÖĞRETMEN ADAYLARININ OKUMA KÜLTÜRÜNÜN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER
AÇISINDAN İNCELENMESİ**

**AN INVESTIGATION OF TURKISH PRESERVICE TEACHERS' READING CULTURE IN
TERMS OF VARIOUS VARIABLES**

Dilek BURUNSUZ¹

Bilal ŞİMŞEK²

Bekir DİREKÇİ³

Özet

Bu araştırmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü düzeylerini belirlemek ve bu düzeyleri cinsiyet, sınıf düzeyi, yaş ve evde kütüphane/kitaplık sahibi olup olmama değişkenleri bağlamında incelemektir. Araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli çerçevesinde yürütülmüştür. Çalışma, 2024-2025 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde bir devlet üniversitesinde gerçekleştirilmiş ve toplam 118 Türkçe öğretmeni adayı gönüllü olarak katılım sağlamıştır. Veri toplama sürecinde, otuz madde ve dört alt boyuttan (bireysel gelişim-okuma ilişkisi, temel okuma becerisi, görsel okuma, kitap seçimi) oluşan Okuma Kültürü Ölçeği kullanılmıştır. Ölçekten elde edilen veriler dijital ortama aktarılmış ve uygun istatistik paket programları aracılığıyla analiz edilmiştir. Analizlerde bağımsız örneklem t-testi ve tek faktörlü varyans analizi (ANOVA) tekniklerinden yararlanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, öğretmen adaylarının okuma kültürü düzeyleri cinsiyet, sınıf düzeyi ve yaş değişkenleri açısından anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Buna karşılık, evinde kütüphane ya da kitaplık sahibi olan öğretmen adaylarının okuma kültürü toplam puanlarının, kütüphanesi olmayanlara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu özellikle bireysel gelişim-okuma ilişkisi ve temel okuma becerisi alt boyutları açısından da desteklenmektedir. Ancak görsel okuma ve kitap seçimi alt boyutlarında gruplar arasında anlamlı bir fark görülmemiştir. Sonuç olarak, Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürünü belirleyen temel etkenlerden birinin evde kütüphane/kitaplık bulunması olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, öğretmen adaylarının okuma alışkanlıklarının aile ortamı ve bireysel imkânlarla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Araştırma bulguları, öğretmen adaylarının okuma kültürünü geliştirmek için eğitim fakültelerinde okuma etkinliklerinin çeşitlendirilmesi, öğrencilerin kitaplık/kütüphane kullanmaya yönlendirilmesi ve okuma becerilerini farklı boyutlarıyla destekleyen çalışmalar yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: okuma, okuma kültürü, Türkçe öğretmen adayları.

Abstract

The purpose of this study is to determine the reading culture levels of pre-service Turkish language teachers and to examine these levels in relation to the variables of gender, grade level, age, and possession of a home library/bookshelf. The research was conducted

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, dilekburunsuz007@gmail.com, ORCID:0009-0004-476-2677

² Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, bilalonursimsek@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2738-4898

³ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, bdirekci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6951-8567

within the framework of the survey model, one of the quantitative research methods. The study was carried out during the spring semester of the 2024–2025 academic year at a public university, with a total of 118 pre-service Turkish language teachers voluntarily participating. During the data collection process, the Reading Culture Scale—comprising thirty items and four sub-dimensions (the relationship between personal development and reading, basic reading skills, visual reading, and book selection)—was employed. The data obtained from the scale were transferred into digital format and analyzed using appropriate statistical software packages. Independent samples t-test and one-way analysis of variance (ANOVA) techniques were utilized in the analyses. The results indicate that the reading culture levels of pre-service teachers do not significantly differ in terms of gender, grade level, or age. However, it was found that pre-service teachers who have a home library or bookshelf scored significantly higher on overall reading culture compared to those without one. This finding is further supported in the sub-dimensions of personal development–reading relationship and basic reading skills. On the other hand, no significant differences were observed between groups in the sub-dimensions of visual reading and book selection. In conclusion, the study reveals that one of the key factors determining the reading culture of pre-service Turkish language teachers is the presence of a home library/bookshelf. This outcome demonstrates that pre-service teachers’ reading habits are directly related to their family environment and individual resources. The findings suggest that in order to enhance the reading culture of pre-service teachers, faculties of education should diversify reading activities, encourage students to use bookshelves/libraries, and implement practices that support reading skills in multiple dimensions.

Keywords: reading, reading culture, pre-service Turkish language teachers.

Giriş

Okuma, Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü’nde (2025) “okumak işi, kıraat” olarak tanımlanmaktadır. Göğüş (1978), okumayı “bir yazının harflerini, kelimelerini tanımak ve anlamlarını kavramak” şeklinde açıklamaktadır. Bununla birlikte, okuma yalnızca fiziksel boyutu olan bir eylem değil; aynı zamanda zihinsel süreçleri de içeren çok yönlü bir beceridir. Okuma sürecinde birey, mevcut bilgileri ile yeni bilgileri ilişkilendirir ve edindiği bilgileri zihninde yapılandırır (Deniz vd., 2019; Melanlıoğlu, 2021). Bu noktada, okuma sürecinin yalnızca bilişsel bir etkinlik değil, aynı zamanda bireyin sosyal çevresiyle kurduğu etkileşimleri ve yaşam boyu öğrenme deneyimlerini şekillendiren bütüncül bir süreç olduğu anlaşılmaktadır.

Bireyler okuma becerisini genellikle örgün eğitime başladıklarında kazanırlar. Dinleme ve konuşma becerilerinin ardından, farklı alanlara erişim ve yeni bilgilerin öğrenilmesini sağlayan okuma becerisi, öğrenmenin temelini oluşturan en önemli unsurlardan biri olarak görülmektedir. Altunkaya ve Doğan (2018) da okuma becerisinin bilgiye ulaşmada temel bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Bu beceri yalnızca okuduğunu anlamayla sınırlı değildir; bireyin yazılı veya basılı materyallerin ötesine geçerek çevresini anlamlandırmasını da içerir. Bu nedenle, okuma alışkanlığı kazanmak ve okuma eylemini bir yaşam biçimine dönüştürmek, üst düzey bir becerinin gelişimi açısından kritik öneme sahiptir (Baki ve Gökçe, 2020, s. 354). Bu nedenle, okuma becerisinin yalnızca akademik başarıya değil, bireyin kültürel, sosyal ve kişisel gelişimine de doğrudan katkı sağladığı söylenebilir.

Okuma becerisinin gelişimini etkileyen birçok etmen bulunmaktadır. Literatürde bu etmenler; aile, kitap, teknolojik cihazlar, öğretmen, kütüphane, yayınevi, ders kitabı, sosyal ve kültürel etkinlikler olarak sıralanmaktadır (Yılmaz, 2018, s. 126). Bu noktada, bireylerin yalnızca okuma becerisi değil, aynı zamanda okuma kültürü geliştirmeleri önem kazanmaktadır. Okuma kültürü, bireyin metinlerden iletilen mesajları anlama, sorgulama ve paylaşma yeterliliğine ulaşmasını sağlayan davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Sever vd., 2017, s. 48). Bu kültürün en önemli özelliği, gönüllülük esasına dayanmasıdır. Başka bir deyişle, bireyin okuma kültürü kazanabilmesi, kendi ihtiyaçları doğrultusunda her zaman okuma isteği içinde olmasıyla mümkündür (Bulut vd., 2020). Bu veriler, okuma kültürünün süreklilik kazanmasında erken yaşta edinilen alışkanlıkların ve bu alışkanlıkların yaşam boyu desteklenmesinin ne kadar kritik olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Okuma kültürü kısa sürede gelişen bir özellik değildir; bu süreç ailede başlar, okulda devam eder ve yaşam boyu sürmesi beklenir (İnce Samur, 2017). Literatür, okuma kültürü ediniminde en temel faktörlerin aile ve okul olduğunu göstermektedir (Körkuyu, 2014, s. 116). Daha ayrıntılı incelendiğinde ise öğretmen, Türkçe dersi, yaş, cinsiyet, kütüphane, arkadaş çevresi gibi birçok değişkenin süreci etkilediği görülmektedir. Özellikle örgün eğitim süresi boyunca öğrencilerin yanında olan öğretmenler, bu süreçte kritik bir rol oynamaktadır. Öğretmenler hem rehberlik yapabilmekte hem de öğrencileri için rol model olabilmektedir. Ana dili öğreticisi konumundaki Türkçe öğretmenlerine bu noktada önemli sorumluluklar düşmektedir. Ancak öğretmenin öğrencilerine rehberlik edebilmesi için öncelikle kendisinin güçlü bir okuma kültürüne sahip olması gerekmektedir (Ünlü ve Eğilmez, 2021, s. 1393). Bu durum, öğretmen yetiştirme sürecinde okuma alışkanlığı kazandırmaya yönelik programların önemini ve gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye’de okuma kültürü üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2011) tarafından 26 ilde 6.212 kişiyle yürütülen “Türkiye Okuma Kültürü Haritası” adıyla çalışmada, en çok kitap okuyanların %87,5 ile 7-14 yaş grubundaki bireyler olduğu belirlenmiştir. TÜİK’in 2022 yılında yaptığı çalışmada ise 15 yaş ve üzeri bireylerin %69’unun son bir yıl içerisinde hiç kitap okumadığı, yalnızca %31’inin en az bir kitap okuduğu, en çok okuyan grubun ise %50,9 ile 15-24 yaş aralığındaki gençler olduğu saptanmıştır. Bu veriler, bireylerin ilköğretim ve ortaokul çağında daha çok kitap okuduklarını ortaya koymaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı da bu yaş grubundaki öğrencilerde okuma kültürünü geliştirmek için çeşitli projeler yürütmektedir. Bunlardan biri, 2025 yılında uygulamaya konulan Oku-Yorum Okuma Kültürünün Geliştirilmesi Projesi’dir. Proje kapsamında hem öğrencilerin okuma kültürü geliştirmeleri hem de öğretmenlerin kişisel ve mesleki gelişimlerine katkı sağlanması hedeflenmektedir (MEB, 2025). Ancak yapılan araştırmalar, öğretmenlerin okuma kültürü düzeylerinin beklenenin altında olduğunu göstermektedir (Sever vd., 2017; Altunkaya ve Doğan, 2018). Bu durum, geleceğin öğretmenleri olan öğretmen adaylarının da okuma kültürü konusunda bilinçlenmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu doğrultuda, çalışmanın amacı Türkçe öğretmen adaylarının kitap okuma kültürünü çeşitli değişkenler bağlamında incelemektir. Bu bağlamda araştırmada şu sorulara yanıt aranacaktır:

1. Türkçe öğretmen adaylarının okuma kültürü cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

2. Türkçe öğretmen adaylarının okuma kültürü öğrenim görmekte oldukları sınıfa göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

3. Türkçe öğretmen adaylarının okuma kültürü yaşlarına göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

4. Türkçe öğretmen adaylarının okuma kültürü, evlerinde kütüphane ya da kitaplığa sahip olma durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırmada, Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürlerinin cinsiyet, öğrenim gördükleri sınıf düzeyi, yaşları ve evlerinde kütüphane ya da kitaplık bulunma durumuna göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Özellikle, çalışmada ilişkisel tarama modeli benimsenmiştir. Tarama modeli, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu, var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Karasar, 2014, s. 77). Bu araştırmada, tarama modeli izlenerek Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürleri çeşitli demografik değişkenler açısından incelenmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Türkiye'deki bir devlet üniversitesinde öğrenim görmekte olan Türkçe öğretmeni adayları oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde kolay örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemle ulaşılabilen ve araştırmaya gönüllü olarak katılım sağlayan toplam 118 Türkçe öğretmeni adayı örnekleme dâhil edilmiştir. Araştırmanın örnekleme ilişkin demografik bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 1. Araştırmanın Örnekleme İlişkin Demografik Bilgiler

Değişken	Kategori	N	%
Cinsiyet	Kadın	71	%60.2
	Erkek	47	%39.8
Sınıf Düzeyi	1.sınıf	34	%28.8
	2.sınıf	27	%22.9
	3.sınıf	28	%23.7
	4.sınıf	29	%24.6
Yaş	18	11	%9.3
	19	25	%21.2
	20	22	%18.6
	21	18	%15.3
	22	21	%17.8
	23	12	%10.2

	24+	9	%7.6
Evinde Kitaplık/ Kütüphane Bulunma Durumu	Evet	93	%78.8
	Hayır	25	%21.2
	Toplam	118	%100

Tabloda yer alan bilgilere göre araştırmanın örneklemini 71'i (%60.2) kadın ve 47'si (%39.8) erkek olmak üzere toplam 118 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Katılımcıların sınıf düzeylerine göre dağılımı incelendiğinde, 34'ü (%28.8) birinci sınıf, 27'si (%22.9) ikinci sınıf, 28'i (%23.7) üçüncü sınıf ve 29'u (%24.6) dördüncü sınıfta yer almaktadır. Yaş değişkenine göre ise 11 kişi (%9.3) 18 yaşında, 25 kişi (%21.2) 19 yaşında, 22 kişi (%18.6) 20 yaşında, 18 kişi (%15.3) 21 yaşında, 21 kişi (%17.8) 22 yaşında, 12 kişi (%10.2) 23 yaşında ve 9 kişi (%7.6) 24 yaş ve üzerindedir. Ayrıca, öğretmen adaylarının 93'ünün (%78.8) evinde kitaplık/kütüphane bulunduğu, 25'inin (%21.2) ise evinde kitaplık/kütüphane bulunmadığı belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak, araştırmacı tarafından geliştirilen “Kişisel Bilgi Formu” ve Türkel, Özdemir ve Akbulut (2017) tarafından geliştirilen, gerekli izinler alınarak kullanılan “Okuma Kültürü Ölçeği” kullanılmıştır. Kişisel Bilgi Formu, katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik olarak hazırlanmış olup; cinsiyet, sınıf düzeyi, yaş ve kişisel kitaplık/kütüphane sahibi olma durumunu içeren dört maddeden oluşmaktadır. Okuma Kültürü Ölçeği toplam 30 maddeden ve dört alt boyuttan meydana gelmektedir:

- Bireysel Gelişim – Okuma İlişkisi alt boyutu 12 maddeden oluşmakta, maddelerin faktör yük değerleri .76 ile .52 arasında değişmektedir. Açıklanan varyans oranı %27,08 olarak hesaplanmıştır.
- Temel Okuma Becerisi alt boyutu 10 maddeden oluşmakta, faktör yük değerleri .78 ile .46 arasında bulunmuştur. Açıklanan varyans oranı %8,835'tir.
- Görsel Okuma alt boyutu 4 maddeden oluşmakta, faktör yük değerleri .82 ile .66 arasında değişmektedir. Açıklanan varyans oranı %7,669'dur.
- Kitap Seçimi alt boyutu 4 maddeden oluşmakta, faktör yük değerleri .74 ile .64 arasında bulunmuştur. Açıklanan varyans oranı %4,814'tür.

Ölçeğin bütününe ilişkin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .90 olarak belirlenmiş, alt boyutlara ilişkin Cronbach Alpha değerleri ise sırasıyla .86, .86, .72 ve .78 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, ölçeğin iç tutarlılık açısından oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir. Yapı geçerliği kapsamında gerçekleştirilen analizler sonucunda KMO değeri .89 bulunmuş, Bartlett Küresellik Testi anlamlı çıkmıştır ($\chi^2 = 4221.390$, $p < .001$). Bu bulgular, ölçeğin faktör analizine uygun olduğunu ve geçerli bir yapıya sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak hem bütün ölçek hem de alt boyutlar düzeyinde yapılan analizler, Okuma Kültürü Ölçeği'nin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu kanıtlamaktadır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu araştırmada, öncelikle çalışmanın yürütüldüğü devlet üniversitesinden etik kurul onayı ve ilgili resmi izinler alınmıştır. Ardından, Türkçe öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan her sınıf düzeyinden toplam 118 Türkçe öğretmen adayına, sınıflarına gidilerek gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra veri toplama araçları uygulanmıştır. Veriler, 2025 yılı mayıs ayı içerisinde toplanmıştır. Toplanan ölçek verileri dijital ortama aktarılmış ve analiz sürecinde uygun istatistik paket programı kullanılmıştır. Analizlere başlamadan önce, verilerin normal dağılıma uygunluğu test edilmiş; yapılan inceleme sonucunda verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir. Bu doğrultuda, iki grup karşılaştırmalarında bağımsız örneklem t-testi, ikiden fazla grup karşılaştırmalarında ise tek faktörlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Bu yöntemler aracılığıyla elde edilen sonuçlar, araştırma problemleri ve alt problemler kapsamında değerlendirilmiştir.

Bulgular

X Çalışmanıza ilişkin bulguları bu kısma yazınız. Eğer çalışmanızda tablo ve şekil kullanacaksanız aşağıda verilen örneklere göre düzenleyiniz.

Tablo 1. Toplam Puan ve Alt Boyutlara İlişkin Ortalama, Standart Sapma, Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

	N	Ortalama	Ss.	Skewness	Kurtosis
Bireysel Gelişim Okuma İlişkisi	118	39,754	7,196	,104	-,081
Temel Okuma Becerisi	118	35,228	6,694	-,287	,771
Görsel Okuma	118	11,720	3,786	,279	-,066
Kitap Seçimi	118	13,322	3,263	,110	,297
Toplam Puan	118	100,025	16,543	-,004	1,312

Araştırmaya toplam 118 Türkçe öğretmeni adayı katılmıştır. Öğretmen adaylarının Okuma Kültürü Ölçeği'nden elde ettikleri toplam puan ortalaması 100,025 olarak bulunmuştur. Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin puan ortalamaları ise sırasıyla 39,754, 35,228, 11,720 ve 13,322'dir. Öğretmen adaylarının toplam puanları ile alt boyutlardan aldıkları puanların çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde, dağılımların genel olarak normal olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle analizlerde parametrik testlerin kullanılmasına karar verilmiştir. Türkçe öğretmeni adaylarının cinsiyet değişkenine göre okuma kültürü puanlarının farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Cinsiyet Değişkenine Göre Okuma Kültürü Puanlarına Yönelik Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss.	t	p
Bireysel Gelişim Okuma İlişkisi	Erkek	47	38,446	8,446	-1,617	,109
	Kadın	71	40,619	6,146		
Temel Okuma Becerisi	Erkek	47	35,638	8,106	,539	,591
	Kadın	71	34,957	5,614		
Görsel Okuma	Erkek	47	12,085	4,143	,850	,397
	Kadın	71	11,478	3,541		

Kitap Seçimi	Erkek	47	12,723	3,843	-1,633	,105
	Kadın	71	13,718	2,773		
Toplam Puan	Erkek	47	98,893	20,216	-,603	,548
	Kadın	71	100,774	13,690		

Tablo 2’de yer alan bulgular incelendiğinde, Türkçe öğretmeni adaylarının cinsiyet değişkenine göre okuma kültürü puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmektedir. Elde edilen sonuçlar, yalnızca toplam puan açısından değil; bireysel gelişim-okuma ilişkisi, temel okuma becerisi, görsel okuma ve kitap seçimi alt boyutları açısından da aynı yöndedir. Dolayısıyla araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü düzeyleri ve alt boyutlara ilişkin puanlarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe öğretmeni adaylarının sınıf değişkenine göre okuma kültürü puanlarındaki farklılıkları belirlemek amacıyla tek faktörlü ANOVA analizi yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. *Türkçe Öğretmeni Adaylarının Sınıf Değişkenine Göre Okuma Kültürü Puanlarına Yönelik Tek Faktörlü Anova Sonuçları*

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Bireysel Gelişim Okuma İlişkisi	Gruplar arası	71,361	3	23,787	,453	,716
	Gruplar içi	5988,512	114	52,531		
	Toplam	6059,873	117			
Temel Okuma Becerisi	Gruplar arası	195,785	3	65,262	1,474	,225
	Gruplar içi	5047,037	114	44,272		
	Toplam	5242,822	117			
Görsel Okuma	Gruplar arası	22,145	3	7,382	,508	,677
	Gruplar içi	1655,626	114	14,523		
	Toplam	1677,771	117			
Kitap Seçimi	Gruplar arası	10,737	3	3,579	,330	,803
	Gruplar içi	1235,026	114	10,834		
	Toplam	1245,763	117			
Toplam Puan	Gruplar arası	619,043	3	206,348	,749	,525
	Gruplar içi	31401,880	114	275,455		
	Toplam	32020,924	117			

*p<0.05

Tablo 3’ün incelenmesi sonucunda, Türkçe öğretmeni adaylarının sınıf değişkenine göre okuma kültürü puanlarına ilişkin analiz sonuçları ortaya konulmuştur. Bulgular, Türkçe öğretmenliği programının 1., 2., 3. ve 4. sınıfında öğrenim gören adayların toplam

okuma kültürü puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığını göstermektedir ($F(3,114)=,749$; $p=,525$). Aynı şekilde, alt boyutlar açısından yapılan değerlendirmelerde de benzer bir durum söz konusudur. Bireysel gelişim-okuma ilişkisi ($F(3,114)=,453$; $p=,716$), temel okuma becerisi ($F(3,114)=1,474$; $p=,225$), görsel okuma ($F(3,114)=,508$; $p=,677$) ve kitap seçimi ($F(3,114)=,330$; $p=,803$) alt boyutlarında sınıf düzeyine bağlı anlamlı bir farklılaşma saptanmamıştır. Dolayısıyla, araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü genel puanları ve alt boyut puanlarının sınıf düzeyine göre anlamlı bir şekilde değişmediği sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe öğretmeni adaylarının yaş değişkenine göre okuma kültürü puanlarına ilişkin tek faktörlü ANOVA sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yaş Değişkenine Göre Okuma Kültürü Puanlarına Yönelik Tek Faktörlü Anova Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p
Bireysel Gelişim Okuma İlişkisi	Gruplar arası	283,834	6	47,306	,909	,491
	Gruplar içi	5776,039	111	52,036		
	Toplam	6059,873	117			
Temel Okuma Becerisi	Gruplar arası	308,186	6	51,364	1,155	,335
	Gruplar içi	4934,636	111	44,456		
	Toplam	5242,822	117			
Görsel Okuma	Gruplar arası	131,549	6	21,925	1,574	,161
	Gruplar içi	1546,223	111	13,930		
	Toplam	1677,771	117			
Kitap Seçimi	Gruplar arası	54,672	6	9,112	,849	,535
	Gruplar içi	1191,090	111	10,731		
	Toplam	1245,763	117			
Toplam Puan	Gruplar arası	1721,643	6	286,940	1,051	,396
	Gruplar içi	30299,281	111	272,966		
	Toplam	32020,924	117			

Tablo 4'ün incelenmesi sonucunda, Türkçe öğretmeni adaylarının yaş değişkenine göre okuma kültürü puanlarına ilişkin analiz bulguları ortaya konulmuştur. Bulgulara göre, yaşları 18 ile 25 arasında değişen öğretmen adaylarının okuma kültürü toplam puanları açısından anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($F(3,114)=1,051$; $p=,396$). Benzer şekilde, alt boyutlar incelendiğinde de bireysel gelişim-okuma ilişkisi ($F(3,114)=,909$; $p=,491$), temel okuma becerisi ($F(3,114)=1,155$; $p=,335$), görsel okuma ($F(3,114)=1,574$; $p=,161$) ve kitap seçimi ($F(3,114)=,849$; $p=,535$) değişkenlerinde yaşa göre anlamlı bir farklılaşma saptanmamıştır. Dolayısıyla, araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü ve alt boyutlarına ilişkin puanlarının yaş değişkenine göre istatistiksel

olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe öğretmeni adaylarının ev kütüphanesi değişkenine göre okuma kültürü puanlarına yönelik bağımsız örneklem t testi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. *Türkçe Öğretmeni Adaylarının Ev Kütüphanesi Değişkenine Göre Okuma Kültürü Puanlarına Yönelik Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları*

	Ev Kütüphanesi	N	Ortalama	Ss.	t	p
Bireysel Gelişim Okuma İlişkisi	Var	93	40,860	6,994	3,358	,001
	Yok	25	35,640	6,524		
Temel Okuma Becerisi	Var	93	36,301	6,558	3,515	,001
	Yok	25	31,240	5,702		
Görsel Okuma	Var	93	11,892	3,817	,952	,343
	Yok	25	11,080	3,673		
Kitap Seçimi	Var	93	13,430	3,392	,692	,490
	Yok	25	12,920	2,752		
Toplam Puan	Var	93	102,483	16,455	3,237	,002
	Yok	25	90,880	13,623		

Tablo 5'te yer alan veriler incelendiğinde, Türkçe öğretmeni adaylarının ev kütüphanesine sahip olma durumlarına göre okuma kültürü puanlarında anlamlı farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Analiz sonuçları, ev kütüphanesi bulunan adayların, bulunmayanlara kıyasla okuma kültürü toplam puanlarının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, bireysel gelişim-okuma ilişkisi ile temel okuma becerisi alt boyutlarında da geçerlilik göstermektedir. Buna karşılık, görsel okuma ve kitap seçimi alt boyutlarında gruplar arasında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Dolayısıyla, araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü puanlarını etkileyen değişkenler arasında yalnızca ev kütüphanesine sahip olma faktörünün belirleyici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç

Bu araştırmada, Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü düzeyleri cinsiyet, sınıf düzeyi, yaş ve evde kitaplık ya da kütüphane bulunup bulunmaması değişkenleri açısından ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, adayların okuma kültürü düzeylerinin cinsiyet, sınıf düzeyi ve yaş değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediğini; yalnızca evinde kütüphanesi bulunanların bireysel gelişim-okuma ilişkisi ve temel okuma becerisi alt boyutlarında, dolayısıyla toplam okuma kültürü puanlarında anlamlı bir farklılık sergilediklerini ortaya koymuştur.

Literatürde yer alan benzer araştırmalar incelendiğinde, kadın ve erkek öğretmen adaylarının toplam okuma kültürü puanlarının farklılık göstermediği, ancak bazı alt boyutlarda değişkenlikler bulunduğu görülmektedir. Altunkaya ve Doğar (2018), kadın öğretmen adaylarının bireysel gelişim-okuma ilişkisi, temel okuma becerisi ve kitap seçimi puanlarının erkeklerden yüksek olduğunu, erkeklerin ise görsel okuma puanlarında daha başarılı olduklarını ortaya koymuştur. Baki ve Gökçe (2020), kadınların bireysel gelişim, temel okuma becerisi ve kitap seçimi boyutunda erkeklerden daha yüksek ortalamalara sahip olduğunu, görsel okuma boyutunda ise iki grubun benzer özellikler gösterdiğini bildirmiştir. Yaşar (2022) tarafından yürütülen çalışmada ise bireysel gelişim ve temel

okuma alt boyutlarında kadınlar lehine, görsel okuma alt boyutunda erkekler lehine anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır. Bulut vd. (2020) de genel okuma kültürü ve alt boyutların tamamında kadınların erkeklere göre daha yüksek puan aldığını belirlemiştir. Bu bulgular, cinsiyetin toplam okuma kültürü düzeyinde belirleyici olmadığını, ancak alt boyutlarda farklılaşmaya yol açtığını göstermektedir.

Sınıf düzeyi değişkeni açısından elde edilen sonuçlar, adayların okuma kültürü düzeylerinde anlamlı bir farklılık olmadığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte literatürde çelişkili bulgulara rastlanmaktadır. Baki ve Gökçe (2020), kitap seçimi boyutunda üst sınıflardaki öğrencilerin alt sınıflara göre daha yüksek ortalamalara sahip olduğunu ve ölçek toplamında 4. sınıf lehine anlamlı farklılık bulunduğunu raporlamıştır. Altunkaya ve Doğan (2018) ise sınıf düzeyine göre anlamlı bir farklılık tespit etmemiştir. Yaşar'ın (2022) araştırmasında ise temel okuma, görsel okuma ve toplam puanlarda 4. sınıf öğrencilerinin 1. sınıflara göre daha yüksek sonuçlar elde ettikleri belirlenmiştir. Bu farklı bulgular, sınıf düzeyinin bazı durumlarda etkili olduğunu, bazı çalışmalarda ise anlamlı bir etki yaratmadığını ortaya koymaktadır.

Yaş değişkenine göre elde edilen bulgular da benzer biçimde anlamlı bir farklılık göstermemiştir. 18–25 yaş aralığında yer alan öğretmen adaylarının yaş gruplarına göre okuma kültürü düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir değişim saptanmamıştır. Yaşın sınıf düzeyiyle paralel ilerlemesi dikkate alındığında hem yaş hem de sınıf düzeyinin artmasıyla okuma kültürünün gelişmesi beklenmesine rağmen bulgular bu beklentiye doğrulamamaktadır.

Araştırmada anlamlı farklılık oluşturan tek değişken evde kitaplık veya kütüphane sahibi olup olmamadır. Kütüphane sahibi olan adayların toplam okuma kültürü puanları anlamlı biçimde daha yüksek çıkmıştır. Bu sonuç, Şahin'in (2019) bulgularıyla da örtüşmektedir. Dolayısıyla evde kütüphane bulunmasının öğretmen adaylarının okuma kültürü gelişiminde önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Literatürde ayrıca öğretmen adaylarının yıllık kitap okuma sayıları da tartışılmıştır. Yıldız, Ceran ve Sevmez (2015), adayların çoğunluğunun yılda 1–5 kitap okuduklarını ve bu nedenle “az okur” kategorisine dâhil olduklarını belirtmiştir. Sever, Karagül ve Doğan Güldenöğlü (2017), öğretmenlerin okuma kültürü düzeyinde beklenen yeterliklere tam olarak sahip olmadıklarını vurgulamıştır. Altunkaya ve Doğan (2018), adayların yılda ortalama 11–20 kitap okuduklarını ve bu sayının “orta düzeyde okur” kategorisine karşılık geldiğini ifade etmiştir. Baki ve Gökçe (2020) ise öğretmen adaylarının yerleşik bir okuma kültürüne sahip olmadıkları sonucuna ulaşmıştır.

Araştırma sonuçları, Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürünün istenilen düzeyde olmadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, fakülteye başlayan öğrencilerin okuma kültürünü geliştirmeye yönelik ders ve etkinliklerin yalnızca belirli bir döneme sıkıştırılmaması, tüm öğrenim süreci boyunca sürdürülmesi önerilebilir. Özellikle 3. sınıfta verilen okuma eğitimi dersinin daha kapsamlı ve uzun soluklu bir biçimde programda yer alması faydalı olacaktır. Ayrıca, bölümde düzenlenecek akademik ve kültürel etkinliklerin (örneğin yazar söyleşileri, şiir dinletileri, kitap sohbetleri) öğrencilerin okuma kültürünü destekleyecek biçimde planlanması önem taşımaktadır. Bu tür etkinliklerin aynı zamanda adayların kendilerini ifade etme becerilerini geliştireceği de söylenebilir. Sonuç olarak, okuma kültürünün yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda duyuşsal yönünün de geliştirilmesi gerektiği açıktır. Bu bağlamda, öğretmen adaylarının okuma kültürünü etkileyen sosyal ve

pedagojik etkenlerin araştırılması ve yeni çalışmalarla literatüre kazandırılması önemli görülmektedir.

Kaynaklar

- Altunkaya, H. ve Doğar, B. (2018). Öğretmen adaylarının kitap okuma kültürü. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 315–328.
- Baki, Y. ve Gökçe, B. (2020). Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü düzeylerinin incelenmesi. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 353–375. <https://doi.org/10.31464/jlere.676829>
- Bulut, P., Kuşdemir, Y. ve Uzun, E. (2020). Okuma kültürü üzerine bir inceleme: Öğretmen adayları örneği. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 8(21), 74–95.
- Çintaş Yıldız, D., Ceran, D. ve Sevmez, H. (2015). Eğitim fakültesi öğrencilerinin okuma alışkanlıkları profili. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 141–166.
- Deniz, K., Tarakcı, R. ve Karagöl, E. (2019). Okuma kazanımları açısından ortaokul Türkçe ders kitapları. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(3), 688–708.
- Göğüş, B. (1978). *Orta dereceli okullarımızda Türkçe ve yazın eğitimi*. Dağıtım, Gül Yayınevi.
- İnce Samur, A. Ö. (2017). Okuma kültürü edinme sürecinde ilkököl dönemi (6–10 yaş). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 50(1), 209–230.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (26. baskı). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Körkuyu, S. A. (2014). *Okuma kültürü edindirme sürecini etkileyen temel değişkenlerin incelenmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2011). *Türkiye okuma kültürü haritası*.
- Melanlıoğlu, D. (2021). Okumada anlam kurma süreci ve PISA sınavı. In İ. S. Aydın & Ö. Yahşi (Eds.), *PISA ve okuma kültürü* (1. baskı, ss. 159–194). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2025). *Oku-Yorum okuma kültürünün geliştirilmesi projesi*.
- Sever, S., Karagül, S. ve Doğan Güldenoğlu, B. N. (2017). Öğretmenlerin okuma kültürü düzeyleri ile kitle iletişim araçlarını kullanma alışkanlıklarının incelenmesi. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 47–69.
- Şahin, N. (2019). Türkçe öğretmeni adaylarının okuma motivasyonlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 393–423. <https://doi.org/10.26466/opus.588759>
- Türk Dil Kurumu. (2025). *Güncel Türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkel, A., Özdemir, E. E. ve Akbulut, S. (2017). Okuma kültürü ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(14), 465–490. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.11620>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022). *Yaşam kalitesi modülü* (Yayın No. 49760). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yasam-Kalitesi-Modulu-2022-49760>
- Ünlü, S. ve Eğilmez, N. İ. (2021). Okuma kültürünün oluşması sürecinde Türkçe öğretmenlerinin yeri ve önemi. *Turkish Studies*, 16(4), 1365–1404. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.49998>
- Yaşar, H. N. (2022). *Türkçe öğretmeni adaylarının okuma kültürü görünüşleri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Yılmaz, O. (2018). Okuma becerisinin geliştirilmesi. In O. Sevim & Y. Söylemez (Eds.), *Okuma eğitimi* (1. baskı, ss. 125–148). Nobel Yayıncılık.

**HIZIR BİN YAKUP EL-HATİB'İN CEVAHİRÜ'L-ME'ANİ ADLI ESERİNİN PARİS
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE VE KÖPRÜLÜ KÜTÜPHANESİ NÜSHALARININ ŞAHİS
KADROSU AÇISINDAN İNCELENMESİ**

**AN EXAMINATION, IN TERMS OF ITS ROSTER OF PERSONS/CHARACTERS, OF THE
PARIS BIBLIOTHÈQUE NATIONALE AND KOPRULU LIBRARY COPIES OF HIZIR BIN
YAKUP AL-HATİB'S CEVAHIRU'L-ME'ANI**

Bekir DİREKÇİ¹

Bilal ŞİMŞEK²

Özet

Hızır bin Yakub el-Hatip tarafından 1406 yılında telif edilen Cevâhirü'l-Me'ânî, Anadolu sahasında Türk yazı dilinin temellerinin atıldığı Eski Oğuz Türkçesi döneminin (13–15. yüzyıllar) en önemli dinî ve tasavvufî eserlerinden biridir. Eser, Kur'an tefsiri, hadis, kelam ve tasavvuf düşüncesine dair içeriği ve İslam ilim geleneğine yaptığı kapsamlı atıflar aracılığıyla 15. yüzyıl Anadolu sahasının kültürel ve entelektüel dünyasını yansıtmaktadır. Cevâhirü'l-Me'ânî, Türkçe kaleme alınmış en eski esmâü'l-hüsna şerhlerinden biri olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Eserde Allah'ın doksan dokuz ismi hem lügat anlamı hem de tasavvufî yorumlarla açıklanmış, ayet, hadis ve sûfi yorumlarıyla desteklenmiştir.

Bu çalışma, eserin Paris Bibliothèque nationale'deki (Supp. 499) ve Köprülü Kütüphanesi'ndeki (nr. 153) iki önemli nüshasında yer alan şahıs kadrosuna odaklanmaktadır. 1406 tarihli Paris nüshası ile 1452'de Pir Muhammed bin Musluhiddin tarafından istinsah edilen Köprülü nüshası arasında 46 yıl bulunmasına rağmen metnin genel yapısı büyük ölçüde aynıdır. Ancak şahıs adlarında belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır: Köprülü nüshasında yalnızca 36, Paris nüshasında 109 ve her iki nüshada ortak olarak 35 isim geçmektedir. Bu durum, eserin farklı ilmî çevrelerde dolaşımını ve aktarım sürecindeki farklılaşmayı ortaya koymaktadır. Bulgular, Cevâhirü'l-Me'ânî'nin 15. yüzyıl Anadolu'sunun dinî, tasavvufî ve siyasî düşünce dünyasını anlamak için önemli bir olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Cevâhirü'l-Me'ânî, eser karşılaştırması, şahıs kadrosu.

Abstract

Composed by Hızır bin Yakub al-Khatib in 1406, Cevâhirü'l-Me'ânî is one of the most significant religious and mystical works of the Old Oghuz Turkish period (13th–15th centuries), during which the foundations of the Anatolian Turkish literary language were established. Through its content on Qur'anic exegesis, hadith, theology, and Sufi thought, as well as its extensive references to the Islamic scholarly tradition, the work reflects the cultural and intellectual world of 15th-century Anatolia. Cevâhirü'l-Me'ânî is particularly noteworthy for being among the earliest Turkish commentaries on the asma' al-husna. In the text, the ninety-nine names of God are explained both lexically and mystically, supported by Qur'anic verses, hadiths, and Sufi interpretations.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, bdirekci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6951-8567

² Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, bilalonursimsek@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2738-4898

This study focuses on the prosopographical content of two important manuscripts of the work: the copy preserved in the Paris Bibliothèque nationale (Supp. 499) and the one in the Köprülü Library (no. 153). Despite the 46-year gap between the Paris manuscript (1406) and the Köprülü copy transcribed by Pir Muhammed bin Musluhiddin in 1452, the general structure of the text remains largely the same. However, significant differences are observed in the names of individuals: 36 appear only in the Köprülü manuscript, 109 only in the Paris manuscript, and 35 in both. These discrepancies reveal the circulation of the work across different scholarly milieus and variations in its transmission. The findings demonstrate that Cevāhirü'l-Me'ānī is an essential source for understanding the religious, mystical, and political thought of 15th-century Anatolia.

Keywords: Cevāhirü'l-Me'ānī, manuscript comparison, prosopography.

Giriş

Türkiye Türkçesinin önceki devresi olarak kabul edilen Eski Oğuz Türkçesi dönemi (13.-15. yüzyıllar), Anadolu sahasında Türk yazı dilinin temellerinin atıldığı ve farklı konularda birçok eserin kaleme alındığı önemli bir evredir. Bu dönemde dinî-tasavvufî metinler, tıp kitapları ve edebî eserler yazılarak hem dilin gelişimine katkı sağlanmış hem de kültürel birikim zenginleştirilmiştir.

Bu durumdaki eserlerden biri de Cevahirü'l-Me'ani'dir. Tasavvufî bir içeriğe sahip bu eser, dönemin kültürel kodlarını ve düşünce dünyasını yansıtmaları bakımından büyük bir öneme sahiptir. Eserin içeriği ve üslubu incelendiğinde, yazarının Kur'an, hadis, siyer, ilmiyâ, tasavvuf ve tarikat adabı gibi alanlarda derin bir birikime sahip olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Konular işlenirken gerektiğinde ayetler ve hadisler referans alınmıştır. Nakledilen hadislerin sayısının çokluğu ve ayetlerin mealleriyle verilmesi, yazarın bu konularda ne denli yetkin olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, metin içinde bazı eserlere yapılan göndermeler ve bu eserlerden yapılan alıntılar, yazarın bu kaynakları çok iyi bildiğini göstermektedir. Bütün bu bilgiler, Hızır bin Yakub el-Hatip'in iyi bir tahsil gördüğünün ve geniş bir kültürel birikime sahip olduğunun kanıtları olarak değerlendirilmektedir (Direkci, 2025).

Eser, Blochet kataloğuyla bilim dünyasına tanıtılmış; Türk bilim dünyasında ise Fuad Köprülü tarafından gündeme getirilmiştir. Fuad Köprülü, bu katalogdaki bilgilere dayanarak eseri Türk Edebiyatı Tarihi adlı çalışmasında şöyle anmıştır: "Çelebi Sultan Mehmed zamanında Hızır bin Yakub'un 809'da (1406) kelâma ve felsefeye dair telif ettiği Cevāhirü'l-Me'ānī adlı eserini biliyoruz." (Köprülü, 2003: 369-370). Ancak eserin Çelebi Mehmed'e sunulmayıp Emir Süleyman'a sunulduğunu görmekteyiz.

Müellif ve müstensih hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi isimli eserinde "...Hızır bin Yakub'un dinî ve felsefî Siyaset-nâme isimli eseri... (Uzunçarşılı, 1995: 557). ifadesiyle değinmiş ve yazarının adını anmıştır. Ağâh Sırrı Levent (1972:35-80) ise "Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Başlıca Esmâü'l-Hüsnâ Şerhleri" başlıklı yazısında bu eserden ve yazarından kısaca bahsetmiştir.

Eser, 15. yüzyılda yaşayan Türklerin dinî ve tasavvufî kültür dünyasını yansıtan önemli bir kaynak olup dönemin düşünsel evrenine ışık tutmaktadır. Ayrıca, Cevahirü'l-Me'ani'nin farklı kütüphanelerde pek çok nüshasının bulunması, eserin değerinin ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından ilgiyle okunduğunun bir göstergesidir.

Eserin dikkat çeken özelliklerinden biri, Anadolu sahasında bilinen en eski Türkçe esmayihüsna şerhlerinden biri olmasıdır (Direkci, 2010). "Allah'ın en güzel isimleri" anlamına gelen esmayihüsna, bu eserde derinlemesine ele alınmış ve Cevahirü'l-Me'ani'nin İslâmi ilimler açısından taşıdığı büyük değeri pekiştiren önemli Cevâhirü'l-Me'âni'nin Paris Bibliothèque Nationale nüshası, Hızır bin Yakub tarafından hicrî 809 / miladî 1406'da telif edilmiştir. Eserin Köprülü nüshası ise Pir Muhammed bin Musluhiddin tarafından hicrî 855 / miladî 1452'de istinsah edilmiştir. Eserin telifi ile istinsahı arasında 46 yıl vardır. Cevâhirü'l-Me'âni'nin 14 nüshası tespit edilmiş olup Anadolu sahasında yapılmış en eski esmayihüsna şerhlerinden birini barındırması bakımından İslâmî-tasavvufi literatür açısından dikkate değer bir eserdir.

Eserin Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan nüshası E. Blochet, Supp. 499; numarada kayıtlıdır. 13 satır, 222 varaktan oluşan bu nüsha harekeli nesih hatla yazılmış olup, Başlıklar, ayetler, hadisler, isimler ve Arapça ibareler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Eserin Köprülü Kütüphanesi 153 numarada kayıtlı bulunan nüshası hicrî 855/ miladî 1452'de istinsah edilmiştir. 13 satır, 125 varaktan oluşan nüsha harekeli nesih hatla yazılmış olup, Başlıklar, ayetler, hadisler, isimler ve Arapça ibareler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Köprülü Mehmed Paşa vakıf mührü mevcuttur.

Eserin Konusu

Cevahirü'l-Me'ani, dinî-tasavvufî bir eserdir. Eser, mensur yazılmakla birlikte manzum bir girişle başlar. Giriş kısmında yazar, eserin yazılış amacını, tarihini ve içeriğini ayrıntılı bir şekilde açıklar.

Eserin ilk bölümleri, insanın kendini tanımasının önemine odaklanır. Burada, nefsinin bilen kişinin Allah'ı da bileceği vurgulanır. Dünyevi sevgilerin geçiciliği ile ilahi aşkın kalıcılığı arasındaki tezat üzerinde durulur. Bu bölüm ayrıca imanın şartlarını da ele alır.

Eserin en dikkat çekici kısmı, Allah'ın isimlerinin (esmayihüsna'nın) tefsir edildiği bölümdür. Burada önce İsm-i Azam'ın mahiyeti tartışılır, ardından doksan dokuz isim tek tek açıklanır. Her isim önce lügat anlamıyla sonra tasavvufî yorumlarla ele alınır. Ayetler, hadisler ve büyük mutasavvıfların görüşleriyle desteklenen bu açıklamalar, çoğunlukla bir şiirle biter.

Kitabın sonraki bölümleri, iman esaslarını kapsamlı şekilde işler. Meleklerin yaratılışı, semavi kitaplar, peygamberler, kıyamet alametleri, ahiret hayatı ve cennet-cehennem tasvirleri anlatılır. İslam'ın şartları da bu kısımda ele alınır.

Eserin önemli bir bölümü devlet yönetimine ayrılmıştır. Padişahların Allah'ın halifesi olduğu vurgulanarak ideal yönetim ilkeleri ortaya konur. Tarihten örneklerle desteklenen bu bölüm, bir siyasetname niteliği taşır.

Eserin sonunda yer alan kurban kesimine dair bölümün, ana metinle doğrudan ilgisi olmadığı ve sonradan eklendiği düşünülmektedir. Bu kısım, muhtemelen müstensihler tarafından metne dâhil edilmiştir.

Cevahirü'l-Me'ani, hem dil özellikleri hem içerik derinliği açısından Eski Anadolu Türkçesi döneminin en önemli dinî eserlerinden biri olarak kabul edilir. Eser, Türk-İslam

düşüncesinin tevhit anlayışını yansıtan bir kelimet metni olmasının yanı sıra, halka yönelik tasavvufi öğretiler içeren bir kılavuz niteliği taşır.

Eserin Dili ve Üslubu

Yazıldığı dönemin söz varlığını da içeren bu eser, Türkçe'nin o dönemindeki gelişmelerini göstermesiyle de ayrı bir kıymete sahiptir. Cevahirü'l-Me'ani, didaktik bir eser olduğu için sanat endişesinden uzak bir anlayışla yazılmıştır. Eserde konular öz bir anlatımla işlenmiş, yerine göre bir konu, ayetle, hadisle veya bir şiirle özetlenmiştir. Yazar, bazı hadis ve ayetleri kendi anlayışına göre şerh etmiştir.

Eserin dili yazıldığı dönem için sadedir. Fiil cümlelerinin sayısı azdır. Cevahirü'l-Me'ani'deki Arapça kelimelerin fazlalığı işlenen konuların dinî olması sebebiyledir. Bazen bir kelimenin veya kavramın hem Arapçası hem Türkçesi birlikte kullanılmıştır. Konuların ayet, hadis veya kıssalarla pekiştirilmesi, benzer konuların ele alındığı eserlerde de sık rastlanan bir üslup özelliğidir. Eserin her iki nüshası da gerek konu gerekse dil ve üslup açısından benzer şekildedir.

Eserin Nüshaları

Cevahirü'l-Me'ani'nin günümüze ulaşan nüshaları üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde, eserin yurt içinde ve yurt dışında toplam 14 nüshasının bulunduğunu tespit edilmiştir.

Köprülü Kütüphanesi nüshasında ismi geçen ancak Bibliothèque Nationale nüshasında ismi geçmeyen şahıslar:

Abdu'l- Kadir Geylani: İran'ın Geylan şehrinde 470/1078 yılında doğan İslam bilgini. Kadiri tarikatının kurucusudur.

Abdu'l-Kahir: 429/1037 yılında Bağdat'ta doğmuştur. İslam âlimlerinin ulularındandır. Tam adı, Abdülkahir bin Tahir bin Muhammed el-Bağdadî et-Temimidir.

Ahmed-i Bünî: 12.-13. yüzyıllarda Cezayir'de yaşamış, gizli bilimlerle uğraşan bir zat.

Aşaf: Süleyman Peygamber'in veziri

Bayezîd-i Bestâmî: Evliyânın büyüklerinden. İnsanları Hakk'a dâvet eden, onlara doğru yolu gösterip, hakîkî saâdete kavuşturan ve kendilerine Silsile-i alîyye denilen büyük âlim ve velilerin beşincisidir. İsmi Tayfûr'dur.

Belkıs: Süleyman Peygamber zamanında, Yemen'de Sebe şehrinde hüküm süren Himyerilerden bir melike.

Cafer-i Şadık: Hz. Ali'nin torunlarından Şiîlerin on iki imamından altıncısı

Cafer-i Tayyar: Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve Müslüman olanların otuz ikincisi. Ebû Tâlib'in oğlu, hazret-i Ali'nin ağabeyidir.

Cedime: Esere göre ilk yaşmak diken kişi

Ebû Cehl: Peygamberimizin birçok mucizesini gördüğü hâlde iman etmeyen, putperest bir müşrikin lakabıdır. Asıl adı Ömer olup Hz. Muhammed'e düşmanlığıyla meşhurdur. Bedir Gazası'nda öldürülmüştür.

Ebû Hafş el Haddad: Büyük velilerden. İsmi, Amr bin Seleme en-Nişâbü'rî'dir. "Ebû Hafs" künyesi ile meşhurdur. Nişâbur şehri girişine yakın Kürdâbâz isimli köyde doğdu. 883 senesinde Nişâbü'r'da vefat etti.

Ebû Leheb: Hz. Muhammed'in amcalarından. Adı Abdüluzza idi. Hz. Muhammed'e çok eziyet edip, kin beslemesi ve alay etmesi sebebiyle "Alev Babası" yani cehennemlik manasına "Ebû Leheb" lakabıyla ünlü oldu. Bu lakabı Kur'an-ı Kerimde zikr edildi.

Eyyûb-ı 'Abid: Yedinci ve sekizinci asırlarda yaşamış velilerdendir. Hadis ve fıkıh âlimlerinden olup, ismi Eyyûb bin Ebî Temîme el-Keysân'dır.

Faḥru'd-din-i İrakî: Âlim, veli ve şair. İsmi İbrâhim bin Şehriyâr, lakabı Fahreddîn'dir. 1209 yılında Hemedan'da dünyaya geldi. Doğum yerine nisbetle Irâki diye şöhret buldu. 1289 yılında Şam'd Faṭıma Hz. Muhammed'in, Hz. Hatice'den doğan kızı. Hz. Ali ile evlenmiş ve Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in anneleridir.

Harûn-ür-Reşîd (M 766-809): Abbasi devletinin beşinci halifesidir.

Hz. Ali: Ebû Talib'in oğlu ve Peygamberimizin damadı ve amcazâdesi, dördüncü halife.

Hz. Davut: Sesinin güzelliğiyle tanınan, hem peygamber hem sultan olan, Hz. Süleyman'ın babası

Hz. Eyyûb: Kur'an-ı Kerim'de adı geçen peygamberlerden olan Hz. Eyyûb, sabırlı bir insan örneği olarak gösterilen İsrail oğullarının peygamberlerinden biri.

Hz. Meryem: İsa peygamber'in annesi

Hz. Zekerîyya: Benî İsrail peygamberlerinden ve Hz. Süleyman Peygamber'in neslindendir. Beytül-Makdis'de Tevrat yazan ve kurban kesen reis idi. Yahudiler Zekerîyya'ya iftira ederek onu şehid ettiler. Kur'an-ı Kerim'de yedi defa ismi geçer.

İbn-i Abba: Hz. Muhammed'in amcası Abbâs'ın oğludur. Tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve en çok hadis rivayet eden yedi kişi arasında yer alan sahabedir.

İbn-i Mercan: Eserde adı geçen bir kişi

İbrâhîm bin Edhem: Tâbiîn'in meşhur âlimlerinden ve evliyanın büyüklerindendir. 714 senesinde Belh şehrinde doğup, 779 senesinde Şam'da vefat etmiştir. İsmi, İbrahim bin Edhem bin Mansûr, nesebi hazret-i Ömer'e dayanır.

İmam Aşmaî: Arap dil bilgini, 740 senesinde Basra'da doğmuş ve 828 senesinde Basra'da vefat etmiştir.

İmam Kuşeyrî: Büyük veli, fıkıh, tefsir, hadis ve kelam âlimi. Adı Abdülkerim. Kuşeyri 986 senesinde Horasan'ın Üstuvâ nâhiyesinde doğdu. 1072 Nişâbü'r'da vefat etti.

İmam Şafî'î: Ehl-i sünnetin amelde dört hak mezhebinden olan Şâfi mezhebinin kurucusu ve evliyanın büyüklerinden. İsmi

Ḳaḍî'Azudî: Kadî Adududdin Abdurrahman bin Ahmed el-İci (12??-1355) XIV. asrın en ünlü mantıkçılarından. Nazari bir ilahiyat kurmak maksadıyla yazmış olduğu "el-Mevakıf" adlı eseri meşhurdur.

Leyli: Mecnun'un sevgilisi olan Leyla.

Mecnun: Asıl adı Kays olmakla birlikte Leyla adlı bir kıza aşkıyla önce Arap edebiyatında ortaya çıkan sonra İslami edebiyatta da efsaneleşen bir tip

Mevlana Celaleddin-i Rumi: 30 Eylül 1207 yılında bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Horasan Ülkesi'nin Belh şehrinde doğmuştur.

Pîjen: İran mitolojisindeki kahraman.

Rüstem: İran'ın efsanevi kahramanlarından. Ünlü İran şairi Firdevsi'ye ait olan Şehname adlı eserde büyük bir kahraman olarak gösterilir.

Şadreddin: Konya'nın büyük velilerinden. İsmi Muhammed bin İshâk lakabı Sadreddin'dir. 1210 târihinde Malatya'da doğdu. 1274 tarihinde Konya'da vefat etti

Salebe: Medine Müslümanlarından zenginliğe düşkün bir kişi

Sam: Hazret-i Nuh'un oğullarından birinin ismi

Şibli: Büyük velilerden. 861 senesinde Samarra'da doğdu. Bağdat'a gelip, buraya yerleşti. Cüneyd-i Bağdadi'nin talebesidir. Mâlikî mezhebinin fıkıh âlimlerindendir. 945 senesinde Bağdat'ta vefat etti.

Bibliothèque Nationale nüshasında ismi geçen ancak Köprülü Kütüphanesi nüshasında ismi geçmeyen şahıslar:

Abdullah: Abdülmuttalib bin Haşim'in oğlu ve İslam peygamberi Muhammed'in babasıdır. Muhammed'in doğumuna yaklaşık beş ay kala, bilinmeyen bir hastalıktan dolayı ölmüştür. Eşi Amine'dir.

Abdullah b. Ebû Evfâ: Abdullah b. Ebû Evfâ, sahâbîdir; babası Ebû Evfâ'nın asıl adı Alkame'dir. Beyatürrıdvân'a katılmış, Hayber ve Huneyn gazvelerinde bulunmuştur.

Abdullah b. Osman b. Affan: Hz. Osman'ın, Peygamber'in kızı Rukıyye'den doğan oğlu Abdullah, bülûğ çağına ermeden Peygamber'i gören Müslüman çocukların da sahâbî sayılacağını kabul edenlere göre sahâbedendir.

Abdullah b. Sebe: Kaynaklarda farklı isim ve nisbelerle geçen, tarihî kimliği ve varlığı şüpheli olan bir figürdür. Genellikle aşırı Şii (gulât) mezhebi olan Sebeiyye'nin kurucusu kabul edilir.

Abdullah b. Süheyl: Müslüman olduktan sonra İkinci Habeşistan hicretine katıldı. Habeşistan'dan dönüşte ailesinin baskısıyla geçici olarak İslam'dan dönmüş gibi davrandı. Bedir Savaşı'na müşriklerin tarafında katılsa da savaş başlamadan önce Müslümanların safına geçti.

Abdullah b. Tulbit: Esere göre İstanbul kapısını kılıçlayan, oraya giren ve orada ezan okuyan kişidir.

Abdülmelik b. Mervan: Emevî halifelerinin en önemlilerindendir. Halifeliği sırasında iç karışıklıkları bastırarak İslâm dünyasında birliği yeniden sağlamış, Bizans'a karşı zaferler kazanmış, Kuzey Afrika'yı İslâm hâkimiyetine almıştır. Arapça'yı resmî dil yapmış, ilk İslâmî parayı bastırmış ve posta-istihbarat teşkilatını geliştirmiştir.

Abdülmuttalib: (Asıl adı Şeybe) Hz. Peygamber'in dedesidir.

Âmine bint Vehb: (ö. 575 veya 577) Hz. Peygamber'in annesi. Babası Vehb b. Abdümenâf Kureyş kabilesinin Benî Zühre koluna, annesi Berre bint Abdüluzzâ da aynı kabilenin Benî Abdüddâr koluna mensuptur.

Amr b. Ubeyd: (ö. 761) Mutezile mezhebinin ilk temsilcilerinden biridir. Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi olup Vâsıl b. Atâ'nın fikirlerini benimsemiş ve onun ölümünden sonra mezhebi yaymıştır. Zühdü, takvâsı ve hitabetiyle tanınmış, fakat kelâm tartışmalarında çok başarılı olmamıştır. Kaderi reddetmiş, büyük günah işleyenin mümin sayılmayacağını savunmuştur.

Amr bin Seleme en-Nişâbüri: 9. yüzyılda yaşamış önemli sûfî velîlerden biridir. Asıl adı Amr bin Seleme en-Nişâbüri'dir, "Ebû Hafs" künyesiyle ve demircilik mesleğinden dolayı "Haddâd" lakabıyla tanınmıştır. Nişâbur yakınlarındaki Kürdâbâz köyünde doğmuş, 883 yılında Nişâbur'da vefat etmiştir.

Behram-ı Gur: Sâsânî hükümdarı I. Yezdicerd'in oğlu olup, 420 yılında tahta çıkmıştır. Çocukken Hîre Hükümdarı Münzir'in yanında büyütüldü. Babasının ölümünden sonra Münzir'in desteğiyle Medâin'e dönerek tahta geçti.

Belam bin Baura Tevrat'ta ve İslâm kaynaklarında, önceleri iyi bir mümin iken daha sonra Hz. Mûsâ ve kavmi aleyhine hile tertiplediği için cezalandırıldığı rivayet edilen kişi. Kur'ân-ı Kerîm'in A'râf Suresi 175-176. âyetlerinde ismi anılmadan anlatılan kişinin çoğu müfessire göre Belam b. Bâûrâ olduğu kabul edilir.

Benî Mahzûm: Kureyş kabilesinin önemli kollarından biri olup, İslâm öncesi ve sonrası dönemde Mekke'nin önde gelen ailelerinden sayılmıştır. Zekâları, siyasi etkileri ve askerî başarıları ile tanınmış, özellikle süvari kumandanlığı gibi görevlerde öne çıkmışlardır. Bedir ve Uhud gazvelerinde Kureyş ordusuna liderlik etmiş, Ebû Cehil, Hâlid b. Velid, Velid b. Mugîre gibi ünlü şahsiyetleri çıkarmışlardır.

Bilâl-i Habeşî: Hz. Peygamber'in ilk müezzini olan sahâbî. Habeş asıllı bir köle olarak 581 civarında Mekke'de doğmuştur. Ümeyye b. Halef'in kölesiyken İslâmiyet'i kabul etmiş, bu yüzden ağır işkencelere uğramıştır. Hz. Ebû Bekir onu azat etmiştir. Bilâl, Hz. Peygamber'in ilk müezzini olmuş ve ezanı ilk okuyan sahâbî olarak tanınmıştır.

Bişr el-Hâfî: (ö. 227/841 civarı) 2. yüzyılın önde gelen zâhid ve sûfilerinden biridir. 150 (767) veya 152 (769) yılında Merv'de doğmuş, önce hadis ilmiyle uğraşmış, sonra tasavvufa yönelmiştir. Mâlik b. Enes ve Fudayl b. İyâz gibi âlimlerden hadis öğrenmiş, Ahmed b. Hanbel gibi isimler de ondan rivayette bulunmuştur. Ancak şöhret ve itibardan uzak durmak için kitaplarını gömerek zâhidâne bir hayatı tercih etmiştir.

Bukrat-ı Hekim: Hipokrat (Hippokrates), Tıbbın babası sayılan İlkçağ'ın en ünlü hekimi. MÖ 460 civarında Kos Adasında doğmuş, modern tıbbın kurucusu kabul edilen ünlü Antik Yunan hekimidir. Babası Heraklides'ten ilk tıp eğitimini almış, daha sonra filozof Demokritos ve sofist Gorgias'tan etkilenmiştir. Yaşamı boyunca Yunanistan'ı dolaşmış, Atina ve Kos'ta bulunmuş, MÖ 375 civarında Larissa'da ölmüştür.

Büyük İskender: Büyük İskender (İskender-i Kebîr, Makedonyalı Aleksandros) MÖ 356 yılında Pella'da doğmuş, Makedonya Kralı II. Filip ile Epiros prensesi Olympias'ın oğludur.

Ünlü filozof Aristoteles'ten eğitim almış, babasının öldürülmesinin ardından MÖ 336'da kral olmuştur.

Büzürc-Mihr: Sâsânîler döneminde özellikle I. Hüsrev Enûşirvân (hük. 531–579) devrinde yaşamış ünlü İranlı bilge, vezir ve hekimdir. Adı, “Büyük Mihr” ya da “Büyük Işık” anlamına gelir. Arapça kaynaklarda Büzürcmihr, Buzurcmihr, bazen de Bozorgmihr veya Abu'l-Hasan Büzürcmihr b. Baktakîn gibi şekillerde geçer.

Cercis (Circîs): Hristiyanlık ve İslâmî kaynaklarda mucizevî olaylarla anılan efsanevî bir azizdir. İslâmî rivayetlere göre Hz. İsa'dan sonra yaşamış, putperest bir kral olan Diocletianus'a (Dâdân) karşı tek Tanrı inancını savunmuş, defalarca öldürölüp dirilmiştir.

Dahhâk: İran mitolojisinde ve İslâmî gelenekte zulmün simgesi olan efsanevi bir figürdür. Aslı Azi Dahâka olan bu karakter, Avesta'da üç başlı, altı gözlü, yılan omuzlu bir ejder olarak tasvir edilir.

Dakyanus (Decius): Ashâb-ı Kehf kıssasında zulmü, baskıyı ve inançsızlığı temsil eden hükümdardır. İslâmî kaynaklarda ismi "Dakyanus" olarak geçer. Tarihî kimliği ise Roma İmparatoru Decius'tur (tam adıyla Gaius Messius Quintus Decius), MS 249–251 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Dara: Pers (Ahemeniş) İmparatorluğunun son hükümdarıdır ve özellikle Büyük İskender'e (İskender-i Rûmî) yenilmesiyle tanınır.

Deccal: Deccâl, Arapça "decl" kökünden türeyen ve “örtmek, aldatmak” anlamlarına gelen bir sıfattır. Kur'an'da doğrudan yer almaz ancak hadislerde “el-Mesihu'd-Deccâl” (yalancı mesih) şeklinde anılır.

Ebû Ali ed-Dekkâk: Nîşâbur'da doğmuş, Nasrâbâdî'ye intisap ederek tasavvufî terbiyesini tamamlamıştır. Arapça, hadis ve fıkıh ilimlerinde tahsil görmüş; özellikle etkileyici hitabetiyle tanınmış,

Ebû Ali Sekafî: Nîşâbur'da doğmuş büyük velilerdendir; tam adı Muhammed b. Abdülvehhâb'dır. H 328 / M 939 yılında Nîşâbur'da vefat etmiştir. sûfîlerle birlikte olmuştur.

Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 946): Türk asıllı, Abbâsî sarayında görev yapmış bir aileden gelen, Cüneyd-i Bağdâdî'nin en meşhur müridi ve erken dönem tasavvufunun önde gelen sûfîlerindendir.

Ebû Cafer el-Mansûr: 714 yılında Humeyme'de doğdu. Abbâsîler'in ikinci halifesi ve gerçek kurucusu kabul edilir.

Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832): Hanefî mezhebinin Horasan ve Mâverâünnehir'de yayılmasında öncü rol oynamış önemli bir fakihtir. Nesebi İclî kabilesine dayanır ve Buhara'da yaşamıştır.

Ebû İmrân el-Fâsî: 10. yüzyılın sonlarında muhtemelen Fas'ta doğmuş, küçük yaşta ailesiyle Kayrevan'a taşınarak burada eğitim almıştır. Fıkıh ve hadis ilimlerini Kâbisî, Zevîlî ve Levâtî gibi âlimlerden öğrenmiş, ardından Kurtuba'da ilmini ilerletmiştir.

Ebû İmrân: Mâlikî fıkhnın ve Eş'arî kelâmının Kuzey Afrika'da yerleşmesinde büyük rol oynamış, ayrıca hadis ilminde hâfız olarak kabul edilmiş ve kırâat ilimlerinde de önemli bir düzeye ulaşmıştır.

Ebû Talha el-Ensârî (ö. 34/654): Hazrec kabilesine mensup sahâbîdir. Ümmü Süleym ile evlenebilmek için İslâm'ı kabul etti, bu da İslâm uğruna yapılan ilk mehir olarak kabul edilir.

Ebû Yusuf Muhammed (113/731-182/798): Hanefî mezhebinin önemli fakihlerinden ve İslâm tarihinde ilk başkadı (kâdilkudât) ünvanını alan kişidir. Kûfe'de doğmuş, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olarak yetişmiş, hadis ve fıkıh alanında derinleşmiştir.

Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 653): İslâm'ın ilk Müslümanlarından ve Hz. Peygamber'in yakın dostlarından. Gençliğinde yol kesicilik yapmış, ardından hanif inancına yönelip Mekke'ye giderek Müslüman olmuştur. Ashâb-ı Suffe'den olan Ebû Zer, doğruluğu, cesareti, zühdü ve fakirlere desteğiyle tanınır.

Ebû'l-Hüseynen-Nürî (ö. 907 civarı): Bağdat tasavvuf ekolünün en önemli temsilcilerindendir. Gerçek adı bilinmemekle birlikte, "nur" temasına dayalı görüşleri, yüzündeki nur ve "Nûr" adlı bir köyle irtibatı nedeniyle en-Nürî nisbesini almıştır. Tasavvuf terbiyesini Serî es-Sakatî ve Cüneyd-i Bağdâdî'den almış, zamanla birçok mutasavvıfı yetiştirmiştir.

Eflâtun (Platon): MÖ 427'de Atina'da doğmuş, Sokrat'ın öğrencisi, Aristo'nun hocasıdır.

Efridun (Ferîdun): İran efsanevî hükümdarlarından olup zalim Dahhâk'a karşı mücadele eden bir kahramandır.

Emir Süleyman [Süleyman Çelebi]: (ö. 1411): Yıldırım Bayezid'in oğludur ve Osmanlı Fetret Devri'nde (1402-1413) Rumeli'de Osmanlı tahtı için mücadele etmiştir.

Enûşirvân (I. Hüsrev): Sâsânî hükümdarı olup "Nûşîrevân-ı Âdil" unvanıyla tanınır.

Erdeşîr Bâbekân: Sâsânîler Devleti'nin kurucusu olup adı, Eski Farsça'da "kutsal hükümdar" anlamına gelir. Soyu hakkındaki rivayetler farklılık gösterse de genellikle soylu bir Pers ailesine mensup kabul edilir.

Firavun: Eski Mısır inancına göre firavun hem tanrının oğlu hem de tanrının kendisidir. Firavunlar, Tanrı Horus'un yeryüzündeki temsilcisi sayılmış; ölümlerinden sonra Tanrı Rê ile bütünleştiklerine inanılmıştır. Bu ilâhî kimliklerini pekiştirmek için tanrısal soy anlayışı geliştirilmiş, kraliyet ailesi içinde evlilikler yapılmıştır. Firavun, sadece siyasî lider değil, aynı zamanda dinî hayatın merkezinde yer alan mutlak otoritedir.

Firdevsi: Firdevsî, 940 yılında Tûs şehrinin Bâj (veya Bâz) köyünde doğmuş, İran'ın millî destanı Şâhnâme'nin yazarıdır.

Hâbil: Kur'an-ı Kerim'de adı açıkça geçmeyen, ancak İslamî gelenekte Âdem Peygamber'in (a.s.) oğullarından biri olarak bilinen ve kardeşi Kâbil tarafından öldürülen kişidir.

Haccâc b. Yûsuf (661-714): Emevî Devleti'nin en sert ve tartışmalı valilerinden biridir. Tâif'te doğmuş, küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiş ve iyi bir eğitim almıştır. Siyasi yükselişi, Emevîlere bağlılığı ve askerî başarıları sayesinde gerçekleşmiştir.

Halife Me'mûn: Abbâsî halifesidir. Bilim ve tercüme'yi desteklemiş, Beytülhikme'yi kurmuş, Mutezile'yi resmî mezhep yapmış, kardeşi Emîn'le mücadele etmiş, Bizans ve iç isyanlarla uğraşmış, 833'te seferde ölmüştür.

Halîme es-Sadiyye: Hz. Muhammed'in sûtannesidir.

Harîrî (1054–1122): Tam adı Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ali el-Harîrî el-Basrî olan meşhur Arap edibi, dilci ve makâme ustasıdır. 1054'te Basra yakınlarında doğmuş, iyi bir tahsil görerek sarf, nahiv, fıkıh ve edebiyat alanında temayüz etmiştir.

Harkıl (Zülkif): Zülkif aleyhisselâmın ikinci adı Harkıl'dır. Kur'an'da adı iki yerde geçen (el-Enbiyâ 21/85; Sâd 38/48), sabırlı ve salih bir kimse olarak övülen şahsiyet. İsminin sözlük anlamı “nasip/kefalet sahibi”dir. Hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte tefsir ve kıssalarda Zülkif'in bir peygamber olduğu yaygın kanaattir.

Haydar: Cesaret ve kahramanlığın sembolü olarak Hz. Ali'ye lakap olmuştur. Ona “Haydar-

Hazkıl [Hızkıl]: Hazkıl aleyhisselâm, İsrâiloğullarına gönderilen peygamberlerden biridir. Gençliği Mısır'da geçti; Firavun'un sarayında imanını gizleyerek Hz. Mûsâ'yı savundu. Mûsâ'nın vefatından sonra peygamber olarak görevlendirildi.

Hızır Bin Yakup: Cevahirül Meani isimli eserin yazarı.

Hz. Ali: Hicretten yaklaşık 22 yıl önce Mekke'de doğdu. Hz. Muhammed'in amcası Ebû Tâlib'in oğludur ve çocuk yaşta İslam'ı kabul etti. Hz. Peygamber'in damadı, Fâtıma'nın eşidir.

Hz. Fatma: 605-609 yılları arasında Mekke'de doğdu. Hz. Peygamber'in en küçük kızıdır. Hz. Ali ile evlendi, Hasan, Hüseyin, Zeyneb ve Ümmü Külsüm adlı çocukları oldu. İffet, sabır ve fedakârlığıyla öne çıktı. Resûlullah'ın en çok sevdiği kişilerden biriydi ve vefatından kısa süre sonra (632) Medine'de vefat etti.

Hz. Hârûn: Hz. Mûsâ'nın ağabeyi ve yardımcı peygamberidir.

Hz. Hatice 556 yılında Mekke'de doğmuş, zengin, soylu ve iffetli bir tüccar kadındı. Peygamberimiz Hz. Muhammed ile evlenmiş, İslâm'a ilk inanan kişi olmuştur.

Hz. Hut: Kur'an-ı Kerîm'e göre Âd kavmine gönderilen bir peygamberdir. Tevrat'ta bu isimle anılmasa da İslam kaynaklarında soyu Nûh'un oğlu Sâm'a, oradan da Âbir'e (Eber) dayandırılır.

Hz. Musa: Hz. Mûsâ, hem Yahudilik hem Hristiyanlık hem de İslâm'a göre büyük bir peygamberdir. İsrâiloğullarını Firavun'un zulmünden kurtararak özgürlüğe kavuşturmuş ve onlara Tevrat'ı getirmiştir. Tevrat'a göre Tanrı'yla yüz yüze konuşan, eşsiz bir lider ve peygamberdir.

Hz. Osman: Fil Vakasından altı yıl sonra Tâif'te doğdu. İlk Müslümanlardan olup iki defa Hz. Peygamber'in kızıyla evlendiği için “Zü'n-nûreyn” lakabıyla anıldı.

Hz. Sâlih: Kur'an'da adı geçen peygamberlerden olup Semûd kavmine gönderilmiştir. Soyü Hz. Nûh'a dayandırılır.

Hız. Şuayb: Soy itibarıyla Hız. İbrâhim'e dayandırılır ve bazı rivayetlerde Lût'un torunu olduğu da belirtilir. Kur'an'da on bir yerde adı geçen Hız. Şuayb, Medyen halkına ve bazı yorumlara göre Ashâbü'l-Eyke'ye peygamber olarak gönderilmiştir.

Hız. Üzeyir: Kur'an'da sadece Tevbe sûresi 30. âyette geçen ve kimliğı tartışmalı bir şahıstır. Müslüman âlimlerin çoğı onu Yahudilik'te önemli bir figür olan Ezrâ (Ezra) ile özdeşleştirir. Kur'an'a göre bazı Yahudiler Üzeyir'i "Allah'ın oğı" saymıştır. Bunun, Üzeyir'in kaybolan Tevrat'ı yeniden öğretmesi üzerine ortaya çıkan bir yüceltme ifadesi olduğı düşünülür.

Hız. Yûnus: Kur'an'da adı geçen ve "balık sahibi" (Sâhibü'l-Hût) ünvanıyla anılan peygamberdir..

Hız. Yûşa (Yeşu): İsrâiloğullarının önde gelen liderlerinden ve peygamberlerindendir. Asıl adı Hoşea olup, Mûsâ tarafından Yehoşua (Tanrı kurtarı) olarak değiştirilmiştir. Mûsâ'nın vefatından sonra onun halefi olarak İsrâiloğulları'nı "arz-ı mev'ûd"a (vaad edilen topraklar) götürmüş, orayı fethedip kabileler arasında paylaşmıştır.

Hız. Züleyha: Kur'an-ı Kerim'de Yûsuf sûresinde Mısır azizinin karısı olarak geçen, ancak adı anılmayan kadındır. Tevrat'ta da adı verilmez; ismi, İslâmî dönemde ortaya çıkan rivayetler ve özellikle edebî eserler sayesinde tanınır.

İblis (Şeytan): Kur'an'da ve hadislerde insanı kötülüğe sevk eden, vesvese veren, ateşten yaratılmış ve cinlerdendir. İblis, Allah'a isyan eden ve Âdem'e secde etmeyen şeytanın özel adıdır.

İbnü'l-Arabî: 1165 yılında Endülüs'te Mürsiye'de doğmuş, tasavvuf düşüncesinin en etkili isimlerinden biridir. Zengin bir kültürel çevrede yetişmiş, genç yaşta inzivaya çekilerek mânevî tecrübeler yaşamıştır.

İmam Mâlik b. Enes: 93/712 yılında Medine yakınlarında doğmuş, çocukluk ve gençliğini bu şehirde geçirmiştir. Arapların Kahtânî koluna mensup olup dedesi sahâbî veya tâbîi olarak bilinir. Medine'nin ileri gelen âlimlerinden ders alarak fıkıh ve hadis ilimlerinde derinleşmiş, binlerce talebe yetiştirmiştir.

İmam Züfer: 110 (728) yılında İsfahan'da doğmuş, Ebû Hanife'nin önde gelen talebelerindendir.

İmrân: İsmi Kur'an'da Hız. Meryem'in babası olarak geçer (Âl-i İmrân 3/35; Tahrîm 66/12) ve "Âl-i İmrân" terkihiyle Meryem ve oğı İsâ'nın ailesi kastedilir. Bu İmrân, Tevrat'ta geçen Hız. Mûsâ'nın babası Amram ile karıştırılmamalıdır.

İsfendiyar: İsfendiyâr, İran mitolojisinde ve Firdevsî'nin Şâhnâme'sinde kahramanlığı, Zerdüştiliğı yayması ve trajik ölümüyle tanınan bir figürdür.

Kays b. Âsım: Câhiliye devrinin tanınmış Temîm kabilesine mensup hatip ve şairlerinden biridir. İlk zamanlar İslâm'a mesafeli duran Kays, Hız. Peygamber'in esirleri serbest bırakması üzerine Müslüman olmuş ve zekât toplama görevine getirilmiştir.

Keykavus: I. İzzeddin Keykâvus (ö. 1220), Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev'in oğıdur.

Kuşeyrî Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî (986-1072): Horasan'da doğmuş büyük bir mutasavvıf, kelâmcı ve hadis âlimidir.

Malik: Cehennemi idare eden meleklerin isimlerinden biri.

Mehdî-Billâh (ö. 785): Tam adı Muhammed b. Mansûr olan üçüncü Abbâsî halifesidir. 744/745 yılında Hûzistan'da doğdu. Halife Ebû Cafer el-Mansûr'un oğludur. Genç yaşta Horasan valiliği, Taberistan seferi ve hac emirliği gibi görevlerde bulunarak siyasi deneyim kazandı. 775'te babasının ölümünden sonra halife oldu.

Mikdad b. Amr [Mikdâd b. Esved] (ö. 33/653): İlk Müslümanlardan. Bedir, Uhud ve Yermük gibi önemli savaşlara katılan cesur bir sahâbîdir.

Muâz b. Amr: Medineli Hazreclilerdendir. Genç yaşta Müslüman olmuş, İkinci Akabe Biatına katılmış ve Bedir Savaşında Ebû Cehil'i öldüren iki sahâbîden biri olmuştur.

Muâz b. Cebel: Medineli sahâbîdir. Genç yaşta Müslüman olmuş, İkinci Akabe Biatı'na katılmış, Bedir dâhil birçok gazvede yer almıştır.

Mugîre b. Nevfel: Resûlullah'ın amcası Hâris b. Abdülmuttalib'in torunudur.

Mukâtil b. Süleyman: Belhli tefsir ve kelâm âlimidir. İslâm tarihinin ilk müfessirlerinden biri olarak tanınır.

Mus'ab bin Umeyr: Kureyş'in zengin bir ailesinden olup İslâm'ın ilk muallimi ve Medine'ye ilk hicret eden sahâbîdir.

Necmeddîn Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî: Yaklaşık 1223 yılında Buhara yakınlarındaki Nesef (Karşı) şehrinde doğmuş, 1310 yılında Hûzistan'ın İzec şehrinde vefat etmiştir. Hanefî fıkhnın ve klasik İslâmî ilimlerin önemli temsilcilerindendir.

Nizâmeddin en-Nisâbüri (ö. 1329): Horasan bölgesindeki Nîşâbur'da doğmuş, astronomi, matematik, tefsir, belâgat ve sarf gibi çeşitli ilimlerde eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir.

Nu'man [Ebû Hanîfe-İmâm-ı Âzam]: Hicrî 80 (699) yılında Kûfe'de doğmuş, İslâm hukuk düşüncesinin şekillenmesinde büyük rol oynamış, Hanefî mezhebinin kurucusudur.

Nuşirevan: Enûşîrvân (diğer adlarıyla Nûşîrevân, Nûşervân), Sâsânî Hükümdarı I. Hüsrev'dir (taht: 531-579). Adı Pehlevîce'de "ölümsüz ruh" anlamına gelir. Mazdeizm'in zararlarını giderdi, arazi ve vergi reformları yaptı, orduyu yeniden düzenledi ve ülkeyi dört idarî bölgeye ayırdı. İlim adamlarına değer veren Enûşîrvân, Yunan ve Hint bilimlerini desteklemiş, Kelile ve Dimne'nin Farsçaya çevrilmesini sağlamış, satrancı İran'a getirmiştir. Adaletli ve bilgeliğiyle tanınır, İslâmî kaynaklarda da "âdil hükümdar" olarak övülür.

Ömer b. Abdülazîz (680-720): Emevî halifesi Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu ve Hz. Ömer'in torunudur.

Ömer bin Yahya: Esere göre Hicaz'a ilk put gönderen kişidir.

Sad b. Ebû Vakkas: Hz. Peygamber'in dayısı sayılan, ilk Müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biridir.

Saîd b. Osman: Hz. Osman'ın oğlu olup annesi Mahzûmoğullarındandır.

Selmân-ı Fârisî: İranlı asil bir aileden gelen, önce Mecûsilik ve Hıristiyanlıkla tanışıp sonunda İslâm'a giren sahâbîdir.

Sokrat (MÖ 470-399): Felsefeyi doğa konularından ahlaka kaydırarak insanı ve ahlâkı felsefenin merkezine yerleştiren ilk filozoftur.

Suheyb er-Rûmî (ö. 659): Erken dönem İslam tarihinin önde gelen sahâbilerinden biridir.

Suhrab: Firdevsî'nin Şehnâme adlı destanında yer alan trajik bir kahramandır. İranlı yiğit Rüstem ile Samangan kralının kızı Tahmine'nin oğludur.

Süheyl b. Amr (ö. 18/639): Mekke'nin önde gelen hatip ve liderlerindendir.

Sühreverdî: Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 1234), 12. ve 13. yüzyılda yaşamış önemli bir sûfî, mutasavvîf ve Sühreverdîye tarikatının kurucusudur.

Şafîî: İmam Şâfiî (ö. 820), hicrî 150 (767) yılında Gazze'de doğmuş, erken yaşlarda yetim kalınca annesi tarafından Mekke'ye götürülmüş, güçlü hafızası ve gayreti sayesinde genç yaşta ilimde ilerlemiştir. İlk eğitimini Mekke'de almış, ardından Medine'ye giderek İmam Mâlik'ten el-Muvatta'ı ezberlemiş ve ondan derin fıkıh bilgisi edinmiştir. Daha sonra Yemen'de kamu görevinde bulunmuş, ancak siyasi bir entrikaya kurban giderek Halife Hârûnürreşid'in huzuruna çıkarılmış, burada Hanefî fakihi Şeybânî ile tanışmıştır.

Şakîk-ı Belhî: Belh'te doğmuş, zengin bir tüccarken bir putperestle yaptığı konuşma sonucu dünyayı terk edip zühd hayatına yönelmiştir.

Şehâbeddin es-Sühreverdî (1145-1234): İran'ın Sühreverd şehrinde doğmuş, önemli bir mutasavvîf, Şâfiî fakihi ve tasavvuf lideridir.

Ubeyd bin Abir: Esere göre Mekke'de ilk hikâye anlatan kimsedir.

Ukkâşe b. Mihsan: Benî Esed kabilesine mensup, cesaretiyle tanınan bir sahâbidir.

Vakîdî ibni Abdullah: Vâkıdî (ö. 823), 130/747 yılında Medine'de doğmuş önemli bir İslam tarihçisidir. Eslem kabilesine nisbetle "Eslemî", doğum yerine nispetle "Medenî", dedesinin adıyla "Vâkıdî" olarak tanınmıştır.

Vâsıtî: (ö. 932 sonrası) Horasan'ın Fergana bölgesindendir ve birçok yer dolaştıktan sonra Merv'e yerleşerek burada vefat etti.

Velîd b. Mugîre: Milâdî 530 civarında Mekke'de doğmuş, Kureyş'in en zengin ve saygın liderlerinden biridir.

Ya'lâ b. Ümeyye: Mekke'de doğmuş, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber döneminde Yemen'de yöneticilik yapmış, Hz. Ebû Bekir döneminde ridde savaşlarına katılmış, Hz. Ömer ve Osman dönemlerinde Yemen valiliği yapmıştır.

Yâfes (Yefet/Yâfis): Hz. Nûh'un üç oğlundan biridir ve birçok geleneğe göre Türkler, Rumlar, Ye'cûc-Me'cûc gibi milletlerin atası sayılır. Tevrat'a göre Gomer, Magog, Yavan gibi yedi oğlu vardır; soyunun Anadolu, Avrupa ve kuzey Akdeniz'e yayıldığı belirtilir. Kur'an'da ismi geçmez, ancak İslamî tefsirlerde Hâm, Sâm ve Yâfes'in Nûh'un soyunu temsil ettiği, Yâfes'in ise krallık ve yiğitlik ile anıldığı ifade edilir. Yunan mitolojisindeki Japetus ile de özdeşleştirilen Yâfes'in adı, "genişlik" ya da "güzellik" anlamlarına bağlanır.

Yahyâ b. Maîn (775-848): Hadis ilminde cerh ve ta'dil (râvi değerlendirmesi) alanının öncüsü olan büyük bir muhaddistir.

Ye'cûc ve Me'cûc: Kur'an'da ve hadislerde kıyamet alâmetlerinden biri olarak anılan, tarihi ve eskatolojik yönleriyle dikkat çeken kavim ya da kavimlerdir. Kelimelerin kökeni tartışmalı olup bazı dilciler Arapça olduğunu, bazıları ise İbrânîce, Ârâmîce, Yunanca veya Türkçe gibi dillerden geldiğini öne sürer. Tevrat'taki Gog ve Magog kavramlarıyla ilişkilendirilir.

Yezdirced: Sasânî İmparatorluğu'nun son hükümdarıdır ve 632 yılında çocuk yaşta tahta çıkmıştır. Saltanatı döneminde İran, hem iç karışıklıklarla hem de Müslüman Arapların saldırılarıyla büyük bir çöküş sürecine girmiştir.

Zeyd b. Hârîse: Bi'setten yaklaşık 35 yıl önce doğmuş, Yemen asıllı Kelb kabilesindendir. Küçük yaşta köle olarak Mekke'ye getirilmiş, Hz. Hatice aracılığıyla Hz. Peygamber'e hediye edilmiştir. Peygamberimiz onu âzat edip evlât edinmiş, ancak evlâtlıkların öz babalarıyla anılması gerektiğine dair âyet nazil olduktan sonra Zeyd, yeniden "Zeyd b. Hârîse" olarak anılmıştır.

Hem Biblioth que Nationale nüshasında hem de Köprülü Kütüphanesi nüshasında ismi geçen şahıslar:

Cabir bin Abdullah: Eb  Abdill h C bir b. Abdill h b. Amr b. Har m el-Ens r . En çok hadis rivayet eden sah bilerden biri. C bir b. Abdullah, Medineli sah bidir; birçok gazveye katılmış, 1500'den fazla hadis rivayet etmiştir. Hz. Peygamber'e çok yakın olmuş, 78 (697) yılında Medine'de vefat etmiştir.

C l n s (Galen): Mil d  2. yüzyılda ya amı , Batı Anadolu'daki Bergama'da do mu  ve Roma'da hekimlik yapmış önemli bir tıp ve felsefe  limidir.

Cem (Cem it): Cem (veya Cem  d), İran mitolojisinde Pi d diy n s l lesinin b y k hükümdarlarından biridir. İnsanları ilk kez sınıflara ayırmı , sanat, tıp ve m sikiyi başlatmıştır. Güneşin Koç burcuna girdiği 21 Mart'ta tahta oturduğu kabul edilerek bu gün "Nevruz" olarak bayram il n edilmiştir.

C neydi Ba dad : Eb 'l-Kasım Cüneyd b. Muhammed el-Hazz z el-Kav r r  ( .297/909). Tasavvufun kurucu öncülerinden olan Cüneyd-i Ba d d , Bağdat'ta doğup ya amı , hem  er'  ilimlerde derinle mi  hem de tasavvufun ruh  tecrübelerini sistemle tirmi tir.

Eb  Bekir: Fil Vakası'ndan sonra Mekke'de doğdu. Asıl adı Abdullah'tır, "Sıdd k" ve "At k" lakaplarıyla tanınır. Hz. Peygamber'in en yakın dostu ve hicrette mağara arkada ıdır. Peygamber'in vefatından sonra ilk halife seçilmiştir.

Eb  Han fe (699–767):  sl m hukuk düşüncesinin kurucularından olup Hanef  mezhebinin imamıdır. Asıl adı Nu'm n b. S bit'tir. K fe'de do mu , Fars asıllı bir aileye mensup olup tüccar bir çevrede yetişmiştir. Genç yaşta kel m ve f k h ilimleriyle meşgul olmuş, özellikle re'y ekolünün önde gelenlerinden Hamm d b. Eb  Süleyman'ın   rencisi olmuştur.

Eb  T lib (535–620): Hz. Peygamber'in amcası, koruyucusu ve küçük ya larından itibaren himayecisidir. Aynı zamanda   irleriyle de tanınmış, özellikle Hz. Peygamber'i savunduğu "L miyye" kasidesi meşhurdur.

Eb 'l-Hasan Harak n  (963–1033): Horasanlı b y k s f  ve mutasavvıftır. İran'ın Bist m yakınlarındaki Harak n köyünde do mu , B yez d-i Bist m 'nin m nev  terbiyesiyle yeti ti ine inanılmıştır.

Efrasiyab: Turan hükümdarı Alper Tunga'nın Şehname'deki diğer adı. Firdevsi'nin Şehname adlı eserindeki anlatıma göre İranlıların karşısında yer alır ve ölüm meleğinden kaçmak için yeraltında yaptırdığı bin sütunlu sarayına sığınır. Öylesine büyük ve görkemli bir saraydır ki içerisinde kendi güneşi ve ayı bile vardır, ancak bütün kudretine rağmen Efrasiyab, ölüm meleğiyle yaptığı mücadeleyi kaybeder.

Enes b. Mâlik (612-711): Medineli Hazrec kabilesinden olup henüz çocukken Hz. Peygamber'in hizmetine girerek on yıl boyunca ona hizmet etmiş, bu sebeple "Hâdimü'n-Nebî" (Peygamber'in hizmetkârı) lakabıyla tanınmıştır.

Fahreddin er-Râzî (1149-1210): Büyük Selçuklu Devleti döneminde Rey'de doğmuş, İslam düşünce tarihinde kelâm, tefsir ve felsefe alanlarındaki etkili çalışmalarıyla tanınmış çok yönlü bir âlimdir.

Gazali (ö. 505/1111): Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvîf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü.

Hallâc-ı Mansûr (ö. 922): Asıl adı Hüseyin b. Mansûr olan Hallâc-ı Mansûr, 858 yılında İran'ın Fars bölgesindeki Tûr'da doğmuş, tasavvuf tarihinde derin izler bırakmış mutasavvîf ve şairdir.

Hasan-ı Basrî: 642 yılında Medine'de doğmuş, Basra'da yetişmiş önemli tâbiilerden biridir. Vaazları, zühdü, hikmetli sözleri ve Allah korkusuyla tanınır.

Hız. Âdem: İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle ebû'l-beşer, Kur'an-ı Kerim'de (bk. Âl-i İmrân 3/33) Allah'ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış olduğundan safiyyullah unvanlarıyla da anılmaktadır.

Hız. Hasan: Hız. Ali'nin, Hız. Fatıma'dan doğan büyük oğlu. Hız. Muhammed'in en çok sevdiği torunlarından, Hulefâ-i Raşidîn'in beşincisi kabul edilir.

Hız. İbrahim: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da ortaklaşa kabul edilen büyük bir peygamberdir. Tevrat'ta "milletlerin babası" anlamında Abraham olarak anılır; Kur'an'da ise tevhid inancının savunucusu, Allah'ın dostu ve müminlerin önderidir.

Hız. İdris: Kur'an'da iki yerde adı geçen Hız. İdrîs (Meryem 19/56-57, Enbiyâ 21/85-86), sadık ve sabırlı bir peygamber olarak tanıtılır, "yüce bir makama yükseltilmiştir." Hadislerde Mirâç Gecesi Hız. Peygamber'in onu dördüncü kat semada gördüğü bildirilir.

Hız. İsa: Hız. İsâ, Kur'an'a göre babasız doğmuş, Allah'ın kelimesi ve ruhu olan, İsrailoğulları'na gönderilmiş büyük bir peygamberdir.

Hız. İsmâil: Hız. İbrâhim'in Hâcer'den olan ilk oğludur. İsminin kökeni İbrânice olup "Tanrı işitir" anlamına gelir. Tevrat'a göre İsmâil 13 yaşında sünnet olmuş, 14 yaşındayken İshak doğmuş, ardından annesiyle birlikte çöle gönderilmiştir. Kur'an'da adı 12 yerde geçer; sabırlı, sözüne sadık, peygamber ve resul olarak tanıtılır.

Hız. Muhammed: Hız. Muhammed. Son peygamber. Pek çok övülmüş anlamında bir isim olup ilk olarak Hız. Muhammed'e verilmiştir.

Hız. Nuh: Hız. Nûh, hem Yahudi-Hristiyan hem de İslâmî gelenekte önemli bir peygamberdir. Tevrat'a göre tufandan önce 500 yıl yaşayıp üç oğlu (Sâm, Hâm, Yâfes) oldu ve Tanrı'nın emriyle büyük bir gemi inşa ederek ailesini ve hayvanları tufandan kurtardı.

Hız. Ömer: Fil Vakasından sonra Mekke'de doğmuş, başlangıçta İslam'a karşı sert bir tutum sergilemiş, ancak hicretten önce Müslüman olmuştur. Müslüman oluşu, İslam toplumunun güçlenmesinde dönüm noktası olmuştur. Hız. Ebû Bekir'in vefatından sonra halife olmuş, güçlü yönetim anlayışıyla İslam devletini kurumsallaştırmış ve genişletmiştir.

Hız. Süleyman: Hız. Süleyman, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da hem hükümdar hem peygamber olarak kabul edilen önemli bir şahsiyettir. Babası Hız. Dâvûd'un yerine İsrailoğullarına kral olmuş, bilgelik, adalet ve zenginliğiyle tanınmıştır.

Hız. Şit: Hız. Âdem'in Hâbil'in ölümünden sonra doğan oğludur ve "Tanrı'nın bağışı" anlamına gelen ismiyle anılır. Yahudi, Hristiyan ve İslâmî kaynaklarda yer alan bilgilere göre Şit, babasına benzeyen, faziletli ve seçkin bir evlattır. Yahudi-Hristiyan gelenekte ilâhî soyun temsilcisi sayılırken, İslâmî rivayetlerde peygamber olduğu, kendisine sayfalar indirildiği, Kâbe'yi yeniden inşa ettiği ve insanlığın onun soyundan türediği belirtilir.

Hız. Ya'kûb: Kur'an-ı Kerim'de adı geçen peygamberlerdendir. Yusuf Aleyhisselâm'ın babası ve İshak Aleyhisselâm'ın oğludur. Bir adı da İsrail olduğundan bu sülaleden gelenlere İsrail oğulları manasına, Benî İsrail denilmektedir. Büyük oğlunun adı Yehud olduğundan sonradan bunlara Yahudi denilmiştir.

Hız. Yahya: Hız. Yahyâ, İslâm kaynaklarında Zekerîyyâ Peygamber'in oğlu ve Hız. Meryem'in teyzesinin oğlu olarak tanınır.

İbrahim Havvas: Sâmerâ veya Bağdat'ta doğmuş, dönemin önemli sûfilerinden Hayr en-Nessâc'la tanışarak tasavvufa yönelmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc-ı Mansûr gibi sûfilerle görüşmüş, Mekke, Medine, Kûfe ve Dîmaşk gibi yerleri dolaşmış, hayatının büyük kısmını geçirdiği Rey'de vefat etmiştir.

Kabil: Tevrat'ın Yaratılış Kitabı'nda geçen, Âdem ile Havva'nın ilk oğludur ve kardeşi Hâbil'i kıskanarak öldürmesiyle tanınır.

Muhyî'd-dînü'l-'Arabî: 1165 yılında Endülüs'te doğdu. İsmi, Ebû Bekir Muhammed bin Ali olup, İbn-i Arabî ve Şeyh-i Ekber diye meşhur olmuştur, ailesi meşhur Tayy kabilesine mensuptur. 1240 senesinde Şam'da vefat etti.

Necmeddîn-i Kübrâ: Hârizmlî büyük mutasavvıf ve Kübrevîyye tarikatının kurucusudur. 12. yüzyıl ortalarında Hive'de doğmuş, iyi bir dinî ve hadis eğitimi almıştır. Tasavvufa yönelerek İsmâil el-Kasrî ve Ammâr Yâsir gibi şeyhlere intisap etmiştir.

Nemrut: Yahudi ve İslâmî geleneklerde güçlü ve zalim bir hükümdar olarak anılan, tarihî ve mitolojik yönleri iç içe geçmiş bir figürdür.

Râbia el-Adevîyye: 801 senesinde Basra'da doğmuştur. Bütün hayatını dine hizmet için vakfetmiştir. Talebe okutmuş meşhur bir veliyedir. 801 senesinde Basra'da vefat etmiştir.

Serî es-Sakatî (ö. 253/867): Bağdat'ta doğmuş ve tasavvuf tarihinde derin etkiler bırakmış önemli sûfilerden biridir.

Zünnun-ı Mısırî (772-859): Mısır doğumlu önemli bir sûfidir. Gerçek adı Sevbân'dır; "Zünnûn" lakabı bir menkıbeden gelir. Tasavvuf tarihinde "marifet", "hâl", "makam", "semâ" gibi kavramları ilk açıklayanlardandır.

Köprülü nüshasında ismi geçen ancak Bibliothèque Nationale nüshasında ismi geçmeyen şahıs sayısı 36 dır. Bibliothèque Nationale nüshasında ismi geçen ancak Köprülü Kütüphanesi nüshasında ismi geçmeyen şahıs sayısı 109 dur. Hem Bibliothèque Nationale nüshasında hem de Köprülü Kütüphanesi nüshasında ismi geçen şahıs sayısı 35 tir. Hızır bin Yakub tarafından hicrî 809 / miladî 1406'da telif ettiği eserin Köprülü nüshası ise Pir Muhammed bin Musluhiddin tarafından hicrî 855 / miladî 1452'de istinsah edilmiştir. Eserin telifi ile istinsahı arasında 46 yıl gibi kısa bir zaman olmasına karşın eserin ana hatlarında çok fazla bir farklılık olmamasına rağmen eserde ismi geçen şahıs kadrosundaki uyumsuzluk kayda değer bir çelişki gibi görünmektedir.

Kaynaklar

- Ayverdi, İ. (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Çağbayır, Y.(2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- Direkci, B. (2010). *Cevâhirü'l-Me'ânî (Giriş - Dil Özellikleri - Metin - Dizin)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Direkci, B. (2010). Hızır Bin Yakub'un Cevâhirü'l-Me'ânî adlı eseri üzerine bir değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28.
- Direkci, B. (2019). Değerler eğitimi bağlamında Hızır Bin Yakub'un Cevâhirü'l-Me'ânî adlı eserinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi -Selçuk University Journal of Studies in Turcology*, 45, 179-192.
- Direkci, B. (2025). *Hızır bin Yakup el-Hatib aziz ve görklü adların şerhi*. İstanbul: Büyüyenay Yay.
- Hızır bin Yakub (1406). *Cevâhirü'l-Me'ânî*, Bibliothèque Nationale, E. Blochet, Supp.499., Köprülü Kütüphanesi, Kayıt Nu.: 153.; Süleymaniye Kütüphanesi Birinci Serez, Kayıt Nu.: 1526/1.; Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı Kayıt Nu.: 1854/1.; Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, Kayıt Nu.: 1380/1.; Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi, Kayıt Nu.: 1854/1.; Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa, Kayıt Nu.: 2807/2.; Milli Kütüphane-1 Kayıt Nu.: 06 Mil. Yz. FB 381.; Milli Kütüphane-2: Kayıt Nu.: 06 MK Yz. A 8394.; Millet Kütüphanesi Ali Emiri, Kayıt Nu.: Şeriyte, 533.; Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Kayıt Nu.: ASL 237, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Kayıt Nu.: 37 Hk 2384/1.
- Köprülü, M. F. (2003). *Türk edebiyat tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Levent, A. S. (1972). Dini edebiyatımızın başlıca ürünleri. *TDAY-Belleten*, 1972, 35-80.
- MEGSB (ty.). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Basımevi.
- Parlatır, İ.(2006). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Şemsettin, S. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul.
- Topaloğlu, B.(1995). *Esmâ-i Hüsnâ*, DİA, İstanbul C XI, 404-418.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Yazım kılavuzu*, (24. Baskı). Ankara: TDK Yay.
- Türkiye Diyanet Vakfı. (1988-2007). *İslam ansiklopedisi*. İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Büyük Osmanlı tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Genel ağıdaki sözlükler:*
 islamansiklopedisi.org.tr
 kuranmeali.com
 lugatim.com
 osmanlicasozlukler.com
 otukensozluk.com
 sozluk.gov.tr

AD BİLİM ARAŞTIRMALARINDA SOSYAL OLAYLAR: PİLAV ÖRNEĞİ SOCIAL EVENTS IN ONOMASTICS RESEARCH: THE PILAF EXAMPLE

Songül ERDOĞAN¹

Özet

İsimler varlıkları, durumları, kavramları karşılamanın ötesinde milletlerin kültürel kodlarının dile yansımış şekilleridir. Milletlerin kültürel belleğinde yer alan unsurlar diline de yansır. Kültürel belleğin en iyi yansıtıldığı sözcük türlerinden biri de isimlerdir. Gelişen teknolojiye bağlı olarak iletişim kaynakları çok hızlı ve çeşitli hâle gelmiştir. Bu gelişme kültürlerin de etkileşimini hızlandırmıştır. Bu etkileşimin en çok hissedildiği alanlardan bir de gastronomidir. Dünya mutfakları turizm sektörüne bağlı olarak belirli bölgelerde kendine yer bulsa da geçiş dönemi ve özel günlerde geleneksel mutfakların tercih edildiği bilinmektedir. Türk kültüründe geleneksel kutlamalarda ve geçiş dönemlerinde en çok ikram edilen yemeklerden biri de pilavdır. Türklerin uzun yıllardır pirinci ve diğer hububatları kullanmaları Türkçede pilavla ilgili bir kavram alanı oluşturmuştur. Farklı bölgelerde farklı adlarla tanınan pilavlar bölgesel kültürü dilde kavram hâline dönüştürmüştür. Bu çalışmada pilav örneğinden yola çıkılarak ad bilimsel bir çalışmada nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Çalışmada bazı pilavların adlandırılırken pilav kelimesinin kullanılmadığı bazı kavramlarda ise pilav olmamasına rağmen adında pilav olan kelime grupları tespit edilmiştir. Ayrıca geçiş dönemlerinde ve kültürel etkinliklerde çok çeşitli pilavlar olmasına rağmen bu pilav adlarının Derleme Sözlüğü, Güncel Türkçe Sözlük ve Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü'nde olmadığı görülmüştür. Aynı pilavın aynı yörede birden fazla adla bilinmesi de ad bilimsel çalışmaların çok yönlü yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Pilav gibi daha birçok konuda araştırmaların derinleştirilerek mevcut adların öncelikle kayıt altına alınması gerekir. Pilav adları örneğinden yola çıkılarak ad bilimsel çalışmalarda sözcüğün görünen anlamının dışında sosyal olaylara da dikkat edilmesi gerektiği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Pilav, ad bilim, sosyal olaylar, dil, kültür.

Abstract

Names are more than just labels for entities, states, or concepts; they are reflections of a nation's cultural codes in language. Elements embedded in a nation's cultural memory are also reflected in its language. One of the word types that best reflects cultural memory is names. Communication channels have become extremely fast and diverse with the advancement of technology. This development has also accelerated the interaction between cultures. One of the areas where this interaction is most felt is gastronomy. Although world cuisine has found its place in certain regions due to the tourism sector, it is known that traditional cuisine is preferred during transitional periods and on special days. In Turkish culture, one of the most frequently served dishes during traditional celebrations and transitional periods is pilaf. The 'Turks' long-standing use of pilaf and other grains has

¹ Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. songultanboga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5355-9399

created a conceptual field related to pilaf in Turkish. Pilafs, known by different names in different regions, have transformed regional culture into a linguistic concept. This study focuses on what needs to be considered in a scientific study of names, using the example of pilaf. The study identified some pilaf names that do not use the word pilaf, and some concepts that do not contain pilaf but have the word pilaf in their name. Furthermore, despite the existence of a wide variety of pilafs during transitional periods and cultural events, it was observed that these pilaf names are not included in the Compilation Dictionary, the Contemporary Turkish Dictionary, or the Annotated Dictionary of Food and Kitchen Terms. The fact that the same pilaf is known by more than one name in the same region also highlights the need for multidisciplinary onomastic studies. Research on many topics, such as pilaf, needs to be deepened, and existing names must first be recorded. Based on the example of pilaf names, it can be said that in onomastic studies, attention should be paid not only to the apparent meaning of the word but also to social events.

Key words: Pilaf, onomastics, social events, language, culture.

Giriş

İnsan, oluşum sürecinin ilk aşamasından itibaren beslenmeye ihtiyaç duyan bir varlıktır. Doğmadan önce ve doğumdan bir süre sonra anne üzerinden beslenirken belirli bir süre sonra kendi imkânları doğrultusunda bu ihtiyacını giderir. Beslenme hayatta kalabilmek için zorunlu bir ihtiyaç olmasına rağmen insanın yaşadığı ortamdan etkilenerek zaman içerisinde sosyal kültür ortamının bir parçası hâline dönüşür. Kişinin yaşadığı yer, iklim, dini inançlar, maddi kaynaklar, farklı kültürlerle olan teması ve daha birçok şey beslenme kültürü üzerinde etkili olur.

Türk beslenme ve mutfak kültürü tarihi bir geçmişe sahiptir. Bu tarihi süreç içerisinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, doğuda Çin, kuzeyde Rus, güneyde İslamiyet etkisi ile yoğunlaşan Arap, batıda Yunan kültürü ile olan teması mutfak ve beslenme kültürü üzerinde oldukça etkili olmuştur. Anadolu coğrafyası, bir yandan Orta Asya'dan beri süregelen birikimi kucaklarken bir yandan da yıllarca ev sahipliği yaptığı birçok medeniyetin izlerini mutfak kültüründe harmanlamış bir bölgedir. 1923 yılında Lozan Anlaşması ile Anadolu'daki Rumlarla Balkanlardaki Türklerin değişmesini de öngören yasa ile bu kültürel zenginliğe Balkan kültürü de eklenmiştir.

Mutfak kültüründe kahvaltılık, çorba, yemek, pilav, tatlı, atıştırmalık vb. birçok tür vardır. Bunlar içerisinde pratik olarak hazırlanması ve malzeme açısından zenginleştirildiğinde hem ana yemek hem de ek bir besin olarak tüketilmesi sebebiyle en çok tercih edilenlerden birisi pilavdır. Pilavın pratik olması Osmanlı saraylarında da tercih sebebi olmasını sağlamıştır. Yiğit, "Sarayın doğal konuklarına çıkarılan yemekler arasında lahana çorbası, yoğurtlu ve ıspanaklı borani, yoğurtlu pazı, yoğurtlu tutmaç, baş ve paça, yumurtalı lapa, pekmezli yoğurt tatlısı ve baklava sayılabilir. Vakitsiz gelen konuklara imaretlerde çıkan standart bir münüde ise pilav, yahni ve ekmek bulunur." Diye ifade eder (2016: 15-16). Bu durumda ekmek, et ve pilavın Türk beslenme kültüründe günümüzdeki fastfood kültürünün atası olduğu düşünülebilir.

Pilav; pirinç, bulgur, şehriye, kuskus vb. tahıl türlerinin birçoğu ile hazırlanabilen bir yiyecek türüdür. Türkler bu tahılların bir kısmını kendileri üretirken bir kısmını da Çin'den vergi olarak almışlardır. Çin'den alınan darı ve pirinç çeşitli şekillerde işlenmiş ve sevilerek

tüketilmiştir. Orta Asya'nın güneyinde Çin'e yakın Kuça, Kaşgar, Hotan, Kuzey Pamir gibi bölgelerde eski dönemlerden beri ekimi yapılan pirince, Türklerin XI. yüzyılda "tuturgan" demişler (Gürsoy, 2004: 77; Ercilasun vd. 2014: 905) ve mutfaklarında çeşitli şekillerde sıkça kullanmışlardır. Tatlı ve tuzlu birçok yemek türünde kullanılan pirinç, bu dönemde içerisine şeker atılarak pişirilip, soğuk suya konularak veya içerisine buz eklenerek günümüzde sütlaca benzer bir çeşit tatlı şeklinde de tüketilmiştir (Genç, 1981: 61). Pilavın ana malzemesi olarak kullanılan bulgur da birçok medeniyet tarafından kullanılmıştır. Türkçe kökenli olan bulgur, küçük fonetik farklılıklarla anlam kaybına uğramadan birçok dile geçmiştir. Farsçada "bulgur, purgul, burgul, belgür", Arapçada "bulgür, bürgöl, bargöl", Rusçada bulgur, burgul", Ermenicede "bulgur", Macarcada bongor buza, bongor kása", Romencede "bulgür", Bulgarcada "bulgur, balgür, buğur, burgul", Sırpçada "büngur, bulgur", Arnavutçada "bullgür", Makedoncada "bolgur, bungur, bulgur", Yunancada "bulguri, purkürin, pligüri, bliğüri", İngilizcede "bulgur, bulghur" şeklinde kullanılmaktadır (Karaağaç, 2008: 138). Özellikle Osmanlı Devleti'nin toprakları sınırlarında kalmış veya onun ilişki hâlinde olduğu toplumlarda bulgur kelimesinin daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Pilav, atasözlerine ve deyimlere de yansımış bir kültür unsurudur. "*Pilavdan dönenenin kaşığı kırılın; pilav yiyen kaşığını yanında taşır; lafla pilav pişirilse deniz kadar yağı benden; Dervişe Bağdat'ta pilav var demişler, yalan değilse irak değil demiş; temcid pilavı gibi ısıtıp ısıtıp önüne sürmek; pilav gibi; düğün pilavıyla dost ağırlamak; ata arpa yiğide pilav*" bunlardan bazılarıdır (<https://sozluk.gov.tr/31.07.2025>). Türk dünyasının farklı ülkelerinde ve farklı milletlerde de pilavın atasözleri ve deyimlere yansıdığı görülmektedir. Çin atasözünde "*Gelin ne kadar hamarat olsa da pirinç yoksa pilav yapamaz.*", Tatar atasözlerinde, "*Korı süzden pilav bulmas, döğisi-mayı bulmas bulmas bulmas* (Kuru sözden pilav olmaz, pirinci yağı olmaz), *Laf bilen pilav pişmes* (Lafla pilav pişmez)." şeklinde örneklerine rastlanmaktadır.

Pilav divan şairlerinin şiirlerine de yansımış bir yiyecektir. 16. yüzyıl şairlerinden Ravzî'nin pilav redifli kasidesi pilav üzerine yazılmış en güzel şiirlerdendir:

Kanda gitdün ey gıdâ-yı rûhum ey cânım pilâv

Haste-i cû'um gel ey dermân-ı cev'ânım pilâv

Kaldum aç u zâr u muhtâc u zebûn u bî-nevâ

Pây-mâl-i leşker-i cû' itme sultânım pilâv (Sarıkaya, 2019: 326)

Pilav, bir yiyecek olmasının yanında zarif bir haberleşme aracı olarak da kullanılmıştır. Anadolu'nun birçok yöresinde evlenme isteği olan gençlerin pilava kaşık dikmesi veya pilavı çatalla yemesi bilinen bir ileti biçimidir (Çelepi, 2017: 279). Pilava kaşığı diken genç kaşığı diktikten sonra sofradan kalkar. Bu tutum üzerine aile oğlu için uygun gelin adayı aramaya başlar.

Diğer yemeklere göre daha hızlı hazırlanan pilav geçiş dönemleri yemek kültürü açısından da önem arz eder. Doğum, sünnet, evlenme ve ölüm sürecinde genellikle etli veya nohutlu olarak ikram edilmektedir. "*Düğün düğün hoş düğün, pilavı yok boş düğün*" ifadesi özellikle düğün aşamasında pilavın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Üçer ve Pekşen, 2001: 102). Pilavın düğünlerde ve toplu yemeklerde sıkça ikram edilmesine bağlı olarak "*düğün pilavı, mevlit pilavı, hayır pilavı, düğün pilavcısı*" gibi kavramlar da ortaya

çıkıştır. Konya yöresinde bin kişiden fazla davetlinin olduğu düğün, kutlama vb. günlerde yapılan yemek menüsüne ise “*pilav dökümü, pilav dökme*” gibi adlar verilmiş, böylece pilav özel anlamının dışında yemek menüsünün genel adı olmuştur (Halıcı, 2005: 46). Afyon yöresinde menüde bulunan yemeklerde birtakım farklılıklar görülse de ikram edilen genel yemek menüsü “*pilav takımı*” olarak adlandırılmaktadır (Sezgin ve Işın, 2021: 93). Bunların dışında yağmur duası ve yöresel şenliklerde de sıkça ikram edilen bir yiyecektir. Pilavın toplu yemeklerde sıkça tercih edilmesi sebebiyle günümüz popüler kültüründe pilavla ilgili markalaşmalar da göze çarpmaktadır. “pilavcım”, “o pilav”, “pilav İstanbul” bunlardan bazılarıdır.

Kültürel hayattaki her uygulama dilde mutlaka dile yansır. Pilav sadece beslenme ve yemek kültürü açısından değil dildeki söz varlığı açısından da önem arz eder. Turgut Deniz, Türkiye sahası ağızlarında 232 pilav adı tespit etmiştir (2025: 368). Bu söz varlığı oluşturan adlandırmaların hangi yolla yapıldığı, tarihsel gelişimi, dil ve adların dil kültür sorunları da ad bilim çalışmalarının konusunu oluşturmaktadır. Pilavda kullanılan malzeme, pilavın rengi, pilavın ait olduğu yer, pilavın tadı, kokusu, tüketildiği zaman ve yer gibi birçok özelliği dikkate alınarak pilavlarla ilgili bir sınıflandırma yapılabilir. Fakat bu sınıflandırmayı yaparken pilavda kullanılan kelimelerin ilk anlamları doğrultusunda yapılacak bir sınıflandırma her zaman doğru sonuca ulaştırmayabilir. Bazı pilavların belirli bir sosyal olaya bağlı olarak yapılması sebebiyle ad bilimsel sınıflandırma yapılırken sosyal yapının göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu bağlamda Türk kültüründe önemli yer tutan bazı pilavlar ve adları şu şekilde değerlendirilebilir:

Dede Pilavı

Dede pilavı “Dede” adı verilen genellikle yüksek bir tepe veya dağda kesilen kurban etleri ve köy halkından toplanan bulgurla yapılan bir pilavdır. Yağmur duası yapıldıktan sonra pilav dua için gelenlere ikram edilir. İsteyenler evlerine de götürebilir. Dualı olduğuna inanılan bir pilavdır. Dede pilavı, Niğde ili Hacıabdullah ve Bağlama kasabasında ritüel hâline gelmiştir. Dede pilavı başka bir ritüelle İstanbul’da da karşımıza çıkmaktadır. İstanbul ili Bağcılar İlçesi Mahmutbey mahallesinde “Türbe Dede Pilavı Günü” tertip edilmektedir. Her yıl Kasım ayının ikinci perşembe günü Selanik’ten mübadele ile gelen göçmenler ve göçmen dernekleri tarafından mübadele öncesindeki geleneklerini devam ettirmek için düzenlenmektedir. Dayanışa birliktelik amacıyla da düzenlenen etkinlikte dua edildikten sonra etli pilav dağıtılmaktadır.

Güncel Türkçe Sözlük’te “dede” kelimesi için dört anlam tanımlanmıştır. “1. *Torunu olan büyükbaba, büyükpeder*; 2. *Ata*; 3. *Mevlevi tarikatlarında çile doldurmuş olan dervişlere verilen unvan*; 4. *Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü*” (<https://sozluk.gov.tr/>) Niğde yöresi Hacıabdullah ve Bağlama kasabasında yapılan dede geleneğindeki dede kelimesi yukarıda yapılan dört tanımın hiçbirisi ile örtüşmemektedir. Bu bölgede “dede” kelimesi üzerlerinde yağmur duası yapılan yüksek tepelerin adıdır. Tepelerin üzerinde birkaç mezar da mevcuttur. Muhtemelen bu mezarlara hürmeten bu bölgeye “dede” adı verilmektedir. Bu sebeple ad bilimsel bir tasnifte “dede pilavı” akrabalık ilgisine bağlı bir adlandırma olarak değil yer adına bağlı olarak yapılan bir tasnifte yer alması gerekir. Bağcılar Belediyesi’nin düzenlediği “Türbe dede pilav günü” ise herhangi bir türbe etrafında yapılmamaktadır. Balkanlardan Türk kültürünün devamı olarak gelenek yaşatılmaktadır. Buradaki dede kelimesinin anlam ilgisi için pilav geleneğinin Balkanlardaki geçmişi hakkında net bir bilgi sahibi olmayı gerektirir.

Perde Pilavı (Perdeli Pilav)

Ciğer, çam fıstığı, piliç eti, badem ve çeşitli baharatlar kullanılarak yapılan, kullanılan malzemenin sembolik anlamlar taşıdığı düğün pilavıdır. Perde pilavı, Siirt ilinde geleneksel düğün pilavı olarak hazırlanmaktadır. Siirt ilinin coğrafi işaretli bir ürünü olmasına rağmen birçok bölgede görülen perde pilavı beyaz et ve siyah et gibi farklı et türleri ve baharatlar kullanılarak da hazırlanabilmektedir.

Güncel Türkçe Sözlük'te "perde" kelimesi için on tanım yer almaktadır. Bu tanımların dördü gerçek, biri mecaz, beşi de terim anlamı ile verilmiştir. Perde kelimesi gerçek anlamda "1. Görüşü, ışığı engellemek, bir şeyi gizlemek için pencereye veya bir açıklığın önüne gerilen örtü; gerelti, gergi, hicap 2. Üzerine bir cismin görüntüsü yansıtılan saydam olmayan yüzey 3. İki yeri birbirinden ayıran bölme 4. Seste pes perde" anlamları ile verilmiştir. "5. Doğruyu görmeye engel olan şey" şeklinde mecaz anlamda; "6. Kaz, ördek, martı gibi hayvanların parmaklarını birbirine bitıştiren zar. 7. Bir müzik parçasını oluşturan seslerden her birinin kalınlık veya incelik derecesi; 8. Bu ses derecelerini sağlamak için çalgılarda bulunup parmaklarla basılan yer; 9. Katarakt; 10. Bir sahne eserinin büyük bölümlerinin her biri" şeklinde terim anlamları ile tanımlanmıştır. Perde kelimesi tiyatro, tıp ve müzik terimi olarak tanımlanırken gastronomi terimi olarak yer almamaktadır. Ayrıca Türk Dil Kurumu terim sözlükleri içerisinde de bir gastronomi terimi olarak da yer almamaktadır. Bu bağlamda "Pilavın iç malzemesinin buharını kaybetmeden daha iyi pişmesini sağlamak amacıyla yufkadan daha kalın şekilde açılarak hazırlanan pilav kılıfı" şeklinde veya benzeri bir şekilde tanımlanması gerekir. Ad bilimsel olarak yapılan bir tasnifte bu anlama dikkat edilmesi gerekir.

Perde pilavı aynı zamanda sembolik anlamlar taşıyan bir pilavdır. Bu pilavda iki piliç gelinle damadı, pirinç bereketi, bademler torun sahibi olmayı, pilavın perdesi ise gelinin evinin sırrına sadık olması gerektiğini ifade eder (Halıcı, 2021: 124). "perde" kelimesi metaforik bir anlam yüklenerek "aile sırlarını koruyup saklayan bir kalkan" olarak metaforlaşmıştır. Ad bilimsel sınıflandırma yapıldığında perde pilavının gerçek ve terim anlamının dışında metaforik anlamının da göz ardı edilmemesi gerekir.

Gelinboğan Pilavı (Pıtpıt Pilavı)

İnce bulgurla yapılan kıymalı, salçalı bir pilav çeşididir. Malatya yöresinde bulgurun en ufağına "simit", "pıtpıt", "dügürcek" ya da "gelinboğan" adı verilir. Rivayete göre bir gün bir evin gelini simitten bir pilav pişirir. Gelinin pilavdan yemeyi çok arzular. Fakat gelinin aile büyüklerinden önce yemek yemesi hoş karşılanmadığı için bunu hızlıca özellikle kaynanası görmeden yapmak ister. Kaynanasına göstermeden dumanı tüten pilavı kaşık kaşık yemeye başlar. Fakat ağzı o kadar şiddetli yanar ki gözlerinden şırıl şırıl yaş akmaya başlar. Acele ile yutmak isterken lokma boğazında düğümlenir, nefesi kesilir, olduğu yere düşer. Bundan sonra bu pilavın adı gelinboğan pilavı olarak anılmaya başlanır (Doğan vd., 47). Gelinboğan pilavının diğer bir adı da ince bulgurdan yapılması sebebiyle küçültme anlamı katan "pıtpıt pilavı"dır.

Güncel Türkçe Sözlük'te "gelinboğan" sözcüğü "Bir tür ahlat" olarak tanımlanmıştır. Derleme Sözlüğü'nde ise "1. Hayvanların diz kapağı kemiği; 2. Pişmiş etin içinden çıkan sinir" anlamları ile yer almaktadır. "pıtpıt" sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te yer almazken Derleme Sözlüğü'nde "1. Tembel, beceriksiz 2. Patates (çocuk dilinde) 3. Mayalı hamurdan yapılıp sacda pişirilen ekmek 4. İnce, ufak bulgur 5. Pelte" anlamları ile tanımlanmıştır

(<https://sozluk.gov.tr/>) Gelinboğan pilavındaki “gelinboğan” sözcüğünün sözlükte yer alan anlamlarla herhangi bir ilgisi yoktur. Buradaki anlam pilavla ilgili bir halk anlatısından kaynaklanmaktadır. Pıtpıt kelimesi halk ağzında çok çeşitli anlamlarda kullanılırken yazı dilinde yansıma bir ses değerine sahip olup anlam çeşitliliği göstermemektedir.

Kız Pilavı

Niğde ili Koyunlu kasabasında kına geceleri için hazırlanan ciğerli bulgur pilavdır. Kız pilavı, yağda kavru lan ciğere bulgur, su ve tuz eklenmesi ile yapılan bir pilavdır. Bu pilav kız evinde pişirilir ve akşam namazından sonra kına için gelen misafirlere ikram edilir. Kız pilavı pişirilme şek linden çok ikram edilme şek liyle de dikkat çeken bir pilavdır. Kız pilavı ikram edilirken yere uzunca bir sofr a serilir. Bu sofranın etrafına gelinin arkadaşları ve yakınları oturur. Gelin sofranın ortasına oturur. Gelin için herhangi bir tabak hazırlanmaz. Gelin elinde bir kaşıkla herkesin tabağından birer kaşık pilav alarak onlardan kısmetini toplar (Bozkır Özdemir, 2024: 258-259).

“Kız pilavı” söz grubunun Güncel Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü ve Halıcı’nın hazırlamış oldu ğu Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü’nde tanımına yer verilmemiştir (2013). Bu terimin en çok kullanılan sözlüklerde yer almaması dil bilim, anlam bilim, ad bilim gibi dilin farklı alanlarında çalışmak isteyen araştırmacılar için bir veri kayıdır. Kız pilavı ve bu doğrultuda sosyal hayat içerisinde yer alan söz varlığının aktif sözlükler içerisinde yer alması önem arz eder.

Kürt Pilavı

Kırşehir yöresine özgü bir pilav olan Kürt pilavı üzerine bol tereyağlı sos dökülerek yapılan salçasız bir bulgur pilavıdır. Üzerine bolca haşlanmış et konularak servis edilen pilav yörede Kürt köyleri olarak bilinen köylerde yaygın olarak yapılması sebebiyle bu adla anılmaktadır. Pilav zaman içerisinde Kırşehir yöresinin genelinde yapılır hâle gelmiştir. Belirli bir etnik grubun yaygın olarak pişirmiş oldu ğu bu pilav zamanla tereyağlı beyaz bulgur pilavının bölgedeki genel adı olmuştur. Rivayete göre Kürt aşiretleri arasında herhangi bir küslük sonrası barış sağlanmışsa barışma yeme ği olarak Kürt pilavı yapılmaktadır. Kürt pilavı, Kırşehir yöresinde cenaze ve düğün yemeklerinin en temel yeme ğidir.

Güncel Türkçe Sözlük’te “Kürt” kelimesi “*Ön Asya’da yaşayan bir topluluk ve bu topluluktan olan kimse*” şeklinde tanımlanmıştır. Kürt pilavı ile ilgili herhangi bir tanıma yer verilmemiştir. Derleme Sözlüğü ve Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü’nde de Kürt pilavı ile ilgili herhangi bir kayıt yer almamaktadır.

Çiğdem Pilavı (Çiğdem Aşı)

Nevruz yemeklerinden biri olarak hazırlanır. Baharda çocuklar ellerinde çiğdem soğanları ile kapı kapı dolaşarak yağ, bulgur gibi pilavlık malzemeler toplarlar. Toplanan bu malzemeler içerisine çiğdem soğanları katılarak pilav hazırlanır. Bu pilav çocuklar tarafından tüketilir. Yozgat, Çorum, Sivas, Amasya, Kayseri’nin bazı bölgelerinde rastladığımız çiğdem gezmesi ve çiğdem pilavı Nevruz bayramının kültürel yansımalarıdır. Günümüzde unutulmaya yüz tutmuş geleneklerden bir olan çiğdem gezmesi ve o gün için hazırlanan çiğdem pilavı (çiğdem aşısı) gelene ği somut olmayan kültürel mirasın korunması açısından da önem arz eder.

Güncel Türkçe Sözlük'te "Çiğdem" kelimesi "*Zambakgillerden türlü renklerde çiçek açan, çok yıllık, yumrulu bir kır bitkisi, mahmur çiçeği*" şeklinde tanımlanırken Çiğdem pilavı ve çiğdem aşısı ile ilgili herhangi bir tanıma yer verilmemiştir. Derleme Sözlüğü ve Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü'nde de "çiğdem aşısı" ve "çiğdem pilavı" madde başı olarak yer almamaktadır. Ad bilimsel bir tasnife göre adını bitki adından almış olsa da anlam bilim açısından değerlendirildiğinde kültürel bir etkinliği de çağrıştırmaktadır.

Baca Pilavı

Sivas yöresinde baharın ilk günlerinde çocukların evin bacasında yaptıkları pilavdır (Kesten, 2013: 92). Baca pilavına Sivas yöresinde çiğdem bitkisi katılarak hazırlandığı için çiğdem pilavı da denilmektedir. "baca" kelimesi Sivas yöresinde "toprak dam" anlamında kullanılmaktadır. "damdan dama gezmek" anlamında "baca baca gezmek" şeklinde deyim anlamı ile de kullanılmaktadır.

Güncel Türkçe Sözlük'te "baca" kelimesi "*1. Dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol 2. Su yolu, lağım, maden ocağı vb. yer altı yapılarının hava deliği 3. Çatı penceresi*" şeklinde üç farklı şekilde tanımlanmıştır. Derleme Sözlüğü ve Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü'nde de "baca pilavı" madde başı olarak yer almamaktadır. Derleme Sözlüğü'nde "baca" kelimesi "*1. Lamba 2. Lamba şişesi 3. Ocak 4. Pencere, tavan penceresi, dumanın çıkması ve evin ışık alması için toprak damlarda açılan delik 5. Pencerenin içeriye doğru uzanan enli pervazı, pencere içi 6. Kapaksız dolap 7. Toprak dam, evin üstü 8. Çorap lastiği yerine kullanılan bağ ip 9. Tren 10. İyi cins ahlat 11. Ocak*" anlamları ile verilmiştir (<https://sozluk.gov.tr/>). Baca pilavı ile ilgili yapılacak olan bir ad bilimsel tasnifte sözcüğün yöresine, sözcüğün kültürel boyutuna ve anlamlarına dikkat edilmesi gerekir.

Divriği Pilavı (Ak Pilav, Uyuyan Pilav, Alatl Pilav)

Divriği pilavı bayramlarda, düğünlerde ve özel günlerde yapılan içerisine nohut, et, kuru üzüm konularak yapılan pirinçli bir pilav türüdür (Üçer ve Pekşan, 2001: 66). Pirinçle yapılması sebebiyle ak pilav, bir süre dinlendirilerek ikram edilmesi sebebiyle uyuyan pilav, içerisine konulan etten dolayı atlatlı pilav (ala+etli) olarak da bilinmektedir.

Divriği pilavını yörede karşılayan dört farklı kavram bulunmaktadır. Bu kavramların hiçbirisi Güncel Türkçe Sözlük ve Derleme Sözlüğü'nde kayıtlı değildir. Bir varlığın karşılayan birden çok karşılığın bulunması Türkçenin kavramlara karşılık bulmak açısından çok zengin bir dil olduğunun da göstergesidir. Ad bilimsel tasniflerde bunlardan hangilerinin tasnife tabii tutulacağı önem taşır.

Tan Pilavı

Tan pilavı, Kırşehir yöresinde kına gecesinden sonra eğlenmek için erkek tarafına giden kız evinin gençlerine ikram edilen bol acılı bulgur pilavıdır (Erdoğan, 2024: 89). Tan pilavı neredeyse sabaha yakın bir zaman diliminde ikram edildiği için bu şekilde adlandırılmıştır. Pilav, alkol tüketen kişilerin daha kısa sürede kendine gelmesi için bol acılı olarak hazırlanmaktadır. Tan pilavı ile ilgili olarak Güncel Türkçe Sözlük ve Derleme Sözlüğü'nde herhangi bir kayıt yoktur.

Ahi Pilavı:

Domates, patlıcan, biberle yapılan salçalı bulgur pilavıdır (Erdoğan, 2020: 50). Günümüzde Kırşehir yöresinde Ahilik kutlamalarında Ahi pilavı ile geleneksel olarak ikram

edilmektedir. “Ahi” kelimesi için Güncel Türkçe Sözlük’te “1. Cömert 2. Bir kimsenin en çok güvendiği dostu, arkadaşı 3. Ahiliğe mensup kimse” şeklinde üç farklı anlam tanımlanmıştır. Ahi pilavı ile ilgili sözlükte herhangi bir tanım yapılmamıştır. Ahi pilavının öncelikle madde başı olarak Güncel Türkçe Sözlük’te ve Derleme Sözlüğü’nde yer alması gerekir. Sözcüğün ad bilimsel tasnifinde Ahi kelimesinin kültürel boyutuna dikkat edilmelidir.

Kına pilavı:

Gündüz kinasından sonra hayırlı olsun ziyaretine gelen erkek tarafı misafirlerine kız tarafının ikram ettiği üzeri etli pilava kına pilavı denilmektedir (Erdoğan, 2024: 89). Kına pilavı ile ilgili olarak Güncel Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü ve Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü’nde herhangi bir kayıt yoktur.

Ana Pilavı

Gelinin anasının düğünden birkaç gün sonra güvey evine gönderdiği etli pirinç pilavına ana pilavı denilmektedir. Kahramanmaraş ilinin Elbistan ilçesinde pişirilen bir pilavdır (Özder, 1981:8). Ana pilavı, pirinç ve bulgurun yeni kurulan aileye bereket getirmesi, et ise yeni kurulan ailenin bireylerinin güçlü kuvvetli olması için tercih edilmektedir.

Söz Pilavı

Söz pilavı, Sinop yöresinde kız isteme aşamasında “olur” cevabı alındıktan sonra yapılan etli pilav türüdür (Özder, 1981: 87). Pişirilmesi ve ikramının kolay olması bolluk ve bereket sembolü olması sebebiyle yörede düğünün her aşamasında pilav ikramı yapılmaktadır.

Pilav Olmadığı Hâlde Adında “Pilav” kelimesi Bulunanlar

Ana yemek olmasına rağmen adında pilav kelimesi geçen tek yemek “Erzurum yumurta pilavı”dır. Yumurta, un, tuz ile yoğrulan hamurun uzun uzun erişte şeklinde kesildikten sonra suda haşlanması ile yapılan Erzurum yumurta pilavı bir tür makarnadır. Yöreye özgü coğrafi işaretli bir üründür. Ad bilim açısından bir sınıflandırma yapılmak istendiğinde ilk bakışta yumurta kullanılarak yapılan bir pilav çağrışımı yapmaktadır. Yemeğin pilavla hiçbir ilgisinin olmamasına rağmen pilav olarak adlandırılması ad bilim çalışmalarında içerik ve yöresel hâkimiyetin ne kadar önemli olduğunun da bir göstergesidir.

Pilav Olduğu Hâlde Adında “Pilav” Kelimesi Bulunmayanlar

Adında pilav kelimesi olmamasına rağmen bir pilav türü olan *İskilip dolması*, Çorum ilinin İskilip ilçesine özgü bir yiyecektir. İskilip dolması haşlanan pirincin “ca” denilen bez torbaya konulup etli kazanda tekrar kısıktaki ateşte pişirilmesiyle yapılan bir pilav türüdür. İskilip dolmasına “ca dolması” da denilmektedir. (Gösterir, 2020: 252). Üzerine buharında demlendiği etin parçaları konularak servis edilen İskilip dolması Osmanlı Devleti zamanında tok tutması sebebiyle paşaların sefere çıkmadan önce tercih ettikleri bir sefer yemeği olarak da bilinmektedir. Belirli bir pişirme tekniği ve ikram menüsü olan bu etli pilav türü yörenin toplu yemeklerinde olmazsa olmazlarındandır. “İskilip dolması” adındaki dolma kelimesinden dolayı bir tür yaprak sarması veya biber dolmasını çağrıştırmaktadır. Fakat buradaki “dolma” kelimesi yemeğin türünden çok pişirme yöntemini ile ilgilidir. İskilip dolması pişirilirken pirincin doğrudan buhara maruz kalmaması sebebiyle “ca” adı verilen keselere doldurularak yapılmaktadır. Bu doldurma yönteminden dolayı adının

dolma olması kuvvetli bir ihtimaldir. Ad bilimi çalışması yapmak için hem yemeğin ne olduğunu bilmek hem de pişirme yöntemi hakkında fikir sahibi olmak gerekir. Konya yöresine ait “köle doyuran” da isminde pilav kelimesi geçmeyen bir pilav türüdür (DS 8/2953). Adından yola çıkarak bu yemeği bir dolma türü olarak tasnif etmek ad bilim çalışmalarında araştırmacının gafleti olarak adlandırılabilir.

Sonuç

Dil, toplum, kültür birbirinden kesin sınırlarla ayrılması mümkün olmayan kavramlardır. Kişilerin yapmış olduğu her eylem ve sergilemiş oldukları her tutum zamanla dilde karşılığını bulur. Bireyle başlayıp zamanla belirli grupları etkilemeye başlayan nesne, eylem ve tavırlar zamanla kültürün de alt yapısını oluşturur.

Pilav, Türklerin toplu yemek kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Pilavda kullanılan buğday, pirinç gibi tarım ürünlerinin bolluk ve bereket sembolü olarak kullanılması özellikle evliliğin, söz, düğün ve düğün sonrası aşamalarında pilavın yiyecek olarak tüketilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Türk kültüründe evlenme isteğinin bir göstergesi olarak uygulanan pilava kaşık dikme ve pilavı çatalla yeme geleneği de pilavın evlenmeye yönelik bir çağrışım alınıldığını ortaya koymaktadır. “Düğün pilavı, pilav dökümü, pilav dökme” kavramları da evlenme kültürü ile pilav arasındaki bağlantıyı ortaya koyması bakımından önem arz eder.

Nevruz ve yağmur duası sonrası yapılan ikramlarda da pilavın ikram edilmesi pilavın kültürel geçmişini göstermesi bakımından önemlidir. İkram için kullanılan kap kaçaklar günümüz popüler kültüründen etkilenerek birtakım değişiklikler gösterse de etli pilav kültürü kendini muhafaza etmiştir.

Türk mutfağı Dünya mutfakları içerisinde saygın bir yere sahiptir. Mutfak kültürünün gelişmiş olması sebebiyle dildeki mutfak terimleri de zenginlik göstermektedir. Fakat bu zenginliğin terim sözlüklerine, ağız sözlüklerine yansması görülmektedir.

Ad bilimsel sınıflandırmalar yaparken sözcüklerin anlam değerleri dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur. Sözcüğün gerçek, mecaz, terim anlamları dikkate alınmadan yapılan bir sınıflandırma yanlış anlaşılmalara sebep olabilir.

Ad bilimsel sınıflandırma yapılırken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus kelimelerin anlam değerlerinin farklı sözlüklerden kontrol edilerek sınıflandırmaya tabi tutulmasıdır. Güncel Türkçe Sözlük’te yer almayan kelimeler ağızlarda anlamsal olarak çok çeşitlilik gösterebilmektedir. Ad bilim çalışmalarında araştırmaya konu edilen sözcük ya da sözcüklerin ağızlarda, çağdaş ya da tarihi Türk lehçelerindeki anlam alanları doğru tespit edilmelidir. Bu noktada tek bir sözlüğe bağlı kalmamak gerekir.

Kaynakça

- Bozkır Özdemir, İlknur (2024). Niğde Koyunlu’da Geleneksel Bir Kına Gecesi Yemeği: Kız Pilavı, (Edt. Mehmet Erol). *Halk Gastronomisi II*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayıncılık. 254-261.
- Çelepi, Mehmet Surur (2017), *Türk Kültür Evreninde Toy Denizli Örneği*, Konya: Kömen Yayınları.
- Doğan, İsmail, Zeki Kaymaz, Hüseyin Şahin (2001), *Malatya Mutfak Kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Divânı Lugâtî’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdoğan, S. (2020). Kırşehir Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar-1. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış (25), 45-66.

- Erdoğan, Songül (2024). Kırşehir Yöresi Ağzlarında Yeme İçme Kültürüne Yönelik Söz Varlığı. *Halk Gastronomisi 2* (Edt. Mehmet Erol), Çanakkale: Paradigma Yayıncılık.
- Halıcı, Nevin (2021). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık. 82-93.
- Halıcı, Nevin (1983). *Akdeniz Bölgesi Yemekleri*. Konya: Arı Basımevi.
- Halıcı, Nevin (2005). *Konya Yemek Kültürü ve Konya Yemekleri*. Ankara: Rumi Yayınları.
- Halıcı, Nevin (2013). *Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Genç, Reşat. (1981). XI. Yüzyılda Türk Mutfağı. Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 57-68.
- Gösterir, İbrahim (2020). *Çorum Yöresi Ağzları Sözlüğü*. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları.
- Gürsoy, Deniz (2004). *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Karaağaç, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kenar, Seçil (2016). *Tarihinden Tarifine Bulgur*. İstanbul: Duru Bulgur Yayınları.
- Kesten, Fikret (2013). *Sivas Sözlüğü*. Sivas: Buruciye Yayınları.
- Özder, Adil (1982). *Türk Halkbiliminde Dügün-Evlilik-Akrabalık Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayınları.
- Sarıkaya, Erdem (2019). Türk Mutfak Kültürünün Şiire Yansıması Bağlamında Ravzi'nin Pilav Kasidesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 319-327.
- Sezgin, Ahu ve Alper Işın (2021). "Ege Bölgesi", Kültürel Miras Anadolu'nun Yöresel Mutfakları. (Edt. Emrah Köksal Sezgin), 1-36, Ankara: Nobel Yayınları.
- Şen, Ali (2018). Türk Mutfak Kültüründe Bulgur ve Bulgur Yemekleri. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar 3* (Edt. Kürşad Öztalı), Ankara: Gece Akademi Yayınları. 717-729.
- Turgut Deniz, Aslıhan (2025). Türkiye Türkçesi Ağzlarında Mutfak Terminolojisi (Yemek,Çorba, Hamur İşleri Adları) İnceleme-Sözlük, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırşehir.
- Üçer, Müjgan ve Fatma Pekşen (2001). *Divriği'de Mutfak Kültürü*. Sivas: Sivas Hizmet Vakfı Yayınları.
- Yılmaz Sena ve Meral Yılmaz (2022). Türk Mutfağında Pilavın Yeri ve Coğrafi İşaretli Pilav Örnekleri, (Edt. Seçim Yılmaz vd.). *Multidisiplinler Yönüyle Gastronomi Alanında Güncel Çalışmalar*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 222-242.
- Yiğit, Yusuf ve Emine Ay Yiğit (2016). Osmanlı Mutfak Kültürü. *3rd Intertanional congress on social sciences, China to Adriatic (27.10.2016-30.10.2016)*, 8-22.
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 28.08.2025)

İSTİKLALİN SANATSAL YANSIMASI: RƏSULZADƏ'NİN 'ÇAĞDAŞ AZERBAIJAN EDEBİYATI' ESERİ ÜZERİNDE VATANSEVERLİK
ARTISTIC REFLECTION OF INDEPENDENCE: PATRIOTISM IN RƏSULZADƏ'S 'CONTEMPORARY AZERBAIJANI LITERATURE'

Ramide Akif kızı Abbasova¹

Özet

Siyasi ve edebi mirasa sahip aydınlarımızdan biri de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin liderlerinden, siyasi-toplumsal şahsiyet, dönemin tanınmış gazetecisi, publisisti, yazarı ve edebiyat bilimcisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə'dir. Onun edebî ve sanatsal mirası zenginliği, kapsayıcılığı ve çok yönlülüğü ile her zaman dikkatleri üzerine çekmiştir. Kalemını edebiyat biliminde birçok türde sınavan yazar, her türde Azerbaycan'ın bağımsızlık sorununa değinmiştir. İster kendi vatanında, ister göçmen olarak Azerbaycan'ı tanıtmak, onu tanıtmak, çok asırlık kültürünü ortaya çıkarmak, araştırmak, kısaca ait olduğu ülkenin varlığını ve mevcudiyetini doğrulamak amacıyla kalem oynatmıştır. Bu nedenle M.Ə. Rəsulzadə'nin toplumsal-siyasal konulu öyle ciddi bir eseri yoktur ki, bu veya diğer derecede edebiyat biliminden bağımsız olsun; aynı şekilde öyle bir edebiyat bilimi eseri de yoktur ki, orada Azerbaycan bağımsızlığı sorunu işlenmesin.

Onun edebiyat bilimi sayesinde en önemli eserlerinden biri de “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”dır. Dönemin edebi panoramasına dair ciddi bir eser olan “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”nda ortamın genel karakteristikleri, yazarlar, şairler ve onların çeşitli eserlerinin analizleri verilmiştir. Eserde hem Cumhuriyet döneminde hem de Sovyet döneminde etkin olan dönemin aktif yazarlarının eserleri hakkında kısa bilgiler sunulmuş, ayrıca vatanseverlik ve özgürlük temalı eserler incelenmiştir. Edebiyatçı Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Əliyusif, Cəfər Xəndan, Gültəkin ve diğerlerinin yaratıcılığına değinilmiş, edebiyatın ulusal toplumsal fikir tarihine etkisi hakkında kapsamlı bir izlenim oluşturulmuştur.

Anahtar kelimeler: Edebiyat bilimi, edebî eleştiri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, vatanseverlik, özgürlük, göçmen edebiyatı.

Abstract

One of our intellectuals with a political and literary heritage is Muhammad Amin Rasulzade, one of the leaders of the Azerbaijan Democratic Republic, a political and public figure, a well-known journalist, publicist, writer and scholar of literature. Its literary and artistic heritage has always attracted attention with its richness, comprehensiveness and versatility. The author, who tried his pen in many genres of literary studies, touched on the problem of Azerbaijan's independence in each genre. Whether in his native land or abroad, he penned his pen with the idea of introducing and promoting Azerbaijan, revealing and

¹ Araştırma görevlisi; AMEA, Mehemed Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü; ORCID: 0009-0001-6301-8588; ramideabbasova87@gmail.com

exploring its centuries-old culture, in short, confirming the existence of the country he belongs to. That is why "M.A. There is no such serious work of Rasulzade on social and political topics that is not connected with literary studies to one degree or another, and at the same time, there is no such literary work in which the problem of Azerbaijan's independence is not put into it.

One of his most important works due to literary studies is "Contemporary Azerbaijani Literature". In "Contemporary Azerbaijani Literature", a serious work about the literary landscape of that time, the general characteristics of the environment, writers, poets and their various works were analyzed. The work provides brief information about the works of the active writers of the period, both during the republican period and during the Soviet period, and also analyzes the works written on the motives of patriotism and freedom. Ahmad Javad, Jafar Jabbarli, Huseyn Javid, Aliyusif, Jafar Khandan, Gultekin and others. touched on his work, created a detailed impression about the influence of literature on the history of national public opinion.

Key words: Literary studies, literary criticism, Azerbaijan Democratic Republic, Mammadam Rasulzade, patriotism, freedom, emigration literature.

Dostları ve fikir arkadaşlarıyla birlikte ilk kez bağımsız devletimizi kuran, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin temel yaratıcısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, aynı zamanda Azərbaycan gazeteciliği ve edebiyat bilimi tarihinin parlak simalarındandır. M.Ə. Rəsulzadə, araştırma eserlerinde Azərbaycan edebiyatı ve kültürünün eleştirisi ve tanıtımı konusuna bağımsızlık mücadelesi kadar önem vermiştir. M.Ə. Rəsulzadə usta bir publisist ve aktif bir araştırmacıdır. Onun "Şərqi-Rus" gazetesinde yayımlanan "Müxəmməs" eserinden itibaren edebiyatla sıkı bir ilişkisi oluşmuş ve bu ilişki sonuna kadar devam etmiştir.

"Edebiyat rehberdir" diyen M.Ə. Rəsulzadə'nin edebî, bilimsel ve siyasal faaliyetleri incelendiğinde, edebiyatla sürekli ilgilenmeye de bu alana eğildiği ve her an dikkat merkezi tuttuğu görülür. Yazar, edebiyatın gelişimi için sağlıklı eleştiriye öncelik vererek yazmıştır: "Edebiyat rehberdir. Rehberin kusuru, gerçeğin yolunu tutanların kusuruna yansır. Bu yüzden gelişmiş milletlerde edebiyat, hayatın tüm olaylarını eleştirdiği gibi kendisini de eleştirir. Çünkü o da hayatın bir parçasıdır. İnsanlara eleştiri ve nefis terbiyesi öğreten edebiyat, kendisini eleştirmezse, akademik açıdan yarım kalır." [7]

Onun edebiyat bilimi sayesinde en önemli eserlerinden biri "Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı"dır. Not edelim ki, Rəsulzadə'nin "Əsrimizin Səyavuşu" eseri 1925 yılında İstanbul'da, "Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı" ve "Çağdaş Azərbaycan Tarihi" eserleri ise 1950-51 yıllarında Ankara'da yayımlanmıştır. 1991 yılında ise Bakü'de "Gənclik" yayınevi tarafından yazarın üç eseri, Kiril alfabesiyle bir kitap halinde basılmıştır. Kitap üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Rəsulzadə'nin "Əsrimizin Səyavuşu", ikinci bölümde ise "Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı" yer almaktadır. Rəsulzadə'nin siyasal ve toplumsal alandaki görüşleri kadar edebî alandaki mükemmel dünya görüşü bu eserlerden açıkça anlaşılmaktadır.

Eserde hem Cumhuriyet hem de Sovyet döneminde faaliyet gösteren dönemin aktif yazarlarının eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiş, ayrıca vatanseverlik ve özgürlük temalı eserler analiz edilmiştir. Burada özellikle Cumhuriyet dönemi ve sonrasındaki edebiyat meseleleri ele alınmaktadır. Demokratik Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda edebiyatın ona

destek olması gerektiğini vurgulayan M.Ə. Rəsulzadə, Sovyetler Birliğı'nin kurulmasından sonra soğuk Sibirya'da işkencelere dayanamayarak dünyadan göç eden Əliyusif adlı yazarın şiirini örnek göstermiştir:

Dedilər ki, Azərbaycan Türklerinin elinde
Eski atəş yeniden baştan alevlenmiş, coşmuştur,
Evet, evet, bir gün Şark'a Kabe olan bu ülke,
Yine onu doğrulayıp ziyarete gelecek. [1. 59]

Milli marşımızın yazarı, Rəsulzadə'nin fikir arkadaşı Əhməd Cavad'ın "Neden Yarandım?" adlı eseriyle İstiklal Günü'nü lirizmiyle tanıtmıştır. Daha sonra Cəlil Məmmədquluzadə'nin "Kamança" ve "Anamın Kitabı" oyunları üzerinde durulmuştur. "Anamın Kitabı" eserini analiz eden Rəsulzadə, burada üç farklı düşünceli ve farklı görünümlü oğlu birleştirmeye çalışan annenin tasvirini önemli bir nokta olarak vurgulamaktadır.

Kitapta eserleri analiz edilen edebî şahsiyetler arasında Hüseyn Cavid ve Cəfər Cabbarlı da bulunmaktadır. Rejimin baskısına uğramış romantik dramaturg Hüseyn Cavid'in eserlerinden "Şeyx Sənan", "Peyğəmbər", "İblis", "Uçurum" hakkında düşüncelerini paylaşır. Cəfər Cabbarlı'nın ise "Oktay", "Od Gəlin", "Aydın" eserlerini analiz ederek şöyle yazar: "Aydın, Oktay, Elxan gibi kahramanların çevresindeki insanlarda heyecan uyandıracak özellikleri vardır. Onlar ateşli sözleri, açık fikirleri ve cesur hareketleriyle insanları etkileyerek peşlerinden sürüklerler. Felaket ve sefaletlere rağmen mücadeleye giden bu insanlar, anlaşılmaz bir güçle liderlerinden ayrılmazlar. Hatta kahramanlar onları işin tehlikeleriyle tanıştırp korumaya çalıştıklarında bile, insanlar bekleyen çilelere gönüllü olarak katılırlar. Cabbarlı'da erkek kahramanlar gibi, kadın kahramanlar da olgun tiplerdir. Onun eserlerinde Azərbaycan toplumundaki tüm meseleler gibi kadın sorunu da gerçekçi bir şekilde ele alınmış ve çözülmüştür. Kız Kalesi'ndeki Durna, metanetli ve namuslu Azərbaycan kızının bilinçli bir tipidir. Cabbarlı'nın eserlerindeki kadın karakterler, pasif itirazdan aktif protestoya ve sosyal mücadeleye kadar yükselir." [1. 71]

Eserde analiz edilenler arasında Cəfər Xəndan'ın 700 mısradan oluşan destan türündeki eseri de vardır. Hece ölçüsüyle yazılan şiirde Qəmər adlı bir güzelin gurbette vatan özlemi şöyle yansıtmaktadır:

Başqa bir aləm varmış
Vətən adlı sevgidə
Unutdurur hər şeyi
Qürbət eldə bu sevgi,
Canlanır hər çiçəkdə
Hər bir güldə bu sevgi. [1. 77]
Bülbül çəmənsiz olmaz,
İnsan vətənsiz olmaz!.. [1. 79]

Qəmər dilindən verilen bu mısralar, vatan özlemi çeken Rəsulzadə'ye de yakın gelmiştir.

Eserde en sonunda hakkında bilgi verilen kişi Gültəkindir. Rəsulzadə onun hakkında daha geniş bilgi verir. Gültəkindən bahsetmeden önce bir şiire değinerek edebiyatın göçmen kanadının milletin parlak geleceğine umut bağladığını, özgürlüğe hasret ve mücadele heyecanı taşıyan kahramanların cesaretini vurgular. Rəsulzadə, göçmen edebiyatının üstünlüklerinden birinin Bolşevik sansüründen bağımsız olmasını belirtir. Gültəkin'i ateşli bir şair olarak tanımlar ve eserlerini detaylı analiz etmek için daha geniş bir zemine ihtiyaç olduğunu, zamanının sınırlı olduğunu ifade eder. Gültəkin, göçmen edebiyatının önde gelen temsilcilerindendir.

“Gültəkin'in şiirlerinde gerçek milli devrim mücadelesinin ilahilerini görüyoruz. Mücadelenin adaletine ve zaferle sonuçlanacağına bağlı umut, Gültəkin'de genellikle dini bir mahiyet alır.” [1. 81]

İstiklal, o yaşayan milletin kalbinde can,
İstiklal, o saadet, hayat, zafer, şeref, şan,
İstiklal, o sönmeyen ebedi bir meşale,
Gönüllerde tutuşur, gözlerde sönse bile. [1. 81]

Gültəkin'in başka bir eserinden istiklal ve milli bayrağa adadığı şiirden örnek verilmiş, şairin kalbindeki aşk okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır:

Könüldən vurğundur sənə azəri,
Dişimlə qıraram bir gün gələr də
Bağrına saplanan qanlı xəncəri.
Yaşa, ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa ey türk, yaşa ey gözəl hilal! [1. 82]

Gültəkin hakkında derin bir araştırma henüz yapılmamış olsa da yazar, birkaç örnekle okuyucuda derin bir izlenim bırakacağına inanmaktadır. Gültəkin, “Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı”nda milli mücadelenin övülmesini, mücadelenin adaleti ve zaferle sonuçlanacağına bağlı umudun yüce bir anlam kazandığını gösteren bir şair olarak sunulmaktadır.

Sadece bahsettiğimiz eseriyle değil, tüm mirasıyla Azərbaycan fikir tarihinde özel bir yer tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, seçkin bir edebiyat bilimcisidir. Aslında siyasal ve toplumsal şahsiyet Rəsulzadə, publisist ve şair Rəsulzadə'den başlar. Onun milli idealleri, siyasal dünya görüşü önce şiirde ve sanatta şekillenmiştir. Kültüre, diğer devletlerin ölçütleriyle değil, milli ve tarihi bağlamda yaklaşmayı savunmuştur. Eserlerindeki halka ve vatana olan kopmaz bağ, okuyucuda Rəsulzadə'nin edebî mirasına büyük ilgi ve sevgi uyandırır.

Halkımızın büyük oğlu Rəsulzadə'nin edebî ve siyasal mirası, bugün her Azərbaycanlının vatanseverlik ve sadakat ruhunda eğitimi için güvenilir bir kaynaktır.

Edebiyyat

1. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı. Çağdaş Azərbaycan Tarihi. - Bakü: Gənclik, 1991.

2. Elçin. Məhmməd Əmin Rəsulzadə: İnceleme. - Bakü: Şərq-Qərb, 1994.
3. Qurbanov Ş. Məhmməd Əmin Rəsulzadə. - Bakü: Nurlan, 2001.
4. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi. C. I. - Bakü: Lider, 2005.
5. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2023/noyabr/876207\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2023/noyabr/876207(meqale).pdf)
6. <http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2018/iyul/598941.jpg>
7. http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2013/may/311692.htm

**POEZİYANIN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ LAYINDA MORFOLOJİ QƏNAƏTİN QAVRAMA
ŞƏKİLLƏRİ****FORMS OF COMPREHENDING MORPHOLOGICAL ECONOMY IN THE PHRASE LAYER
OF POETRY*****Könül HƏSƏNOVA¹*****Özet**

Dilimizdə bütün söz birləşmələrinin özlərinəməxsus struktur-semantikasında təyin və təyin olunan tərəfləri vardır və bunlar da bütövlükdə dil və ya nitq vahidləri tə qədim dövrlərdən sadədən mürəkkəbə doğru bir inkişaf yolu keçmiş, sözə, cümləyə oxşar xüsusiyyətləri ilə daim dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində dayanmışdır. Söz birləşmələrini həm söz, həm də cümlə modellərinə salmaq mümkündür ki, belə məqamlarda paradigmlər köməyə gəlir və belə üsullarda bütün linqvistik göstəricilər üzrə qənaət hadisəsi də özünü təzahür etdirir. Qənaət halı söz birləşmələrində mənanın dəqiqləşməsi və daralması prosesinə xidmət göstərir və onu morfoloji-sintaktik baxımdan başa düşməyə şərait yaradır. Paradigmlər formalaşdırmaqla da qənaət hadisəsi özünü dilin qanunauyğun halı kimi nümayiş etdirir və artıq morfoloji göstəricinin çıxış etməsinə imkan vermir. Prinsip etibarilə qrammatik əlaqələnmə yolu ilə ifadə edilən söz birləşmələrinin bəzilərinin yalnız bir tərəfində, bəzilərinin isə hər iki komponentində morfoloji səviyyədə qənaət halı özünü göstərir ki, bu hal təsəvvürdə aydın şəkildə əksini tapır.

Açar sözlər: söz birləşmələri, qənaət prinsipi, komponentlərarası əlaqə üsulu, qənaətin dəqiqliyə, konkretliyə, uyğunlaşmaya xidmət göstərməsi.

Abstract

In our language, all word combinations have their own distinctive structural-semantic features, with identifiable modifier and modified components. These combinations, as integral units of language or speech, have historically developed from simple to complex forms and, due to their resemblance to words and sentences, have consistently attracted the attention of linguistic specialists. Word combinations can be modeled both as words and as sentences, and in such cases, paradigms prove helpful. Within these frameworks, the phenomenon of linguistic economy (conciseness) manifests across all linguistic indicators.

The economy phenomenon in word combinations serves the clarification and narrowing of meaning, enabling understanding from a morphological-syntactic perspective. By forming paradigms, this phenomenon demonstrates itself as a regular principle of language, often precluding the explicit realization of morphological markers. In principle, some word combinations exhibit morphological economy in only one component, while others display it in both components; this process is clearly reflected in cognitive perception.

¹ ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı; Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; ORCID: 0000-0001-8795-252X; konul.hasanova@adpu.edu.az

Keywords: word combinations, principle of economy, inter-component relations, economy serving precision, concreteness, and adaptation.

Giriş

Dilimizdə idarə, uzlaşma, yanaşma sintaktik əlaqələri əsasında yaranmış və formalaşmış zəngin söz birləşməsi layı mövcuddur və bu sintaktik vahidlər zaman-zaman poeziya dilində aktiv şəkildə çıxış etməklə onun struktur-semantik ehtiyacları uğurla ödəmiş və eyni zamanda dilin sintaktik quruluşunu da zənginləşdirmişlər. Qənaət üçün söz birləşmələrində fonomorfoloji istiqamətdə əlaqələnmə və düzgün qurulma əsas şərtidir və “bunların əsas xüsusiyyəti tərəflərin fonetik cəhətdən uyğun olması, birlikdə bir məna, bir məfhum ifadə etməsidir” (Kazımov, 2007). İsmi, feili, zərf birləşmələrində baş verən qənaət morfoloji səviyyədə onların komponentləri arasında göstərsə də, belə hadisəni sintaktik səviyyədə öyrənmək fikrimizcə, daha düzgündür, çünki söz birləşməsi anlayışı sintaktik kateqoriyanın məhsuludur. Şeir mətnləri daxilində söz birləşmələrində qənaət qanunu daha dəqiq şəkildə qavranılır, anlaşılr ki, buna görə də bu linqvistik qanunu sintaksisin tərkibində tədqiq etmək daha münasib sayılır.

Uzun illərdir ki, Azərbaycan sintaksisində söz birləşmələri təyini və ismi söz birləşmələri adları altında təsnif edilərək öyrənilmişdir ki, bizim nəzərimizcə, “təyini söz birləşmələri” terminindən istifadə edilməsi daha münasibdir. Təyini söz birləşmələrinin şəkilsiz və şəkilsizli olmasına görə 3 növü vardır: I növ təyini söz birləşmələri; II növ təyini söz birləşmələri; III növ təyini söz birləşmələri. Bu növ birləşmələrin birinci növünün, yəni şəkilsiz tipinin yaranış tarixi ilkindir, yəni daha qədimdir. *“Ümumi dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada şəkilsiz birləşmələrin ilkin olması fikri müdafiə olunur. Bu fikri təyini söz birləşmələrinə aid etsək, onda I növ təyini söz birləşmələrinin ilkin olması fikri ilə razılaşıırıq. Qədim və orta əsrlər türk abidələrinin materialları göstərir ki, I növ təyini söz birləşmələri digər növlərə nisbətən geniş semantik rəngarəngliyə malikdir. Bu üstünlük özünü say baxımından da göstərir. Belə ki, VII-X əsrlər Orxon və uyğur abidələrinin dilində 20 faiz I növ, 25 faiz II növ, 4 faiz III növ təyini söz birləşməsinə rast gəlinir”* (Novruzova, 1984).

Bəzən bizim sintaksisdə söz birləşmələrini sintaktik əlaqələr üzrə də təsnif etməyi zəruri hesab etmişlər ki, bu da düzgün hallardadır (Kazımov, 1987). Təyini söz birləşmələrinin birinci və ya hər iki komponentində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliklə bağlı olaraq hal kateqoriyasının morfoloji əlaməti ixtisar edilir ki, bu da sırf linqvistik qənaətə gətirib çıxarır. “Üçüncü növ ismi söz birləşmələrinin bir qismində müəyyənlik mənası ilə əlaqədar olaraq bəzi hallarda birləşmənin birinci tərəfindəki yiyəlik hal şəkilsizi düşür. Birləşmə zahirən ikinci növ birləşməyə bənzəsə də, əslində bu, üçüncü növ ismi birləşmədir” (Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, 1961). Müşahidələrimiz göstərir ki, poeziyada ritm, melodiya naminə isim+feil modeli söz birləşmələrinin birinci komponentində əksər vəziyyətlərdə ismin təsirlik hal şəkilsizi də düşür ki, bunun da tarixi çox qədimdir və formal baxımdan təsirlik hal adlıq hal kimi özünü göstərsə də, bu da müəyyənlik və qeyri-müəyyənliklə bağlı olaraq özünü təzahür etdirsə də, beyində onların müəyyən şəkillərdə əksini tapır. Məs:

Sənin xəzinəndən söz oğurlayıb,

Sənin sənətini dananlar da var (Araz, 2004).

Birinci misradakı “söz oğurlayıb” feili birləşməsinin birinci komponentindəki “söz” ismi təsirlik halın qeyri-müəyyən şəklindədir və onu müəyyən şəklə salanda təsirlik halın “-ü” şəkilçisi əlavə edilir və qənaətli forma itmiş şəkil alır. Feili birləşmələrin birinci tərəfinin zahirən adlıq halda çıxış etməsi halları şeir mətnlərində aktiv şəkildə müşahidə olunur. Məs:

Görürəm üstünə daş yağır belə,

Fəqət, göz qırpmadan oturmusan sən (Araz, 2004).

İkinci misrada “göz qırpmadan” feili birləşməsindəki birinci tərəf ismin qeyri-müəyyən təsirlik şəklindədir və çevirmə əməliyyatı ilə onu “gözünü” morfoloji əlamətli formasına keçirmək mümkündür ki, əslində təsəvvürdə də belə inikas olunur.

Heca bölgüsünün düzgün tənzimlənməsinə poeziyada əksər vaxtlarda söz birləşməsinin birinci tərəfindəki isim formalı baxımdan qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur və misranın morfoloji əlamətinin yüngül şəkildə verilməsinə xidmət göstərir. Məs:

Bəlkə ev qayğısı, övlad nəfəsi,

Olmasa indi də duymazdım bunu (Araz, 2004).

Birinci misrada ardıcıl izlənen sinonim söz birləşməsinin birinci tərəfindəki “ev”, “övlad” sözlərindəki yiyəlik halın “-in, -ın” şəkilçisi ixtisar edilmiş və misra morfoloji göstəricinin ağırlığından qurtulmuşdur.

Birinci komponenti şəxs əvəzliyinin təkrarı, ikinci komponenti feili sifət formalı söz birləşmələrində maddi söz cildində müəyyən nitq vahidlərinə qənaət edilir, misranın söz tutumu qısa bir şəkildə təqdim edilir. Məs:

Səndən şeir yazır, səndən söz açır,

Səni oxuyan da, oxumayan da (Araz, 2004).

İkinci misrada təsdiq-inkar feili sifətlərində iki qənaət hadisəsi özünü göstərir. Belə ki, birincisində ikinci şəxsin təkindəki “səni” əvəzliyi işləndiyi halda, ikincisində onun təkrarına yol verməmək üçün işlədilməmişdir. Digər tərəfdən bu birləşmələr substantivləşdiklərinə görə, ikinci tərəflərində “adam”, “insan” sinonim sözlərdən birinə qənaət olunmuşdur və feili sifətlərdə belə qənaət halı qanuni dil hadisələrindən ən spesifik hesab edilir. Həmin misranı belə təsəvvür etsək, “səni oxuyan adam da, səni oxumayan adam da” – şəkildə belə olan təqdirdə misra həddən artıq lazımsız təkrar leksik vahidlərlə yüklənir və feili ritmiklikdən məhrum edir. “Səni oxuyan, səni oxumayan” təsdiq və inkar formalarında metonimiya hadisəsi də özünü göstərdiyinə görə, birləşmələr bir növ məcaziləşmiş və onların orta hissəsində “əsərlərini” yaxud da “kitablarını” nitq vahidlərindən birinə qənaət olunmuşdur və bu sözlərin əlavəsi ilə misranı qursaq onda belə alınacaqdır: “Sənin əsərlərini oxuyan da, sənin əsərlərini oxumayan da”. Göründüyü kimi, linqvistik qənaət substantivləşərək, metanimikləşərək nə qədər artıq dil elementlərinin işlədilməsinə imkan vermir və şeir dili üçün bütün bunlar olduqca vacib və zəruridir.

Yanaşma və uzlaşma əlaqəli söz birləşmələrinin birinci tərəfi formal cəhətdən adlıq hal yerində çıxış etsə də, ona ismin yiyəlik hal şəkilçisini artırmaq bütün məqamlarda mümkün olur və poeziyada qənaətli və qənaətsiz şəkillərinin hər ikisinə geniş diapazonda təsadüf olunur. Məs:

Bəlkə sənəm üstə bitən bir çiçək,

Gəzəcək nə qədər sinələr üstə (Araz, 2004).

Hər iki misrada müxtəlif mövqelərdə çıxış edən “sinəm üstə” təkdə və “sinələr üstə” söz birləşmələrinin mənasını konkretləşdirmək üçün hər ikisinin birinci komponentindəki “sinəm” və “sinələr” sözünə yiyəlik halın “-in” şəkilçisini artırmaq lazım gəlir və belə olan halda morfoloji qənaət halı yoxa çıxır. İsim+zərf modeli əsasında qurulmuş “sinəm üstə” söz birləşməsinə yiyəlik halın şəkilçisini birinci tərəf artırıqda ikinci tərəf avtomatik olaraq ismin yerlik halının şəkilçisini tələb edəcəkdir, yəni birləşmə, “sinəmin üstündə” formasını alacaqdır ki, belə forma sözsüz ki, misranı ağırlaşdırmağa istiqamətlənəcəkdir.

Say+isim birləşmə modeli söz birləşmələrinin ikinci komponentində yiyəlik halın və mənsubiyyət şəkilçilərinin ixtisarı ilə qənaət hadisəsinə də şeir dilində geniş dairədə rast gəlik ki, bu tip birləşmələr də konkretlikdən ümumiliyə doğru inkişaf əlaqədar olaraq meydana çıxır. Məs:

Yüz bülbül səsi də mənə versələr,

Elsiz bir nəğməni deyər bilməyəm (Abdullayev, 1985).

Birinci misrada “yüz” sözündən sonra “ədəd” sözü “bülbül” sözünün sonunda yiyəlik halın “-ın” şəkilçisi “səsi” sözünün sonunda isə “-ni” mənsubiyyət şəkilçisinə qənaət olunmaqla, misranın söz və morfoloji əlamət yükü şair tərəfindən maksimum dərəcədə asanlaşdırılmışdır və asanlaşdırma sözə qənaət, yaxud da ixtisarlaşma hesabına başa gəlir. “Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir və minimum götürülən həmin iki sözün birinin ixtisarı birləşmənin ixtisarı deməkdir” (Abdullayev, 1985).

Bəzi söz birləşmələrində birinci hissə zahirən adlıq halda çıxış etsə də, əslində çıxışlıq halın funksiyasını yerinə yetirir və “-dan” şəkilçilərinə qənaət edilmiş olur. Məs:

Gərək daş olmaya ürəklərimiz,

Bir varaq eyləyək iki qəlbi biz.

Birinci misrada genişləndirilmiş formada işlədilmiş “daş olmaya ürəklərimiz” söz birləşməsi isim + feil + isim strukturundadır və onda bənzətmə məzmunu da vardır. Bu məzmun “ürəklərimiz” sözünün “daşa” bənzədilməsi yolu ilə əmələ gətirilmiş və birləşmənin arasına “kimi” qoşmasını əlavə etməklə də mənanı daha da konkretləşdirmək olar: “Daş kimi olmaya ürəklərimiz” şəklində və “daşdan olmaya ürəklərimiz” formasında işlədikdə məntiqi cəhətdən birləşməyə “kimin” qoşmasını əlavə etmək özünü doğrultmur. Orası da aydındır ki, “daşdan ürək” həqiqi mənada ola bilməz və bənzətmə məzmunu onu frazeoloji vahid kimi funksionallaşmışdır və şair birləşmənin arasına söz daxil etməklə bir növ onu həqiqi mənaya salmağa cəhd göstərmiş, nəticədə poetik mündəricəyə uyğun deyim tərzini yaratmışdır.

Poetik dilin bəzi hallarında məcazlaşması prosesindəki sözlərdə müəyyən leksik vahidlərin buraxılması qanuni linqvistik hadisə kimi özünü təzahür etdirir. Məs:

Muğandan qayıdıb iş otağında

“Muğan”ı yazanda tələsmədin sən (Araz, 2004).

Birinci misrada anafirik mövqedə çıxış edən “Muğan” toponiminin qarşısında “düzündən” sözünə, ikincisində isə “Muğan” sözünün qarşısında “poemasını” sözünün buraxılması təfəkkürdə birincisinin məkan anlayışını, ikincisinin isə əsər adı anlayışını

konseptuallaşdırdığını canlandırır və konkret qənaət hadisəsi təsəvvürdə öz bütöv şəkillərini bərpa etmiş olur. “Muğandan qayıdanda” və “Muğanı yazanda” isim + feili bağlama modeli ilə struklaşdıran birləşmənin feili bağlama modeli ilə strukturlaşan birləşmənin feili bağlama tərəflərinin mənasından belə dərk edilir ki, “qayıdanda” sözü “düzü”, “yazanda” sözü ilə “poema” terminini işarələyir və bu cür işarələnmə qənaətin də əmələ gəlməsinə bir növ şərait yaratmış olur və ikincisi metonimik qənaət hesab edilməlidir.

Birləşmənin əksər vaxtlarda birinci komponentində çıxış edən ismin yönlük halındakı söz bir şəkilçinin işlənməsi ilə konkret olaraq, məkan məzmunlu leksik vahidin qənaətinə yol verir. Məs:

Qəlbimdə çırpıntı, əlimdə çiçək,

Müqəddəs bir qəbrə baş əydim mən (Araz, 2004).

İkinci misrada “qəbrə baş əymək” isim + feil modelli söz birləşməsi olub, “qəbrə” sözü ismin yönlük halında çıxış etməklə “önündə” yer zərfliyinin işlədilməsinə imkan verməmiş və beləliklə də “-ə” şəkilçisi paradiqmatik formada bir sözü əvəz etmişdir. Əgər “qəbrə” sözündə “-ə” şəkilçisini atsaq, onda həmin sözdən sonra mütləq “önündə” yer zərfliyini işlətməmiş olarıq ki, belə olan halda qənaət prinsipi aradan qalxmış şəkil alır.

Sinonim variantlarda çıxış edən söz birləşmələrinin sonuncusunda xəbərlilik kateqoriyasına məxsus “-dır⁴” şəkilçisinin saxlanması, digərlərində buraxılması ilə morfoloji səviyyədə qənaət əmələ gətirir. Məs:

O bir el vurğunu, el aşiqiydi,

Budur, qəbrinin yanında el var (Araz, 2004).

“El vurğunu” birləşməsində qanuni dil hadisəsi kimi canlı danışq dilinə məxsus “yolu” elementi ixtisar edilmiş, misranın morfoloji strukturu yüngülləşdirilmişdir ki, bu da qənaət qanunun nəticəsi kimi hasilə gətirilmişdir.

Poeziyanın bənd quruluşunda birinci tərəfi yiyəlik, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçili birləşmələrin birinci komponentində işlənən söz bir dəfə çıxış etməsinə baxmayaraq, digər həmin modeldən olan birləşmələrdə aid olma prinsipi etibarilə, yəni koqeziya göstəricisi kimi vizual olaraq, sintaktik vahidlər şəklində təsəvvürə gətirilir. Məs:

Dağların pələngi, şiri də sənsən,

Şairi də sənsən, şeiri də sənsən,

Vari, bərəkəti, xeyri də sənsən

Çoban, salamat qal, sağ-salamatdır (Araz, 2004).

Bu bəndin birinci misrasında anaforik mövqedə “dağların pələngi” birləşməsi tam şəkildə çıxış etmiş, növbəti gələn söz birləşmələrinin hamısının əvvəlində buraxılmışdır ki, təsəvvür güzgüsündə onlar konkret olaraq belə əks olunur: dağların şiri, dağların şairi, dağların şeiri, dağların varı, dağların bərəkəti, dağların xeyri şəkillərində və deməli, belə modellərdə işlədilməmə bənd strukturunda ritmik-melodik ahəngi qorumaq üçündür və bütöv söz birləşməsinin birinin çıxış etməsi digərlərində buraxılması vizual olaraq dərk edilməsi üslubi-poetik keyfiyyətlərdən irəli gəlir. “Şeir eyni səs fiqurlarının bütöv şəkildə, ya da müəyyən hissəsi ilə təkrarlanmasından ibarət nitqdır” (Джанджикова, 1971). “Dağlar” sözünün bir dəfə söz birləşməsinin tərkibində işlənməsi və strukturlarda görünməməsi

koqeziya vasitəsidir və bu göstərici qənaət üçün də əlverişli imkan yaradır və istər anaforik təkrarların tam şəkillərini, istərsə də ixtisarları şeir dili üçün olduqca gərəkli sintaktik fiqurlardır, çünki onlar poeziyada melodik ahəngi tənzimləyir. “Söz və sintaktik təkrarların müxtəlif növlərinin təkrarı həmişə musiqi ahəngi ilə müşayət olunur və ona dayaq olur” (Эльяшевич, 1980). Məhz buna görə də lirikləşdirməni qısalaşdırmaq, ahəngi mükəmməlləşdirmək və mənə və məzmunu genişləndirmək üçün anaforik təkrarların koqeziya vasitəsi rolunda çıxış etməsi bədii emosiyayı gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Mövzunun lirik həllində, aydın poetik lövhə yaratmaq vəziyyətlərində söz və söz birləşməsi modellərindəki təkrarlar metaforikləşərək poetik mühitdə qənaət halı yaradır və bu hal birləşmənin alt qatında özünü təzahür etdirir. Məs:

Bir damcı sözlə də sındırır qəlbi,

Ürəyi damcılar, insafı damcılar (Rza, 1980).

Hər iki mənada birinci və ikinci komponentini “damcı” sözü təşkil edən 3 – “bir damcı sözlə”, “ürəyi damcılar”, “insafı damcılar” birləşməsi işlədilmiş və melodik yöndə lirik “mən” konseptuallaşdırılmış və bu birləşmələrin alt qatında “adam” sözünə qənaət edilmişdir ki, bunu oxucu qavrama aparatı ilə anlayır. Obrazlaşdırılan alt qatındakı “adam” sözünün müəyyən üst hissəsinə çıxarsaq, onun söz tutumu şübhəsiz ki, ağırlıq yaradacaq, ritm, ahəng, melodiya “sıfır” vəziyyətinə düşəcəkdir: “Adamlar bir damcı sözlə də sındırır qəlbi; ürəyi damar adamlar, insafı damcı adamlar”. Poetik fikirdə ağırlıq yaratmamaq üçün şair təkrar fiqurların metaforikləşməsi yolunu seçdiyinə görə, qənaətli şəkildə psixoloji semantikasının mükəmməlliyinə məharətlə nail olmuşdur.

Feili sifətlərlə ifadə edilən söz birləşmələrində birinci tərəfin adlıq halda işlənilib yönük hal mənası bildirməsi poeziyada geniş yayılmışdır. Məs:

Qatarda uşaq gedən,

Döyüşdə bərk olardı (Araz, 2004).

Birinci misrada substantivləşmiş feili sifətin birinci tərəfindəki “uşaq” sözündə “-a” şəkilçisinə qənaət edilməklə təsirlik hal bildirən söz adlıq hal kimi çıxış etmişdir. Təsirlik halda olan isimlər “əşyanı müəyyən deyil, ümumi şəkildə bildirdikdə onun hal şəkilçisi düşür” (Cəfərov, 1970) ki, bu da morfoloji qənaətin yaranmasına səbəb olur. Feili sifət tərkibini, yəni “uşaq gedən” birləşməsini bir söz artırmaqla da genişləndirmək olar və belə vəziyyətdə o, belə alınacaqdır: “uzağa gedən adamı” şəklində və bu forma tamamlıq kimi funksionallaşır, onun “kimi?” sualına cavab verir. İki misranı nəsrə çevirdikdə onun strukturunu “Qatarda uzaq gedən döyüşdə bərk olardı” – şəklində olar və belə halda o, mübtədə + xəbər modeli genişləndirilmiş cümlə vəzifəsinə sahiblənərdi ki, belə vəziyyətdə də substantivləşmiş üzvlərdə qənaət hadisəsi yenə də özünü təzahür etdirir: “uzaq gedən adamı” – şəklində və bu vəziyyətdə də feili sifət mübtədə ilə məntiqi-qrammatik cəhətdən müəyyən şəkildə uzlaşır, həm substantivləşmə, həm də qənaət halı yox olur.

Nəticə.

Poeziyanın aktiv və emosional lirikləşməsinin mərkəzində ismi, feili, zərf birləşmələri də mühüm yerlərdən birini tutmaqla substantivləşir, morfoloji əlamətlərini itirməklə söz və şəkilçi halında linqvistik qənaət hadisəsinin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bütün bu hadisələr leksik vahidin və morfoloji əlamətin yersiz və yorucu işlədilməsinə imkan vermir, şeir dilini mükəmməl şəkildə cilalayır.

Ədəbiyyat

- Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Thsil", 2007, 496 s.
- Novruzova M.D. Türk dillərində qrammatik hallar (adlıq hal). "Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri". Bakı, "ADU"-nün nəşri, 1984, s. 22-26.
- Kazımov Q. Söz birləşməsi və onun ali məktəbdə tədrisi. "Dilçilik fənlərinin tədrisi metodikası (elmi əsərlər məcmuəsi)". Bakı, "APİ-nin nəşri", 1987, s.51-61.
- Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri. Bakı, 1961.
- Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider", 2004, 224 s.
- Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənova A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1985.
- Джанджикова Е.В. О сочетаемой речи. «Вопросы языка в современной русской литературе». Москва, «Наука», 1971, с. 401-415.
- Эльящевич А. Единство цели – многообразие поисков. Ленинград, «Советский писатель», 1980, 544 стр.
- Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, "Yazıçı", 1980, 390 s.
- Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1970.

**“O‘QUVCHI YOSHLAR VA AHOLINING MADANIY MEROSGA BO‘LGAN IJOBIY
MUNOSABATINI SHAKLLANTIRISH”**

**"FORMING A POSITIVE ATTITUDE OF STUDENTS AND THE POPULATION TOWARDS
CULTURAL HERITAGE"**

Abdullayeva SANOBAR IBADULLAYEVNA¹

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘quvchi yoshlar va aholining madaniy merosga bo‘lgan munosabatini shakllantirish va rivojlantirish masalalari yoritiladi. O‘zbekiston boy tarixiy-madaniy merosga ega bo‘lishiga qaramay, yosh avlod va keng jamoatchilik orasida ushbu merosga nisbatan ongli, hurmatli va faol munosabatni shakllantirish zarurati dolzarb hisoblanadi. Tadqiqotda o‘quvchi yoshlar o‘rtasida madaniy-tarixiy bilimlarni oshirish, maktab ta’limi, ommaviy axborot vositalari, muzeylar, ekskursiyalar va digital platformalar orqali madaniy merosni targ‘ib qilish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, aholining madaniy ongini yuksaltirishda mahalliy jamoalar, nodavlat notijorat tashkilotlar va davlat organlarining o‘rni ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: qadriyat, an’ana, madaniy meros, tafakkur, urf-odatlar.

Annotation

This article highlights the issues of formation and development of the attitude of reading youth and the population to cultural heritage. Despite the fact that Uzbekistan has a rich historical and cultural heritage, the need for the younger generation and the general public to develop a conscious, respectful and active attitude towards this heritage is urgent. The study analyzes methods of increasing cultural and historical knowledge among students, promoting cultural heritage through school education, mass media, museums, excursions and digital platforms. The role of local communities, NGOs and government agencies in raising the cultural awareness of the population will also be considered.

Keywords: value, tradition, cultural heritage, thinking, traditions.

Madaniy meros har bir xalqning tarixiy, madaniy va ma’naviy boyligini ifodalovchi bebaho xazina hisoblanadi. U nafaqat o‘tgan avlodlarning hayoti va mehnatining guvohi, balki zamonaviy jamiyatning ruhiy qadriyatlari va milliy o‘zligini shakllantirishda muhim omildir. O‘zbekiston kabi qadimiy va boy madaniyatga ega bo‘lgan mamlakatda madaniy merosga hurmat va uni asrash masalalari ayniqsa dolzarbdir. Bugungi kunda yoshlar — mamlakatning kelajagi bo‘lib, ularning madaniy merosga nisbatan munosabati millatning davomiyligi va taraqqiyoti uchun asosiy omil hisoblanadi. Shu bois, o‘quvchi yoshlar va keng jamoatchilik orasida madaniy merosga bo‘lgan hurmatni oshirish, bu boradagi bilim va tushunchalarni kengaytirish katta ahamiyatga ega. Ushbu ishda o‘quvchi yoshlar va aholining madaniy merosga munosabatini shakllantirish jarayoni, mavjud muammolar va

¹ Urganch Davlat Pedagogika Instituti O‘Qituvchisi; abdullayevasanobar41@gmail.com

ularni hal qilish yo'llari o'rganiladi. Mamlakatimizda madaniy merosni saqlash va targ'ib qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar hamda ularning samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniy merosni yosh avlodga yetkazishda ta'lim muassasalari, jamoat tashkilotlari va zamonaviy kommunikatsiya vositalarining o'rni ko'rib chiqiladi.

1. Madaniy meros tushunchasi va uning ahamiyati

Madaniy meros — bu avloddan avlodga o'tadigan moddiy va nomoddiy qadriyatlarning majmuasi bo'lib, xalqning tarixiy, madaniy, san'at va ma'naviy boyligini ifodalaydi. O'zbekiston hududi qadimdan turli madaniyatlar va sivilizatsiyalar chorrahasida joylashganligi sababli, mamlakatimizda boy madaniy meros ob'ektlari mavjud. Ushbu meros nafaqat tarixiy va arxeologik obidalar, balki an'analar, urf-odatlar, xalq amaliy san'ati, musiqa va xalq og'zaki ijodini ham o'z ichiga oladi. Madaniy merosni asrash va targ'ib qilish, avvalo, jamiyatning ma'naviy rivojlanishi, milliy birdamlik va o'ziga xoslikni saqlash uchun muhimdir.

2. O'quvchi yoshlar va aholining madaniy merosga munosabatining shakllanishi

Yoshlar madaniy merosga bo'lgan munosabatni asosan ta'lim jarayonida, oilaviy muhitda va ijtimoiy muomalalar orqali shakllantiradi. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida madaniy merosga oid darslar, tarixiy-madaniy ekskursiyalar, muzeylarga tashriflar yoshlarning bilim va qiziqishini oshirishda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari, kinofilmlar, radio va internetdagi ma'lumotlar yoshlarning madaniy merosni anglashini chuqurlashtiradi. Aholining keng qatlamlari orasida madaniy merosga nisbatan munosabatni shakllantirish esa ko'proq ijtimoiy ong va madaniy xabardorlikni oshirishga bog'liq. Bu jarayonda mahalliy jamoalar, madaniyat muassasalari va davlat tashkilotlari faol ishtirok etishi lozim.

3. Madaniy merosni targ'ib qilish vositalari va usullari

Madaniy merosni yoshlar va aholi orasida targ'ib qilish uchun turli usullar qo'llaniladi:

- **Ta'lim tizimida madaniy meros bo'yicha maxsus dasturlarni joriy etish:** Tarix, adabiyot, san'at fanlari doirasida madaniy meros ob'ektlari va an'alariga doir bilimlarni mustahkamlash.
- **Muzeylar va madaniy markazlar faoliyatini kengaytirish:** Interaktiv ko'rgazmalar, mahorat darslari, madaniy tadbirlar o'tkazish orqali yoshlarning qiziqishini oshirish.
- **Media va internet resurslaridan foydalanish:** Madaniy meros haqidagi hujjatli filmlar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlarda targ'ibot kampaniyalari o'tkazish.
- **Mahalliy an'analar va urf-odatlarni jonlantirish:** Festival va bayramlar orqali madaniy qadriyatlarni amalda namoyish etish.

4. Mavjud muammolar

Madaniy merosga munosabatni shakllantirish jarayonida bir qator muammolar mavjud. Bularga quyidagilarni misol qilishimiz mumkin:

- a) Bilim va xabardorlikning pastligi:** Yoshlar va aholining madaniy meros ob'ektlari haqida yetarli ma'lumotga ega emasligi, ko'pincha qiziqishning sustligi.

b) Moliyaviy resurslarning yetishmasligi: Madaniy merosni saqlash va targ'ib qilish uchun yetarli byudjet ajratilmasligi.

d) Modernizatsiya va globalizatsiyaning salbiy ta'siri: Yoshlar orasida milliy qadriyatlarning yo'qolishi, xorijiy madaniyat ta'sirining kuchayishi.

e) Ta'lim jarayonida madaniy merosga yetarlicha e'tibor qaratilmasligi.

5. Muammolarni hal qilish yo'llari va tavsiyalar

Madaniy merosga nisbatan munosabatni yaxshilash va rivojlantirish uchun quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi:

Ta'lim dasturlarini takomillashtirish- bu sohada madaniy meros mavzusini maktab va oliy ta'limda yanada kengroq va chuqurroq o'rgatish tavsiya etiladi.

Raqamli platformalarni rivojlantirish - bunda onlayn muzeylar, virtual ekskursiyalar, interaktiv ta'lim materiallarini yaratish nazarda tutiladi.

Jamoatchilik ishtirokini oshirish – bu borada madaniy merosni asrash va targ'ib qilishda nodavlat tashkilotlar, yoshlar klublari va mahalliy faollar faoliyatini rag'batlantirish ishlari yaxshi samara beradi.

Milliy madaniyat va an'analarni qo'llab-quvvatlash – bu sohada festival, ko'rgazma va boshqa ommaviy tadbirlarni kengaytirish nazarda tutiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, madaniy meros — har bir xalqning ma'naviy poydevori bo'lib, uning yosh avlod tomonidan qadrlanishi va asrash harakati millatning uzoq muddatli taraqqiyotiga xizmat qiladi. O'quvchi yoshlar va keng jamoatchilikning madaniy merosga bo'lgan munosabatini shakllantirish va rivojlantirish borasida samarali tizim yaratilishi zarur. Bu nafaqat tarixiy qadriyatlarni saqlash, balki milliy o'zlikni mustahkamlash, yoshlarni ma'naviy jihatdan yetuk yetishtirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, madaniy merosni targ'ib qilish va asrashga doir chora-tadbirlar davlat, ta'lim muassasalari va jamiyatning barcha qatlamlari hamkorligida amalga oshirilishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonov, F. (2018). *O'zbekiston madaniy merosi va uning asrash muammolari*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti.
2. Islomov, M. (2020). *Madaniy merosni yoshlar orasida targ'ib qilishning zamonaviy usullari*. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti.
3. Kadyrova, N. (2021). *Yoshlar va madaniy meros: zamonaviy muammolar va yechimlar*. Toshkent: Madaniyat vazirligi nashriyoti.
4. Ergashev, A. (2016). *Tarixiy yodgorliklarni yoshlar orasida targ'ib qilish*. Toshkent: O'zbekiston tarixiy jamiyati.

FEYZÎ-İ KEFEVÎ'NİN EMÂLÎ NAZİRESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME A STUDY ON FEYZÎ-İ KEFEVÎ'S EMÂLÎ PARALLEL POEM

Yaprak UÇAR¹

Özet

Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî'nin "Emâlî" adlı manzum risalesi, İslam akaidinin temel meselelerini manzum bir üslupla ele alan önemli bir eserdir. Feyzî-i Kefevî, "Emâlî"ye nazire olarak kaleme aldığı "Kaside"sinde eserin vezin ve kafiyesini korumuş, Allah'ın sıfatları, nübüvvet, sahabe sevgisi, iman esasları, ahiret hayatı gibi konuları işlemiştir. Çalışmada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Halil İnalcık Kütüphanesi'nde bulunan nüsha esas alınmış, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer nüshalarla karşılaştırılarak eserin tenkitli neşri hazırlanmıştır. İnceleme sonucunda "Kaside"nin sadece *Rûhu'n-Nüfûs* içinde değil, müstakil bir eser olarak da istinsah edildiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak bu durum, akaid içerikli manzumelerin önemli örneklerinden biri olan *Emâlî*'nin ilmî ve edebî çevrelerde değer gördüğü ve Feyzî-i Kefevî'nin "Kaside"sinin, nazire geleneğinin akaid sahasındaki bir örneğini teşkil etmesi açısından önemli olduğunu göstermiştir.

Anahtar Sözcükler: akaid, Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî, Emâlî, Feyzî-i Kefevî.

Abstract

Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî's "Emâlî" is a classical didactic poem that addresses the fundamental tenets of Islamic creed in verse form. Feyzî-i Kefevî, in his "Kaside" composed as a "nazire" to this work, preserved its meter and rhyme while elaborating on themes such as the attributes of God, prophethood, love for the Companions, articles of faith, and the hereafter. In this study, the manuscript preserved at the Halil İnalcık Library of Ankara University Faculty of Languages, History, and Geography was taken as the base text, and compared with other copies in the Süleymaniye Library to produce a critical edition. The analysis revealed that the "Kaside" was not only transmitted as part of "Ruhu'l-Nüfus" but was also copied independently as a separate work. This finding demonstrates the scholarly and literary reception of didactic poems on creed and highlights Feyzî-i Kefevî's "Kaside" as a significant example of the "nazire" tradition within the field of Islamic theology.

Key Words: akaid, Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî, Emâlî, Feyzî-i Kefevî.

1. Giriş

Klasik Türk edebiyatında akaid eserleri dinî ve tasavvufî kaynaklı edebî türler içerisinde önemli bir yere sahiptir. İslam dininin temel kaidelerini ve hükümlerini esas alan akaid eserlerinin medreselerde rağbet görmesi, manzum ve mensur olmak üzere birçok eserin yazılmasına vesile olmuştur. Bu eserler, genellikle Arapça ve Farsça akaid

¹ Öğr. Gör. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
yucar@ankara.edu.tr

eserlerinden yapılan Türkçe tercüme ve şerhlerdir. ¹ Bunlardan biri de Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin Arapça "Emâlî" isimli risalesidir. Anadolu sahasında bu risalenin Türkçe pek çok tercüme ve şerhleri kaleme alınmıştır. Bu çalışmada "Emâlî" isimli risaleye yazılan tercüme ve şerhlerden biri olan Feyzî-i Kefevî'nin nazire olarak yazdığı eseri konu edilmiştir.

2. Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin Hayatı ve Eserleri

Mâtürîdî kelmancısı, Hanefî fakihî ve muhaddis Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî (öl.575/1179), günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan Fergana vadisinin önemli şehirlerinden Oş'ta (Ûş) dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda hayatına dair ayrıntılı bilgiler bulunmamakla birlikte Ûşî'nin şahsiyeti ve ilmî kimliği konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Bununla birlikte, çeşitli kaynaklarda kendisine nispet edilen "şeyh, imam, allâme, muhakkik" gibi nitelendirmeler, döneminde itibarlı bir âlim olarak tanındığını gösterir. Ûşî, fıkıh ve hadis sahalarında çeşitli eserler kaleme almakla birlikte Hanefî tabakat müelliflerinden Kureşî ve İbn Kutluboga'nın da ifade ettiği gibi asıl şöhretini İslamî kelama dair yazdığı "el-Emâlî" isimli manzum eseri ile kazanmıştır. Ayrıca Ûşî'nin şiirle meşgul olduğu zikredilse de günümüze ulaşan müstakil bir eserine rastlanılmamıştır. Buna rağmen "el-Emâlî" isimli manzumesi, onun şiirdeki kudretini ve ustalığını yansıtan bir eserdir. Kaynaklarda Ûşî'nin vefat tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunur.²

Eserleri

1. el-Emâlî³:

2. Ğurerü'l-aḥbâr ve Dürerü'l-eş'âr: Hadislerle öğüt ve hikmete dair şiirlerin derlendiği bir eserdir. Daha sonra Ûşî, bu eserden 1000 sahih hadis seçmiş ve *Nişâbü'l-aḥbâr li-Tezkireti'l-aḥyâr* adlı eserini yazmıştır.

3. Müsnedü Enes b. Mâlik (Cüz' fî rivâyeti Enes b. Mâlik 'an Resûlillâh bi-isnâdin vâhid): Ûşî'nin Enes b. Mâlik ve hocası Nasîrüddin el-Ûşî'den aktardığı yaklaşık 300 hadisi 38 bölümde işleyerek tertip ettiği eseridir.

4. el-Fetâva's-Sirâciyye: Ûşî, bu eserinde Hanefî fakihlerinden Yûsuf b. Ahmed'den naklederek birçok meseleye değinmiş ve eserini onun *es-Sicistânî Münyetü'l-müftî* isimli eserinin tertibini esas alarak düzenlemiştir.

5. Muḥtelifü'r-rivâye: Ûşî'nin, Necmeddin en-Nesefî'nin *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fî'l-ḥilâf* isimli eserine yazdığı şerhtir.⁴

3. Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin *Emâlî* Adlı Akaid Risâlesi

Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 575/1179 [?]) tarafından kaleme alınan *Emâlî*, Mâtürîdî kelâm geleneğine ait manzum bir akaid risâlesidir. Müellif eserini *el-Emâlî* adıyla

¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akaid> (11.09.2025).

² Mehmet Sait Toprak, "Ûşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/usi> (10.09.2025).

³ Eser ile ilgili ayrıntılı bilgi "Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin Emâlî Adlı Akaid Risâlesi" başlığı altında verilmiştir.

⁴ Mehmet Sait Toprak, "Ûşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/usi> (10.09.2025).

zikretse de eser, literatürde beyitlerinin son sözcüklerinin “lâm” harfiyle bitmesi sebebiyle *el-Kaşidetü'l-lâmiyye fi't-tevhîd* ve eserin ilk beytine nispetle *Kaşidetü Yekûlü'l-'Abd* olarak da geçer. Eser bazı kaynaklarda ise *Bed'ül-Emâlî*, *el-Kaşidetü'l-Hanefiyye* olarak da anılır. Bununla birlikte III. Murad devri âlimlerinden Muhammed b. Malkoca tarafından yapılan Türkçe şerhte kullanılan “*Lâmiyye-i Kelâmiyye*” terkihi, daha sonraki araştırmalarda da benimsenmiş ve risâlenin alternatif adlandırmalarından biri olmuştur.¹ Dolayısıyla söz konusu eser “Emâlî, Bed'ul-Emâlî, el-Kaşidetü'l-lâmiyye fi't-tevhîd, Kasidetü Yekulu'l-Abd, Kasidetü'l-Hanefiyye, Kasidetü'l-Lâmiyye, Lâmiyye-i Kelamiyye” isimleriyle anılır.

Kelam ilminde yazılan ilk eserlerden biri olan “Emâlî” kaside şeklinde olup her beytin sonu “âli/âlî” ile bittiği için “emâlî” adını aldığı ifade edilir.² Bunun yanı sıra “emâlî” kelimesinin “yazılar, dikte edilen metinler” anlamından olan Arapça “imlâ”nın çoğulu olması sebebiyle eserin bu isim ile adlandırılmış olması da başka bir görüştür. Eserin telif tarihi H. 569/M. 1174 olup farklı yazma ve baskı nüshalarında beyit sayısı 66 ile 68 arasında değişir.³

Eser, içerik bakımından klasik kelâm literatüründe yaygın olan ilâhiyyât, nübüvvât, sem'îyyât şeklinde üçlü tasnife bağlı kalınarak düzenlenmiştir. Risâle, tevhid konusuna işaret eden bir beyitle başlamış ve daha sonra Allah'ın zâtı ve sıfatları ele alınmıştır. Burada “halku'l-Kur'ân, rû'yetullah, haberî sıfatlar, insan fiilleri ve aslah” gibi tartışmalı meseleler üzerinde durulmuş, muhalif fırkaların görüşleri ise dolaylı bir şekilde eleştirilmiştir. Daha sonraki beyitlerde nübüvvete ilgili meselelere değinilmiş ve evliyanın kerametlerinin hak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ehl-i sünnetin benimsediği Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali şeklindeki Hulefâ-yı Râşidînin fazilet sıralaması aktarılmış ve ashaba yönelik eleştirilerin dinen caiz olmadığı ifade edilmiştir. Risâlenin ilerleyen bölümlerinde iman, tekfir vb. konular işlenmiş ve birtakım kelâmî tartışmalara da yer verilmiştir. Eser, ölüm ve âhîret halleriyle ilgili beyitlerden sonra müellifin hayır dua temennisiyle sona ermiştir.⁴

Maturidi kelam ekolünün temel görüşlerini ve birtakım fıkhi ve felsefî konularını ihtiva eden *Emâlî* hacim bakımından küçük olsa da içerik açısından oldukça zengindir. Eserin ehl-i sünnetin inanç esaslarını ihtiva etmesi ve konuların pratik ile anlaşılır bir üslupla ele alınması sebebiyle İslam dünyasının çeşitli orta ve yüksek seviyeli medreselerinde akaid öğretiminde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵ Ayrıca eserin manzum oluşu ve özlü anlatımı ile eğitimde ezberlemeyi kolaylaştırması sebebiyle eser çok fazla rağbet görmüş, pek çok defa istinsah edilmiş ve üzerine çok sayıda tercüme ve şerh yazılmıştır. Bu yoğun ilgi, eserin farklı coğrafyalardaki kütüphanelerde muhafaza edilen yazma ve matbu nüshalarının çok fazla olması ile de anlaşılabilir. Eserin nüshaları Almanya Berlin ve Münih'te, Fransa Paris'te, İsveç Stockholm'de, Mısır Kahire'de, Hindistan Rampur'da, Türkiye İstanbul'da, İngiltere Cambridge'de, Türkistan Buhara'da, Rusya'da ve daha birçok yerde tespit

¹ Kemal Edib Kürkcüoğlu, “Lâmiyye-i Kelâmiyye”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.I-II, 1954, s.1-24.

² Yulduz Musahanov, *Oşi ve Emali Kasidesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi), Ankara, 2001, s.12-37.

³ Havva Karaman, *Feyz-i Kefevî'nin Rûhu'n-Nüfûs Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi), İstanbul, 2019; Kemal Edib Kürkcüoğlu, agm.: s.1-24.

⁴ M. Sait Özervarlı, “El-Emâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-emali--usi> (10.09.2025); Muhit Mert, “Oşlu Din Âlimi Ali B. Osman Ve Bed'ül-Emâlî Adlı Eseri Bağlamında İtikadi Görüşleri”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1-2, c. IV, S. 7-8.

⁵ Durmuş Özbek, “el-Uşi ve ”Kasidetü'l-Emâlî”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, S. 5, 1994.

edilmiştir.¹ *Emâlî* ile ilgili yukarıda da zikredildiği gibi Arapça ve Farsça birçok şerh, haşiye ve tercüme yazılmıştır; fakat burada, çalışmanın amacını aşacağı düşünüldüğünden, aşağıda sadece eserin bilinen Türkçe şerh ve tercümeleri yazıldıkları yüzyıl ve müellifleri ile birlikte sunulmuştur.

4. *Emâlî*'nin Türkçe Tercüme ve Şerhleri

Emâlî'nin Türkçe tercüme ve şerhleri arasında XIII-XIV. yüzyılda mütercimi belirsiz olan *Tercüme-i Kasîde-i Emâlî*²; XVI. yüzyılda Le'âlî Ahmed b. Mustafâ (ö. 1563)'nın *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*³, Mehmed b. Ahmed b. Molkoça'nın *Şerh-i Lâmiyye-i Kelâmiyye (Şerhül-Emâlî)*⁴, Şeyhülislâm Hoca Sadeddîn b. Hasan Cân (ö. 1600)'ın *Lâmiyye-i Kelâmiyye (Manzûm Tercüme-i Kasîde-i Emâlî)*⁵, Şem'î Şem'ullâh (ö.1602'den sonra)'ın *Manzûm Tercüme-i Kasîde-i Emâlî*⁶; XVII. yüzyılda Feyzî-i Kefevî, Mehmed b. Hacı Haydar (ö. 1614 veya 1643)'ın *Rûhu'n-Nüfûs (Şerh-i Kasîde-i Nazîre-i Emâlî)*⁷, Şeyh Ahmed Karahisarî (ö. 1631'den sonra)'nın *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*⁸; XVIII. yüzyılda Halîl b. İsmâ el-Akkirmanî (ö. 1719'dan sonra)'nın *Fevâ'idü'l-Emâlî ve Ferâ'idü'l-Le'âlî (Şerh-i Kasîde-i Emâlî)*⁹, Ali b. Mustafâ Enderûnî (ö. 1752'den sonra)'nın *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*¹⁰, Ahmed b. Mehmed Emîn İstanbulî (ö. 1753'ten sonra sonra)'nın *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*¹¹, Derûnîzâde Mehmed Hulûsî b. Abdullâh (ö. 1753)'ın *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*¹², Kudsi'nin *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*¹³, Abdurrahmân ed-Darîr (ö. 1754'ten sonra)'ın *Tercüme-i Kasîde-i Emâlî*¹⁴; tarihi belirsiz olanlar Dürri Şeyh Mehmed Mevlevî el-Çorluvî'nin *Nûru'l-Le'âlî Şerhu Bed'ül-Emâlî*¹⁵, Ömer b. Ali İbrâhîm Burdurî'nin *Şerh-i Kasîde-i Emâlî (Yekûlü'l-Abd)*¹⁶, Feyzî, *Tercüme-i Kasîde-i Emâlî* (manzum)¹⁷, Ömer b. Ali İbrâhîm Burdurî'nin *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*¹⁸, Mahmûd el-Hamîdî'nin *Şerh-i Kasîde-i Emâlî*¹⁹, mütercimi belirsiz olan *Tercüme-i Kasîde-i Emâlî*²⁰ isimli eserler sayılabilir. ²¹ Anadolu sahasında yazılan Türkçe şerh ve tercümelerin yanı sıra *Emâlî*

¹ M. Sait Özervarlı, "El-Emâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-emali--usi> (07.09.2025).

² Bkz. Şinasi Tekin, "The Turkish Translation of Bedvü'l-Amâlî in Quatrians", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1980, s. 157-206.

³ Bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih 278/2.

⁴ Bkz. Süleymaniye Ktp. Kemal Edip Kürkçüoğlu 43.

⁵ Bkz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, agm.

⁶ Bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih 5427.

⁷ Bkz. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 137/3.

⁸ Bkz. Nurosmeniye Ktp. 4979/3.

⁹ Bkz. Nurosmeniye Ktp. 1601.

¹⁰ Bkz. Milli Ktp. Yz. A 1813.

¹¹ Bkz. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 1722.

¹² Bu eserin nüshasına ulaşılammıştır.

¹³ Bkz. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 5876.

¹⁴ Bkz. Süleymaniye Ktp. Tırnovalı 1052.

¹⁵ Bkz.. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 1315, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY1945.

¹⁶ Bkz. Burdur İl Halk Ktp. 486/6.

¹⁷ Bkz. Kayseri Raşid Efendi Ktp. 196/11; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. BY 2858.

¹⁸ Bkz. Burdur İl Halk Ktp. 486/6.

¹⁹ Bkz. Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi 3637/6.

²⁰ Bkz. Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Araştırma Ktp. 13/4.

²¹ Bkz. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 3080.

²² Bkz. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 6638.

²³ Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi), İstanbul, 2011, s.1055-1058.

üzerine Sönmez Kutlu'nun "Ali b. Osman el-Oşî"¹ ismiyle Kırgızca tercümesi ve Abdülmelik'in yüksek lisans çalışması² olan Özbekçe tercümesi de vardır.

5. Feyz-i Kefevî

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'ın önemli kültür merkezlerinden biri olan Kefe'de dünyaya gelen Feyzî-i Kefevî (öl. 1614)'nin asıl adı Mehmed Feyzullah'tır. Babasının adı Haydar olan Feyzî-i Kefevî bazı eserlerinde kendini "Muhammed b. el-Hacı Haydar eş-Şehir bi Feyzî'l-Kefevî" şeklinde tanıtmış ve şiirlerinde de "Feyzî" mahlasını kullanmıştır. Şair öğrenimini ilk olarak Kefe'de daha sonra ise İstanbul'da tamamlamıştır. Arapça, Farsça, mantık, belâgat, hukuk ve hat gibi farklı ilimlerde kendini yetiştiren Feyzî-i Kefevî aynı zamanda tasavvuf eğitimi almıştır. Kefe'de müderrislik ve vaizlik yapmıştır. Mutasavvıf bir şair olan Feyzî-i Kefevî Halvetî tarikatına intisap etmiş ve zamanla şeyhlik makamına yükselmiştir.³ Hayatının son dönemlerinde İstanbul'a gelen Feyzî-i Kefevî 1614 yılında burada vefat etmiştir.

Feyzî-i Kefevî eserlerinde akıcı bir üslup ve sade bir dil kullanmıştır. Eserler hem şekil hem muhteva açısından incelendiğinde, şairin Divan şiiri kültürüne hâkim olduğu anlaşılır. Feyzî'nin eserleri ilmî ve edebî olmak üzere iki grupta incelenebilir. Feyzî'nin ilmî eserleri tasavvuf ve dinî içerikli olup didaktik mahiyettedir.

1. Divan⁴: Feyzî-i Kefevî'nin *Divan*'ında 15 kaside, 13 müseddes, 7 tahmis, 3 terci-bend, 6 terkeb-bend, 8 nazım, 409 gazel, 38 matla, 36 kıta olmak üzere 536 şiir bulunur.

2. Kırk Hadis Tercümesi: Din, ahlak ve sosyal hayat muhtevalı hadis tercümelerini ihtiva eden eser 15 farklı kalıp ve 40 kıta şeklindedir.

3. Rûhu'n-Nüfûs⁵:

4. Nusretü'd-Dâir: Devrin sema, devran ve musiki gibi tasavvufi tartışmalarının ele alındığı mensur bir eserdir.

5. Ravzatü'l-İbâd: Mesnevi nazım şekliyle yazılmış kırk hadis tercümesidir.

6. Risâle fi Hakkı'l-Hamr: İçkinin zararları ve İslam dinine göre haram olan hususlarının ele alındığı bir eserdir.

7. Hadâyıku'l-Ahyâr fi Hakâyıku'l-Ahbâr: Hadîka adı verilen 128 bölümden oluşan mensur bir eserdir.⁶

6. Rûhu'n-Nüfûs

Feyzî-i Kefevî'nin *Rûhu'n-Nüfûs* isimli eseri Ali b. Osman el-Üşî'nin *Emâlî*'ye yazdığı naziresi ve Türkçe şerhidir. Feyzî-i Kefevî, eserine öncelikle mezheplerin itikadî görüşlerini mezheplerin doğuşuna ilişkin rivayetlere yer vererek başlamış, ardından bu mezheplerin

¹ Alatoo-Oş Jurnalı 3000, Atayın Çıgarılışı Özel Sayısı, Bişkek 2000.

² Abdülmelik, yüksek lisans tezi, Ankara 2001.

³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M.A. Yekta Saraç, Ankara, 2016; Kabilî, *Sultan-ı Hubana Münasib Eş'ar*, haz. Mehmet Gündüz, Ankara, 2018, s.1109; Muvaffak Eflatun, *Feyzi-i Kefevi Divanı: Tahlil-Metin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi), Ankara, 2003, s.5-39; Havva Karaman, agt.: s.1-24, Muvaffak Eflatun, agt.: s.5-39., <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/feyzii-kefevi>

⁴ Muvaffak Eflatun, agt.

⁵ Eser ile ilgili ayrıntılı bilgi "Rûhu'n-Nüfûs" başlığı altında verilmiştir.

⁶ Havva Karaman, agt.: s.1-24, Muvaffak Eflatun, agt.: s.5-39., <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/feyzii-kefevi>

teşekkül eden kollarını ve bu fırkaların öncülerini tanıtmıştır. Daha sonra ise Ali b. Osman el-Üşî'nin akaid alanında kaleme aldığı "Emâlî" isimli risalesine yazdığı naziresinin şerhine geçmiştir. Feyzî, söz konusu kasidenin yazılış sebebini bir kimsenin Allah'ın birliğini kalbiyle bilebildiğini, fakat kimi zaman soyut konuları öğrenmede açıklama ve yorumlara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Kaside'de el-Üşî'nin eserinde itikâdi konuları nasıl işlediğine değinmiştir. Ayrıca *Emâlî* ile benzer şekilde Allah, nübüvvet, iman, âlem, meâd ve sahabe gibi konularına yer vermiştir. Bu eser *Şerh-i Kaside-i Nazire-i Emâlî* olarak da anılır.¹

Yukarıda da zikredildiği gibi *Emâlî*'nin pek çok Türkçe şerh ve tercümesi yapılmıştır. Kütüphanelerde Feyzî-i Kefevî'nin "Rûhu'n-Nüfûs" adlı eserinin nüshalarının yanı sıra "Rûhu'n-Nüfûs"ta bulunan kasidenin nüshalarının müstakil olarak bulunduğu da tespit edilmiştir. Bunlardan biri de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prof. Dr. Halil İnalçık Kütüphanesi Mustafa ÇON-A Koleksiyonu'nda bulunan nüshadır. İlgili kütüphanenin kataloğu başka vesilelerle tarandığında bu nüshaya tesadüfen rastlanılmıştır. Söz konusu yazma nüsha 4 varaktan müteşekkil olup nesih hatla istinsah edilmiş ciltsiz bir eserdir. Katalogda "Kaside"² ismiyle ve müellifi "Feyzî" olarak gösterilmiştir; fakat bunun dışında bu eserle ilgili herhangi bir bilgi ve eserin hangi Feyzî'ye ait olduğu bilgisi verilmemiştir. Eserin müellifi "Feyzî" Divan şiirinde en çok kullanılan mahlaslardan biridir ve "Feyzî" mahlaslı şair sayısının *Tuhfe-i Nailî*³'de 52 ve Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü Projesi (TEİS) web sayfasında ise 65 olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra nüsha üzerine çalışılınca eserin el-Üşî'ye ait "Emâlî" risalesi ile ilgili olduğu fark edilmiş ve "Kaside"nin Feyzî-i Kefevî'nin *Emâlî*'ye nazire olarak yazdığı *Rûhu'n-Nüfûs*'ta bulunan kaside olduğu anlaşılmıştır. Ardından diğer kütüphanelerdeki kataloglar tarandığında Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda "Kaside"⁴ ve yine aynı kütüphanenin Yazma Bağışlar Koleksiyonu'nda "Manzûme-i Feyzî"⁵ adıyla kayıtlı eserlerin Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prof. Dr. Halil İnalçık Kütüphanesi Mustafa ÇON-A Koleksiyonu'nda daha önce tespit edilen eserin benzer nüshaları olduğu görülmüştür. Söz konusu kaside, her ne kadar *Rûhu'n-Nüfûs*'ta yer alsa da yukarıda bilgileri verilen nüshalarda müstakil olarak bulunması dikkat çekici bir husustur. Ayrıca Feyzî mahlaslı bir şairin manzum olarak yazdığı *Tercüme-i Kaside-i Emâlî* ismiyle Kayseri Raşid Efendi ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi⁶'nde bulunan yazmalar incelemiştir; fakat bu eserlerin Feyzî-i Kefevî'nin *Emâlî* kasidesinden farklı olduğu tespit edilmiştir.

7. Feyzî-i Kefevî'nin *Kaside*'si

Nazire, bir şairin manzum eserine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiye düzeninde yazılan şiir şeklinde tanımlanır. Nazireler genellikle asıl eseri aşma, aynı değerde bir eser yazma, esere duyulan hayranlığı ifade etme vb. maksatlarla yazılır. Nazirelerin bir başka dikkate değer yönü ise esas alınan şiirde kullanılan "atasözü, deyim, vecize, kelâmıkibar, ayrıca iktibas veya tazmin yoluyla alınmış meşhur bir mısra" gibi söz kalıplarının tekrarlanmasıyla ifade ve konu birliğinin sağlanmasıdır.⁷ Bir nazire

¹ Havva Karaman, agt.: s.1-24.

² Bkz. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prof. Dr. Halil İnalçık Kütüphanesi Mustafa ÇON-A Koleksiyonu, no: 767.

³ Bünyamin Yuvacı, *İnehanzâde Mehmet Nâil Tuman, Tuhfe-i Nailî Metin ve Muhtevâ (II. CİLT s. 735-999)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi), Sivas, 2014.

⁴ Bkz.. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, no: 03873-001.

⁵ Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu, no: 05857.

⁶ Bkz. Kayseri Raşid Efendi Ktp. 196/11; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. BY 2858.

⁷ İsmail Durmuş, "Nazire", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazire#1> (11.09.2025).

mahiyetinde olan “Kaside”de esas şiir olan “Emâlî”nin kafiye ve vezninin muhafaza edildiği görülmüştür. “Kaside”, “Emâlî”nin vezni olan “Mefâ’ ilün Mefâ’ ilün Fe’ülün” ve “-âli/-âli” kafiyesi ile yazılmıştır. Bununla birlikte 66-68 beyitten oluşan “Emâlî”den farklı olarak “Kaside”¹ 75 beyit ile kaleme alınmıştır.

“Emâlî” ve “Kaside”nin muhteva açısından da birbiri ile örtüştüğü söylenilebilir. Genel olarak tevhid, Allah’ın sıfatları, peygamberlik, sahabe sevgisi, iman esasları, ölüm sonrası hayat ve ahiret halleri gibi itikadî konular manzum olarak işlenmiştir. “Kaside”ye tevhid konusu ile başlanmıştır. İlk beyitlerde Allah’ın sıfatlarına temas edilmiş, O’nun arş üzerinde bulunduğu, ancak mekân ve zamandan münezzehe olduğu ifade edilmiştir. Daha sonraki beyitlerde ahiret inancı çerçevesinde cennet, cehennem ve ölümden sonraki hayat, peygamberlere ve meleklerle iman etmenin gerekliliği ele alınmıştır. Sonra Hz. Muhammed’in son peygamber oluşu, Miraç hadisesi ve Hulefâ-yi Râşidîn’in üstün faziletleri işlenmiştir. Ayrıca bu büyük şahsiyetler hakkında olumsuz söz söylemenin dinen caiz olmadığına değinilmiştir. Kaside’nin ilerleyen beyitlerinde iman esasları ile devam edilmiş; kabir azabı, kıyamet günü gibi dinî ve tasavvufî konular işlenmiştir. Son iki beyitte ise Feyzî-i Kefevî, dua bölümüne geçmiştir:

Dûrişüp Feyzî-i bî-tâb u tâkât

Cihân bâğında dikdi bu nihâli

Murâd ol kim yiyecekler mîvesinden

Analar hayr ile bu pâyimâlî

Bu beyitlerde şairin dünyayı bir bağa, kasidesini bir ağaca ve hatta son beyitte de meyveli bir ağaca benzettiği görülür. Burada şair, meyvesi tatlı ve lezzetli olan bir ağaç gibi ruha zevk veren ve hoş gelen bir şiir yazdığını ifade etmiştir. Ayrıca ağaç, toprağa kök salar ve ağacın kolayca sarsılması, yıkılması güçtür. Bu açıdan da şairin şiirinin dünyada kalıcı olmasını arzu ettiği düşünülebilir. Daha sonra şair, son beyitte ruha hoş gelen ve zevk veren şiirini okuyanın, şairi dua ile anmasını istemiş ve burada kendisini “payimal” olarak “hakir, perişan” olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla Şair Feyzî-i Kefevî’nin “cihân bağı (=dünya bağı)” terkinde teşbih, “nihâl” ile şiirini kastederek istiare ve “pâyimâl(=hakir, perişan) ifadesinde de mecaz-ı mürsel sanatına başvurduğu görülmüştür. Bu bağlamda bu bölüm Feyzî-i Kefevî’nin edebî kudretini yansıtmaya açısından da dikkate değerdir.

Türkiye’nin çeşitli kütüphanelerinde yapılan tarama ve incelemeler neticesinde, yukarıda da zikredildiği gibi Feyzî-i Kefevî’nin “Kaside”sinin 3 nüshası tespit edilebilmiştir. Bu çalışmada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prof. Dr. Halil İncalcık Kütüphanesi’nde bulunan nüsha esas alınmıştır. Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan diğer iki nüsha ile tenkit edilmiştir. Ayrıca söz konusu eserin Feyzî-i Kefevî’nin *Rûhu’n-Nüfus*’ta bulunması sebebiyle *Rûhu’n-Nüfus*²’ta bulunan kaside ile “Kaside”nin üç nüshası karşılaştırılmıştır. Nüshalar, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prof. Dr. Halil İncalcık Kütüphanesi Mustafa ÇON-A Koleksiyonu DTCF, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu SY, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu SHM, *Rûhu’n-Nüfus* RN kısaltmaları ile gösterilmiştir:

¹ Bkz. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prof. Dr. Halil İncalcık Kütüphanesi Mustafa ÇON-A Koleksiyonu, no: 767.

² Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, no: 1781.

Kaşıde

Mefā' ilün Mefā' ilün Fe' ülün

1. Gel ey maḫṣūd iden Ḥaḫḫ'a viṣāli
Var ezber ile luṭf it bu fiṣāli¹
 2. Ḥudā pāyendedür yoḫdur ḥudūsı
Anuñ çoḫdur hem evṣāf-ı kemāli
 3. Odur Ḥayy u Müdebbir cümle-i emr²
Odur taḫdīr ü ḥaḫḫ iden fi'āli
 4. Ḥiyāz³⁻¹ ḫudret-i 'ilminden⁴ anuñ
Degül bir nesne çıḫmaḫ iḫtimāli
 5. Mürīd-i kā'inātdür⁵ ḥayr eger ṣer
Velī sevmez begenmezdür vebāli
 6. Ḥudā sem' ü baṣarla muttaṣıfıdır
Sözine beñzemez ḥaḫḫuñ⁶ maḫāli
 7. İki nev' üzredür Ḥaḫḫ'uñ kelāmı
Biri nefsi birisi daḫi ḫālī
 8. Degül nefsi olan Ḳur'an'ı maḥlūk
Velī ḥādiṣdür elfāz-ı le'āli⁷
 9. Daḫi zātı gibi cümle şıfātı
Ḳadīmīdür ḫabūl itmez zevāli
 10. Şıfātı zātınuñ 'aynı degüldür
Degül ḡayri ki bula infiṣāli
 11. Degül Ḥaḫ cevher ü cism ü muṣavver⁸
Yoḫ anuñ cüz' ü ba'za iṣtimāli
- [2a]**
12. Taḥayyüzden ḫülül ü ittiḫādden
Te'ālī zātiḥ Ḥaḫḫu't-Te'ālī
 13. Ḥudā 'arṣ üzre gerçi müstevīdür⁹
Velī yoḫdur mesās u ittiṣāli
 14. Ḥudā'ya şey' ü zāt ıtlākı vardır
Velīkin şeṣ cihetden zātı ḫālī
 15. İḫāṭa eylemez anı zamānuñ
Ne māzīsi ne istiḫbāl ü ḫālī
 16. Münezzeḥdür daḫi ferzend ü zenden
Anuñ yoḫdur naẓīr ü miṣāli¹⁰
 17. Ma'ādinden¹¹ mezāhirden hemīṣe

¹ fiṣāli: ḫiṣāli SY, SHM, RN

² emr: emre SY, RN

³ Ḥiyāz: Ḥiyār RN

⁴ Metinde “Ḥiyāz-ı ü ḫudret ü 'ilminden” şeklindedir; fakat anlam gereği “Ḥiyāz-ı ḫudret-i 'ilminden” olarak düzeltilmiştir.

⁵ Metinde “Mürīd ü kā'inātdür” şeklindedir; fakat anlam gereği “Mürīd-i kā'inātdür” olarak düzeltilmiştir.

⁶ ḫaḫḫuñ: ḫaḫḫuñ SY

⁷ elfāz-ı le'āli: elfāzu'l-evveli RN, bu beyit SHM'de mevcut değildir.

⁸ Metinde “cism ü muṣavver” şeklindedir; fakat anlam gereği “cism-i muṣavver” olarak düzeltilmiştir.

⁹ müstevīdür: mesnedidür RN

¹⁰ naẓīr ü miṣāli: naẓīri hem miṣāli SY, naẓīri vü miṣāli SHM, RN

¹¹ Ma'ādinden: Muāvinden SHM, RN

- Ġanîdûr Kirdigâr-i zî'l-ma'âli
18. Degül ismi¹ müsemmayâ müğâyir²
Murâd ismiyle olsa zâtı 'âlî³
19. 'İbâduñ ihtiyâr u kudretile
Olur cümle nüzûl ü irtihâli⁴
20. Hudâ'nuñ üstine bir nesne vâcib
Degüldür dinleme ehl-i i'tizâli
21. Degüldür⁵ cehl-i 'âkil 'özü-i⁶ maqbûl
Yiter idrâk-ı haqqâ fehm-i bâli⁷
22. Degül şâlih 'amel hem cüz'-i îmân
Budur kavî-i aşah kıl imtisâli
[2b]
23. Çıkmaz mü'mini îmân yolından
Zinâ vü katl ü fışk⁸ ü ihtizâli
24. Ma'âşî eylemez tâ'âtî ihbât
Bu sözden gayra⁹ itme ittikâli
25. Dilerse Haq bağışlar her günâhı
Virür 'âşîye 'afv ü ictizâli¹⁰
26. Bugün kaşd itse yarın irtidâde
Şerî'at hükm ider küfrine hâli
27. Tefavvüh lafz küfriyle küfrdür
Gerek ma'nâdan olsun iğtifâli¹¹
28. Hem îmân-i muqallid mu'teberdür
Degül îmân-i be's¹² ammâ ki gâli
29. Dağı ma'dûm olana şey' dinilmez
Anı görmez Hudâ ko kıl ü kâli
30. Tağâzzî¹³ olınan eşyanuñ adı
Rızıkdur hep harâmı vü helâli
31. Muqarrerdür hudûsı mâsivâllâh
Kimi gerçi ider fâsid hayâli
32. Müselmânâna şeh lâzımdur ammâ
Degül lâzım dimiş ehlü'l-emâli
33. Hem olmak efzâl-i ehl-i zamâna
Degül lâzım ki ma'sûm ola vâlî¹⁴
34. Kılup nîk ü bed ardında namâzı

¹ ismi: esmâ SY

² müğâyir: muqâbil SY

³ Metinde “zât-ı 'âlî” şeklindedir; fakat anlam gereği “zâtı 'âlî” olarak düzeltilmiştir.

⁴ nüzûl: nüzûli SY

⁵ Degüldür: Degül SY

⁶ 'özü-i: 'özri SHM

⁷ bâli: hâli SY

⁸ katl ü fışk: fışk ü katl RN

⁹ gayra: gayrı SHM

¹⁰ Metinde “'afv-i ictizâli” şeklindedir; fakat anlam gereği “'afv ü ictizâli” olarak düzeltilmiştir.

¹¹ Bu beyit SHM'de mevcut değildir.

¹² be's: ye's RN

¹³ Tağâzzî: Tegaddî RN

¹⁴ Bu beyit DTCF'de ve beytin ikinci mısra'ı da SHM'de mevcut değildir.

İmām üstine itme istilāli

[3a]

35. Nebī çokdur velī üç yüz on üçdür
Olanlar bil Resūl ismiyle hālī
36. İmāmu'l-enbiyā hatmu'r-rūsüldür
Muhammed şāhib-i hüsnu's-şemālī
37. Anuñ şer'i kadīmi¹ zā'il olmaz
Bulınca 'ıkd-i 'ālem inhilālī
38. Daḥi mi'rāc cismānisi ḥaḥdur
Aña çokdur berāhīni 'avālī
39. Günāhı kaşdla² itmekden anlar
Berīdür her biri yok iḥtilālī
40. Peyember³ olmamışdur zen hem ol kim⁴
Ola pāyinde rıkkıyyet 'iḥālī
41. Dime İskender ü Loḡmān nebīdür
Egerçi ba'zılar itdi cidālī
42. Velīlerden ser-ā-ser her nebīnūñ
Müberhendür 'ulüvv ü intiḥālī
43. Şudür ider kerāmet her velīden
Murād itse Hudā-yı zū'l-celālī
44. Ülü'l-elbāb ü erbāb-ı keremdür
Resūl-ı ekremūñ aşḥāb-ı vālī⁵
45. Sevüp anları ḥayr ile añanuñ
İki 'ālemde 'izzetdür me'ālī⁶

[3b]

46. Kadīmü's-şoḥbedür Şiddīḡ-ı ekber
Kamudan vardır anuñ intiḥālī⁷
47. 'Ömer'dür ba'dehü ḥayru's-şahābe
'Adāletde yokdur anuñ⁸ hemālī
48. Pes andan efzal-i ümmetdür 'Osmān
Mürettibdür kelām-ı⁹ lāyezālī
49. Ḥilāfet ḥātemi şāh-ı velāyet
'Alī'dür bedr olmışdur hilālī
50. Emīr Şāh'ūñ¹⁰ ol itdügi da'vā
Ḥaṭādur iktizā itmez ḡalālī
51. Yezīd'e la'net itmez ehl-i taḡvā
Revādur dir velī¹¹ ba'zı mevālī
52. Libās-i 'işmet-i şiddīḡadur pāk

¹ kadīmi: kavīmi SY, SHM; kavīdür RN

² kaşdla: kaşd ile SY, SHM, RN

³ Peyember: Peygamber SY, SHM

⁴ zen hem ol kim: zen ol kim SY

⁵ Bu beyit SY'de derkenar olarak yazılmıştır.

⁶ Bu beyit SY'de derkenar olarak yazılmıştır.

⁷ Bu beyit SY'de derkenar olarak yazılmıştır.

⁸ yokdur anuñ: anuñ yokdur SY, SHM, RN

⁹ kelām-ı: kelāmı SY

¹⁰ Emīr Şāh'ūñ: Emīr Şām'ūñ SY, SHM, RN

¹¹ velī: didi SHM

- Betül'den yücedür ba'zı hılâli
53. Mesîh inse gerekdür yire gökden
Helâk itmege Deccâl-i habâli¹
54. Ecel birdür ecelsüz kimse ölmez
Budur cümle nükûlün intiḥâli
55. 'Azâb-ı kabır ḥaḳdur şekkimüz yok
İder Münkir Nekir andan² su'âli
56. Kimine ravza-i cennet olur gür
Kiminün kabır olur dârü'l-nikâli
- [4a]
57. Aşılmış pârelenmiş yanmış âdem
Olur mes'ul ü bulmaz insilâli
58. Nebiyyîn ile şiddîḳîne aṣlâ
Su'âl olmaz didi cellü'l-ahâli
59. Şorilmazdur şehîd ü daḥî³ maṭ'ün
Hem ol kim⁴ ḥıfz-ı serḥad ola ḥâli
60. Sefîh ü tıfl u ebleh⁵ ehl-i fetret
Okıyan sûre-i Mülk'i leyâlî⁶
61. Ölen cum'a günü ya gicesinde⁷
Şorilmazdı didi ba'z-ı e'âlî⁸
62. Kıyâmet kıpsa ḥaşr ider Ḥudâvend
Kamu ḥalkı inâsı hem ricâli
63. Muṭî vü müznibün ol gün eline
Virilür defteri kim ola tâlî
64. Virilür mü'minünün sağ eline
Olur kâfirlerün ammâ şimali
65. Gelür herkes⁹ o gün cây-ı ḥisâba
Ki kimden aldı kime virdi mâlı
66. Urılır nîk ü bed mîzâne taḥkîḳ
Kişinün tâ'ati ile vebali
67. Şırâtı geçmeyince kimse bulmaz
Şafâ-yı şuffa-i dârü'n-nevâli
68. Hem ol gün ḥavz-ı pür-feyz-i nebîden
İçer her teşne-dil mü'min zülâli
69. Görür her cum'a gün aşḥâb-ı cennet
O gözler görmemiş rüşen cemâli
70. İder yarın şefâ'at ehl-i şerre
Bugün ḥayra irenler iştiḡâli
71. Yaradılmışdurur cennet cehennem

¹ Metinde “Deccâli ḥabâli” şeklindedir; fakat anlam gereği “Deccâl-i ḥabâli” olarak düzeltilmiştir.

² andan: anda SY, SHM, RN

³ şehîd ü daḥî: şehîd daḥî SY, SHM

⁴ kim: ki SHM

⁵ ebleh: bülh ü RN

⁶ Bu beyit SHM'de sonraki beyit ile yer değiştirmiştir.

⁷ günü ya gicesinde: günü gicesinde RN

⁸ e'âlî: ehâlî SY

⁹ herkes: hergiz SY

- İkisi daḥi maḥfūfu'l-ḥavālī
72. Bozılmaz düzgini¹ hıç birisinün
Daḥi ehlinün olmaz intikālī
73. Konılsa mü'min-i 'āşī² ceḥīme
Çıkar āḥir müdām olmaz melālī
74. Mü'essirdür du'ā inkār olunmaz
Koparur himmet-i merdān cibālī
75. Dürişüp³ Feyzī-i bī-tāb u ṭāḳat
Cihān bāğında dikdi bu nihālī
76. Murād ol kim yiyenler mīvesinden
Añalar ḥayr ile bu⁴ pāyimālī

Sonuç

Feyzī-i Kefevī'nin "Kaside"si Sirāceddin el-Üşī'nin *Emālī* adlı eseri esas alınarak kaleme alınmış bir nazire örneğidir. Şair, *Emālī*'nin vezin ve kafiyesini korumuş, muhteva bakımından da benzer temaları ele almıştır. Feyzī-i Kefevī şiirde tevhid, Allah'ın sıfatları, peygamberlik, sahabe sevgisi, iman esasları, ölüm sonrası hayat ve ahiret halleri gibi itikadî konuları manzum bir şekilde işlemiştir.

Çeşitli kütüphanelerde farklı nüshaları bulunan Kaside'nin, *Rūhu'n-Nüfûs* içerisinde yer almakla birlikte müstakil olarak da istinsah edilmiş olması, eserin bağımsız bir değer taşıdığını ve ilmi-edebî çevrelerde rağbet gördüğünü göstermiştir. Ayrıca şairin kasidesine eklediği dua ve temenniler, onun edebî kudretini yansıtmaya açısından da dikkate değerdir. Sonuç olarak Feyzī-i Kefevī'nin "Kaside"si nazire geleneğinin yansıması olarak, *Emālī*'nin Anadolu sahasında kazandığı etkinin bir göstergesi açısından önem arz ettiği söylenilebilir. Bu tür çalışmalar, nazire geleneği ve akaid içerikli şiirlerin Klasik Türk edebiyatındaki yeri açısından önemlidir.

Kaynakça

- Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akaid> (11.09.2025).
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M.A. Yekta Saraç, Ankara, 2016.
- Bünyamin Yuvacı, *İnehanzâde Mehmet Nâil Tuman, Tuhfe-i Nâilî Metin ve Muhtevâ (II. CİLT s. 735-999)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi), Sivas, 2014.
- Durmuş Özbek, "el-Uşî ve "Kasidetü'l-Emali". Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 5, sy. 5, 1994.
- Havva Karaman, *Feyzī-i Kefevī'nin Rūhu'n-Nüfûs Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi), İstanbul, 2019.
- İsmail Durmuş, "Nazire", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazire#1> (11.09.2025).
- Kabilî, *Sultan-ı Hubana Münasib Eş'ar*, haz. Mehmet Gündüz, Ankara, 2018.
- Kemal Edib Kürkcüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.I-II, 1954.

¹ düzgini: düzdüğü SY, RN

² Metinde "mü'min ü 'āşī" şeklindedir; fakat anlam gereği "mü'min-i 'āşī" olarak düzeltilmiştir.

³ Dürişüp: Düşüp SY

⁴ bu: ol SY, SHM

- Mehmet Fatih Uzun, “Le’âlî’nin Emâli Şerhi”, *KÜLTÜRK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.10 (Kış 2024).
- M. Sait Özervarlı, "El-Emâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-emali--usi> (10.09.2025).
- Mehmet Sait Toprak, "Üşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/usi> (10.09.2025).
- Mevlüt İlhan, “Mütercimi Belli Olmayan Mensûr Bir Kasîde-i Emâlî Tercümesi”, *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume:1, Issue: 1, Summer 2015.
- Muhit Mert, “Oşlu Din Âlimi Ali B. Osman Ve *Bed’ü’l-Emâlî* Adlı Eseri Bağlamında İtikadî Görüşleri”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1-2, C. IV, S. 7-8.
- Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi), İstanbul, 2011.
- Şinasi Tekin, “The Turkish Translation of *Bedvü’l-Amâlî* in Quatrians”, *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1980, s. 157-206.
- Yulduz Musahanov, *Oşî ve Emali Kasidesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi), Ankara, 2001.

BEYÂNÎ'NİN TEZKİRETÜ'Ş-ŞUÂRÂ'SINDA OLUMSUZ EDEBÎ ELEŞTİRİ TERİMLERİ NEGATIVE LITERARY CRITICISM TERMS IN BEYANİ'S TEZKIRETU'Ş-ŞUARA

Merve MENTEŞE¹

Özet

Klasik Türk edebiyatının en önemli kaynakları arasında yer alan tezkireler, şairlerin biyografilerini, edebî kişiliklerini ve eserlerinden örnekleri bir arada sunan metinlerdir. Bu eserler, yalnızca dönemin şairlerini tanıtmakla kalmayıp aynı zamanda edebî eleştirinin tarihî gelişimini yansıtmaları bakımından da büyük bir değer taşımaktadır. Bu çerçevede, 16. yüzyıl şairi Beyânî'nin Tezkiretü'ş-Şuârâ'sı, içerdiği geniş malzeme ile dikkat çeken bir eserdir. Beyânî, padişah ve şehzadeler de dahil olmak üzere toplam 377 şairin biyografisine yer vermiş; bu biyografilerde şairlerin edebî üsluplarına dair değerlendirmelerde bulunmuş ve her birini divanlarından seçilmiş örnek beyitlerle desteklemiştir.

Bu çalışmanın amacı, Beyânî'nin tezkiresinde yer alan olumsuz edebî eleştiri terimlerini incelemektir. Yapılan taramada eserde 22 farklı olumsuz eleştiri terimi tespit edilmiştir. Bu terimler, şairlerin üslup, mazmun kullanımı, hayal gücü, anlam derinliği veya şiir tekniği gibi yönlerine dair eleştiriler içermektedir. Çalışmada, söz konusu terimlerin edebî edebî eleştiride hangi anlamlarda kullanıldığı ortaya konulacak; her bir terimin şairin hangi yönünü hedef aldığı tartışılacak ve tezkireden alınan kanıtlarla birlikte ilgili beyitle üzerinden değerlendirilecektir. Böylece, Beyânî'nin tezkire geleneğine getirdiği eleştirel bakış açısının mahiyeti ve klasik Türk edebiyatında olumsuz edebî eleştiri dilinin işleyişi örneklerle açıklığa kavuşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Beyânî, tezkire, edebî eleştiri.

Abstract

Among the most important sources of classical Turkish literature, biographies are texts that present poets' biographies, literary figures, and examples from their works. These works are of great value not only for their introduction to the poets of the period but also for their reflection on the historical development of literary criticism. In this context, the 16th-century poet Beyânî's Tezkiretü'ş-Şuârâ is a work notable for its extensive material. Beyânî included biographies of a total of 377 poets, including sultans and princes. In these biographies, he evaluated the poets' literary styles and supported each with exemplary couplets selected from their divans.

The purpose of this study is to examine the terms of negative literary criticism found in Beyânî's anthology. The review identified 22 different terms of negative criticism. These terms include criticisms of poets' style, use of tropes, imagination, depth of meaning, or poetic technique. This study will reveal the meanings in which these terms are used in literary criticism; the specific aspects of the poet each term targets will be discussed and

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Zonguldak-Türkiye; ORCID: 0000-0001-7909-3139; mervementese@hotmail.com

evaluated through the relevant couplet, along with evidence from the anthology. Thus, the nature of Beyânî's critical perspective on the anthology tradition and the functioning of the language of negative literary criticism in classical Turkish literature will be clarified through examples.

Keywords: Beyânî, anthology, literary criticism.

Giriş

Tezkire, Arapça *z-k-r* kökünden tef'ile vezninde türemiş ve kelime anlamı olarak “hatırlamaya vesile olan şey” anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla sözcük; küçük mektup, pusula, bir iş için izin verildiğini bildiren veya bir hususu ispata yarayan resmî belge, askerlik görevinin bittiğini bildiren belge, aynı şehirde resmî daireler arasındaki yazışma pusulası, makamlar arasında gidip gelen kısa yazı gibi çeşitli anlamlarda dilimizde kullanılmıştır. Tüm bu anlamların yanı sıra tezkire, zaman içinde bir meslekte tanınmış kişilerin hayat ve sanatından söz eden bir edebî türün adı hâline gelmiştir. (Kılıç 2007, s. 1) Kazandığı son anlama göre tezkire, klasik İslam edebiyatlarında ünlü olmuş kişilerin, özellikle şairlerin, biyografilerinin yanı sıra sanatçı kişiliklerini anlatarak çalışmalarından örnekler veren eserlerin genel adıdır. (Pala 2024, s. 399)

Tüm bu yönleriyle tezkireler adeta birer edebiyat tarihi hüviyeti kazanmış kaynaklardır. Özellikle edebî değerlendirmeler de ihtiva etmesi yönüyle tezkireler, edebiyat eleştirisi bakımından önemli kaynaklardır. Klasik Türk şiirinin edebî estetiğini ve zevkini anlayabilmek için yazılmış olan tezkirelerdeki beğeni, zevk ve tercihlerin bilinmesi önem arz etmektedir. Bu bakımdan tezkirelerde kullanılan şiir ve şair vasfındaki tenkit terim ve ifadelerinin örnekler ışığında tespit edilmesinin gerekliliği anlaşılmıştır. (Kaplan 2021, s. 5)

Tezkirelerde edebî eleştiri genellikle şairlerin yeteneklerinin övülmesi, kendisinden önce yaşamış şairlerden farkının ortaya konulması ya da kendisinden sonra gelen şairleri edebî yönündeki hangi başarısıyla etkilediği gibi olumlu özelliklere atfedilen terimlerle yapılmıştır. Ama söz konusu metinlerde yapılan edebî eleştirilerde az miktarda da olsa şairlerin yeteneklerinde zayıf bulunan yönleri de birtakım olumsuz terimlerle ifade edilmiştir. Bu çalışmada tezkirelerde edebî eleştiri kavramı düşünüldüğünde akla ilk gelebilecek olumlu algının zıttı olarak bilhassa olumsuz terimlerin üzerinde durulacaktır. Söz konusu terimlerin daha doğru yorumlanabilmesi için öncelikle tezkirenin yazarının edebî kişiliği ve eserin yazıldığı dönemin şiir anlayışının hatırlanması gerekmektedir.

1. Beyânî'nin Edebî Kişiliği ve Tezkiretü's-Şu'ârâ'sı

Beyânî'nin Tezkiretü's-Şu'ârâ'sını kaleme aldığı 16. yüzyılda Osmanlı devleti adeta zirvesini yaşamış, İstanbul başta olmak üzere Edirne, Bursa, Kütahya, Amasya gibi şehirler birer kültür merkezine dönüşmüş, buralarda birbirinden kıymetli şairler yetişmiştir. Fuzûlî, Bâkî, Zâtî, Hayâlî, Taşlıcalı Yahyâ Bey gibi büyük isimler bu yüzyılda yetişmiş, kendi şiir anlayışlarını ve hayata bakışlarını kaleme almıştır. Divan şiirine bu yüzyılda pek çok yenilik girmiş, edebiyatta şehir kavramı ilk kez ortaya çıkmış, fetihnâmeler, zafernâmeler, tarih düşürmeler rağbet görmeye başlamıştır. Şiirde sanat endişesi odak noktası olduğundan bu durum yazılan şiirlerin üslûbuna da yansımıştır. Bu yüzyılın dili önceki yüzyıllardan daha farklı, daha süslü ve ağıdalı bir dil olmuştur. Bu değişimle beraber divan şiiri giderek simgeci ve kavramsal şiir özelliği kazanmıştır. Sultanların yanı sıra devlet adamlarının da en fazla

divan verdiği bu yüzyılda pek çok şair ortaya çıkmış ve pek çok divan kaleme alınmıştır. (İsen-Horata 2011, s. 88-112)

Beyânî ise bir divan sahibi olmamakla birlikte özellikle tarikat çevrelerinde sevilip tutulmuş bir şairdir. Onun şiir hayatı, tasavvufa girmeden önce ve girdikten sonra olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Hayatının birinci devresinde Beyânî çağının ikinci sınıf şairleri ayarında şiirler söylemiştir. Fakat tarikata girdikten sonra bu tarz şiirlerden vazgeçmiş, kendi ifadesiyle “Allah dostlarının aşk ve muhabbetle ilgili mecazi şiirlerini” benimsemiş ve sadece Arapça şiirler söylemeye devam etmiştir. Bu şiirler hocası Ebüssuûd Efendi’nin Arapça şiirlerinin tekrarı mahiyetinde olmuş, bir kısmı da onun şiirlerine nazîre olarak yazılmıştır. Beyânî’nin şiirleri bir araya getirilmemiş, devrin şiir mecmualarında kalmıştır.

Beyânî’yi edebiyat dünyasında unutulmaktan kurtaran eseri, 1000 (1592) yılında tamamladığı ve özel bir adı olmadığı için müellifinin ismiyle anılan şuarâ tezkiresidir. Bu eser Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi’nin (yazılışı 994/1586) kısaltılmış şeklidir. Mukaddimede belirttiğine göre Beyânî bu tezkireyi bütünüyle istinsah edecek vakti olmadığı için sadece tanınmış şairleri seçip onlarla ilgili bilgileri özetlemiş, şiirlerinden de örnek olarak en tanınmış olanları almıştır. (İsen 1992, s. 32)

Tezkire’nin birinci bölümünde beş padişah [Fatih Sultan Mehmed (Avnî), Sultan Bâyezîd (Adlî), Yavuz Sultan Selîm (Selîmî), Kanuni Sultan Süleymân (Muhîbbî), Sultan II.Selîm (Selîmî)] ve dört şehzade [Şehzade Cem, Şehzade Mustafa (Muhlisî), Şehzade Bâyezîd, Şehzade Murâd] ele alınmıştır. İkinci bölümünde, XV.ve XVI. yüzyılda yaşamış olan 368 şairin biyografisine yer verilmiştir. Eserin şairlere ayrılan kısmı Ahmed Paşa ile başlayıp Yûsuf ile bitmektedir. Tezkire’de padişah ve şehzadelerle birlikte toplam 377 şair bulunmaktadır.

Beyânî Tezkiresi’nde padişah ve şehzadelere göre şairlerin biyografileri kısa tutulmuştur. Bu kısa biyografik bilgilerde şairlerin doğum yerleri, ad, unvan ve lakapları, akraba ve soyları, eğitim-öğretim durumları, hocaları, meslekleri, hastalıkları, ölüm nedenleri, ölüm yerleri ve mezarlarının bulunduğu yer anılmıştır. Ayrıca şairlerin şöhret buldukları alanlar belirtilmiş, eserlerinden kısaca söz edilmiş, şairlik güçleri ve şiirleri değerlendirilmiştir.

Beyânî Tezkiresi, aslında toplam 636 şairin biyografisini içeren Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi’nin özeti durumundadır. Beyânî, Hasan Çelebi Tezkiresi’nde olmayan beş şairi (Hakanî, Hâletî, Hızrî, Mu’îdî, Meylî) Tezkire’sine ilave etmiştir. (Sungurhan Eydüran 2008, s. 13)

Tüm bu bilgiler doğrultusunda Beyânî’nin tezkiresinde devlet adamları ve şairlerin edebî yönlerini eleştirmek için kullandığı olumsuz terimlere, aralarındaki farklılıklara değinmek doğru olacaktır.

2. Beyânî’nin Tezkiretü’ş-Şu’ârâ’sında Olumsuz Edebî Eleştiri Terimleri

2.1. Âciz

Kelime anlamı olarak eli ermez, beceriksiz, kabiliyetsiz, zayıf, güçsüz anlamlarına gelen âciz edebî eleştiri terimi olarak şairlerin yeteneksizliğini ifade etmek için kullanılmıştır. (Devellioğlu 2007, s. 7) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Figânî-i Sâni için “*Gazelleri hod mertebe vasfından kalem âciz zebûn kâsırdur.*” diyerek “kalem âciz” tabiriyle onun gazellerindeki yeteneksizliğini ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Virdüm dehân-ı dil-bere dil gâ’ibâne ben
Mikdâr-ı zerre görmedin andan nişâne ben

2.2. Âmiyy

Kelime anlamı olarak âvâma mahsus, âvâmca anlamlarına gelen âmiyy edebî eleştiri terimi olarak şairlerin şiirlerinin halk arasında sevilmiş olsa da sanatlı bulunmayıp basit görüldüğünü ifade etmek için kullanılmıştır. (Devellioğlu 2007, s. 32) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hızrî için “*Âmiyy-şekl iken gavâmız-ı tasavvufi ve kelimât-ı Şeyh-i ekberi ekâbir-i ulemâ öninde bî-pâk tahkîk iderdi.*” diyerek “âmiyy-şekl” ifadesiyle onun şiirlerinin basit olduğunu belirtmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Âteş-i ısk olmadın âsâr-ı Hak mı görünür
Derd ü mihnet çekmeden envâr-ı Hak mı görünür

2.3. Âmiyâne

Kelime anlamı olarak “âmiyy” kelimesinden türetilerek âvâm tarzında, alelâde, basit, bayağı anlamlarına gelen âmiyâne kelimesi edebî eleştiri terimi olarak şairin kaleme aldığı şiirlerinin halk arasında şöhret bulmuş olsa da basit olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 22) Şairin şiirleri halk arasında sevilse de ifade tarzının üst seviyede bir anlatımda olmadığı, basit olduğu vurgulanmıştır. Beyânî tezkiresinde bu eleştiriyi üç şair için yapmıştır.

Ahmed Paşa için “*Anun zemânına gelince ve anun dahı evâ’il-i hâlinde vâkî olan eş’âr-ı Türkî âmiyâne olup Mîr Âlî Şîr Nevâyî mezbûra otuz üç dâne musanna’ u muhayyel gazel göndermişdür.*” diyerek “eş’âr-ı Türkî âmiyâne” ifadesiyle onun Türkçe şiirlerini basit bulunduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Kul günâh itse n’ola afv-ı şehinşâhı kanı
Tutalum iki elüm kandayımış kanı kerem

Nişânî için “*Lâkin inşâsı tumturak-ı elfâzdur âmiyânedür üstâdâne degüldür.*” diyerek şair için yaptığı övgülerin ardından lakin şeklinde söze başlamış ve açıkça şairin şiirini âmiyâne bulunduğunu, üst seviyede şiir yazamadığını ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ey cebini mahv iden mâh-ı münîrûn pertevin
Rûşen eyle mihr-i ruhsârunla gel gönlüm evin

Nazmî için “*Lâkin nazmı âmiyâne ve şi’ri miyânedür.*” diyerek yine olumlu övgülerin ardından nazmını basit bulunduğunu şiirini ise orta seviyede bulunduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Dehânun bûsesin kılmak temennâ

Bir olmaz fikrdür yok yire cânâ

2.4. Avâm-pesend

Kelime anlamı olarak halkça beğenilecek şey anlamına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 53) Bu terim şairin şiirinin ayak takımının beğeneceği bir tarzda, âdî ve kaba olduğunu ifade etmek için edebî eleştiride kullanılmıştır. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Gubârî için “*Eş’ârı avâm-pesend ammâ kendi tamâm mertebe cûd-pesenddür.*” diyerek “eş’ârı avâm-pesend” ifadesiyle onun şiirlerinin halkça beğenilecek âdî tarzda olduğunu belirtmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ey Gubârî ele girmesze şarâb işte gubâr
Su bulunmazse zarûretde teyemmüm câ’iz

2.5. Basît

Kelime anlamı olarak sade, yalın, düz anlamlarına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 53) Bu terim 16. yüzyılda şiirde sanat gayesinin ön plana çıktığı, ağıdalı şiirlerin ön planda olduğu bir dönemde ifade edilmesi yönüyle olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak kullanılmıştır. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur. Fakat eleştirdiği kişinin bir devlet adamı olması yönüyle eleştirisinin hemen ardından aynı cümle içinde her ne kadar şairin şiirlerini basit ve sade bulsa da pek çok şiirden üstün bulduğunu ifade ederek eleştirisini yumuşatmıştır.

Zikr-i Pâdişâh-ı Âlî-Nejâd Sultân Murâd Hân İbn-i Sultân Selîm Hân için “*Basît ü sâde olan eş’ârı cümlesinden râcihdür.*” diyerek “basît ü sâde olan eş’ârı” ifadesiyle onun şiirlerinin sade ve yalın tarzda olduğunu belirtmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Dil derd-i yâre düşdi çâre var mı yâ Rab
Gönlüm gibi cihânda âvâre var mı yâ Rab

2.6. Bî-iştihâr

Kelime anlamı olarak iştihâr, şöhretlenme, şöhret bulma, meşhur olma, ün alma, ünlü olma anlamlarına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 466). Bî-iştihâr ise olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak şiiriyle ün kazanamamış şairler için kullanılmıştır. Bu durum onların şiirde çok da yetenekli olmadıklarını, bu yüzden meşhur olamadıklarını ifade etmek için ifade edilmiştir. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hamdî için “*Gazelde çendân iştihârı yokdur.*” cümlesiyle gazelde o kadar da ün kazanmadığı, yani gazelinde ün kazanabilecek kadar yetenekli olmadığı ifade edilmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Hünerden şimdi âlem kurı kaldı
Asel gitdi hemân zenbûrı kaldı

2.7. Bî-mânâ

Kelime anlamı olarak mânâ, anlam, iç yüz, rüya, düş, akla yakın sebep anlamlarına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 579). Bî-mânâ ise olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak şairlerin şiirinin anlamsız ve yavan bir tarzda kaleme alındığını ifade etmek için kullanılmıştır. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hâfız-ı Acem için “*Kelimâtı gass u semîndür. Kimi gâyet zîbâ ve kimi bî-meze vü bî-ma’nâdur.*” diyerek şiirde kullandığı kelimelerin anlamsız ve yavan olduğunu belirtmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Bâde hallinde acâ’ib hile buldum gûş idün

Mest olun teklif sâkıt olsun andan nûş idün

2.8. Bî-ma’rifet

Kelime anlamı olarak ma’rifet, bilgi, bilmek, dâniş, ilim ve fen, hüner ve san’at gibi anlamlara gelmektedir. Bir şeyin izini tefekkür ederek ve derin düşünerek onu algılamak şeklinde de tanımlanmıştır. Bî-ma’rifet ise edebî eleştiri terimi olarak ma’rifetsiz, şiirden anlamayan, bilgi sermayesinden mahrum, şiir sanatının gereklerini ve inceliklerini bilmeyen şairler için şiir bilgisiden uzak şiirler kaleme aldıklarında kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 68). Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Ârif Çelebi için “*Yazduğında aslâ ilm yogiken âlemün Firdevsîsi geçinüp ayân-ı devlet (ü) erkân-ı sa’âdet ekserî sâde dil ve ma’rifetden âtıl olmagla anı gerçek fâzıl u kâmil sanup her birinden envâ-ı cevâ’iz câ’iz olmuşdur.*” diyerek “ma’rifetden âtıl” ifadesiyle şairin bilgisizliği ifade edilmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ey efendüm hilâl kimdür kim

Gözün üstinde var diye kaşun

2.9. Bî-meze

Kelime anlamı olarak mezesiz demektir. Meze ise lezzet, tat demektir. Dolayısıyla bî-meze, tatsız, lezzetsiz manasındadır. Bî-meze edebî eleştiri terimi olarak lezzetsiz ve sade sözler söyleyen şairler için bu tarz bir söyleyişin makbul olmadığını vurgulamak adına kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 70) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hâfız-ı Acem için “*Kelimâtı gass u semîndür. Kimi gâyet zîbâ ve kimi bî-meze vü bî-ma’nâdur.*” diyerek “bî-meze” ifadesiyle onun şiirinin lezzetsiz ve sade oluşunu vurgulayarak eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Felek altun benekdür kim zemînî âsmânîdür

Şeh-i mi’râca lâykıdır o hil’at Hüsrevânîdür

2.10. Bî-pâk

Kelime anlamı olarak pâk, temiz, arık anlamlarına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 852). Bî-pâk ise olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak şairlerin şiirinin anlaşılması güç veya edebî zevk ve sanattan uzak olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hızrî için “Âmî-şekl iken gavâmuz-ı tasavvufî ve kelimât-ı Şeyh-i ekberi ekâbir-i ulemâ öninde bî-pâk tahkik iderdi.” diyerek onun şiirinde kullandığı kelimelerin âlimlerin nezdinde anlaşılması güç ve edebî zevkten uzak olduğu belirtilerek eleştirilmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ger bize kâlû belâdan kısmet-i ışk olmasa

Zâhidâ hiç zühhd ile esrâr-ı Hak mı görünür

2.11. Ednâ

Kelime anlamı olarak denî kelimesi alçak, soysuz, bayağı, aşağılık anlamlarına gelmektedir. Yine aynı kökten türeyen ednâ ise çok aşağı, âdî anlamlarına gelmektedir. Şiir için kullanıldığında ise vasfettiği şiirin pek aşağı seviyede olduğunu belirtmektedir. (Kaplan 2021, s. 102) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Şevkî için “Egerçi şi’ri anlardan ednâdur.” diyerek Şevkî’nin şiirlerini başka şiirlerle kıyaslamış ve onun şiirinin epey aşağı seviyede, kalitesi düşük bir şiir olduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Yazan hilâl resmini tâk-ı zebercede

Evvel kaşun misâlini kılmış müsevvede

2.12. Garâ’ib

Kelime anlamı olarak tuhaf, şaşılacak şeyler anlamına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 277). Olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak şairlerin şiirinin beklenen ölçütlerin dışında kalıp tuhaf karşılanması olarak kullanılmaktadır. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Ârif Çelebi için “Mezbûrun şi’rinden gayrı garâ’ib ihtirâ’ları var idi.” diyerek şairin şiirinden başka garip, tuhaf karşılanabilecek benzeri görülmemiş eserlerinin olduğunu dile getirerek olumsuz bir eleştiride bulunmuştur. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ey efendüm hilâl kimdür kim

Gözün üstinde var diye kaşun

Ta’n idüp alma agzuna câmı

Kim degül zâhidâ senün işün

2.13. Gass

Kelime anlamı olarak ince, zavallı, tatsız, yavan, incelik, zavallılık anlamlarına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 279). Olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak şairlerin şiirinin tatsız ve zayıf olduğunu, şairin ise yeteneksizliğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hâfız-ı Acem için “Kelimâtı gass u semîndür.” diyerek şiirlerinde kullandığı kelimelerin tatsız, anlam bakımından zayıf ve yetersiz olduğunu belirterek eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Bâde hallinde acâ'ib hîle buldum gûş idün
Mest olun teklif sâkit olsun andan nûş idün

2.14. Gavâmız

Kelime anlamı olarak gâmız, anlaşılması güç olan, anlaşılmaz, karışık, kapalı, muğlak söz anlamlarındadır. Çoğulu olan gavâmız da bir olumsuz edebî eleştiri terimi olarak asıl anlamını ehlinin keşif ve izah edebileceği, derin ve girift anlamlı, çözümü zor olan sözleri ifade etmek için kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 135) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Hızrî için “Âmî-şekl iken gavâmız-ı tasavvufî ve kelimât-ı Şeyh-i ekberi ekâbir-i ulemâ öninde bî-pâk tahkîk iderdi.” diyerek şiirinde kullandığı tasavvufî birtakım kelimelerin anlaşılmasının güç olduğunu ifade ederek eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ger bize kâlû belâdan kısmet-i ışk olmasa
Zâhidâ hiç zühd ile esrâr-ı Hak mı görünür

2.15. İktibâs

Bir edebiyat terimi olarak iktibâs, bir söz veya fıkrayı aynen veya anlam olarak kendi söz veya yazısına aktarma demektir. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak ise iktibâs bir kaynaktan istifade etmekten ziyade söz aşırma anlamında ifade edilmiştir. (Kaplan 2021, s. 192) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Sâ'î-i Sâ'nî için “Henüz sinn-i şebâbda hayli ma'ârif iktibâs itmişdür.” diyerek onun şiirinde epeyce iktibâs yaptığını eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Zîbâ yaraşdı hançer-i zerrîn o dil-bere
Hübân-ı şehr reşk ile hep düşdi hançere

2.16. Kalîl

Kelime anlamı olarak Arapça killet (az olmak) kelimesinden gelen kalîl, çok olmayan, az demektir. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak şairlerin şiirlerinin sayıca az olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 203) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Abdül-Vehhâb için “Egerçi eş'ârı kalîl ammâ her beyti kâ'ilinün kuvvetine delîldür.” diyerek şiirlerinin sayısının az olduğunu vurgulamış, daha sonra beyitlerinin edebî yönünün kuvvetli olduğunu ifade ederek cümleyi olumlu bir anlamla tamamlamıştır. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Maraz-ı ışkı gör şifâ yerine
Ala gör derdini devâ yerine

2.17. Kâsır

Kelime anlamı olarak kâsır kelimesi kısa, kusurlu, nâkıs, noksan, eksik, âciz anlamlarına gelmektedir. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak kâsır, kusurlu veya eksik

bulunan şairleri veya onların şiirlerini nitelemek için, herhangi bir hususta şairlerin acziyetini belirtmek için kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 207) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Figânî-i Sâni için “*Gazelleri hod mertebe vasfından kalem âciz zebûn kâsırdur.*” diyerek gazellerinin âciz, zayıf, kusurlu olduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Ağlamazsa bana bir dem acıyup dîdelerüm

Göreyin tursun iki gözüme hûn-ı cigerüm

2.18. Mukallid

Kelime anlamı olarak taklîd kelimesinden türeyen mukallid, birine benzemeye, bir şeyi aslı gibi yapmaya çalışan, taklit eden kimse, taklitçi demektir. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak mukallid, özgün üretimi olmayan, başkalarını taklit ederek şiir yazan şairler için kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 279) Beyânî tezkirede iki şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Ümîdî için “*Bâkî Efendî’nün mukallidlerindendir.*” diyerek şiirlerinde Bâkî’yi taklit ettiğini ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Sarardup cism-i zârum itdi altun

Beni harcatmak ister gibi gerdûn

Tâbî için “*Bâkî Efendî’nün mukallidi olmagla iftihâr iderdi.*” diyerek şiirlerinde Bâkî’yi taklit ettiğini ve bununla övündüğünü belirterek eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Âhum ki âsmâne atar her gice hadeng

Kasdı budur ki kevkeb-i âhumla ide ceng

2.19. Nâdir

Kelime anlamı olarak seyrek, az, ender bulunur anlamlarına gelmektedir. (Devellioğlu 2007, s. 795). Olumsuz bir edebî eleştiri terimi olarak genellikle şairlerin şiirlerinin az sayıda olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Beyânî tezkirede iki şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Sa’dî için “*Türkî eş’ârı nâdirdür.*” diyerek Türkçe şiirlerinin az sayıda olduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Yâ Rabb n’olaydı âlem içinde dil olmasa

Bâri olursa her güzele mâ’îl olmasa

Nişânî için “*Zemânında inşâ ile hayli şöhrat bulup nazm-ı eş’ârda dahı kâdir ammâ şi’ri nâdirdür.*” diyerek önce şöhratlı olmasıyla övmüş ardından şiirlerinin az sayıda olması yönüyle de eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Tali’de devlet olmasa hidmet ne fâ’ide

Hakkdan inâyet olmasa ta’ât ne fâ’ide

2.20. Râcil

Kelime anlamı olarak râcil, yaya demektir. Fakat mecazen bilgisiz anlamında kullanılmaktadır. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak râcil, şairin yetersizliğini ifade eden bir terimdir. (Kaplan 2021, s. 339) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Ahdî-i Diger için “*A’câmun gâlibi Türkî eş’ârda râcil iken mezbûr dakâ’ik-i zebân-ı mesfûrda tabaka-i bülegâya vâsıldur.*” diyerek Türkçe şiirlerinde yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Cân metâ’ı bulmadı bâzâr-ı dehr içre revâc

Gel hadeng-i gamzen ile ana lutf it kapu aç

2.21. Vasatü’l Hâl

Bu tâbir orta hâlli, orta hâlde demektir. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak vasatü’l hâl bir şairin sözlerinin üst derecede olmadığını ifade etmek için kullanılmıştır. (Kaplan 2021, s. 439) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Lâyihi için “*Fârisidânlıkla meşhûrdur. Ammâ şi’ri vasatü’l-hâldür.*” diyerek onun Farsça’da meşhur olmasına karşın şiirlerinin üst derecede olmadığını belirterek eleştirmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Dimek lâzım degül na’l ü elifler kesdügüm yâre

Zebân-ı hâl ile söyler ağız açup kamu yâre

2.22. Zebûn

Kelime anlamı olarak zebûn kelimesi zayıf, güçsüz, âciz anlamlarına gelmektedir. Olumsuz edebî eleştiri terimi olarak edebî yönü zayıf ve güçsüz bulunan şairleri veya onların şiirlerini nitelenmek için, herhangi bir hususta şairlerin acziyetini belirtmek için kullanılmıştır. (Devellioğlu 2007, s. 1174) Beyânî tezkirede yalnızca bir şair için bu eleştiride bulunmuştur.

Figânî-i Sâni için “*Gazelleri hod mertebe vâsfından kalem âciz zebûn kâsırdur.*” diyerek gazellerinin âciz, zayıf, kusurlu olduğunu ifade etmiştir. Tezkirede verilen şairin örnek beyitlerinden biri şu şekildedir:

Dökmege kanını halkun ki müjen âl eyler

Bize geldükce tokınmaz geçer ihmâl eyler

Sonuç

Beyânî’nin Tezkiretü’ş-Şu’ârâ’sında tespit edilen 22 olumsuz edebî eleştiri terimi, klasik Türk edebiyatında eleştirel söylemin nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu terimler aracılığıyla şairlerin üslup, hayal gücü, mazmun kullanımı, anlam derinliği ve şiir tekniği gibi yönleri değerlendirilmiştir. Ancak Beyânî’nin eleştiri anlayışı, sert ve yıkıcı bir tavrıdan ziyade yapıcı ve ölçülü bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Beyânî, özellikle devlet adamları başta olmak üzere şairlere yönelik olumsuz eleştirilerinde dahi naif ve engeli bir üslup kullanmaya özen göstermiştir. Hiçbir şairi aşağılayıcı ya da hakaret boyutuna varan sözlerle küçümsememiş; aksine, çoğu zaman olumsuz değerlendirmelerinin öncesinde veya sonrasında olumlu ifadeler ekleyerek eleştiriye yumuşatmıştır. Bu yaklaşım, onun eleştiriye yıkıcı değil, yol gösterici bir unsur olarak gördüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak Beyânî'nin tezkiresindeki eleştiri dili, klasik Türk edebiyatında olumsuz eleştirinin yalnızca kusurları göstermekle kalmadığını, aynı zamanda edebî şahsiyetlerin güçlü yönlerini de hatırlatarak daha bütüncül bir değerlendirme ortaya koyduğunu kanıtlamaktadır. Bu yönüyle Beyânî, hem dönemin edebî zevkini yansıtan hem de eleştiriye estetik bir denge içinde sunan bir tezkire yazarı olarak öne çıkmaktadır.

Kaynaklar

- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007.
- İSEN, Mustafa, Beyânî, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 32, İstanbul, 1992.
- İSEN, Mustafa, Eski Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2011.
- KAPLAN, Fahri, Klasik Türk Edebiyatı Eleştiri Terimleri Sözlüğü Latîfî Tezkiresi Örneği, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2021.
- KILIÇ, Filiz, Edebiyat Tarihimizin Vazgeçilmez Kaynakları: Şair Tezkireleri, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 10, s. 543-564, 2007.
- KUTLU, İbrahim, Beyânî Tezkiretü's Şu'ârâ, Ankara, 1997.
- PALA, İskender, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2024.
- SEVİNÇ, Fırat, Beyânî Tezkiresinde Şairlerin Edebî Şahsiyetleriyle İlgili İfadeler, Turkish Studies, Volume 9/3, s. 1257-1276.
- SUNGURHAN EYDURAN, Aysun, Beyânî Tezkiretü's-Şu'ârâ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

**İKİ MİLLET, TEK YÜREK: MEHMET AKİF ERSOY VE BAHTİYAR VAHAPZADE'NİN
ŞİİRİNDE ORTAK DEĞERLER****TWO NATIONS, ONE HEART: COMMON VALUES IN THE POETRY OF MEHMET AKİF
ERSOY AND BAHTİYAR VAHAPZADE****Elif OĞUZHAN¹**

*“Birdir bizim her halimiz,
Sevincimiz, melâlimiz.
Bayraklarda hilâlimiz
Azerbaycan – Türkiye.”
Bahtiyar Vahapzade*

Özet

Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade Türk edebiyatına isimlerini altın harflerle naksettirmiş iki büyük şair ve fikir adamıdır. Farklı coğrafyalarda, farklı siyasi şartlar altında yaşasalar da benzer buhranlı dönemlere şahitlik etmişlerdir. Her iki şairin de vatan ve milletine karşı duydukları derin sevgi, bağımsızlık mücadelesi, milli değerleri savunmadaki kararlılıkları, sorumluluk duyguları ve kaleme aldıkları konulardaki benzerlikler oldukça dikkat çekicidir. İki değerli şair de yaşadıkları döneme ait şahit oldukları sosyal, siyasal, ideolojik sıkıntı ve baskılara şiir aracılığıyla direnerek; milli bilinç, uyanış ve mücadelenin inşasında önemli rol oynamaktadır. Vatan, millet, bağımsızlık, birlik, beraberlik ve dil gibi ortak değerler ekseninde şekillenen şiirleri, hem bireysel vicdanın sesi olmuş hem de toplumsal uyanışın öncüsü hâline gelmiştir. Öte yandan, Vahapzade'nin Mehmet Akif'e duyduğu derin hayranlık da çalışmada özel olarak ele alınmış; Vahapzade'nin Akif'i bir fikir ve ahlak önderi olarak görmesi, onun eserlerine ve söylemlerine yansıyan övgü dolu ifadelerin sunulmasıyla ortaya konmuştur. Elde edilen bilgiler ışığında, bu iki büyük şairin ortak ideallerinin daha derinlemesine incelenmeye değer olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade adına gelecekte yapılacak araştırmalara, kaynaklık etmesi, Türk dünyasının edebi bağlarını güçlendirmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bahtiyar Vahapzade, Mehmet Akif Ersoy, Türkiye-Azerbaycan Kardeşliği, Vahapzade'nin Akif Sevgisi, Edebî Direniş, Milli Kimlik ve Bağımsızlık, Ana Dilin Önemi.

*“All our joys and all our pain,
Are truly one and just the same.
The crescent on our flags proclaims:
Azerbaijan – Turkey.”
Bahtiyar Vahapzade*

Abstract

Mehmet Akif Ersoy and Bahtiyar Vahapzade are two great poets and intellectuals who have etched their names in golden letters into Turkish literature. Although they lived in different geographies and under different political circumstances, they witnessed

¹ Bilim Uzmanı (Yeni Türk Edebiyatı), Sinop Üniversitesi, Yunus Emre Enstitüsü Okutman, elifoguzhanelif@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4675-3441.

similarly troubled times. The deep love both poets felt for their homeland and nation, their determination in defending national values, their strong sense of responsibility, and the similarities in the themes they addressed are particularly noteworthy. Both of these esteemed poets resisted the social, political, and ideological challenges and pressures of their times through their poetry, playing a significant role in the formation of national consciousness, awakening, and struggle. Their poetry, shaped around common values such as homeland, nation, independence, unity, solidarity, and language, became not only the voice of individual conscience but also a leading force in societal awakening. Moreover, Vahapzade's profound admiration for Mehmet Akif is specially emphasized in this study; his view of Akif as a moral and intellectual leader is demonstrated through the praise and respect reflected in his works and statements. In light of the findings, it becomes clear that the shared ideals of these two great poets deserve further in-depth exploration. In this context, the study aims to serve as a reference for future research on Mehmet Akif Ersoy and Bahtiyar Vahapzade and to strengthen the literary ties within the Turkic world.

Keywords: Bahtiyar Vahapzade, Mehmet Akif Ersoy, Turkey-Azerbaijan Brotherhood, Vahapzade's Admiration for Akif, Literary Resistance, National Identity and Independence, Importance of Mother Tongue.

Giriş

Toplumlar birlikte yolculuk ettiklerinde aynı zamanda kader birliği de yaparlar. Azerbaycan ve Türkiye tarihsel süreçte pek çok yolu birlikte yürümüş bu birlikteliği güçlendirerek devam ettirmiştir. Bu çerçeveden bakılacak olursa yapılan bilimsel faaliyetler ve etkinliklerin her iki toplumun gelişiminde, kültürel iş birliğinde bir ufuk açacağı, toplumların yaşamsal ve sanatsal yönlerini güçlendireceği açıkça görülmektedir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 9 Kasım 1991'de bu cumhuriyeti tanıyan, kabul eden ilk ülke Türkiye olmuştur. Yeni kurulan devletin birinci Cumhurbaşkanı Ayaz Mutəllibov'un dış ilişkilere karşı ihtiyatlı tutumu sebebiyle ilişkiler 1992 senesine kadar yeterince verimli ilerleyememiştir. Fakat Elçibey döneminden itibaren geçmişte sekteye uğrayan bağlar; *"Bir millet, iki devlet"* düsturuyla, gelişip güçlenmeye, ileri taşınmaya hızla devam etmiştir (Derman, 2022, s. 124).

Bu dostluğun ve kardeşliğin yansıması pek çok alanda kendini göstermektedir. Duygu ve düşünce dünyasının yazıya dökülen kapısı, edebiyatta da bu birlikteliği ortak duyguları, ortak vicdani oluşumu görmek mümkündür. Türkiye-Azerbaycan bağlamında; vatan, millet, bayrak ve halkın yaşadığı toplumsal gerçekler çerçevesinde ortak atan iki kalp de Türk dünyasının göz bebeği olmuş iki büyük ustadır. Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade kader birliği yapan iki toplumun aslında yüreğinin de bir attığının muazzam bir örneğini sunarken; her ikisi de ömürlerini milletin sesi olma yolunda vakfetmiştir.

1. Şairlerin Hayat Hikâyeleri

1.1. Bahtiyar Vahapzade (Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadə) 16 Ağustos 1925, Şeki - 13 Şubat 2009, Bakü

Bahtiyar Vahapzade, Türk dünyasına adını altın harflerle yazdırmış; şiirleriyle Türk coğrafyasında köprüler kurup birleştirmiştir. Yazdıklarıyla dil, milli kimlik ve bağımsızlık konularına vurgu yaparak Türk milletinin ortak hafızasını edebi direnişiyle canlı tutmaya

gayret etmiştir. Vahapzade, yaşadığı dönem boyunca yalnızca sanatla değil, düşünceyle de direnen, sözüyle halkını hem geçmişine bağlayan hem de geleceğe umutla baktıran müstesna bir şahsiyettir. Eserlerinde vatan, millet, dil ve özgürlük temalarını işleyerek, Sovyet ideolojisinin yok saymaya çalıştığı milli değerleri edebiyat aracılığıyla yeniden var etmiş; bu yönüyle hem Azerbaycan halkı hem de geniş Türk coğrafyası için simgesel bir figür hâline gelmiştir.

Vahapzade'nin nazarında şiiri, duyguların estetik ifadesi olarak tanımlamak yetmez, aynı zamanda düşünce ve felsefenin harmanlandığı yönlendirici bir araçtır. Şiirlerinde makale ya da eleştiri yazar gibi fikir ürettiği görülmektedir. Ana dili, vatan, millet, din ve gelenek gibi değerleri şiirinin merkezine almıştır. Ancak bu değerlere sahip çıkan bireylerin özgün kimlikler geliştirebileceğine inanmaktadır. Mevcut Sovyet ideolojisinin, kendi fikirlerine uygun yeni bir insan tipi yaratmak adına ana dili, dini ve gelenekleri yok saymasına şiddetle karşı çıkarmıştır. Ayrıca sıralanan değerleri savunan bilim insanlarının ve sanatçıların hedef alınmasını öfkeyle eleştirir. Vahapzade, şiirlerinde bilhassa “anne” kavramı özelinde bu değerleri simgeleştirir; anne(ana), hem biyolojik kökeni hem de vatana bağlılığı temsil etmektedir. Vahapzade bu bağlamda, tamamen Sovyet karşıtı bir duruş sergilemektedir (Buran, 2010, s. 14-15).

Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan'ın Şeki şehrinde 1925 senesinde dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaokul eğitimini 1934 senesinde ailesiyle göç ettikleri başkent Bakü'de tamamlamıştır. Öğrenim gördüğü dönem, Sovyet ideolojisinin eğitime yoğun ve baskıcı biçimde uygulandığı döneme denk gelmektedir. Sovyet eğitim sistemi, bireyleri tek tip bir ideolojik kalıba sokmayı hedefleyen, milli ve manevi değerleri yok sayan bir anlayışla yapılandırılmıştır. Bu bağlamda, bireyler yalnızca sosyalist bir dünya görüşüyle değil, aynı zamanda kimliklerinden arındırılmış bir anlayışla, Aytmatov'un ifadesiyle “mankurt”laştırılarak yetiştirilmek istenmiştir. Ancak bu ideolojik eğitim ortamı, Vahapzade'nin milli kimliğini bastırmak bir yana, onun vatan sevgisini daha da pekiştirmiştir. Şair, bu dönemde şekillenen düşünsel altyapısıyla ilerleyen yıllarda Azerbaycan halkının sesi hâline gelir ve edebiyatı, kimlik mücadelesinin güçlü bir aracı olarak kullanmaktadır (ÖZDAŞLI, 2016, s. 224).

Bakü'de 1942'de orta öğrenimini tamamlayan Bahtiyar Vahapzade, Tıp Fakültesinde eğitim görmeye başlar ancak buradaki öğrenimini bırakarak, Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde öğrenim görmeye başlar ve 1947'de yüksek tahsilini burada tamamlar. Bakü Devlet Üniversitesi'nde 1951'de akademik alanda çalışmaya ve ilerlemeye devam eden Bahtiyar Vahapzade 1965 yılında profesör olarak taçlandırır. Emekliliğe ayrıldığı 1990'a kadar da fakültede hizmet etmeyi sürdürür. Eşsiz kalem Bahtiyar Vahapzade, akademik sahada bilinen çalışmalarının dışında, siyasetle de uzun yıllar iç içe olmuştur. 1980'den yaşama veda ettiği 2009 senesine kadar Azerbaycan Millî Parlamento'sunda milletvekili kadrosunda görevini sürdürmüştür (Akpınar, 2011, s. 12).

Bahtiyar Vahapzade, yalnızca güçlü bir şair değil, aynı zamanda milli kimliğini korumak için kalemiyle mücadele eden bir fikir adamıdır. Sovyet baskılarına rağmen halkının diliyle, tarihiyle ve değerleriyle bağını koparmamış; şiiri, bir direniş aracı hâline getirmiştir. Eserleriyle Azerbaycan'ın sesi olurken, tüm Türk dünyasının da ortak hafızasında silinmez bir yer edinmiştir.

1.2. Mehmet Akif Ersoy - 20 Aralık 1873, İstanbul - 27 Aralık 1936, İstanbul

Mehmet Akif Ersoy, sadece bir şair değil; bir milletin uyanışını şiiriyle haykıran, kalemiyle cephedeki askerin yanı başına koşan bir dava adamıdır. O, şiirlerinde yalnızca duyguları değil; savaşın yıkıcı yanlarını, toplumun aksayan yönlerini, ahlaki çöküşü, cehaleti ve umursamazlığı da derinlemesine işlemiştir. Halkına tek düşmanın dışarıda olmadığı bilincini kazandırarak; içlerindeki tembelliğe, korkaklığa ve yozlaşmaya karşı da uyarılmaktadır. Çünkü onun kalemi-yaşamı boyunca- haksızlığa karşı bir kılıç, milletin sinesine düşen her acıya ve her zafiyete karşı bir direniş çağrısı olmuştur. Mehmet Akif Ersoy, milletin hem acılarını hem de umutlarını mısralarına taşıyarak onları silkelenmeye, düşünmeye ve yeniden ayağa kalkmaya davet etmiş; bunu kendine görev bilmiştir.

Mehmet Akif, “Milli Şair”, “İstiklal Şairi”, “Vatan Şairi” gibi pek çok övgü dolu unvanlarla anılmaktadır. Akif, bu unvanları alışının tek nedeni eşsiz dizeleri ve güçlü edebi yönü değildir. Ulusunun değerlerine, inançlarına, vatanın bağımsızlığına ve bölünmez bütünlüğüne olan bağlılığıyla; inancı ve mücadelesi neticesinde hak etmiştir. Onun satırlarında yankılanan tüm sesler, asırların suskunluğunu bozan bir diriliş çağrısı olmuştur. Halkını tembelliğe, umutsuzluğa ve esarete karşı durmaksızın uyarmış; onları ayağa kalkmaya, dik durmaya, mücadeleye ve dirilişe davet etmiştir. Başta “İstiklal Marşı” olmak üzere birçok şiirinde milli ruhu ayağa kaldırarak, dizelerinde; milletine hem öfkesini hem duasını, hem isyanını hem inancını haykırmaktadır.

Mehmet Akif Ersoy, 1873 yılı Aralık ayında iki kıtayı birbirine bağlayan nadide şehir İstanbul’da dünyaya gözlerini açmış; Fatih ilçesi, Sarıgözel semtinde yaşam yolculuğu başlamıştır. Dünya yolculuğunu 63 yaşında tamamlayan Ersoy, 27 Aralık 1936 tarihinde, bir Pazar günü saat 19.45’te yine İstanbul’a bağlı Beyoğlu semtinde bulunan Mısır Apartmanı’nda hayata gözlerini yummaktadır.

“Kimin oğluydu baban? Kimdi unuttun mu deden?”

İpek’in köylüsü, ümmi, yarı vahşi bir adam...

Bir şey öğrenmedi elbette o ümmi babadan.

Ne kazanmışsa, bütün, kendi kazanmış, kendi.

Sen dua et babandan topladığın mirasa,

Hep onun himmetidir üç satır ilmin varsa.” (Ersoy, 2021, s. 486-487)

Babası Mehmed Tahir Efendi(1826), henüz çocuk yaşlardayken Arnavutluk’tan İstanbul’a gelmiş, buradaki eğitimini tamamlamasının ardından Fatih Medresesi’nde müderrisliğe kadar terfi etmiştir. Tahir Efendi, ilmi, dürüstlüğü ve güvenilirliği ile çevresi tarafından sevilen, sayılan bir din adamıdır. Annesi Emine Şerife Hanım ise 1836 doğumlu olup, aslen Buharalı bir kökenden gelen Tokatlı bir aileye mensuptur. Eğitim hayatına oldukça erken yaşta başlayan Mehmet Akif, dört yaşına geldiğinde Fatih’teki Emir Buhârî mahalle mektebine kaydolmuştur ve burada iki yıl boyunca öğrenim görmüştür. Ardından üçer yıllık ilkokul (ibtidâî), ortaokul (rüşdiye) ve lise (mülkiye idâdisi) eğitimlerini tamamlamıştır. Lise sonrası eğitimine, Baytar Mektebi’nde (Veterinerlik Okulu) devam eden Mehmet Akif, bu okulun ilk iki yılını Ahırkapı’da gündüzlü öğrenci olarak, son iki yılını ise Halkalı’da yatılı olarak sürdürmüştür. Toplam dört yıllık bu yükseköğretim sürecini 1893 yılında, birincilikle tamamlayarak mezun olmuştur. Resmî kurumlarda aldığı öğreniminin yanı sıra ailesi ve eğitimi, zengin bir çevreleri olması dolayısıyla pek çok farklı alanda

kendini geliştirme imkânı yakalamıştır. Babası (Tahir Efendi) ve aileye yakın donanımlı alanında hatırı sayılır ilim adamlarından da sürekli olarak dersler almış, kendini ilim ve kültür açısından her gün geliştirmiştir. Dil öğrenme hususunda özel bir yeteneği bulunan Mehmet Akif, yoğun çalışmaları neticesinde Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini oldukça geliştirmiş ve hatta bu dillerin edebiyatlarını takip edebilecek, kusursuz çeviriler yapabilecek düzeyde kendini geliştirmiştir. Mehmet Akif, küçük yaşta girişimde bulunduğu hafızlık çalışmalarına diğer eğitimleri nedeniyle bir süre ara vermesinden sonra, yirmi yaşına eriştiğinde bizzat kendi çaba ve gayretiyle bu süreci de layığıyla tamamlamış; Kur'an-ı Kerim'i ezber etmiştir (Düzdağ, 2020, s. 17-18).

Mehmet Akif Ersoy'un hayatı ve edebi kişiliği; hem ilmî hem de ahlaki değerlerle yoğrulmuş unutulmaz bir şahsiyetin, portresini yansıtmaktadır. Eğitim yıllarını dolu dolu geçirmiş, her fırsatı değerlendirerek ilmini zenginleştirmiş; zihnî donanımını güçlendirerek derinleştirmiştir. Dil öğrenimi yolculuğunda göstermiş olduğu yoğun çaba ve çok yönlü entelektüel merakı, onun yalnızca bir veteriner hekim olarak kalmayıp, aynı zamanda edebiyatçı, mütefekkir ve dinî ilimlere oldukça vakıf çok yönlü bir aydın olarak da öne çıkmasını sağlamıştır. Ersoy'un hayatı, hem bireysel çabasıyla yetişmiş bir ilim adamının hem de kültürel ve dini mirasa derin bağlılık gösteren bir fikir adamının örneğini sunmaktadır. Kaleme aldığı, her kelime her dize ve fikirleri evrenselliğini ve güncelliğini hiç kaybetmeden bu güne dahi ışık tutmaktadır.

2.İki Kardeş Devlet, İki Büyük Şair

Türk ulusu, sadece bir coğrafyada var olmakla kalmamış; çağları aşan tarihi geçmişiyile, medeniyetler kuran bir irade ve gönülleri fetheden bir ruhla, dünyanın dört bir yanında iz bırakmış yüce, asil bir millettir. Türkler, Asya'nın bozkırlarından Anadolu'nun bağrına, Balkanlar'dan Orta Doğu'ya, Kafkasya'dan Avrupa içlerine kadar kökler salmış; yalnızca savaş meydanlarındaki zaferleriyle değil, ilimde, sanatta, adalette ve keza insanlıkta da yüceliğini göstermiş devasa etnik topluluktur.

Bugün sayısı milyonlara ulaşan Türk, farklı devletlerde, farklı bayraklar altında yaşamakta olsa da; aynı soydan, aynı ruhtan, aynı ülküden doğmuştur. Bu asil millet, tarih sahnesinde nice devletler kurmuş, nice destanlara adını kazımış, nice medeniyetler inşa etmiştir. Çünkü Türk olmak, olabilmek; yalnızca bir etnik kimlik meselesi değil, aynı zamanda şanla, şerefle, vakarla yoğrulmuş bir kaderin silinmez adıdır. Türk milleti, tarihin tozlu sayfalarında yerini alan değil; tarihi yazan, ona yön veren ve geleceği inşa eden kutlu bir iradenin temsilcisidir.

Türkler, tarih boyunca coğrafi sınırlarla ayrılmış olsalar dahi gönül coğrafyasında bir ve bütün kalmayı başarabilmiş bir millettir. Türkiye ve Azerbaycan, bu güçlü bağın en sağlam iki halkası olmayı sürdürmektedir. Sadece dil, din ve kültür çerçevesinde değil, tarihî kader ortaklıklarıyla da birbirine sımsıkı bağlılıklarını sürdürmektedir. “Bir millet, iki devlet” şiarıyla yoğrulan bu kardeşliğin temelinde ise yalnızca siyasi ve diplomatik ilişkilerin hâkimiyeti değil, aynı zamanda ortak edebî ve düşünsel miras da yer tutmaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye'de Mehmet Akif Ersoy ve Azerbaycan'da Bahtiyar Vahapzade gibi Türkün gönlüne taht kuran şahsiyetler, salt birer edebiyatçı ya da şair olmayıp, aynı zamanda bu iki halkın ruhunu ve duruşunu yansıtan fikir önderleri olarak öne çıkar. Her iki eşsiz şair de yaşadıkları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel çalkantıları içinde; milletlerine umut olabilmek, kimliklerini koruyabilmek, gelecek nesillere bağımsızlık şuuru

aşlamak amacıyla kalemlerine aşk ve sorumlulukla sarılmışlardır. Onların şiirleri ve düşünceleri, yalnızca yaşadıkları toplumun değil, bütün Türk milletinin ortak hafızasına mühürlenmiş birer çağrı niteliği taşımaktadır.

Mehmet Akif, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde halkın vicdanı olarak öne çıkarken; Bahtiyar Vahapzade, Sovyetler Birliği'nin baskısı altında varlık mücadelesi veren Azerbaycan Türklerinin ortak ruhu ve sesi olmuştur. İki şair de, farklı dönemlerde ve coğrafyalarda yaşamış olsalar da, yazdıklarıyla ortak bir ruhu, vatan-millet sevgisini, özgürlük arzusunu ve Türk dünyasının birliğine olan inancı dile getirmişlerdir.

3. Kalpten Kaleme: Vahapzade'nin Akif Sevgisi ve Üzerindeki Etkisi

Prof. Dr. Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan edebiyatının en kıymetli şair ve düşünürlerinden biridir. Vahapzade edebiyat çizgisini ifade ederken Akif'e olan benzerliğini dile getirmiştir. Vahapzade, Mehmet Akif Ersoy'u sadece sevip örnek almakla kalmamış, tıpkı Akif gibi zorlu ve sancılı bir dönemin sanatçısı olarak onun edebi anlayışını, milli duruşunu ve ortak hassasiyetlerini derinlemesine paylaşmıştır. İki şair, benzer tarihsel şartlar altında milletin acılarını ve umutlarını şiire yansıtarak, sadece bir ilham alma ilişkisi değil, aynı zamanda ruh birliği ve ortak sorumluluk bilinciyle edebi bir miras oluşturmuşlardır.

Bahtiyar Vahapzade, Mehmet Akif Ersoy'un etkisini eserlerinde ve söylemlerinde açıkça hissettirmiş ve ona duyduğu hayranlığı sıkça da dile getirmiştir. Çağdaş Azerbaycan şiirinin önde gelen isimlerinin başını çeken Vahapzade, Akif'in ustalığını yalnızca şairliğiyle değil, aynı zamanda derin fikir dünyası ve sağlam şahsiyetiyle temellendirir. Ona göre Akif, vatan ve millet sevgisini merkeze alan, bu uğurda her türlü fedakârlığı göze almaktan kaçınmayan bir sanatçı kimliğine sahiptir. Özellikle "İstiklâl Marşı", Vahapzade üzerinde oldukça derin izler bırakmış şiirler arasında yer almaktadır. Mehmet Akif'in, Batı karşısında inanç ve imanla bezenmiş bir milletin onurunu yücelten, onu cesaretlendiren tutumu, Vahapzade nazarında örnek alınması gereken ideal bir şair duruşu olarak değerlendirilmiştir (Akgün, 2017, s. 2405).

Sovyet baskısının karanlık gölgesi altında sanatını icra eden Azerbaycanlı şair Bahtiyar Vahapzade de tıpkı Mehmet Akif Ersoy gibi yalnızca kendi milletin değil, bütün Türk dünyasının ortak duygularını yüreğinde derinden taşıyan bir ediptir. O, milli şuurla yoğrulmuş dizelerinde çoğu zaman Türkiye'ye ve Türk edebiyatına apayrı bir yer ayırmıştır. Bilhassa Mehmet Akif Ersoy'a karşı derinden sevgi ve hayranlık beslemiştir. Vahapzade'nin nazarında ve gönlünde Akif, sadece şair olmakla kalmaz; Türk ruhunun, tarihinin ve medeniyetinin canlı, ölümsüz bir temsilcisidir. Bu bağlamda Mehmet Akif Ersoy'a duyduğu hayranlık, bir şairin bir başka şairi takdiri değil; ruhların, ideallerin ve millet sevgisinin bulunduğu derin bir gönül bağının tezahürüdür. Bahtiyar Vahapzade, O'nun şiirlerine, hitabetine duyduğu hayranlığı, özel yaşamında ve sanat anlayışında her fırsatta dile getirmiştir (Gündoğdu, 2009, s. 1408).

Akif'in özellikle "Çanakkale Şehitlerine" şiiri Vahapzade'yi derinden etkilemektedir; bu şiiri okurken gözyaşlarını tutamaması derin hayranlığın tezahürüdür. Vahapzade, Akif'in bu şiiri için: "Şehidi ondan daha güzel tasvir eden ikinci bir şair dünyaya gelmemiştir..." sözleriyle, eserin edebi gücünü ve derinliğini övgüyle dile getirmektedir. Vahapzade, Akif "Safahat"ı yazmış olmasaydı ve tek şiiri bu şiir olsaydı bile, yine de büyük

bir şair olarak tarihe adını yazdırabileceği görüşünü de sözlerine eklemektedir (Gündoğdu, 2009, s. 1409).

“Türkiye cümhuriyyəti “İstiklal Marşı”nın müəllifi, böyük türkçü, böyük vətənpərvər, böyük insan Mehmet Akif mənim ən çox sevdiyim ustad şairlərdən biridir. Onun böyüklüyü, hər şeydən öncə, fikir və düşüncəsinin, əqidəsinin və şəxsiyyətinin böyüklüyündən irəli gəlir. Mən onun həyat hekayəsini diqqətlə oxumuş və hər dəfə də bu böyük insanın əyilməzliyinə, əqidə və amalına, bir sözlə, şəxsiyyətindəki bütövlüyə və tamlığa heyran olmuşam. Əlbəttə, fikir və düşüncəsi, amalı və şəxsiyyəti böyük olmayan sənətkarın sənətindəki böyüklüyünə inanmaq çətindir.” Yani “Türkiye Cumhuriyeti “İstiklal Marşı”nın yazarı, böyük Türkçü, böyük vatansever, böyük insan Mehmet Akif, benim en çok sevdiğim usta şairlerden biridir. Onun böyüklüğü, her şeyden önce, düşünce ve fikirlerinin, inancının ve şahsiyyətinin böyüklüğünden kaynaklanır. Ben onun hayat hikâyesini dikkatle okudum ve her seferinde bu böyük insanın eğilmezliyinə, inanç ve ülküsünə, kısacası karakterindeki bütünlüğe ve tamlığa hayran kaldım. Elbette, düşüncəsi, ülküsü ve şahsiyyəti böyük olmayan bir sanatçının sanatındaki böyüklüğe inanmak zordur.” der Bahtiyar Vahapzade (Gafarlı, 2009, s. 663).

“Mən bir çox xalqların milli marşı ilə tanışam. Bütün varlığım ilə deyə bilərəm ki, dünya xalqlarının milli marşları içərisində M.Akifin “İstiklal marşı”nın bənzəri yoxdur. Bu əsər dünya poeziyasında vətən pərvərlik duyğularının ən gözəl təəcəssümüdür. Bu kiçik şeir parçasında hədəfə dəyməyən, yaxud zəif dəyən boş bir misraya rast gəlmək mümkün deyildir. Bu şeir, həqiqətən, bir millətin istiqlalını tərənnüm edən bir atəş, püskürtüdür. “Haqqıdır haqqı tapan millətimin istiqlal” misrasını açmaq üçün böyük yol keçmiş, əsrlər adlamış türk millətinin həm maddi, həm də mənavi tarixini vərəqləmək lazımdır. Bu misranın mahiyyətini açmaq üçün dərinləndərinə düşünməli olur və böyük şairə haqq veririk: doğrudan da, istiqlal, azadlıq tarix boyu haqqa səcdə qılan türk millətinin təbii haqqıdır. Çünki o heç zaman haqqı tapdamamış, heç bir millətin qarşısında əyilməmiş və öz haqqı uğrunda savaşmağı da bacarmışdır” (Gafarlı, 2009, s. 666).

Vahapzade, Mehmet Akif'i Türk tarihinin, ruhunun və medeniyətinin bir təzahürü olaraq tanımlamaktadır. Akif'in XX. yüzylın ən böyük Türk şairlerinden biri olduğunu belirtir və Türkiye ziyarətlerinde Akif'in kabrini muhakkak ziyarət ettiğini de vurğulamaktadır. Aynı şəkilde İstiklal Marşı'na da böyük bir hayranlıq duymuştur. Marşın hem şiirsel yapısı hem de Türk millətinin ruhunu yansıtmaya gücü Vahapzade'yi yürekten etkilemiştir. Kendi ifadəsiylə, Azərbaycan için bir marş yazma arzusu duyduğu dövəmdə dünyanın birçok marşını incelediğini, ancak İstiklal Marşı'yla eşdeğer bir marş bulamadığını dile getirmiştir. Ona görə bu eser bir “fenomen”dir (Gündoğdu, 2009, s. 1409).

Prof Dr. Ramazan Gafarlı' nın kaleme aldığı Bahtiyar Vahapzade Külliyyatı'nda Vahapzade'nin fikir dünyasına etki eden edebiyatçıları:

“Bu gün əgər mənim şeirlərimdə az-çox sevilən, təqdir olunan bir şey varsa, mən bunu məndən əvvəlki, ustad şairlərin dediyi böyük kəamlara borcluyam. Ona görə ki, ömrüm boyu Füzuli, Sabir, Qaracaoğlan, Aşıq Ələsgər, M.Akif, Bayron, Puşkin kimi böyük dahilərdən öyrənmiş, bu gün də öyrənməkdəyəm. Buna görə də yeni yetişən gənc şairlərə klassikləri sevməyi, söz sənətinin sirlərinə vafiq olmaq üçün onları misra-misra öyrənməyi məsləhət bilərəm”.

Türkiye Türkçesiylə ifadəsi: “Bugün eğer şiirlerimde az da olsa sevilən, takdir edilen bir şey varsa, bunu benden önceki usta şairlerin söylediği böyük sözlərə borcluyum. Çünkü

ömrüm boyunca Fuzuli, Sabir, Karacaoğlu, Aşık Âleşger, Mehmet Akif, Byron, Puşkin gibi büyük dahilerden öğrendim, bugün de öğrenmeye devam ediyorum. Bu nedenle yeni yetişen genç şairlere klasikleri sevmelerini, söz sanatının inceliklerine vâkıf olabilmek için onları mısra mısra öğrenmelerini tavsiye ederim.” der (Gafarlı, 2009, s. 658).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Bahtiyar Vahapzade; şiirlerindeki başarının temelini, klasik şairlerden aldığı ilham ve birikime dayandırmaktadır. Fuzuli'den Puşkin'e kadar birçok büyük ismi örnek almış olması, onun ne denli derin ve çok yönlü bir şiir anlayışına sahip olduğunun göstergesidir. Bu isimler arasında Mehmet Akif Ersoy'un da yer alıyor olması, Vahapzade'nin Akif'e olan hayranlığın ve ona duyduğu saygının tekraren bir ispatıdır. Akif'in Vahapzade üzerinde derin etkiler bıraktığı bu sözünden de anlaşılmaktadır. Vahapzade, genç şairlere de aynı yolu tavsiye etmiştir: Klasiklere yönelip, mısra mısra öğrenme yoluyla özü kavrayabilecekleri konusunda öneride bulunmaktadır.

Prof. Dr. Bahtiyar Vahapzade'nin Mehmet Akif Ersoy'a olan sevgisi, onun sanatını, düşünce dünyasını ve milli bilincini şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Akif'in milli ve ahlaki duruşu, şiirlerindeki güçlü ifade ve derin duygusallık, Vahapzade'nin sanatına ilham kaynağı olmuş, iki millet arasındaki manevi bağların güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Vahapzade, Akif'i sadece büyük bir şair olarak değil, aynı zamanda Türk ve Azerbaycan halklarının ortak kültürel mirasının da önemli bir simgesi olarak görmüştür.

Bahtiyar Vahapzade: *“Mən böyük şair, böyük vətəndaş və vətənpərvər M.Akifi bu cür tanımış, bu cür sevmiş və buna görə də bu şeirləri hər dəfə oxuyanda onun xatirəsi önündə başımı əymişəm.”* demiştir (Gafarlı, 2009, s. 668).

Azerbaycan ve Türk dünyasının unutulmaz edebiyatçısı Bahtiyar Vahapzade: *“Büyük şair, büyük bir vatansever olan M. Akif'i bu şekilde tanıdım, bu şekilde sevdim ve bu yüzden onun şiirlerini her okuduğumda hatırası önünde başımı eğdim”*. İfadesi ile Mehmet Akif Ersoy'a olan derin muhabbetini ve sevgisini dile getirmiştir.

Mehmet Âkif Ersoy, Doğu-Batı fark etmeksizin toplumsal yapıyı tahrip eden her türlü çarpıklığa karşı net bir duruş sergilemiş; haksız gördüğü düşünce ve davranışları sert ve zaman zaman da alaycı bir üslupla eleştirmekten hiçbir zaman çekinmemiştir. Toplumun en savunmasız kitlesini oluşturan kadınları, yaşlıları ve çocukları ise özenle korunması gereken, ihmal edilmiş bireyler olarak görmüştür. Akifte bulunan benzer hassasiyetler Bahtiyar Vahapzade'nin eserlerinde de kendini göstermektedir. Her iki şair de tanık oldukları dönemin sorunlarını insanî değerlerin eksikliğiyle ilişkilendirir; sevgisizlik ve merhamet yoksunluğu, onların gözünde toplumsal çöküşü tetikleyen temel unsurlardır. Gözleme dayalı incelikli bir yaklaşım sergileyen bu iki özel isim, dönemin mevcut gerçeklerini ayrıntılı biçimde çözümleyerek, çarpıcı anlatım teknikleriyle ve canlı betimlemelerle eserlerine ayrıntılarıyla taşımıştır. Vahapzade'nin “Atılmışlar” adlı şiiri, içerdiği görsel öğesi güçlü (sinematik) anlatım diliyle dikkat çeker; ilk bakıldığında ilgisiz gibi duran hadiseler, incelikli bağlantılarla ustaca birbirine bağlanır ve okuyucuda şaşkınlık uyandıran bir etki bırakır. Bu haliyle Vahapzade'nin, Âkif'in anlatı kurma, çözümleme ve betimleme tarzından ilham almak suretiyle kendi özgün tarzını inşa ettiği görülmektedir. Aynı dönemlerde ve coğrafyalarda yaşamış olsalar da, iki sanatçının benzer hassasiyetler, duyarlılıklar taşıdığını eserleri yoluyla gözlemlemek mümkündür (Alver & Şahin, 2016, s. 129-130).

4. Akif ve Vahapzade'nin Fikir, Duygu ve Duruşlarında Dikkat Çeken Benzerlikler

Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade, farklı dönem ve coğrafyalarda yaşamını sürdürmüştür. Ancak benzer koşullarda, benzer sorunların yaşandığı dönemlerde; aynı değerler uğruna, kalemlerini konuşturmuş iki eşsiz şair olarak tarihe adlarını yazdırmıştır. Her ikisi de milletin derdini dert edinen; vatan, millet ve toplumsal sorunları şiirlerinde ön plana çıkaran duyarlı şahsiyetlerdendir. Onların şiirleri, yalnızca sanat değil; bir duruşun, bir mücadelenin dizelere dökülmüş halini yansıtmaktadır.

Vahapzade'nin yazdıkları incelendiğinde, döneminin aksaklıklarına duyarsız kalmayan, halkının sesi olmayı görev edinen bilinçli bir aydın portresi karşımıza çıkmaktadır. Şairleri, vatanına ve diline tutkuyla bağlı insanlar olarak değerlendiren Vahapzade'ye göre şiir, millet sevgisini ve yurt özlemini güçlü bir şekilde yansıtmalarıyla değer kazanmaktadır. Bu görüşle hareket eden şair, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan baskılara rağmen Azerbaycan'daki parçalanmış yapıyı ve Rusya'nın yayılmacı politikalarını açıkça eleştirmekten çekinmemiştir. 1991 sonrası ise bilhassa Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal edişi, Türk dünyasıyla ilişkiler ve Türkiye konuları üzerine yoğunlaşarak eserler kaleme almıştır (ÖZDAŞLI, 2016, s. 224).

Onların eserlerinde sadece estetik bir kaygı hâkim değildir; aynı zamanda halkının acılarını, umutlarını ve özlemlerini dile getirme arzusu ve sorumluluğu da vardır. Bu minvalde her iki şairin şiirlerinde ortak temalar ön plana çıkmaktadır. Mevcut yönleriyle onlar, edebi kimliklerinin de ötesinde, birer fikir ve mücadele insanı olarak da anılmayı sonuna kadar hak etmektedir. Şiirleriyle yalnızca şahit oldukları döneme değil, sonraki kuşaklara da geniş ışık tutan bu iki değerli şahsiyet, kalemleri aracılığıyla verdikleri mücadele vesilesiyle milletlerinin hafızasında ölümsüzleşmiştir.

5. Bir Milletin Vicdanı: Mehmet Akif ve Vahapzade'nin Şiirlerinde Ortak Değerler, Ortak Dava

"Gaye uğrunda çalışmak, didinmek ve ölmek..."

Ah ne güzel meşgale, o ne hoş eğlence, o ne mes'ut hâtime imiş."

Mehmet Akif Ersoy

Akif'e olan yakınlığıyla bilinen isimlerden Eşref Edip Bey, onun yalnızca kenara çekilip şiir kaleme alan bir sanatçı olmadığı vurgusunu yapmaktadır. Akif'in duygu ve düşüncelerini sadece satırlarla sınırlı kalamadığını, inandığı her meselede fiilen görev aldığını ve toplumsal hayatta etkin bir rol oynadığını belirtmektedir. Ayrıca onun kararlı, vefalı, alçakgönüllü, verdiği sözde duran, dayanıklı ve yiğit bir kişiliğe sahip olduğunu da dile getirerek sözlerine eklemektedir. Eşref Edip'e göre Akif, dürüstlüğüyle tanınan, yalana karşı tahammülsüz, kendisine yöneltilen övgüler karşısında ise oldukça mahcubiyet sahibi, içe dönük ve hassas bir karakterin taşıyıcısıdır (Düzdağ, 2014, s. 29-31).

"Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevmem,

Gelenin keyfi için geçmişe asla sövmem..." (Ersoy, 2021, s. 525)

Akif'in dizeleri hayata karşı duruşunun, davasının ve fikir dünyasının tezahürü olduğu yazdıkları vasıtasıyla gözlemlenmektedir. Zulme sebep olan, zalimlik yapan herkesi kesin bir dille reddetmekte karşı duruşunu dizeleri aracılığıyla yansıtmaktadır.

Merhum Ahmet Kabaklı, Mehmet Akif 'i kaleme aldığı eserinde Akif için: Millet'in sorunlarına yürekten bağlı kalan Akif, edebiyat sahnesinde romantik hayallerle çıkmamış, toplumsal gerçekliği ortaya koyan şiirlerle yol atmıştır. Eğitimden mahrum kalmış çocukların acısından, Seyfi Baba gibi karakterlerin yaşadığı yoksunluklara, aile yapısının meyhanelerle sarsılışına ve tembelliğin yol açtığı çöküşlere kadar birçok meseleye şiirlerinde yer vermiştir. Kaleminden dökülmüş her dize onun halkın içinden, toplumsal sorumluluk sahibi ve vatanına candan bağlı bir şair olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Mehmet Akif, özel yaşamında da pek çok zorluk ve sıkıntı ile karşılaşmasına rağmen, Safahat'ta hiçbir zaman kendi şahsi dertlerinden yakınmamış, acılarını ön plana çıkarma ihtiyacı duymamıştır. Aksine, her zaman millete umut aşılamayı, sevinç ve direniş duygusunu yüceltmeyi görev edinmiştir... ifadelerini kullanmıştır (Kabaklı, 2017, s. 57-66).

“Şiir için, edebiyat için “süs”, “çerez” diyenler var. Karnı tok sırtı pek Milletlere göre belki bu doğrudur. Lakin bizim gibi aç, çıplak milletlere süsten, çerezden evvel giyecek, yiyecek lazım. Onun için ne kadar süslü olursa olsun, libas hizmetini, gıda vazifesini görmeyen edebiyat bize bir şey söylemez.” (Yetiş, 2011, s. 72-73)

Akif, edebiyatın “süs” ya da “çerez” olarak algılanışına dair derin eleştirilerini dile getirmektedir. Şair, gelişmiş ve refah içinde olan toplumlar için bu türden bir bakışın olağan olabileceğini, çünkü onların toplumsal gerçekliklerinin bizden farklı olduğunu sözlerine eklemektedir. Lakin yoksulluk ve sıkıntı ile mücadele halinde olan toplumlarda edebiyatın sadece estetik kaygıdan ziyade, toplumsal sorunlara çözüm sunabilen, faydalı ve etkili bir içerik taşıması gerektiğini vurgusunu yapmaktadır. Yani O'na göre edebiyat, toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeli, sadece estetik ve sanatsal güzellik uğruna yazılmamalıdır.

6. Kardeş Coğrafyaların Ortak Sesi: Akif ve Vahapzade'de Kültür ve Kimlik Taşıyıcısı “Dil”in Önemi

Dil, yalnızca bireyler arası iletişimin gereği bir araç olmasının yanı sıra, bir ulusun ruhunu, tarihini ve ortak hafızasını barındıran en temel unsurdur. Milletlerin kimliğini şekillendiren, vatan kavramına anlamlandıran ve bir toplumun varoluşsal birlikteliğini sürdüren dil, geçmişten günümüze süregelen tarihsel süreçte yıkılmaz bir köprü ve miras niteliği taşımaktadır. Dili oluşturan her kelime, asırların birikimini, acılarını, sevinçlerini ve değerlerini yansıtırken; bireylerin vatanına aidiyet hissini besleyen en güçlü kaynak kuşkusuz dildir. Zira bir ulusun diline sahip çıkması; varlığına, geçmişine ve geleceğine de sahip çıkması anlamına gelmektedir.

Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade, dilin bir millet için ne denli belirleyici bir rol oynadığını eserlerinde sıkça ele alarak, konunun önemine vurgu yapmıştır. Akif, dilin milli bilinç ve bağımsızlık mücadelesindeki yerini dizelerinde güçlü bir biçimde ele alırken; Bahtiyar Vahapzade de Türkçenin, Türk milletinin ortak kimliğini ve kültürel birliğini korumadaki büyük önemine dikkat çekmiştir. İki büyük usta da dilin sadece iletişimi sağlayan bir araç olmadığını, bir milletin varlık sebebi olduğunu savunmuştur.

Dil ve eğitim, Akif'in üzerinde hassasiyetle durduğu bir konular arasındadır. Dizeleri vasıtasıyla konuya da dikkat çekme gayretini elden bırakmamaktadır:

*“Tasarrufâtını aynen alırsak İngiliz'in,
Fransız'ın, ne olur hâli, sonra, şivemizin?
Lisânın olmalıdır bir vakâr-ı millîsi,*

O olmadıkça müyesser değil teâlîsi.

– *Biraz muhâfazakârânedir ya şimdi bu da...*

– *Evet, muhâfazakârım... Bilir misin, bu moda*

Te’ammüm etmeye başlarsa...

– *Başlasın! Ne olur?*

– *İler tutar yeri kalmaz; lisânımız bozulur.*

Bugün ne maskara olmuşsa milletin kılığı;

Lisan da öyle olur!” (Ersoy, 2021, s. 331-332)

Mehmet Akif, yabancı dillerin etkisiyle Türkçenin duru güzelliğinin bozulmasından derin endişe duymaktadır. Çoğunlukla İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerinden kelime ve söz kalıplarının düşünmeden, alelade alınmasına karşı çıkmaktadır. Akif’e göre bu tarz “tasarrufatlar” (kelime ve yapıların olduğu gibi alınması), dilimizin şivesini, doğal yapısını ve millî saygınlığını yok edecektir. Mehmet Akif, dilin bir milletin özü ve kimliği olduğuna vurgu yaparken, yabancı kelimelerle yozlaştırılmasına da şiddetle karşı çıkmaktadır. Dili korumanın aynı zamanda kültürü korumak anlamına geldiğini de dizelerine eklemektedir.

Mehmet Akif Ersoy’un edebi yaklaşımını şekillendiren temel unsurlardan biri de Türkçeye duyduğu derin saygı ve özenli tutumdur. Ona göre dil, yalnızca insanlar arasında iletişimi sağlayan bir araç değildir; aynı zamanda milletin geçmişini, kültürünü ve ortak hafızasını taşıyan hayati bir değerdir. Dilin, ulusal kimliği oluşturan ve toplumu bir arada tutan önemli bir yapı taşı olduğuna inanır.

Servet-i Fünûn topluluğunun karmaşık ve ağdalı dilini benimsememiş, anlatımın açık ve anlaşılır bir Türkçeyle yapılması gerektiğini savunmuştur. Yabancı kökenli sözcüklerin artan kullanımı karşısında duyduğu kaygıyı birçok platformda dile getirmiş, bu durumun dilin özüne zarar verdiğini ifade etmiştir. Mehmet Akif, Türkçenin milli bir çizgide gelişmesini savunur; ihtiyaç duyulmadıkça başka dillerden alınan kelimelere sıcak bakmaz. Ona göre dil yenilenebilir, fakat bu süreç yerli unsurlar gözetilerek yürütülmelidir. Eserlerinde her zaman sade, halkın anlayabileceği bir üslubu benimsemiş, yapay ve süslü söyleyişlerden uzak durmuştur. Bu görüşleri, dönemin önemli yayınlarından Genç Kalemler dergisinde yayımlanan ve Ömer Seyfettin’e atfedilen “Yeni Lisan” başlıklı yazıyla paralellik göstermektedir. Akif, dilin sadeleştirilmesi çabalarının gelişi güzel değil, belli bir plan ve ölçü dâhilinde, sağlam temellere dayalı olarak ilerlemesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre, dilde millileşme esas alınmalı, fakat bu hedefe ulaşmak için sabırlı ve bilinçli bir yol izlenmelidir (Eker, 2022, s. 414-422).

Ana Dili

“Dil açanda ilk defa ‘ana’ söylerik biz

‘Ana dili’ adlanır bizim ilk dersliyimiz

İlk mahnımız laylanı anamız öz südüyle

İçirir ruhumuza bu dilde gile-gile.

Bu dil – bizim ruhumuz, eşgimiz, canımızdır,

*Bu dil – birbirimizle ehdi-peymanımızdır.
Bu dil – tanıtmış bize bu dünyada her şeyi
Bu dil – ecdadımızın bize goyup getdiyi
En gıymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
Goruyub, nesillere biz de hediye verek.*

*Bizim uca dağların sonsuz ezemetinden,
Yatağına sığmayan çayların hiddetinden,
Bu torpağdan, bu yerden,
Elin bağırndan gopan yanıqlı neğmelerden,
Güllerin renglerinden, çiçeklerin iyinden,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyinden,
Ağ saçlı babaların aglından, kâmalından,
Düşmen üstüne cuman o gıratın nalından
Gopan sesden yarandın.
Sen halgımın aldığı ilk nefesden yarandın.*

*Ana dilim, sendedir halgın ağı, hikmeti,
Ereb oğlu Mecnunun derdi sende dil açmış.
Üreklere yol açan Füzulinin sen’eti,
Ey dilim, gudretinle dünyalara yol açmış.
Sende benim halgımın gahramanlığıla dolu
Tarihi verağlanır.*

*Sende neçe min illik benim medeniyetimin
Şan-şöhretim sahlınır.
Menim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan!
Milletlere halglara halgımızın adından
Mehebbet destanları yaradıldı bu dilde.*

*Bu dil – tanıtmış bize bu dünyada her şeyi
Bu dil – ecdadımızın bize goyup getdiyi*

*En kıymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
Goruyub, nesillere biz de hediye verek.”*

Bahtiyar Vahapzade

Bahtiyar Vahapzade “*Ana Dili*” isimli şiirinde, dilin; bir milletin kimliği, ruhu ve kültürel mirası olduğunu derin bir hassasiyetle ifade etmektedir. Şair, insanın ilk öğrendiği kelimenin “ana” olduğunu dile getirerek, ana dilin insan hayatındaki yeri ve önemine dikkat çekmektedir. Şiirinde, dilin sadece konuşma aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir milletin düşüncesi, duygusu, sanatı ve geçmişi olduğu dile getirmektedir. Ana dilin, atalardan kalan en kıymetli miras olduğu ve bu mirasın korunup gelecek nesillere aktarılması gerektiği mesajını vermektedir. Şair, ana dile duyulan sevgi, saygı ve bağlılığı coşkulu bir şekilde işlenirken, okuyucuya da diline sahip çıkma sorumluluğunu hatırlatmaktadır.

Vahapzade, “Ne Ondansın Ne Bundan” adlı şiirinde:

“Yâd dilde mektup yazıp kardeş özkardeşine

Bu mektubu okuyan ne kül töksün başına

Hükmüne bak hasretin,

Hükmüne bak zilletin.

(...)

Mektubunu okudum, yazarsın ki; “Sizdenim,

Fakat kendi dilimi zaten

bilmiyorumsa

nasıl derim ben benim?”

Bu dizelerde Vahapzade, öz kardeşine bile yabancı bir dille yazmak zorunda kalan kişinin yaşadığı kimlik karmaşasına dikkat çekmektedir. Şair, “*nasıl derim ben benim?*” sorusunu sorusu ile düşünmeye sevk etmektedir. Bu dizede, dilin; benliğin, aidiyetin ve millet olma bilincinin ana unsuru olduğu mesajı verilmektedir. Bu bağlamda ana dilini bilmemek, Vahapzade’ye göre yalnızca bir eksiklik değil, insanın kendine, köklerine ve halkına yabancılaşması anlamına gelmektedir (Kanter, 2010, s. 117-118).

Bahtiyar Vahapzade, yaşamı boyunca dili bir milletin kimliği ve varlığı olarak görür ve ana dile sahip çıkmayı bir yaşam felsefesi hâline getirmiştir. Şaire, dilini, tarihini ve kültürünü bilmeyen bireylerin kendi vatanlarında yaşasalar dahi “manevi muhacir” olduklarını dile getirmiştir. Sovyet döneminde uygulanmış olan Ruslaştırma politikalarının en yıkıcı kısmının dil üzerindeki baskılar olduğunu savunan şair, dili korumanın milletin geleceğini korumak anlamına geldiğini de sözlerine eklemektedir. Vahapzade, bu düşüncesiyle, “Azeri Türkçesini savunan” Molla Nasreddin Dergisi geleneğini kendi dönemine taşımış ve eserlerinde ana diline olan sadakatini her fırsatta güçlü bir şekilde ortaya koymuştur (Adıgüzel, 2011, s. 71).

Günümüzde yeni diller öğrenmeye yönelik ilgi, artık yalnızca başka toplumları tanıma arzusunun oldukça ötesine geçmiş durumdadır. Bu yaklaşım, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ana dilin geri planda yer almasına zemin hazırlamaktadır. Mevcut

manzaranın ardında ise ekonomik baskılar, kültürel dayatmalar ve toplumsal yönlendirmeler yer almakta; bu da yabancı dilde eğitim veren kurumların gereğinden değerli ve ayrıcalıklı bir hal almasına yol açmaktadır. Bahtiyar Vahapzade, “*Riyakâr*” adlı şiirinde bu bilinçsizlik içinde olanları sert bir dille eleştirmiştir. Özellikle bir öğretmenin çocuğunu yabancı dille eğitim veren bir okula göndermesini doğru bulmamaktadır, çünkü dil bilinci en çok öğretmenlerde bulunmalıdır. Şair, “*Menim Anam*” adlı şiirinde ise, okuma yazma bilmeyen annesinin kendisine Türkçeyi öğreterek aslında hayat boyu kullandığı en değerli mirası verdiğini belirtmiştir. Yazdığı tüm eserleri bu dile ve dolayısıyla annesine borçlu olduğunu vurgulamaktadır. Güney Azerbaycan'da ana dilini çocuğuna öğretmeyen anneleri eleştiren şair, bu şiir vasıtasıyla kendi annesine duyduğu minnettarlığı da dile getirmektedir (Demir, 2021, s. 416-426).

Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade, dizelerinde dilin ve Türkçenin önemine dikkat çekmiştir. Her iki şairin metinlerinde dil; ortak hafızayı diri tutan, milli bilincin pekişmesini sağlayan ve toplumsal aidiyeti kuvvetlendiren bir değer olarak ifade edilmektedir. Bu bakımdan, Ersoy ve Vahapzade'nin dil yaklaşımı; milli kimliğin inşasında ve sürdürülmesinde dilin göz ardı edilemez belirleyici rolünün olduğu düşüncesidir.

7. Mısralarda Direniş: Akif ve Vahapzade'nin Kaleminden Bağımsızlık Ateşi

Vatan, millet, bayrak ve bağımsızlık; bir milletin onurunu, geçmişini ve geleceğini simgeleyen kavramlardır. Bu değerler, birer kelime olmaktan ziyade, uğruna can verilen kutsal değerlerdir. Bir milletin var oluş teminatı, bu değerleri koruyup yaşatmasıyla mümkün olacaktır. Çünkü bağımsızlık öyledir ki başı dik yaşamının, özgür ve huzur içinde nefes almanın adıdır. Edebiyat insana dair tüm duygu ve düşünceleri değerleri yüreklerde ateşleyen en güçlü seslerin başında gelmektedir. Bazen bir şiirin mısrasında, bazen bir romanın satırlarında bu kavramlar öylesine derin işlenir ki, toplumun kalbinde derinden yankı bulur; bilinç uyandırır, algıları açmaya yardımcı olur. Kalem, kimi zaman bir kılıçtan, bir bıçaktan daha keskin olur; halkı direnişe davet eder, birlik ve beraberlik ruhunu etkisiyle alevlendirir. Edebiyat, yalnızca bir şeyler anlatmaz, etki gücüyle bazen de harekete geçirir.

İnsanlar, vatanlarında özgür ve huzur içinde yaşıyorken, çoğu zaman sahip oldukları bu değerlerin farkına dahi varmazlar. Zira vatan topraklarında tehlike sinyalleri çalıyorsa ya da zorluklarla karşı karşıya gelinmişse, vatanın kutsallığı derinden hissettirir kendini... Benzer dönemler, şairlerin, liderlerin gerçek kimliklerini açığa çıkardığı zamanlardır. Şairler en derin, en hisli duygularını bu zamanlarda kaleme almış, liderler ise halkın hafızasında mühürlenecek en etkileyici sözlerini bu kritik zamanlarda söylemişlerdir. Vatan sevgisiyle özdeşleşen, vatan şairi olarak da anılan Namık Kemal'in meşhur olmuş dizeleri, Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünde okunmuş; Atatürk'ün bu dizelere yüklediği anlam ve yapmış olduğu vurgu, en az beyitin kendisi kadar etkileyici ve tarihsel bakımdan yön belirleyici niteliktedir: “.... Milletimiz bugün, bütün mazisinde olduğundan daha çok ve ecdadından daha çok ümit vardır. Bunu ifade için şunu arz ediyorum. Kendilerinin tabiri veçhile cennetten vatanımıza nighban olan merhum Kemal demiştir ki:

Vatanın bağına düşman dayadı hançerini

Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini.

İşte bende bu kürsüden bu meclis-i âlinin reisi sıfatıyla heyet-i âliyenizi teşkil eden bütün azanın her biri namına ve bütün millet namına diyorum ki:

Vatanın bağına düşman dayasın hançerini,

Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini” (Uçar, 2022, s. 318-319)

Atatürk’ün, Meclis kürsüsünden yaptığı bu beyan, Türk milletinin esaret kabul etmeyen karakterini, geçmişin ilham verici sözleriyle geleceğe taşıma arzusunu ve edebiyat ile siyasetin ne denli güçlü bir etkileşim içinde olabileceğini göstermektedir. Bu bakımdan, Atatürk’ün ifadeleri yalnızca bir söylem ustalığı değil, aynı zamanda ulus bilincinin yenilenen inşasında edebiyatın aldığı rolü gözler önüne seren tarihî bir belge niteliğindedir.

Tarihin zorlu zamanlarında ulusların en güçlü silahı, top ve tüfekten daha etkili olan inançla yoğrulmuş bir direniş ruhunun varlığıdır. Bu ruhun edebiyatta yansımaları ise güçlü bir bağımsızlık teması kaleme alabilmekle hayat bulur. Türk dünyasına damga vurmuş, iki farklı coğrafyada doğup aynı idealler uğruna kalem oynatmış iki değer: Bahtiyar Vahapzade ve Mehmet Akif Ersoy, milli mücadele ruhuna şiirleriyle hayat veren iki öncü şairdir. Her iki şair de milletlerinin bağımsızlığa olan inancını dizelere dökerken, bağımsızlığı siyasi bir kurtuluştan ziyade; ahlaki, kültürel ve manevi bir uyanışın ilk adımları olarak değerlendirmektedir. Vahapzade’nin Sovyet baskısına karşısında direniş çığlığını, Ersoy’un emperyalizme meydan okuyan haykırışlarını ve iki şairin ortak tema arasında kurduğu bağ eserlerinde apaçık görmemiz mümkündür.

7.1. İnanç ve İradenin Şairi ve Şiiri: İstiklal Marşı’nda Millet Ruhu

Mehmet Akif’in edebi çizgisini ve fikir dünyasını anlayabilmenin yollarından birisi de şüphesiz eşsiz eseri “İstiklal Marşı” nı okuyup incelemekle mümkün olacaktır. Akif destansı eseri aracılığıyla içinde yanan duyguları coşku ile haykırmaktadır. Türk milletine armağan ettiği marşta; milletin bağımsızlığa olan sarsılmayan inancını, vatan toprağına aşk ile duyduğu bağlılığı ve özgürlük uğruna verdiği kararlı mücadeleyi ön plana çıkarmaktadır. Marş, sadece bir şiir değil; aynı zamanda halkın ortak duygularını, milli iradeyi ve tarihi direnişi temsil eden güçlü bir bildiri mahiyetindedir. Akif, bu eser aracılığıyla Türk milletine, zorluklar karşısında asla pes etmemek gerektiğini, özgürlüğün ve bağımsızlığın kutsal birer emanet olduğunu her dizede çarpıcı ifadelerle vurgulamaktadır. Marşta yer alan her mısra, yüreklerde millî bir heyecan uyandırarak, geçmişten geleceğe uzanan bir bilinç aktarımı sağlamaktadır.

İstiklâl Marşı, milletin bağımsızlık uğruna verdiği büyük mücadelenin hatırasını yaşatırken, genç kuşaklara da vatan sevgisini, fedakârlık ruhunu ve milli birlik şuurunu aşılarmayı amaçlamaktadır. Mehmet Akif’in vermek istediği en önemli mesajlardan biri de, bu topraklarda özgür yaşamının bedelinin büyük olduğu ve bu değer her zaman korunması gerektiğidir. Nihayetinde bu marş Akif’in dünya ve edebiyat görüşünün derin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Marş aracılığıyla Akif’in mücadelesi, vatan, millet ve bayrak aşkı ortaya çıkarken, her şiirinde olduğu gibi çözüme dair mesajlarını da satır aralarında vermeyi ihmal etmemiştir.

Akif, bağımsızlık konusunu işlerken vatan toprağının kurtuluşunun önemine vurgu yaparken, aynı zamanda milletin maneviyatının önemine de dikkatleri çekmektedir. Şair bağımsızlığı, bayrağın dalgalanmasından ziyade; bir milletin namusunu, inanç değerlerini ve benliğini koruması olarak nitelendirmektedir. Marşın ilk dizesinde:

“Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;”

ifadesi, milletin zayıflamış, zedelenmiş moralinin; yılgınlık ve pes etmekle değil inançla aşılabileceğini dizelerinde coşkuyla dile getirmiştir. Akif burada vatan evlatlarına bir cesaret çağrısı yapar; korku duygusundan sıyrılıp, inancın hâkim olması gerektiğini ifade etmektedir.

“Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım,

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!”

Bu dizelerde Mehmet Akif, birey ve toplum olarak özgürlük kavramının Türk milletinin karakteriyle özdeşleştiğine dikkat çekmektedir. Akif’e göre Türk milleti, tarih boyunca esareti kabul etmemiş, onuru, inancı ve bayrağı uğruna savaşmaktan geri durmamıştır. Bu bakış açısı, Vahapzade’nin “özgürlük” anlayışıyla örtüşmektedir; zira o da Türk halkının karakterini özgürlükle özdeşleştirmiş bir fikrin savunucusu olmuştur.

7.2. Vahapzade'nin “Gülüstan”ında Bölünmüşlükten Umuda

Mehmet Akif Ersoy, milli mücadele dönemindeki inancını, acısını ve direnişini “İstiklal Marşı” ile mısralara dökmüştür. Bahtiyar Vahapzade de Akif’le benzer zorlu yıllara şahitlik etmiş, Sovyet zulmü altındaki Azerbaycan Türklüğünün bağımsızlık arayışını aynı inanç ve ruhla şiirlerine işlemiştir. Azerbaycan, 20. yüzyıl başlangıcında büyük sıkıntılar içindedir. 1918’de kısa bir süre bağımsızlık yaşasa da 1920’de Sovyet işgali ile esaret ve zulüm dolu yıllarına geri dönmüştür. Bu karanlık dönem içinde, halk sürgünlere, idamlara ve aydın kesimin kıyımlarına maruz kalmıştır. Zira tüm baskılara rağmen, 1959’da Bahtiyar Vahapzade’nin yüreğinden kalemine akan “Gülüstan” şiiri, karanlığı aydınlatan bir ışık olmuştur. Şiiriyle, parçalanmış Azerbaycan’ın yaşadığı dramı ve özgürlük hasretini kaleme alan Vahapzade, sistem tarafından cezalandırılarak, işinden edilmiş; ama geri adım atmaya aklından bile geçirmemiştir. Benzer şekilde O da Mehmet Akif gibi her zorluğa rağmen milletine olan inancını hiç kaybetmemiş, yazdığı her dizede halkını uyanışa çağırmayı görev bilmiştir. Vahapzade’nin ışığı, daha sonra “ Ben Atatürk’ün askeriyim!” diyerek yol alan Ebulfez Elçibey ve O’nun gibi özgürlük neferlerinin yolunu aydınlatarak, 1991’de Azerbaycan’ın yeniden bağımsızlığına kavuşmasıyla nihayete ulaşmıştır (Demir, 2021, s. 427-431).

“Hanı bu ellerin mert oğulları?

Açın bereleri, açın yolları.

Bes hanı bu asrın öz Köroğlusı,

Kılıç Köroğlusı, söz Köroğlusı?

Babaların seni, şerefi elbet,

Bize emanettir, büyük emanet...

Yokmu kanımızda halkın qeyreti?

Bele saklayarlar bes emaneti?

Koy yıldırım çaksın, titresin cihan!

Yürekler kazebeden coşsun, patlasın.

Daim hakk yolunda kılıç kaldıran

İğid babaların goru çatlasın!”

Bahtiyar Vahapzade'ye göre, geçmişte yaşananlar milletin zihninde hâlâ canlıysa, bu halkı bölmeye, parçalamaya çalışanlar ve onun birliğine zarar verenler, halkın yaşananlara vereceği tepkiye hazırlıklı olmalıdır. Şair, Azerbaycan'ın şanlı tarihini dizelerinde hatırlatarak, Azerbaycan halkına bunları reva görenlere karşı şiiriyle adeta bir savaş açmaktadır (Alizade, 2010, s. 22-23).

“Gülüstan” Azerbaycan'ın özgürlük mücadelesini ve halkın millî şuurunu yansıtmaktadır. Şair, geçmişteki kahramanlıkları hatırlatarak halkı uyanarak birlik olmaya davet etmektedir. Gülüstan Antlaşması ile iki parçaya bölünen Azerbaycan topraklarının acısı, şiirde derin bir hüznün ve öfke ile dile getirilmiştir. Vahapzade, halkın içinde var olan kahramanlık ruhunu harekete geçirmeyi amaç edinmiştir. Vahapzade, şiirde halkın mert evlatlarını, geçmişte kahramanları ile anılan Köroğlu gibi yiğitlerin izinden yürümeye çağrılmaktadır. Atalardan miras kalan şeref ve namus gibi kavramlar genç nesle büyük bir emanet olarak bırakılmıştır. Şair, milletin kanında var olan cesaretin bu emaneti korumaya yetip yetmeyeceğini sorgulamaktadır. Artık zamanın, gökleri titreten bir yıldırım gibi gür çıkışlar yapma zamanı olduğunu dile getirmektedir. Çünkü mazide daima hak yolunda kılıç tutmuş yiğitlerin mezarları dahi gerektiğinde harekete geçecek kadar bu çağrıyı beklemektedir. Bu bağlamda Mehmet Akif'in İstiklal Marşı ile benzer konular, duygular ve mesajlar ihtiva etmektedir.

Bahtiyar Vahapzade'nin “Gülüstan”ı, Azerbaycan edebiyatında millî kimlik, tarihi bilinç ve özgürlük arzusunun oldukça güçlü bir sembolü olarak değerlendirilir. Sovyetler Birliği'nin fikri sınırlarını aşarak yaşanmış tarihe ve millî beraberliğe odaklanan bu şiir, Azerbaycan halkının bölünmüş, zedelenmiş kaderine edebi bir yanıt vasfındadır. Celil Memmedkuluzade'nin “Anamın Kitabı” isimli trajikomedisi ve “Azerbaycan” makalesi, Samet Vurğun'un “Azerbaycan” adlı şiiri gibi kurucu nitelikteki eserlerden beslenen “Gülüstan”, bu çizgiyi daha da derinleştirerek modern Azerbaycan edebiyatında millî bilinç ekseninde yeni bir çıkış açmaktadır.. Halil Rıza Ulutürk'ün “Apardı Sellər Saranı” ve Sabir Rüstemhanlı'nın “Ömür Kitabı” gibi eserlerle devam eden bu millî edebi damar, “Gülüstan” ile edebi ve düşünsel bir olgunluk kazanmıştır. Vahapzade'nin, kırk yıl aradan sonra yazmış olduğu “İstiklal” poemasıyla bu temaya tekrar dönmüş; Azerbaycan'ın egemenlik kazanma süreci, diasporadaki (kopuntu) Azerbaycanlılarla kültürel-millî yakınlık ve özgürlük duygusunu yansıtarak böylelikle “Gülüstan”ın bıraktığı mirası çağdaş bir bağlamda sürdürmüştür. Bu tarafıyla “Gülüstan” ve “İstiklal”, edebi ürün olmanın yanı sıra, Azerbaycan halkının geçmişten bugüne uzanan kimlik inşası ve özgürlük arayışı edebi bildiğeleri olarak değerlendirilmektedir (Habibbeyli, 2010, s. 108).

8. Sınır Tanımayan Yürekler: Bahtiyar Vahapzade ve Mehmet Akif Ersoy

8.1. Mehmet Akif Ersoy'un Geniş Coğrafyası

“Asırlar var ki, aydınlık nedir, hiç bilmez âfâkım!

Teselliden nasibim yok, hazân ağlar bahârımda;

Bugün bir hânümânsız serseriyim öz diyârımda!

Ne hüsrandır ki: Şark'ın ben vefâsız, kansız evlâdı,

Serâpâ Garba çiğnettim de çıktım hâk-i ecdâdı!

Hayâlimden geçerken şimdi, fikrim herc ü merc oldu,

Salâhaddîn-i Eyyûbî'lerin, Fatih'lerin yurdu.

Ne zillettir ki: nâkûs inlesin beyninde Osman'ın;

Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!

“Ne hicrandır ki: en şevketli bir mâzi serâp olsun;

O kudretler, o satvetler harâb olsun, tûrâb olsun!

Çökük bir kubbe kalsın ma'bedinden Yıldırım Hân'ın;

Şenâatlerle çiğnensin muazzam kabri Orhan'ın!

Ne heybettir ki: Vahdet-gâhı dînin devrilip, taş taş,

Sürünsün şimdi milyonlarca me'vâsız kalan dindaş!

Yıkılmış hânümânlar yerde işkenceyle kıvransın;

Serilmiş gövdeler, binlerce, yüz binlerce doğransın!

Dolaşsın, sonra, İslâm'ın harem-gâhında nâ-mahrem...

Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil mâtem!” (Ersoy, 2021, s. 610-611)

Mehmet Âkif Ersoy'un “Bülbül” olarak isimlendirdiği dizeleri tek bir bireyin yahut tek bir ulusun derdini anlatmaz, bütün Türk-İslam dünyasının acıları, çöküşleri, yalnızlıkları ve hor görülüşlerini derin bir iç sızısıyla dile getirmektedir. Âkif, İslam dünyasının içine bulunduğu hazin tabloyu büyük bir hüznle betimlemiştir. Mazide yaşanan şanlı dönemlerle bugünkü içler acısı hal arasında güçlü bir karşılaştırma yapmaktadır. Geçmişteki itibar, şeref, birlik ve güç artık yok olmuş; yerini zulüm, esaret, başıboşluk ve dağınıklık almıştır. Şairin gönlü bu manzaraya dayanamaz, içinde isyan büyüklüğü dizelerinde can bulmuştur. Şiirde geçen her dize, Akif'in uçsuz bucaksız yüreğini ve nerede zulüm gören bir can görse kucaklayışının fotoğrafı gibidir:

“Asırlar var ki, aydınlık nedir, hiç bilmez âfâkım!”

Akif, sadece Anadolu değil, bütün İslam coğrafyası, asırlardır karanlığa mahkûm edilmiş gibidir. Âfâk (ufuklar) sözcüğüyle geniş bir coğrafya, yani sadece Türkiye değil, doğudan batıya tüm İslam ülkeleri kastedilmektedir.

“Ne hüsrandır ki: Şark'ın ben vefâsız, kansız evladı,

Serâpâ Garba çiğnettim de çıktım hâk-i ecdâdı!”

Şair, Doğu'nun (Şark'ın) bir evladı olarak, toprağını Batı'ya çiğnetmenin ıstırabını yaşar. Bu, sadece bir ülkenin değil, tüm İslam dünyasının Batı karşısında yaşadığı mağlubiyetin ifadesidir.

“Ne zillettir ki: nâkûs inlesin beyninde Osman'ın;

Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!”

Bu dizelerde sadece Osmanlı değil, onunla özdeşleşmiş olan İslam'ın mukaddes sembolleri, ezan ve Mevla'nın adı hedef alınır. Şairin derdi bir devletin çöküşü değil; İslam'ın sesi kısılın, yok olsun istenmesidir. Bu, ümmetin kalbine indirilen bir darbedir.

“Ne hicrandır ki: en şevketli bir mâzi serâp olsun;

O kudretler, o satvetler harâb olsun, tûrâb olsun!”

Şair, bir milletin değil, İslam’ın şanlı mazisini kaybetmenin hüznünü yaşamaktadır. Kudret ve satvet dediği güç ve ihtişam, yalnızca Osmanlı’ya değil, tüm İslam medeniyetine atıf mahiyetindedir.

“Dolaşsın, sonra, İslâm’ın harem-gâhında nâ-mahrem...”

Bu dize, İslam’ın kutsal mekânlarının bile artık saygı görmediğini, yabancıların çiğnediğini anlatır. Bu sadece Türkiye’ye değil, Kudüs’ten Bağdat’a, Şam’dan Endülüs’e kadar İslam’ın her köşesinin uğradığı mahremiyet ihlalini yansıtmaktadır.

Mehmet Âkif Ersoy’un “Bülbül” adlı şiiri, yalnızca kendi milletin değil, sınırları aşan büyük bir coğrafyanın, tüm İslam dünyasının acılarını yüreğinde hisseden bir vicdanın haykırışıdır. Onun kalemiyle dile gelen hüznün, mağlubiyet ve çöküş duygusu; şahsî bir sızının değil, ortak bir hafızanın, ortak bir inancın yankısıdır. Bu yönüyle Âkif’in duyusu, Azerbaycanlı şair Bahtiyar Vahapzade’nin şiirlerinde gördüğümüz ortak kader bilinciyle örtüşür. Her iki şair de yalnızca kendi halklarının acılarına değil, aynı kültür ve inanç dünyasının farklı noktalarında yaşanan zulümlere, koparılışlara, haksızlıklara karşı ses olmuşlardır. Onları birleştiren en güçlü bağ, coğrafi sınırların çok ötesinde, aynı inanç ve tarih ikliminden beslenen ortak bir vicdanın ve büyük bir yüreğin şairleri oluşlarıdır. Şiirleri, tek bir millete değil, parçalanmış gönüllere seslenen bir çağrıdır; hem Âkif’te hem Vahapzade’de yankılanan bu ses, “ortak acının ortak şiiri” olarak hafızalarda yer edinmiştir.

8.2.Vahapzade’nin Tüm Türklüğü Kucaklayan Dünyası

Milletlerin ortaya çıkardığı büyük liderler, düşünürler, şairler ve mücadele adamları dar siyasi kavgaların peşine düşmezler. Olayı bütünüyle görür, gözlerini uzak ufka çevirirler. Bir ülkede milli dayanışma her şeyin üstündedir. Siyasi parti tartışmaları küçük işlerle meşgul olanların uğraşısıdır. Bahtiyar Vahapzade’yi bu bağlamda geniş görüşlü bir Türk devlet adamı olarak da tanınmaktadır. 1990’lı yıllarda vatanının Sovyet Rus emperyalizmi esaretinden kurtulup bağımsızlığa ulaşma sürecinde neler yapılması gerektiğine dair şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Savaşa giden ülkede herkes bir olmalıdır. Ben öyle tahmin ediyorum ki savaşılan ülkenin bir partisi, bir maksadı, bir cephesi olmalıdır. O da topraklarımıza göz diken düşmanları mağlup etmek, topraklarımızdan kovmak. Buna nail olmadan meydana çıkan her bir fikir ayrılığının aleyhineyim. Rus sömürgesi, Ermeni maşasını kullanarak bizimle savaşıyor. İstiklalimizin tehlikede olduğunu anlamalıyız.” (Çetin, 2010, s. 37-38)

Bahtiyar Vahapzade, ömrü boyunca yabancıların bölücü girişimlerine karşı bütün Türklerin bütüncül duruş sergilemesi gerektiğini vurgulamış, bu amaç uğruna hiç durmadan çalışmıştır. Zira bir şiirinde şu dizeleri yazar:

“Ya Rabbim, akıl ver, kemal ver bize

Çoktan unutmuşuz düşmanımızı

Düşman kesilmişsiz birbirimize.

Yol bir olmalıdır, akide birse

Birçok tarikata ayrılmışsınız biz.

Ailede ikilik çekişmedirse

Millette ikilik felaketimiz!" (Çetin, 2010, s. 37-38)

Bahtiyar Vahapzade, yalnızca Azerbaycan Türklerinin sesi olmakla kalmamış, bütün Türk dünyasını kucaklayan bir kalem olmuştur. Onun şiirleri, bireysel duyguların çok ötesinde milletin ortak acılarını, sevinçlerini ve ideallerini yansıtmaktadır. Vahapzade, eserlerinde Türk milletinin birliğini, kardeşliğini, bağımsızlık mücadelesini ve ortak değerlerini ön planda tutarak; halkı daima beraberliğe ve dayanışmaya çağırmıştır. Bu evrensel duruşu neticesinde hem güçlü bir edebiyatçı hem de geniş bir coğrafyayı etkileyen bir fikir ve devlet adamı olarak kabul görmüştür. Milli şuurla yoğrulmuş kimliğiyle Vahapzade, Türk dünyasının ortak hafızasında kalıcı asla silinmeyecek bir yer edinmiştir.

Sonuç

Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade'nin şiirleri, kendi milletlerinin yüreğinde yankı bulan bireysel söylemlerin ötesinde, Türk milletinin ortak hafızasına kök salan, derin anlamlar ihtiva eden edebî direniş bildirileri niteliğindedir. Ayrı dönemlerde, farklı coğrafyalarda yaşam sürmüş olsalar da her iki şairin şiirlerinde yükselen ses; vatan sevgisi, bağımsızlık arzusu, milli kimlik şuuru ve ana dilin kutsallığı gibi temalarda birleşmektedir. “İstiklâl Marşı”, “Ana Dili” ve “Gülîstan” gibi şiirlerin taşıdığı ruh ve ortaya koyduğu direniş, Türk dünyasının benzer tarihi acılardan süzülüp gelen ortak kaderine ve özlemlerine ayna tutmaktadır. Bahtiyar Vahapzade'nin Mehmet Akif'e derin hayranlığı, güçlü bir edebî beğenin yanı sıra, onu bir ahlak ve fikir rehberi olarak benimseyişin de ifadesidir. Bu bağlam, iki büyük şair arasında kurulan düşünsel ve duygusal köprüyü daha da anlamlı ve anlaşılır kılmaktadır. Nihayetinde, her iki şairin kaleme aldıkları; Türk dünyasının ortak vicdanını besleyen, kültürel birliğini pekiştiren ve gelecek nesillere aktarılacak önem arz eden güçlü metinler arasında yer almaktadır. Çalışma, Mehmet Akif Ersoy ve Bahtiyar Vahapzade özelinde, edebiyatın sınırları aşan birleştirici gücünü ortaya koyarken; aynı zamanda Türk milletinin ortak idealler çevresinde kenetlenmesine katkı sağlayacak edebî ve kültürel iş birliklerine ilham vermeyi amaçlamaktadır.

Kaynak

- Adıgüzel, S. (2011). Bahtiyar Vahapzade'nin Şiirinde Millet, Vatan ve Dil. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (31), 71.
- Akgün, A. (2017). MEHMET AKİF ERSOY'UN TÜRK DÜNYASI ŞAİRLERİNDEKİ TESİR ALANINA BİR BAKIŞ. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6 (4), 2405.
- Akpınar, Y. (2011). BAHTİYAR VAHAPZADE: HAYATI, ESERLERİ, TÜRKİYE'DE TANINMASI. (31), 12.
- Alizade, R. (2010). Bahtiyar Vahapzade'nin “Gülîstan” Manzum Hikayesinde Milli Bağımsızlık Teması. *Erdem* (7), 22-23.
- Alver, M., & Şahin, D. (2016). Bahtiyar Vahapzade'nin Tahkiye, Tasvir ve Tahlil Örneği Olarak “Atılmışlar” Şiirinde Mehmet Akif Ersoy Etkisi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (14), 129-130.
- Buran, A. (2010). Bir Anti-Homosovyetikus: Bahtiyar Vahapzade. *Erdem* (57), 14-15.
- Çetin, N. (2010). Bahtiyar Vahapzade'ye Göre Türk Birliğinin Kültürel Zemini. *Erdem* (57), 35-50.
- Demir, N. (2021). Bahtiyar Vahapzade'nin Türkçeciliği. N. Demir içinde, *Türk Edebiyatı Araştırmaları* (s. 416-426). Ankara: Altınordu Yayınları.
- Demir, N. (2021). Ülkesini Bağımsızlığa Taşıyan Şair:"Bahtiyar Vahapzade". N. Demir içinde, *Türk Edebiyatı Araştırmaları* (s. 427-431). Ankara: Altınordu Yayınları.

- Derman, G. S. (2022). Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi Ve Ekonomik Boyutları Ve Kamu Diplomasisi. Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2), 124.
- Düzdağ, M. E. (2020). İstiklal Şairi Mehmet Akif. İstanbul: Gonca Yayınevi.
- Düzdağ, M. E. (2014). Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar II. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Eker, Ü. (2022). Mehmed Âkif Ersoy'un Konuşma Üslubu Ve Halk Diliyle Yazılmış Bazı Manzumelerinin Dil Ve Üslup Hususiyetleri. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Ersoy, M. A. (2021). Mehmet Akif Ersoy Safahat. (S. Çonoğlu, Dü.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gafarlı, R. (2009). Bahtiyar Vahapzade: Eserleri (Külliyat) (Cilt 10). Bakü: ELM Neşriyyatı.
- Gafarlı, R. (2009). Bahtiyar Vahapzade: Eserleri (Külliyat) (Cilt 10). Bakü: ELM Neşriyyatı.
- Gündoğdu, B. (2009). Bahtiyar Vahapzade'nin Mehmet Akif Hakkındaki Değerlendirmeleri. Türk Araştırmaları Dergisi, 4 (8), 1408-1409.
- Habibbeyli, İ. (2010). Milli İstiklal Şairi Bahtiyar Vahapzade. Erdem (57), 108.
- Kabaklı, A. (2017). Mehmet Akif. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kanter, M. F. (2010). Bahtiyar Vahapzade'de Dil ve Kimlik Bilinci. Erdem (57), 117-118.
- ÖZDAŞLI, E. (2016). MAHKUM MİLLETLERİN HAPİSANESİNDE BİR AYDIN: BAHTİYAR VAHAPZADE (HAYATI, FİKİRLERİ VE TÜRKİYE'YE BAKIŞI). Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute, 8 (14), 224.
- Uçar, İ. (2022). SÖNMEZ'DE SÖNMEYEN ATEŞ: VATAN. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, 6 (2), 318-319.
- Yetiş, K. (2011). Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy. İstanbul: Akçağ Yayınları.

LIRIKADA DARAXT OBRAZI TASVIRI

THE IMAGE OF A TREE IN LYRICS

Oripova Gulnoza MURODİLOVNA¹

Annotatsiya

Maqolada she'riyatimizda qadimdan buyon qo'llanilib kelayotgan daraxt obrazi tasvirida bugungi davr ijodkorlarining o'ziga xos individual talqinlari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida struktural-poetik, tarixiy-madaniy, psixologik, germeneytik usullari qo'llanildi. Daraxt obrazi Halima Xudoyberdiyeva, Shavkat Rahmon, Matnazar Abdulhakim, Ulug'bek Hamdam kabi shoirlarning mustaqillik davrida yaratilgan she'rlarida o'ziga xos tasvir uslubi va falsafiy-hissiy talqinlarni namoyon etishi tahlil etilgan. Ular she'riyati asosida daraxt obrazi inson obrazi bilan psixologik jihatdan bog'lanib, parallelizm asosida poetik mazmunni ifodalashi tasviri tafsillar bilan ifodalangan. Mustaqillik davri lirikasida daraxt obrazi tasviri orqali mifologik obrazning yangilangan qirralari namoyon bo'lishi, lirik "men" kechinmalari, ertangi kunga umid, davr muammolarining o'ziga xos talqini ifodasi tadqiq etilgan. Shuningdek, bu davr she'riyatida daraxt obrazi tasviri orqali inson umri, kechinmalari, qismati talqinlari kuzatildi. Bu esa davr she'riyatining an'anaviy obrazlarni yangicha ruhda qayta jonlantirishga va g'oyaviy, badiiy-estetik jihatdan ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qilishi asoslangan. Lirik asarlarda tasvirlanayotgan turfa xil hodisalar va narsa-buyumlar shoir talqiniga monand kitobxon ko'z o'ngida suratlanishi, muayyan voqea-hodisa yoki predmetning tasviri asosida muallifning qarashlari bo'y ko'rsatishi davr ijodkorlari she'rlari tahlili asosida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek lirikasi, an'anaviy obraz, daraxt obrazi, tasvir va talqin, parallelizm, poetik mazmun, lirik kechinma.

Abstrakt

The article highlights the unique individual interpretations of the image of the tree, which has been used in our poetry since ancient times, by contemporary artists. Structural-poetic, historical-cultural, psychological, and hermeneutic methods were used in the research process. The image of the tree is analyzed in the poems of poets such as Halima Khudoyberdiyeva, Shavkat Rahmon, Matnazar Abdulhakim, and Ulugbek Hamdam, which express their unique style of depiction and philosophical-emotional interpretations during the independence period. Based on their poetry, the image of the tree is psychologically connected with the image of a person and expresses poetic content based on parallelism. The expression of the renewed aspects of the mythological image through the image of the tree in the lyrics of the independence period, the experiences of the lyrical "I", hope for tomorrow, and the unique interpretation of the problems of the era are studied. Also, in the poetry of this period, interpretations of human life, experiences, and fate were observed through the image of a tree. This is based on the fact that the poetry of the period served to

¹ Farg'ona davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc), ORCID: 0000-0003-3403-5706; g.oripova@pf.fdu.uz

revive traditional images in a new spirit and increase their ideological, artistic, and aesthetic impact. The way in which various events and objects described in lyrical works are depicted before the reader's eyes, similar to the poet's interpretation, and the author's views are expressed based on the description of a specific event or object, has been studied based on the analysis of the poems of the period's creators.

Keywords: Uzbek lyrics, traditional image, image of a tree, image and interpretation, parallelism, poetic content, lyrical experience.

Kirish

Lirik turga xos jihatlardan biri bu tasvirning hayotiy va haqqoniy tarzda ifodalanishidir. Abdurauf Fitrat “Adabiyot qoidalari” asarida “Adabiyot – fikr, tuyg’ularimizdagi to’lqinlarni so’zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to’lqinlarni yaratmoqdir” [1, 63], degan mulohazani bayon etgan. Badiiy asarlarga xos tasviriylik, xususan, she’riyatda tasvirlash san’ati o’ziga xoslik kasb etadi. “Tasvir – badiiy vositalar yordamida voqelikdagi narsa-hodisalarni o’quvchi (tomoshabin) bevosita va yaxlit holda, ularga xos individual – betakror xususiyatlar bilan birgalikda konkret his eta oladigan tarzda aks ettirish. Garchi mohiyatan tasvir termini tasviriy san’atga xos bo’lsa-da, uni boshqa san’at turlariga nisbatan, xususan, badiiy adabiyotga tatbiqan qo’llash ham o’rinlidir. Badiiy adabiyotda tasvir so’z vositasida amalga oshiriladi, shunga ko’ra, tasviriy san’atdan farqli o’laroq, adabiy asarda tasvirlangan narsa-hodisa “ichki ko’z” bilan ko’riladi: so’z vositasida o’sha narsa-hodisa chizgilari muayyan ketma-ketlikda qayd etiladi va oxir-oqibatda tasavvurda uning tasviri – surati jonlanadi” [2, 319]. Bejizga iste’dodli rus adibi Aleksey Tolstoy “Yozuvchi o’zi tasvirlayotgan hamma predmetlarni qalb ko’zi bilan ko’rib turib asar yozishi kerakligi – qonundir”, degan fikrni ilgari surmagan.

Ijodkorlarning ijtimoiy hamda falsafiy qarashlari individuallik kasb etadi. Lirik asarlarda tasvirlanayotgan turfa xil hodisalar va narsa-buyumlar shoir talqiniga monand kitobxon ko’z o’ngida suratlanadi. Faylasuf olim A.M.Slavskayaning izohlashicha, talqin bu muallifning uslubiy pozitsiyasi, kontekst sathida ifodalangan inson va hayot to’g’risidagi o’y-qarashlari, ijtimoiy fikrlashi majmuidir. Ko’rinadiki, har bir kitobxon she’rni mutoala qilish vaqtida shoir talqinlarini tez ilg’aydi. Demak, muayyan voqea-hodisa yoki predmetning tasviri asosida muallifning qarashlari bo’y ko’rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jahon adabiyotshunosligida she’riyatda badiiy obraz va uning spetsifik xususiyatlari, tasvir va talqin muammolari atroflicha o’rganilgan bo’lib, Arastu, G.V.Gegel, X.O.Gasset, V.Shklovskiy, B.Eyksenbaum, V.Belinskiy, V.Jirmunskiy, M.Baxtin, L.Timofeyev, M.B.Xrapchenko, R.Uyellek, O.Uorren, Y.Lotman, G.N.Pospelov, V.E.Xalizev, A.Kovalev kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega.

O’zbek adabiyotshunosligida badiiy obraz va uning talqini masalasi A.Fitrat, I.Sulton, O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Rahimjonov, Y.Solijonov, A.Sabirdinov, D.Quronov, U.Hamdami, H.Jo’rayev, Q.Yo’lchiyev, M.Yo’ldosheva, N.Mirzayeva, Sh.Ergasheva, Sh.Karamova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Yaratilgan tadqiqotlarda muammoga turli aspektdan yondashilgan bo'lib, badiiy voqelik tasvirida ijodiy o'zlashtirilgan daraxt an'anaviy obrazining yangicha ruhda qayta jonlantirilishi mustaqillik davri o'zbek lirikasida to'la tadqiq etilmagan.

NATIJALAR

She'riyatimizda qadimdan buyon qo'llanilib kelayotgan daraxt obrazi tasvirida bugungi davr ijodkorlarining o'ziga xos individual talqinlarini kuzatish mumkin. Ma'lumki, qadim totemistik tasavvurlarda ajdodlarimiz daraxtni o'ziga homiy deb bilgan va ilohiylashtirish orqali turli mifologik obrazlarni yartagan. Keyinchalik esa badiiy ijodda ularni inson obrazi bilan bog'lab tasvirlash keng tus olgan. Buning eng go'zal namunalaridan biri Erkin Vohidovning "Sadoqat" nomli she'ridir. She'r 1964-yilda yozilgan bo'lganligi uchun tahlilga tortmadik, faqatgina daraxt obrazi tasvirida Erkin Vohidovning insonning o'z vataniga sadoqatini nekbin satrlarda talqin etganligini eslab o'tish joiz deb bildik. Chunki bugungi davr she'riyatining maydonga kelishi o'zbek folklori namunalaridan tortib to XX asr 90-yillarigacha bo'lgan adabiyotning badiiy-estetik ta'sir manbalariga ham tutashadi.

Daraxt obrazi Halima Xudoyberdiyeva ijodida ham yetakchi xususiyatlarga ega bo'lib, uning "Daraxtlarga aylantirib qo'y", "Daraxtlar sezadi", "Majnuntol", "Bilmagan daraxt", "Daraxt faryodidan bexabar" kabi she'rlarida shoiraning o'ziga xos tasvir uslubi va falsafiy-hissiy talqinlari namoyon bo'ladi. Masalan:

Daraxtlaram sezadi kuzni

Kiradi bir-birin pinjiga.

Bizlar kira olmaymiz do'stning

Sunbuladay ishq, sog'inchiga [3, 259]

deya boshlanuvchi she'rida lirik qahramon insoniyatning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati tobora yiroqlashib borayotganligidan aziyat chekadi. Bir-biriga suyanch, hamroh, chin do'st bo'lolmay yolg'izlanib qolayotgan kishilarga qarata: "*bizlar ketaveramiz yakka, Sochimizning qorasi qolmay*" deya o'kinadi. Quyidagi band orqali insoniyatning fojeasi tasvirlanadi:

Daraxtlaram qiynalar og'ir,

Ular bir-birini suyaydi.

Odam bir-biriga bermas sir,

Faqat odam... yolg'iz kuyadi.

Shoira mazkur she'rida daraxt obrazini inson obrazi bilan psixologik jihatdan bog'lab, parallelizm asosida poetik mazmunni ifodalaydi. Ya'ni daraxt va inson obrazlarini parallel ravishda tasvirlab, umuminsoniy qadriyatlarning yo'qolib borayotganligidan qayg'uradi. Insoniyatga xos bo'lgan sezimning kuchsizlanishi, odamlarning g'aflatga botishi va bu orqali zaiflashishi jamiyatning fojeasi ekanligini talqin etadi. Yoki Halima Xudoyberdiyevaning "Daraxt faryodidan bexabar" she'ri barglari – bolalarini ko'mgan daraxtning qish eshigiga yalang'och kelishi tasviri bilan boshlanadi. Go'yo "shoir tabiatning tutqich bermas oniy holatlarini rassom singari hassoslik bilan qog'ozga tushirishga intiladi" [4, 189]. Mana o'sha kechinma tasviri: "*Daraxt bardoshidan qilsa bo'lar toj Qo'rg'oshin*

o'ylarga cho'mib kelgan payt. Qishning eshigiga o'zi yalang'och Barglar, bolalarin ko'mib kelgan payt". Banddagi "qo'rg'oshin o'ylar" sifatlovchi epiteti o'quvchiga daraxtning bardoshini yorqinroq namoyon ettirishga xizmat qilgan. Shoir daraxtning ayanchli holatini tasvirlarkan quyidagi kartinani yaratadi: *"Bormi bu dunyoni ko'rolguvchi ko'z Kuzatib qushlarning galalarini, Sariq xasrat bo'lib yoyilarkan kuz Daraxt yo'qlaganda bolalarini?!"* Daraxtning xazonga aylangan barglari, ya'ni bolalari yo'qlovini "ko'rolguvchi ko'z" bu dunyoda bormi, deya zorlangan lirik qahramon uning qismatidan imdod chekadi. *"Vo darig'! Bu daraxt qandog' o'lmaydi"* derkan, matonati po'latdek bu daraxtning "unsiz o'kirig'i" yeru ko'kni larzaga solishidan va ko'z yoshlarin "ko'z-ko'z qilmasdan" faqatgina "o'z yoshini ichga oqizishi"ni tasvirlaydi. Ko'rinadiki, "So'zlar biri ikkinchisini to'ldiradi, umumiy manzaraga aniqlik kiritadi, murakkab munosabatni yuzaga chiqaradi, natijada uyg'un elementlar va ushbu dinamika vositasida keng jihozlangan so'zlar tasviri yuzaga keladi" [5, 98]. Lirik qahramon she'rning so'nggi yakunlovchi bandida poetik xulosasini beradi:

Ayol!

Oллоhga ayt arzu nolangni,

Mayli beshon va yo besamar o'tgin.

Faqat

Kuz olmasin biror bolangni,

Daraxt faryodidan bexabar o'tgin!

Shoira hech bir ayol fazandidan erta judo bo'lmasligini, jigargo'shasi bargdek bevaqt uzilib, xazonga aylanmasligini, ayol zotining bunday qismatdan bexabar o'tishini "daraxt faryodi" fonida o'ziga xos uslubda talqin etadi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, daraxt obrazi tasviri orqali farzand dog'ida faryod chekayotgan ayol qismati tasviri tafsillar bilan ifodalangan. Bejizga Oybek "She'r – yuksak san'at, yurakdan aytiladigan so'z, yurak otashi, fikrning guli, nafasi, yolqini" [6, 14], deb ta'riflamagan.

MUHOKAMA

Shavkat Rahmon o'zbek folklori an'analaridan ijodiy ta'sirlangan holda daraxt obrazi tasvirda inson ruhiyat manzaralarini yaratishga muvaffaq bo'lgan. Shoirning "Odamdaraxt", "Bobochinor", "Chinor ko'rinishlari", "Tutzor xotiralari", "Baland daraxtlar", "Qasida" kabi she'rlarida tasviriylilik asosidagi muallifning turlicha talqinlarini kuzatamiz. Masalan, shoirning "Odamdaraxt" she'ri sarlavhasidayoq qadimgi mifologiyaga asosan odamlar daraxtlardan tarqagan, degan totemistik inonchlar va tasavvurlar fonida odam+daraxt bog'liqligidagi mifologik obrazning yangilangan qirralarini ko'ramiz. Lirik "men" o'zini o'sayotgan kuchli daraxtga mengzaydi: *"O'sayotgan kuchli daraxtman, shoxlarimda pishar so'zlarim. O'ychan kuzak kelguvchi yo'lga ikki tog'day boqar ko'zlarim"* [7, 69]. Odatda, daraxtning ildizi juda chuqur bo'lib, u yerdan kuch oladi. Shoir ham daraxt singari o'z yerida chuqur ildiz otib, ota-bobolari hoki – tuproqdan kuch oladi va shu kuch uni "kuchli daraxtga" aylantiradi. Lirik asarlarda kechinmalar kartinasi yaratilar ekan, rus tanqidchisi V.Belinskiyning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinlidir: "Epik poeziya bor bo'lgan kartinalar va obrazlarni ifoda etmoq uchun obrazlar, kartinalar qo'llaydi, lirik poeziya esa inson tabiatining ichki mohiyatini tashkil etuvchi obrasiz va shaklsiz tuyg'uni ifoda etish uchun obraz va kartinalar qo'llaydi" [8, 138]. Shavkat Rahmon ijodida ham ana shunday kechinmalar kartinasi "Tutzor xotiralari" she'rida ifodalanganligini kuzatamiz. Shoir *"Tutlar*

– kallaklangan birodarlarim, Osmonga bosh tirab turibsiz hamon, Mayishgan timsohday badanlaringiz, Dahshatli qudrat-la ezganday osmon” misralari bilan boshlanuvchi she’rida inson va daraxt munosabatini ifodalab, ularga “birodarlarim” deya murojaat etadi. Lirik qahramon tut daraxtlarini o’xshatish vositasi asosida “habashiy qullar” singari mahzun ko’radi, lekin o’z fikrini keskin inkor etarkan “turk shevali pahlavonlarga” mengzaydi. “Turibsiz habashiy qullarday mahzun, Yo’q, turkiy shevali pahlavonlarday, Qadimdan bobolar qoldirgan duzni Har turluk balodan saqlayotganday”. Tutlarni “tilimni, dilimni bilgan o’zlarim” deya sharaflarkan, tut daraxti misolida milliy o’zlikni ifodalaydi. Ko’rinadiki, Shavkat Rahmon daraxt tasviri asosida insonning yerdan kuch olib o’sishini talqin etadi. Odam va daraxtning bir-biriga aloqador ekanligi talqini ta’sirchan tasvirlar asosida ifodalanadi. Bu holat shoirning boshqa bir she’ridagi satrlarida ham “Sabr daraxtiday o’sgan odamlar” tarzidagi o’xshatish asosida kuzatiladi.

Shoir Matnazar Abdulhakimning “O’rik daraxti” she’rida esa daraxt obrazi tasviri orqali davr muammolarining o’ziga xos talqini ifodalangan. “Mening mevalarim g’arq pishgan, Shamollar dovullab essinlar. Mevalarim – obro’. To’ksinlar, Obro’yim – mevadir. Yesinlar” [9, 54]. Obro’-martabaga ega kishilarning turfa kimsalar tomonidan obro’sizlantirilishi o’rik daraxti misolida talqin qilingan. “Shohlarim ohista qayrilib, Sinay deb turgan bir holdadir... Bir kun... Meva bermay qolaman. Shu kuni nasibam... boltadir”.

Ulug’bek Hamdamning “Mening bog’im...” she’rida daraxt obrazi orqali ertangi kunga umid ifodalangan:

Men O’z Bog’imni
yaratmoqchiman!!!
Va unda o’sajak xudo xohlasa
Bo’ylari osmonga yetgan

Daraxtlar!.. [10, 33]

Ko’rinadiki, mustaqillik davri she’riyatida daraxt obrazi tasviri orqali inson umri, kechinmalari, qismati talqinlari kuzatiladi. Bu esa davr she’riyatining an’anaviy obrazlarni yangicha ruhda qayta jonlantirishga va g’oyaviy, badiiy-estetik jihatdan ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi.

Matnazar Abdulhakimning “Taklifnoma” sarlavhali she’ri oshiqning yoriga zor-u-nolalari tasviri bilan boshlanadi: “Bulbullarni qildim men elchi, Chah-chahlarin qoldirding yerda... Kech emas. Yo’q. Kutaman. Kel jim. Kutaman. Kel bugunmi-erta”. Lirik “men” yorini chorlar ekan, an’anaviy obrazlardan biri bo’lgan bulbulni elchi sifatida mahbubasi huzuriga yuboradi. Lekin mashuqasi “chah-chah”larga, ya’ni pokiza sevgining sof tuyg’ulari sasiga quloq tutmaydi. Bu holatdan oshiq ranjiydi, lekin sekin-asta ayriliq azobiga ko’nib boradi. Endi u nolimaydi. Faqat go’zal yorini “pushaymonning quzg’unlaridan” asragisi keladi. “Ko’nib qoldim. Men nolimayman Ayriliqning zug’umlaridan. Faqat... seni asragim kelar Pushaymonning quzg’unlaridan”. Shoir huzuriga yorini chorlayotgan oshiq holatini tasvirlar ekan, bulbul va quzg’un timsollari orqali o’ziga xos talqinlarni namoyon etgan. “Bulbul – quzg’un” qushlari vositasida tazod san’atini yuzaga keltirgan. Bu esa talqinning ta’sirchanligini hamda tuyg’ular shiddatini oshirishga xizmat qilgan.

XULOSA

Mustaqillik davri lirikasida ijodkorlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari individual uslubi bilan bog'liq holda turfa xil talqinlarni namoyon etadi. Lirik janrlardagi daraxt obrazi tasviri inson ruhiy kechinmalari ifodasi bilan birga davr muammolari talqinini ham aks ettiradi. Bu davr lirikasida an'anaviy obraz va timsollarning tasvir ko'lamini ortib, shaxs ruhiy qatlamlarida kechayotgan evrilishlar tahlili yetakchi xususiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YX

- Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.63.
- Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б.319.
- Худойбердиева Ҳ. Йўлдадирман. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б.496.
- Сабирдинов А. Ойбекнинг поэтик маҳорати. – Рига: GlobeEdit, 2020. – Б.189.
- Гей Н.К. Искусство слово. – М.: Наука, 1967. – С.98.
- Ойбек. Адабиёт тўғрисида. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.14.
- Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.69.
- Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1955. – Б.138.
- Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б.54.
- Улуғбек Ҳамдам. Сени кутдим. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.33.
- Oripova G. Mustaqillik davri o'zbek lirikasi: janr xususiyatlari va poetikasi: Filol.fan.dok-ri... diss. – Farg'ona, 2024. – 265 b.

OYBEK SHE'RLARINING VAZN XUSUSIYATLARI**METALLIC FEATURES OF OIBEK'S POEMS*****Sabirdinov Akbar GOFUROVICH¹*****Annotatsiya**

Maqolada Oybekning poetik mahorati uning she'rlari vazn xususiyatlarini tadqiq etish orqali yoritilgan. Oybek XX asr o'zbek lirikasi poetik tafakkuri taraqqiyotida muhim o'ringa ega bo'lib, uning she'riyatiga xos xususiyatlarni tadqiq etish keyingi davr lirikasining taraqqiyot bosqichlarini belgilashda ahamiyatli ekanligi bilan dolzarbdir. Maqolani tadqiq etishda struktural-poetik, tarixiy-qiyosiy, tarixiy-madaniy, tasniflash, psixologik, germeneytik, tavsiflash kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi. She'rni shakl jihatdan mukammallashtirish borasida muttasil ijodiy izlanishlar olib borgan Oybek vazn, band va qofiyaning turli kontekstdagi keng imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda ham katta muvaffaqiyatlarga erishganligi yortildi. Shoir she'riyatidagi shakliy o'ziga xosliklar g'oyaviy ta'sirchanlik va mazmundorlikka, obraz va obrazli ifoda jozibadorligiga xizmat qiladi. Oybek inson va tabiat go'zalliklaridan, tilsimotlari va murakkabliklaridan tug'ilgan hayratini besh bo'g'indan o'n besh bo'g'ingacha bo'lgan turli xil turoqlanishli vaznlarda ifodalashi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek she'riyati, poetik tafakkur taraqqiyoti, shakl va mazmun, g'oyaviy ta'sirchanlik, obraz va obrazli ifoda, vazn, ritm, musiqiylik, kompozitsiya.

Abstrakt

In the article, Oybek's poetic skills were covered by researching the weight characteristics of his poems. The Uzbek lyric of the 20th century has an important place in the development of poetic thought, and the research of features inherent in his poetry is relevant in the fact that the lyric of the later period is relevant in determining the stages of development. Research methods such as structural-poetic, historical-comparative, historical-cultural, classification, psychological, hermeneutic, descriptive were used in the study of the article. Having consistently done creative research on the perfection of the poem in terms of form, it has been noted that Oybek has also achieved great success in bringing to the surface the wide possibilities of Weight, band and rhyme in different contexts. The shaky peculiarities in the poet's poetry serve ideological impressiveness and content, and the attractiveness of image and figurative expression. It has been researched that Oybek expresses his admiration from the beauties of Man and nature, from his talismans and complexities, in a variety of turaclan weights ranging from five syllables to fifteen syllables.

Keywords: Uzbek poetry, the development of poetic thought, form and content, ideological impressiveness, image and figurative expression, weight, rhythm, musicality, compositional.

¹ Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori; ORCID: 0000-0002-5137-1763; a.sabirdinov@pf.fdu.uz

Kirish

She'riyatning janr xususiyatlariga, so'zning satrlardagi o'rniga e'tiborini qaratgan Oybek: "... poeziyada o'rinli-o'rinsiz har qanday terminlarni marjon qilib tizish asarni badiiy sifatdan mahrum qiladi. Poeziya maxsus janr, uning xususiyatlari bor. Buni shoir unytishi kerak emas"[1; 110], deya yozgan edi. Darhaqiqat, "She'r - so'z bilan aytib bo'lmaydigan hissiyot. Unda musiqa bor, aql bovar qilmas sehr bor" [2; 227]. Ana shu so'z bilan aytib bo'lmaydigan hissiyot, aql bovar qilmas sehr vaznning ulkan imkoniyatlarini yuzaga keltirgan ritm va musiqiylik orqali namoyon bo'ladi.

"Ritm - bu tartib, uyg'unlik, bir xil o'lchamdagi va izchillikdagi harakat" [3; 58] ekan "She'r tabiiy ravishda, ma'noni hisobga olgan holda talaffuz etilsagina haqiqiy hayotini yashay boshlaydi" [4; 36]. Musiqiylik she'rning joni bo'lsa, vazn ana shu jonning qon tomiridir. Vazn "...ritmning she'riy asardagi ko'rinishi yoki she'riy nutq o'lchanadigan mezon" [5; 406] dir. "Vazn - she'rning ilk tashkillanishi. U she'r motori, til materiali, yonilg'isi" [6; 188]. Vaznning musiqiy izchilligini, ohangdorlikning tadrijiy takomilini, ma'no bilan talaffuz o'rtasidagi uyg'unlikni ta'min etishdagi muhim o'rnini yaxshi anglagan shoir muttasil ijodiy mehnat orqali she'r ta'sirchanligiga erishdi. Ma'noni harakatlantiruvchi va inson borlig'ini sehlrab, ohanrabo yanglig' rom etuvchi she'riy tilsimotning ochqichi vazn ekanligini to'g'ri anglagan Oybek qator uslubiy izlanishlarida uni mukammallashtirishga e'tibor berdi. Ma'lumki, she'rda ritm, aksariyat, doimiy bo'lib, asardagi tuyg'u-kechinmalar, obrazlar harakati birligi va uyg'unligini ta'minlaydi. Prozada esa ritm o'zgaruvchandir, u ma'no harakatiga bog'liq bo'ladi. Ritmning barqarorlashgan ko'rinishi bo'lgan vazn esa she'rda musiqiy va tasviriy izchillikni yuzaga keltiradi. Mazmunning maroqli ifodasini ta'min etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Oybek ijodi hamisha ilmiy-adabiy jamoatchilik ardog'ida. Butkul ijodi qatori she'riyati tahliliga bag'ishlangan monografiyalar, qator maqolalar nashr etildi, dissertatsiyalar himoya qilindi. Taniqli adib M.Osimning "Oybek va uning she'rlari" [7; 42] nomli maqolasida ilk bor shoir asarlaridagi tuyg'u-kechinmalar tasviri, uslubidagi betakror qirralar nozik kuzatishlar asosida yoritiladi. Jumladan, professor S.Mirvaliyevning "Hayot va kurash poeziyasi" [8; 173] kitobi ustoz olim nomzodlik dissertatsiyasining monografik holatidir. Unda Oybek dostonlarining til qurilishi, tasviriy vositalardan foydalanish mahorati birinchi bor monografik yo'sinda tahlil etiladi, umumlashtiriladi. Atoqli adabiyotshunos, professor H.Yoqubovning "Oybek lirikasida g'oyaviylik va mahorat" [9; 188] nomli monografiyasi doktorlik dissertatsiyasiga asos bo'lgan edi. Unda Oybek she'riyatida g'oyaviylik va mahorat, lirik xarakter va konflikt, lirik tasvir va uslub, lirik obraz va peyzaj masalalari ilk bora atroflicha tadqiq etilgan. "Adibning mahorati" [10; 310] nomli salmoqli monografiyasida esa professor H.Yoqubov buyuk Oybek nasri bilan dostonchiligini, epik janrdagi badiiy mahorati sirlarini umumlashtirishga muvaffaq bo'ladi.

Akademik M.Qo'shjonovning "Oybek mahorat" [11; 355] kitobida adib romanlari va ba'zi dostonlarida obraz yaratish masalasi, professor L.Qayumovning "Olmos iste'dod" [12; 36] risolasida esa adib romanlari va dostonlarining mavzui, g'oyaviy yo'nalishi orqali badiiy dunyosi yoritiladi. Folklorshunos O.Sobirovning "Oybek ijodida folklor" [13; 104] kitobida adib romanlari hamda dostonlarida xalq og'zaki ijodi an'analari kuzatiladi. Akademik B.Nazarovning "Bu sehrli dunyo" [14; 104] kitobida Oybekning adabiy-tanqidiy hamda estetik qarashlari tahlil doirasiga tortilgan. Atoqli adabiyotshunos, akademik

N.Karimovning “Ilhom chashmasining ajib mavjlari” [15;56] risolasida adib ijodxonasiga – ba’zi dostonlari va prozaik asarlarining yaratilish tarixiga nazar tashlanadi. Taniqli olim I.G’afurovning “Yurak – alanga” [16; 294] kitobidagi “She’rga sochilgan yulduzlar” maqolasida esa shoir she’riyatida badiiy talqin jozibasi, ifoda xillarining o’ziga xosliklari yoritiladi.

Adib va adabiyotshunos U.Hamdammovning “30-yillar o’zbek she’riyatida “sof lirika” muammosi” (Oybek she’riyati asosida) [17; 142] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida tuyg’u va kechinmalarning obraz va mavzu talqinidagi estetik qimmatini tadqiq etiladi. A.Sabirdinovning “Oybek she’riyatida so’z va obraz” [18; 138] mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasida esa g’oyaviylik va obrazlilik masalasi tahlil markazini tashkil etadi.

NATIJALAR

Oybek ijodining deyarli ellik yilini she’riyatga bag’ishladi. Uning yigirma jildlik “Mukammal asarlar to’plami”ning birinchi va ikkinchi jildlarini kuzatadigan bo’lsak, ijodining 1932, 1938, 1940, 1952, 1953, 1954, 1956, 1958, 1966-yillar sahifalari bo’shligini ko’ramiz. Ammo bu ushbu yillarda Oybek she’r ijod etmagan, degan xulosa chiqirishimizga asos bo’la olmaydi. Chunki shoir xayolida charx urgan, tutqich bermay va qog’ozga qo’nmay uchib ketgan rangin she’r kabutarlari ham talaygina bo’lganligi shubhasizdir. Shunisi haqiqatki, Oybek og’ir xastalik yillarida ham ijod bilan muttasil mashg’ul bo’ldi. Adabiyotimizni she’riy javohirlar bilan boyitishda davom etib, ulkan adabiy meros qoldirdi.

Oybekning ilk she’rlari to’g’risida so’z yuritgan aksariyat munaqqidlar ularda “sababsiz mung”ning ko’pligini ta’kidlaydilar. Bizningcha, bunday holning jiddiy sabablari bor. Bu izchil olib borilgan mustamlakachilik siyosati, urushlardan vayron bo’lgan yurt, och-yupun xalqning og’ir ahvoli bilan bog’liq edi. Odatda, og’ir, g’amgin kechinmalar, aksariyat o’n bo’g’indan yuqori bo’lgan vaznlarda ifodalanadi. Shoir mahorati shundaki, u “Qushlar ucharkan”(1923) she’ridagi yengil vaznga asoslangan besh bo’g’inli satrlarda hazin kechinmalarini ifodalashga muvaffaq bo’ladi. “Qushlar uchdingiz, Erkni quchdingiz. Qalbinga oqdi Totli she’ringiz” (1.13) satrlarida shoir yengil vaznni qo’llashi bejiz emas. Bu, erkni quchgan qushlar parvozidagi yengillikni ifodalashga ham bir qadar yordam beradi. Oybek ushbu she’rda vaznni ohang va mazmun talabi bilan emas, balki obrazlarga muvofiq tanlagan. Misralari ikki so’zdan tuzilgan va har bir so’z alohida turoqni tashkil etuvchi yuqoridagi bandning birinchi, ikkinchi va to’rtinchi satrlaridagi (2+3 tarzidagi) turoqlar izchilligi saqlangan. Uchinchi satrda uch bo’g’inli turoq birinchi, ikki bo’g’inli turoq undan so’ng kelganligini ko’ramiz. She’rning birinchi bandi qushlar tasviriga bag’ishlangan bo’lsa, keyingi banddagi lirik chekinishda shoir “men”ining erkinlikka chiqolmaganidan, xasta holatdan qutulolmaganidan iztiroblari o’rin olgan.

MUHOKAMA

Y.N.Tinyanov “Shakl+mazmun=stakan+vino” [19; 37] degan ekan. Garchand, stakan vinoning sifatiga ta’sir eta olmasa-da, uning narsa sifatida mavjudligidagi va foydalanish imkoniyatining yuzaga chiqarishdagi o’rni kattadir. Demak, shakl mazmunning buy-bastini ko’rsatuvchi vosita. Oybek she’rlarida vazn mazmun va g’oya, obraz va ifodaviylik talablaridan kelib chiqadi. Shuningdek, vazn turli xil badiiy tasvir vositalari, so’z va tovush takrorlari izchilligidan, ba’zi hollarda esa ana shu izchillikning “buzilishi”dan yuzaga keladi. “She’r - bu harakat: obraz va vaznlar, g’oya va ohang takroriga qaytishlikdir”.

Ko'z yoshim II tinmas bu chog', I
Ona, menga II bir oz boq! I
Hasratingda II ezildim, I
Yuzlarim II kuzgi yaproq. I (1,30)

Sevinchlari yo'qolib, ko'nglini qayg'u olgan, yoshlik chog'i hijronga cho'lg'angan lirik qahramon kechinmalari tasvirida dastlabki bandning birinchi va to'rtinchi satrlari 3+4, ikkinchi va uchinchi misralari 4+3 turoqlanishli yetti bo'g'inli vazn muhim o'rin tutgan. So'nggi bandda qofiyadosh so'zlar tarkibidagi "oh" undovi baralla yangrab, iztirobli tuyg'ular shalolasi yanada kuchayadi. Ushbu bandning, birinchi, ikkinchi va to'rtinchi satrlarida 3+4, uchinchi satrda esa 4+3 tarzidagi turoqlanish saqlanib qoladi. "Labimda // bir o'tli oh, / Xayolim // ufqi siyoh./ Mozoringga // yiqildim, / Istadim // totli nigoh" tarzida ona mozorida yig'layotgan shoir tasvirida i tovushiga xos takrorning ham ma'lum ma'noda o'rni bor. Ushbu tovush talaffuzidagi cho'ziqlik iztiroblardagi so'ngsizlikning ham ifodalanishiga xizmat qilgan. Shuningdek, dastlabki banddagi yoshim, menga, hasratingda, yuzlarim, keyingi banddagi labimda, xayolim, mozoringga, istadim so'zlaridan so'nggi bosh ritmik pauza she'r ohangidagi izchillikni, ushbu so'zlarning kontekstdagi o'ziga xos urg'usini yuzaga chiqarish bilan birga nozik tuyg'u va kechinmalarning xalq og'zaki ijodi an'analariga xos yengil vazndagi ifodasini namoyon etadi.

"She'rda ritm deyarli doimiy bo'ladi. U asarning yagona va bir butun harakatini ta'minlaydi; prozada esa ritm beqarordir. U ma'noning o'zgaruvchan harakatiga bo'ysungan bo'ladi" [20; 91], deya yozadi rus adabiyotshunosi V.V.Kojinov. Darhaqiqat, she'rda ritm obraz tasviri va qiyofasini gavdalandirishga, prozada esa ritm qahramon faoliyati orqali yuzaga chiqqan voqelikni aks etirishga xizmat qiladi, uning rivoji bilan o'zgarib boradi. Tuyg'u va kechinmalarning she'rda misradan misraga uyg'unlashib va yaxlitlashib borishi natijasida vazn va ohang mushtarakligi paydo bo'ladi. Quyidagi kompozitsion xalqaga asoslangan bandlardagi izchil ritm va yengil vazn lirik "men" nozik kechinmalarining o'ziga xos ohang bilan uyg'unlashgan ifodasini namoyon etgan:

Ko'rdim II cho'pon qizini I
Baland II yashil tog'larda, I
Shafaq II kulgan chog'larda. I
Totdim II sevgi sirini, I
Ko'rdim II cho'pon qizini. I (1,179)

Har satri uch so'zdan iborat ushbu bandlarda nozik kechinmalar yetti bo'g'inli (2+5 tarzidagi turoqlanishli) vazn orqali tasvirini topgan. "Ko'rdim cho'pon qizini" satri takroridan yuzaga kelgan kompozitsion xalqa Oybek poetik mahorati va uslubiga xos muhim jihatni - tuyg'u va kechinmalarning izchil ohangdorlik bilan uyg'unlikdagi namunasini namoyon etadi.

Ikkinchi bandda "Dilbar oqshom yulduzi" satrlari asosidagi xalqa yor sajiyasiga xos jihatlarning batafsil yoritilishiga yordam beradi. Natijada yor qiyofasiga xos yorqin tasvir qabartma shaklda yuz ko'rsatadi. Yetti bo'g'inli vazn keyingi bandda ham saqlangani holda, u 4+3 shaklidagi turoqlanishning o'ziga xos ritmik jilolari bilan almashadi:

Ko'zlarida II porlaydi I
Dilbar oqshom II yulduzi, I
Qalbni silar II gul yuzi. I
Salom bersam II olmaydi, I

Uzoqlarga II qaraydi I
Dilbar oqshom II yulduzi...

“Ko’rdim cho’pon qizini” shaklidagi anaforik kompozitsiya lirik qahramondagi ilk sevgi kechinmalarini aks ettiradi. Bu sevgining sababchisi tasvirini izchillashtirish barobarida “Dilbar oqshom yulduzi” satrlari takrori asosidagi kompozitsion zanjir go’zal chizgilardagi cho’pon qizi qiyofasini namoyon etadi. Endi u she’rning dastlabki bandida tasvirlangan cho’pon qizidan farqlanib, shoir qalb osmonida qo’l yetmas dilbar oqshom yulduziga aylangan obraz shaklida ko’rinadi. Ana shu tarzidagi kompozitsion anaforalar vositasidagi bandlanish she’rni go’yo ikki mustaqil bo’lakka bo’lib tashlaydi. Har bir band o’ziga xos tasviriylikka ega bo’ladi. Bu esa vazndagi, ohangdorlikdagi va obrazlar talqinidagi mukammallikni ta’minlaydi. Shuningdek, misralarni ikki bo’lakka bo’lib, o’ziga xos ritm izchilligini ta’min etgan sezura (// belgisi bilan ifodalangan - S.A.) yuqoridagi bandlarda o’zidan oldingi so’zlar urg’usini oshirish bilan birga ma’no va ohang ta’sirchanligini orttiradi. Zero, “Ayrim tadqiqotchilar turoq(stopa)lar o’rtasidagi barcha pauzalarni ham sezura deb ataydilar. Ular turoqlar o’rtasidagi pauzalarni kichik sezura, turoqlarni ikki guruhga ajratuvchi asosiy pauzani esa bosh sezura deb ataydilar. Biroq turoq(stopa)larni ikki guruhga ajratuvchi asosiy pauzani sezura deb atash tug’riroqdir”. Ushbu she’rda sezura tufayli yuzaga kelgan izchil musiqiy to’lqin vaznning ohang tovlanmalarini yanada yorqin yuz ko’rsatishiga yordam bergan. Izosillabizm - teng hijolilikning o’ziga xos namunasi bo’lgan yuqoridagi she’rlarda turoqlanish, ritmik pauzalar hamda evfonik vositalar ohangdorligi vazn opqali yuz ko’rsatadigan ta’sirchanlikka xizmat qiladi. Oybek she’rlaridagi izosillabizm vaznning ohang izchilligini va ta’sirchanligini ta’min etadi.

“Ritm - matn elementlarining ma’lum masofada izchil takrorlanishi” ekan, Oybek ham takror asosida vazn salmog’ini oshirishga, ohang izchilligini yuzaga chiqarishga erishadi. Goh tovush va so’zlar, goh ibora va misralar takroridan foydalanib, yuksak ifodaviylik va ma’nodorlikni namoyon etadi. Shoir fikricha, so’z ulkan salmoqqa ega bo’lmog’i, har bir misraning tovush, ritm va vazn jilolariga mos kelmog’i shartdir. “Lirikada so’z ritmli, ohangdosh qatorlarni tashkil etadi. So’z yolgiz mazmunni ifoda qilish vositasi emas, ma’lum tovush, ohang kompleksi kabi badiiy element bo’lib xizmat etadi”. Ayniqsa, “Kech kuzda” she’ridagi ritmik jilolarning o’ziga xos falsafiy fikrlar ifodasida o’n to’rt bo’g’inli vazn ohangdorligi muhim o’rin tutadi. Muttasil harakatdagi olam, umrning o’tkinchiligi, abadiylik haqidagi nekbini tuyg’ular ifodasida parallelizm orqali yuzaga kelgan musiqiylikning ahamiyati kattadir. Asosiy turoqlar 7+7 tarzida bo’lgan birinchi satr 4+3+5+2 shaklda, ikkinchi va to’rtinchi satrlar 4+3+4+3 tarzda, uchinchi satr 4+3+3+4 shaklda ichki turoqlanib, chuqur falsafiy mushohadalar bayoniga xizmat qilgan:

Havo bulut...1 Shamollar II yana yig’laydi I sekin, I
Bo’sh dalalar I ko’ksida II alam mudrab I yotadi. I
Eshagiga I yuk ortib, II bir bola I oldin ketin I
Ufq-lar-la I o’pishgan II yo’lda ketib I boradi. (1,176)

Oybek mahorati shundaki, ramziy ishora va obrazlar orqali olamning muttasil aylanma harakati hamda borliqning bir shakldan ikkinchi shaklga o’tib turishi muqarrarligini, avlodlar almashinuvi tabiiy hol ekanligini hayotiy tafsillar vositasidagi she’riy kartinada ifodalashga erishadi. Shoirning o’tkinchilik va abadiylik, hayot va borliq, inson va olam haqidagi falsafiy o’y-kechinmalari ifodasida kuz manzaralari tasviridan foydalanishi bejiz emas. Chunki u umrlar shomini eslatadi. Kuzda olamning abadiy

harakati, jumladan, inson ham tabiatning zarrasi ekanligi yaqqolroq ko'zga tashlanadi. U yig'layotgan shamollarda o't-o'lanlari qovjirab, hosili yig'ib olingan bo'sh dalalarning alamli holatini chuqur his etadi. Abadiylik timsoli – “ufqlar-la o'pishgan yo'l”, to'xtovsiz almashinuvdagi avlodlar – “eshagiga yuk ortib borayotgan bola” tasvirlari bir qarashda juda oddiy tuyulgan, ammo chuqur falsafiy fikr va tuyg'ular singgan satrlarning yaratilishiga asos bo'ladi. Ushbu o'rinda Xondamirning “Vaznli va qofiyali so'z toza va porloq bir gavhardir”, degan so'zlarini Oybekning yuqoridagi satrlariga ham bemalol qo'llash mumkin. Undagi vazn izchilligi nafaqat so'zlarni o'ziga xos tovlantirgan, balki borliqning abadiy muttasil harakati tasviriga ham yordam bergan.

Vazn xilma-xilligi va mukammalligini ta'minlash borasida tinimsiz ijodiy izlanishlar olib borgan shoir ilk to'plami “Tuyg'ular»dayoq katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Ushbu to'plamdan joy olgan qirq uch she'ridan eng ko'pi sakkiz (14 she'r), yetti (11 she'r), besh (8 she'r) bo'g'inli vaznlarda, besh she'r 11 bo'g'inli vaznda, qolgan besh she'r (bittadan) olti, to'qqiz, o'n. o'n ikki bo'g'inli va erkin vaznda yozilgandir. Tabiiyki, turli vaznlardan foydalanish borasidagi ushbu miqdor shoir mahoratini belgilovchi o'lchov emas. Balki ularning ijodkor uslubiga xos jihatlardagi o'rni va ahamiyati muhimdir. Ushbu xilma-xillikni o'rganish esa Oybekning she'r tuzilishini takomillashtirish, vaznning mazmun, g'oyaviy pafos va obrazli ifoda bilan mushtarakligini ta'minlash borasidagi tinimsiz ijodiy izlanishlari haqida ma'lum tasavvur hosil qilishimizga yordam beradi. “She'r ritmi, odatda vazn, bo'g'in, turoq, pauza, band, qofiya, intonatsiya, badiiy figuralar, badiiy fonetika bilan uzviy bog'liq bo'ladi... barmoq vaznidagi she'rlarda ritm misralardagi bo'g'inlarning miqdor jihatidan bir tekisda, turoqlarning bir tartibda, bandlarning bir xilda takrorlanishidan, qofiya, radif, refren, naqoratlar sistemasidan kelib chiqadi”. Oybek she'riyatining vazn tovlanishlari ham ana shu jihatlardagi o'zaro bog'liqlikda ko'rinadi. Furqatning “Sayding qo'yaber, sayyod” musaddasiga o'xshatma tarzida yozilgan “Oltin qo'ng'izga” (1924) she'ri 4+4+3 tarzidagi turoqlanishning o'n bir bo'g'inli vaznida. Asosan, fe'l va ot qofiyalaridan tuzilgandir. She'rdagi “oltin qanotlar”, “olti yuz”, “oltin qo'ng'iz” birikmalari vositasida yuzaga kelgan kompozitsion bog'lama erkinlik haqidagi g'oyaviy pafos ta'sirchanligini, bandlararo ohang va vazn uyg'unligini yuzaga chiqaradi. Dastlabki “Quying, oltin qanotlarin bog'lamang, Erka ko'ngil chechaklardek yashnasin. Tutqunlikda uning qalbin dog'lamang, Bo'stonlarda bir oz kulib yayrasin!”(1,17) tarzidagi lirik da'vat bilan boshlangan satrlar keyingi bandda “oltin qo'ng'iz”ga qaratilgan lirik murojaat bilan almashadi. Ko'klam go'zalligi va sevgining totli damlaridan bahramand bo'lishga undash g'oyasi bilan uyg'unlashib ketadi. Ko'klam tasviri esa qiyoslashlar va jonlantirishlar, istioraviy so'z va birikmalar vositasidagi o'n bir bo'g'inli vazn ohangdorligida namoyon bo'ladi. Ushbu ohangdorlik keyingi misralardagi “uch-kuch” qofiyalaridagi ch tovushi musiqiyli bilan qo'shilib ketadi. Alohida tovlanmalarning, intonatsion ko'tarinkilikning, erkinlik haqidagi nekbini tuyg'ularning ifodalanishiga olib keladi: “Oltin qo'ng'iz, ipni uzdim, ko'kka uch! Sevganingning yuzlaridan o'pib, quch!”. Uchinchi va to'rtinchi bandlardagi “qayrilmish - ayrilmish”, “kuylaysen - so'ylaysen”, “uzay – tuzay”, “yayra – sayra” tarzidagi fe'l qofiyalar tarkibidagi a, y tovushlari takroridan tug'ilgan alliteratsion ohangdorlik nozik kechinmalar ifodasiga yordam bergan.

Ma'lumki, “She'rning ohang tuzilishida tovush takrorlari muhim bo'lib, musiqiy tizimning asosi hisoblanadi. U orqali she'r badiiy ifodaviy ahamiyat kasb etadi”. Satrlari 4+4+3 tarzidagi turoqlanishga asoslangan she'rning vazn barqarorligi keyingi misralarda ham saqlangan. Erkinlikni ulug'lovchi, ozodlikka chorlovchi nekbini da'vat yuz ko'rsatadi:

“Oyog‘ingga ip taqilmish, kel, uzay! Sen-da bir oz yaproqlarda kul, yayra. Erkinlikning yo‘llarini, kel, tuzay, Ruhim uchun sen nag‘ma chal, bir sayra!”, Tabiatning har bir narsa-hodisalari va jonivorlaridan ruhiy yuksalish ola bilgan shoir yurtimizning betakror manzaralaridan beqiyos go‘zallik topa biladi. Uning o‘n bir bo‘g‘inli sodda vazn(4+4+3 tarzidagi turoqlanish)ga asoslangan “Quyosh yo‘li” she‘ridagi qiyoslashlar va leksik - morfologik parallelizm asosidagi satrlarda hayrat tuyg‘usi balqib turadi. Yurtimiz betakror manzaralarining keng, izchil ifodasida vaznning o‘rni katta bo‘lganligini ko‘ramiz. “O‘zbekiston - paxta yurti, bog‘lar diyori, O‘zbekiston - sevinch, gullar o‘sgan chamanzor. O‘zbekistan - go‘zal bir yurt, yangi mazmuni Yangi zafar tog‘larini oshar purviqor” (2,77) satrlaridagi abvb tarzidagi qofiyalanishdan yuzaga kelgan musiqiylik, birinchi turoq tarkibidagi o‘ tovushiga xos ohangdorlikning boshqa turoqlarda ham (faqat birinchi satrdagi ikkinchi va uchinchi turoq bundan mustasno) izchil takrorlanishi o‘ziga xos ritm va vazn izchilligidagi musiqiylik bilan mushtaraklik kasb etadi. Yuqoridagi bandning birinchi, ikkinchi, to‘rtinchi satrlari leksik-morfologik, uchinchi satri intonatsion parallelizm asosida tuzilgan. Dastlabki satrlarda bosh turoq birinchi turoqlar bo‘lib, ulardan so‘ng bosh ritmik pauzalar mavjud. Ular tufayli misralar ikki nisbiy mustaqil bo‘laklarga ajraladi. Dastlabki uch satrning ikkinchi va uchinchi turoqlari hamda to‘rtinchi satrning birinchi va uchinchi turoqlari esa kichik turoqlardir.

Oybekning tasvir predmeti bilan mazmunning uyg‘unligini ta‘minlashda vazndan foydalanish mahorati “Quyosh va suv qo‘ynida” (1928) she‘rining qo‘shma vazn asosidagi satrlarida ko‘rinadi. She‘rning birinchi bandi o‘n misradan, ikkinchi bandi yetti misradan, uchinchi bandi sakkiz misradan tashkil topgan. Anhorning o‘ynoqi holati qo‘shma vaznning ohang jilolari orqali namoyon bo‘ladi. Unda shoirning xilma-xil turoqlanish va qofiyalanishdan foydalana bilish mahorati ham ko‘zga tashlanadi:

3	2	=	5
Feruza I anhor -11			
3	2	=	5
O‘ynoqi I bir qiz, 11			
2	3	=	5
Ko‘ngil I ochilar I			
5			
Quchoqlarinda, 11			
5	5	=	10
Gullardan uqa I qirg‘oqlarinda. 11			
2	3	=	5
Suvlar 11 qitiqlar, I			
3	2	=	5
Cholg‘usin I chalar. I			
2	3	=	5
Birga I kuylaymiz, I			
2	3	=	5
Birga I o‘ynaymiz... I			
5	5	=	10
Kumush suvlarning II yotoqlarinda. II (1.140)			

She'ning birinchi va ikkinchi satrlaridagi turoqlanishda bir xillik saqlangani holda uchinchi misrada turoq o'rinlari almashadi. To'rtinchi satrda esa turoqlanish bir so'zda, ya'ni besh bo'g'inli ichki turoqda ifodalanadi. Beshinchi satrda o'n bo'g'inli (har bir turog'i besh bo'g'indan iborat) turoqlarga birlashadi. Oltinchi, sakkizinchi, to'qqizinchi satrlar 2+3 tarzda turoqlangan. Yettinchi satrda 3+2 bo'g'inli turoqlanish, o'ninchi satr esa 5+5 tarzda bo'g'inlar turkumidan tuzilgandir. O'ninchi satr bilan beshinchi misra o'zaro ohang uyg'unligiga kirishib, turoqlanishdagi so'zlarning son jihatidan o'zaro mutanosibligi intonatsion va ohang izchilligini ta'minlagan. She'rda beorom anhor holatining o'ynoqi qizga qiyoslanishi o'ziga xos tasviriy ifodani yuzaga keltirgan. "Yotoqlarinda" istiorasi suvlar og'ushining orombaxshligini, "suvlar qitiqlar", "cholg'usin chalar" jonlantirishlari o'ynoqi to'lqinlar va ular ovozidagi yoqimlilikni ifodalaydi. Shuningdek, feruza, kumush sifatlashlari anhor suvlaridagi rangin tovlanishlarning rassomona chizgisini ta'min etadi.

"Qirg'oqlarinda-yotoqlarinda" qofiyalaridagi **"lar"** qo'shimchasi erkalovchilik xususiyatlarini, **"kuylaymiz-o'ynaymiz"** qofiyalaridagi **"miz"** qo'shimchasi ohangdorlikni ham namoyon etib, nozik tuyg'ularning satrlarga singishiga yordam beradi. Tabiat va jamiyat, borliq va inson hayoti izchil takroriy harakatlardan, muayyan qonuniyatga bo'ysunuvchi ritmlardan tashkil topgan. Bizning mavjudligimiz, hayotimiz, kundalik turmushimiz ana shu ritmlar asosidadir. Hatto "Arablar o'z she'rlarining vaznini boshlab tuya yurishining "ritmi"dan olgani haqida ba'zi afsonalarni rivoyat qiladilar. Tuya yurishini tezlatish uchun arab tuyachilarining maxsus ashulalari bor. Bu ashulalardagi ritmni tuya yurishiga yaxshi ta'sir qilg'onini ko'rgan sayyohlar xabar beradilar". Binobarin, «She'rdagi har bir bo'g'in, har bir so'z va har bir gap ritm qonuniyatlariga bo'ysungani holdagina yashay oladi". She'r davomida kesma va orttirma satrlarning turoqlarga bo'linish jarayoni mazmun talabi bilan yanada maydalashadi. Natijada, o'ziga xos vazn yuz ko'rsatadi.

Birinchi bandning dastlabki misrasidagi "anhor", "bir qiz", "ko'ngil", "gullardan uqa", "suvlar", "cholg'usi", "kumush suvlarning" so'zlari vositasidagi turkumlanish **bosh turoqlarni, "quchoqlarinda" so'zi vositasidagi turkumlanish ichki turoqni**, "qirg'oqlarinda", "yotoqlarinda" so'zlari vositasidagi turkumlanish **oxirgi turoqni**, "feruza", "o'ynoqi", "ochilar", "qitiqlar", "chalar", "birga", "kuylaymiz" so'zlari asosidagi turkumlanish **ichki turoqni** tashkil etadi. Oybek she'rlarining asosini, aksariyat, voqeabandlik tashkil etadi. Akademik N.Karimov "Uning qariyb barcha she'rlaridagi tabiat va inson tasviri nozik kuzatishlarga boy. Hayotiy detallar tizmasi uning she'rlariga voqeabandlikni olib kiradi. Voqeabandlik esa Oybek she'rlarini harakatga keltiruvchi kuchga aylanadi"3 deya to'g'ri ta'kidlaydi. Voqeabandlik asosidagi yuqoridagi she'rda ham obrazlar tasviriga xos mukammal ifodaviylikda vazn, ritm jilolarining ahamiyati kattadir. Dastlabki satr so'ngidagi **katta ritmik pauza zangori** sifatlanishiga bo'lgan urg'uni kuchaytirib, osmonning go'zal chizgisida malum o'rin tutsa, keyingi satrdagi **katta ritmik pauza** porloq nurlar og'ushidagi **quyosh** obrazining o'ziga xos qabartma talqinini ta'minlagan. Uchinchi, to'rtinchi va beshinchi satrlardagi katta ritmik pauzalar quyosh nurlarining suvlarga singish jarayonidagi izchil tasvirga yordam berayotir. Oltinchi satrdagi katta ritmik pauza quvnoq anhordagi shiddatkorlikning urg'u yordamidagi kuchaytirilgan tasvirini yuzaga chiqargan. Tasvirdagi "o'ynoqi qiz"dek "feruza anhor"ning rangin jilvalari ritmik pauzalar orqali yuzaga kelgan ohangdorlikda namoyon bo'ladi.

Shuningdek, "...she'riy so'zlar ma'lum vaznga tushirilib, she'riy bo'laklarga bo'linsagina aytilgan so'zlar she'r bo'la oladi". Abu Nasr Forobiyning ushbu fikrlarida

musiqiylikni ta'minlash, ritmik izchillikni yuzaga keltirish, cheklangai so'zlar vositasida ta'sirchanlikka erishish poeziya uchun xos jihatligi ta'kidlanadi. Qo'shma vazn asosidagi satrlarni "Qish kechasi", "Abadiy yo'lchilar", "Sevgi qurboniga", "Balkonimda", "Tovshim", "Samarkand oqshomi", "Bulutlar kuldi porloq...", "Afrosiyob yo'lida", "Qish kuylari", "Chechaklar siri", "Yalta kechasi", "Sochlaringning, ey yosh qiz...", "Qora dengizga", "Og'ochlarning orasidan..." kabi she'rlarda ham uchratish mumkin.

XULOSA

Demak, Oybekning vazn orqali shakl va mazmun, ma'no va ohang, ifoda va kompozitsion birlikni yuzaga chiqarish borasidagi poetik mahorati hamda uslubiy izlanishlari:

birinchidan, she'riyatdagi mavjud barcha vaznlarda poetik fikr va tuyg'ular ta'sirchanligidan, obrazli ifoda jozibadorligidan, ohangning xilma-xil ifoda tovlanmalaridan foydalana bilganligida;

ikkinchidan, vaznning musiqiy jilolari obraz va mazmunni, evfonik kontekst va g'oyaviy pafosni yoritishga xizmat ettirilganligida;

uchinchidan, obrazli ifodaning ritm bilan, tuyg'u-kechinmalar tasvirining ohangdorlik bilan uyg'unligi vazn orqali yuzaga kelganligida;

to'rtinchidan, qofiya va bandlanishning, ritm va alliteratsion vositalarning poetik kontekstdagi muhim o'rnini vazn ta'minlaganligida;

beshinchidan, she'riy ifodaning shoir uslubiga xos namunalarini yaratishda vazn ohangdorligi ulkan ahamiyat kasb etganligida ko'rinadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. –Т. 14. –Б. 110.
 Воҳидов Э. Изтироб. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 227.
 Медведов В.П. Изучение лирики в школе. –М.: Просвещение, 1985. –С. 58.
 Шервинский С.В. Ритм и мысль. –М.: Наука. 1961. –С. 36.
 Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи. 1980. –Б. 406.
 Огнев В. Книга про стихи. –М.: Сов. писатель. 1963. –С. 188.
 Осим М. Ойбек ва унинг шеърлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1989. - 11 август.
 Мирвалиев С. Ҳаёт ва кураш поэзияси. – Т.: Ўздавнашр, 1962. – 173 б.
 Ёқубов Ҳ. Ойбек лирикасида ғоявийлик ва маҳорат. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1963. – 188 б.
 Ёқубов Ҳ. Адибнинг маҳорати. - Т.,1966. – 310 б.
 Қўшжонов М. Ойбек маҳорати. –Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – 355 б.
 Қаюмов Л. Олмос истеъдод. –Т.: Ўзбекистон, 1965. – 36 б.
 Собиров О. Ойбек ижодида фольклор.– Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.– 104 б.
 Назаров Б. Бу сеҳрли дунё. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 173 б.
 Каримов Н. Илҳом чашмасининг ажиб мавжлари. – Т.: Фан, 1982. – 56 б.
 Ғафуров И. Юрак – аланга. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 294 б.
 Ҳамдамов У. “30-йиллар ўзбек шеъриятида “соф лирика” муаммоси” (Ойбек шеърияти асосида).: Филол.фанлари номзоди ... дис. – Т., 1997. – 142 б.
 Сабирдинов А. Ойбек шеъриятида сўз ва образ.: Филол.фанлари номзоди ... дис. – Т., 1993. – 138 б.

- Тиньянов Ю. Проблема стихотворного языка. -Л., 1924. -С. 8 // Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Л., 1972. -С. 37.
- Кожин В.В. Как пишут стихи. О законах поэтического творчества. -М.: Просвещение, 1970. - С. 90-91.

YAHYA KEMAL BEYATLI'NIN "AÇIK DENİZ" ŞİİRİNDE BALKAN MEVZUSU**THE BALKAN THEME IN YAHYA KEMAL BEYATLI'S POEM "OPEN SEA"****Valida SHİKHALİYEVA¹****Özet**

Yahya Kemal Bayatlı (1884-1958), Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biri ve eserlerinde Balkanlar'ı sürekli işleyen bir sanatçı olarak bilinir. "Açık Deniz" şiiri, bu temanın en güzel şekilde dile getirildiği eserlerden biridir.

Balkan Özleminin Kaynağı Yahya Kemal'in Balkanlar'a olan özlemi kişisel yaşamıyla bağlantılıdır: Günümüzde Kuzey Makedonya sınırları içinde bulunan Üsküp şehrinde doğdu. Çocukluğunu ve gençliğini Balkanlar'da geçirdi. Balkan Savaşları (1912-1913) sonucunda bu toprakların kaybı, onun için derin bir hayal kırıklığı kaynağı oldu.

"Açık Deniz" şiirinde Balkanlar, anıların, kayıpların, hüznün ve aynı zamanda bir ilham kaynağının temasıdır. Yahya Kemal için Balkanlar, unutulmaz bir geçmiş zaman; kişisel cennetini kaybetmiş bir Âdem'dir. Bu şiir, mermer kadar sert ama su kadar akışkan bir metindir ve hem geçmişine hem de bir zamanlar Osmanlı dünyasının ayrılmaz bir parçası olan bir coğrafyaya duyduğu özlemi ifade eder. Bu şiirde Balkanlar, artık fiziksel olana ait olmayan, ruhta ve hafızada sonsuza dek yaşayan manevi bir vatan haline gelir. Dolayısıyla Yahya Kemal'in Balkan temasına yönelmesi yalnızca kişisel bir nostalji değil, aynı zamanda daha derin ve çok boyutlu bir olaydır. Kişisel ve ulusalın, hafıza ve tarihin, hüznün ve ihtişamın buluştuğu bir yerdir. Ona göre Balkanlar kayıp bir cennettir, ancak aynı zamanda Türk kültürünün Avrupa'daki en büyük başarısının bir sembolü ve kişisel kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. "Açık Deniz" şiiri de dahil olmak üzere neredeyse tüm eserleri bu merkez etrafında döner. Yahya Kemal Beyatlı'da "Balkan felsefesi"ni anlamak için onun şiirlerinin, düzyazılarının ve hatta siyasi duruşunun arka planındaki derin, çok katmanlı ve trajik dünya görüşünü kavramak gerekir. Bu, tek bir kavrama indirgenemeyecek, birbiriyle iç içe geçmiş birçok fikrin toplamıdır.

Anahtar Kelimeler: Vatan, Balkan, hasret, Yahya Kemal Beyatlı, kayıp.

Abstract

Yahya Kemal Bayatlı (1884-1958) is known as one of the greatest poets of Turkish literature and an artist who constantly works on the Balkans in his works. The poem "Open Sea" is one of the works in which this theme is expressed in the best way.

¹ Uzman; Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Türkoloji Merkezi; ORCID: 0009-0002-0708-8335; v.shikhaliyeva@gmail.com

The Source of Balkan Longing Yahya Kemal's longing for the Balkans is connected to his personal life: He was born in the city of Skopje, which is now within the borders of North Macedonia. He spent his childhood and youth in the Balkans. The loss of these lands as a result of the Balkan Wars (1912-1913) was a source of deep disappointment for him.

In the poem "Açık Deniz", the Balkans are the theme of memories, losses, sadness and also a source of inspiration. For Yahya Kemal, the Balkans are an unforgettable past; an Adam who has lost his personal paradise. This poem is a text as hard as marble but fluid as water, and expresses his longing for both his past and a geography that was once an integral part of the Ottoman world. Thus, Yahya Kemal's approach to the Balkan theme is a deeper and more multidimensional event. According to him, the Balkans is a lost paradise, but at the same time, it is a symbol of the greatest success of Turkish culture and an integral part of his personal identity "Balkan" in Yahya Kemal Beyatlı In order to understand his philosophy, it is necessary to understand the deep, multi-layered and tragic world view in the background of his poems, prose and even his political stance.

Key words: Homeland, Balkan, longing, Yahya Kemal Beyatlı, loss.

Yahya Kemal Beyatlı'nın Balkan temasını seçmesinin ardında derin kişisel, tarihsel, kültürel ve felsefi nedenler var. Bu, rastgele bir seçim değil, kişiliğinin ve dünya görüşünün doğal bir tezahürüdür.

İşte başlıca nedenler:

1. Kişisel ve Biyografik Neden: Doğum Yeri, Kökenler

Yahya Kemal'in en temel motivasyonu kişisel olanı ifade etmektir.

Kendi sözleriyle: "Çocukluğum, gençliğim, anılarım, her şeyim Rumeli'de kaldı."

Üsküp'te doğdu: Kosovalı bir ailenin oğlu olarak 1884 yılında Üsküp'te (şimdiki Kuzey Makedonya'nın başkenti) doğdu. Çocukluğu ve ilk gençliği burada geçti.

Zorunlu Göç: Balkan Savaşları (1912-1913) ile birlikte doğduğu topraklar sonsuza dek kaybedildi. Bu, vatanından koparılmışlık hissi ve onun için büyük bir travmaydı. Kendi sözleriyle, "Rumeli kayıp bir cennet." Şiirleri, bu cennete duyulan özlemin, bir "hüznün" ifadesidir.

2. Tarihsel Sebep: Bir İmparatorluğun Kaybettiği Gönül Diyarı

Yahya Kemal sadece bir şair değil, aynı zamanda derin bir tarih bilincine sahip bir aydındı.

Rumeli'nin Önemi: Balkanlar (Rumeli), kuruluşundan çöküşüne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun en hassas, en üretken ve en kültürel topraklarıydı. İmparatorluğun "kalbi"ydi.

Büyük Bir Kaybın Sembolü: Balkanlar'ın kaybı, Osmanlılar için yalnızca coğrafi bir kayıp değil, aynı zamanda bir medeniyet projesinin, 600 yıllık bir tarihin ve şanlı bir geçmişin sonu anlamına geliyordu. Yahya Kemal, kişisel kaybını bu büyük ulusal ve tarihi kayıpla birleştirerek dile getirdi. Şiirlerinde Üsküp, yalnızca çocukluğunun değil, aynı zamanda bir dönemin sonunun da sembolüdür.

3. Kültürel ve Estetik Akıl: Türk Kültürünün Avrupa'daki Zaferi

Yahya Kemal, Balkanlar'ı bir "Türk yurdu" olarak görüyordu.

Kültürel Varlığın Kanıtı: Dolayısıyla Balkanlar'da kurulan şehirler (Saraybosna, Üsküp, Priştine, Selanik), inşa edilen camiler, köprüler, çeşmeler ve yazılan şiirler, Türk kültürünün Avrupa'da ne kadar derin kök saldığı ve incelikli bir estetik yarattığının kanıtıydı.

Köklü Şair Kimliği: Kendini bu kültürün bir temsilcisi ve halefi olarak görüyordu. Şiirleriyle, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına "biz kimiz?" ve "nereden geliyoruz?" sorularını hatırlatıyor ve köklerimiz Rumeli'de olduğunu göstermek istiyordu. Balkan teması, onun için ulusal kimliğin ayrılmaz bir parçasıydı.

4. Felsefi Akıl: Zaman, Bellek ve Özlem

Yahya Kemal'in eserlerindeki en güçlü temalardan biri "zaman" ve "bellek"tir.

Kayıp Zamanın İzinde: Marcel Proust gibi, o da kayıp bir geçmiş anılar ve sanat aracılığıyla yeniden yaşamaya ve ölümsüzleştirmeye çalıştı. Balkanlar, kaybettiği ama asla unutmadığı "zaman"dır.

Hüzün ve Özlem: Eserlerindeki derin hüzün (hüzün), yalnızca bir yere duyulan özlem değil, aynı zamanda geçmiş bir zamana, bir çocukluğa, bir kadere ve bir medeniyet anlayışına duyulan özlemdir. Balkanlar, bu felsefi özlemin en mükemmel mekânsal örneğidir.

5. Siyasi Akıl: Jeopolitik Bir Boşluk Hissi

Arka Bahçenin Kaybı: Balkanlar'ın kaybı, Anadolu yarımadasını yalnız bıraktı ve Türkiye'yi bir arka bahçeden mahrum bıraktı. Yahya Kemal bu coğrafi ve siyasi izolasyonun farkındaydı. Balkan aksanı, bu kayıp stratejik derinliğe bir gönderme, bir yas ifadesi olarak da okunabilir.

Sonuç: Kişisel ve Ulusalın Birleşimi

Yahya Kemal, Balkan temasını tam da şu nedenle seçti:

En iyi bildiği ve yaşadığı temaydı.

En derinden hissettiği şey buydu.

Kişisel trajedisıyla ulusal trajedisinin kesiştiği noktaydı.

Onun için Balkanlar, kişisel hafızanın, ulusal yasin ve kültürel iddianın bir simgesidir. "Açık Deniz" şiiri de dahil olmak üzere neredeyse tüm eserleri, bu kayıp cenneti hafızada ve sözcüklerde yeniden inşa etme çabasıdır. Bu nedenle şiirlerindeki Balkan teması rastgele bir seçim değil, ontolojik bir zorunluluktur.

Yahya Kemal Bayatlı, "Açık Deniz" şiirinde Balkan temasını bir kaza, bir kayıp ve derin bir nostaljiyle örür. Balkanlar yalnızca coğrafi bir yer değil, aynı zamanda şairin kişisel tarihinin, kimliğinin ve gönül yarasının da merkezidir.

Şiirdeki Balkan teması birkaç ana eksenle kendini gösterir:

Yahya Kemal'in kendisi Üsküp'te doğmuştur ve Balkanlar, onun çocukluğunun ve ilk anılarının anavatanıdır. Ancak gençliğinde, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonucunda bu topraklar Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınmıştır. Dolayısıyla Balkanlar çoktan kaybedilmiş, telafisi mümkün olmayan bir kayıptır.

Şiirden dizeler:

"Ben de hayatımda derin bir nefes aldım, tıpkı Balkan kayalıklarından akan sabah gibi."Burada, "Balkan kayalıklarından akan sabah" metaforu, şairin uzak ve güzel anılarında kalan saf, temiz ve umutlu bir geçmişi temsil eder. Kayıp bir cennet burası.

Yahya Kemal için Balkanlar yalnızca dağlar ve nehirler değil, aynı zamanda Osmanlı-Türk kültürünün, tarihinin ve ruhunun Avrupa'daki izidir. Şiirde adı geçen "Vardar" nehri veya "Balkan kayaları" bu kültürel coğrafyanın sembolleridir.

"Vardar'ın akışı zihnimde bir dağ selidir."

Vardar Nehri (şimdiki adıyla Axéos, Yunanistan/Makedonya), Makedonya'nın en önemli sembollerinden biridir ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki merkezidir. "Akışını" bir "dağ seline" benzetmesi, hem doğanın gücünü hem de anılarda yavaş yavaş kaybolan ama her zaman mevcut olan bir şeyi anlatır.

Şiirin ana teması olan "açık deniz" metaforuyla Balkanlar arasında bir bağlantı vardır. Açık deniz, mecazi anlamda özgürlüğü, manevi arayışı ve sınırsızlığı temsil eder. Balkanlar bu arayışın kaynağıdır. Şairin o "derin nefesi" almasının ilham kaynağı Balkan doğası ve anılarıdır. Bu, kökleriyle bağ kurarak hissettiği özgürlük hissidir.

"Balkan kayaları" ifadesi, şiirde kişisel bir acı olarak başlasa da, arka planda büyük bir ulusal trajediye işaret eder. Bu, yitirilen vatan için bir neslin acısı. Yahya Kemal'in kişisel nostaljisi, Balkan savaşlarında vatanlarından koparılan binlerce insanın acısıyla birleşir. Bu, şiirde kişisel ve ulusal olanın nasıl mükemmel bir şekilde örtüştüğünün güzel bir örneğidir.

Yahya Kemal Bayatlı'nın Balkan temasını eserlerinin merkezine yerleştirmesinin ve sık sık bu temaya değinmesinin birkaç temel ve birbiriyle yakından ilişkili nedeni vardır:

Bu nedenler dört ana başlık altında özetlenebilir:

Vatan: Yahya Kemal, 1884 yılında o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Üsküp'te (şimdiki Kuzey Makedonya'nın başkenti) doğdu. Çocukluğu ve ilk gençliği Balkanlar'ın doğası, kültürü ve yaşam tarzıyla iç içe geçti. Bu nedenle Balkanlar onun için "anavatan", "ilk vatan", doğup büyüdüğü ve en saf ve en taze anılarını yaşadığı yerdir.

Zorla Ayrılma: 1912'de yaşanan Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'ın neredeyse tamamını kaybetti. Yahya Kemal'in doğduğu topraklar da elinden gitti. Bu, geri dönüşü olmayan bir kayıp ve vatanını terk etmek zorunda kalmanın bir trajedisiydi. Edebiyatın en güçlü motiflerinden biri olan "vatandan ayrılma" (kurbet), onun yaratıcılığının temel itici gücü haline geldi.

Osmanlı Büyüklüğünün Son Yurdu: Yahya Kemal için Balkanlar, Osmanlı-Türk kültür, örgütlenme ve geleneğinin Avrupa'da inşa ettiği son ve en görkemli anıttı. Rumeli (Balkanlar), Osmanlı devletinin temelini oluşturdu. Balkanların kaybı yalnızca bir toprak kaybı değil, aynı zamanda görkemli bir geçmişin, bir medeniyet dalgasının sonuydu.

Milli Acının Somutlaşmış Hali: Şiirlerinde anlattığı Üsküp, Priştine, Vardar Nehri, Balkan Dağları vb. yalnızca kişisel anıların değil, aynı zamanda tüm bir milletin yaşadığı kolektif bir hüznün ve nostaljinin de sembolleridir. Kişisel kaybını dile getirerek, bir neslin ve bir halkın yüreğindeki o büyük yaranın sesi olur. 3. Kültürel ve Estetik Nedenler: Bir Kültür Peygamberi Olarak

Türk Kültürünün Rumeli Kolu: Yahya Kemal sadece bir şair olarak değil, aynı zamanda bir tarihçi ve düşünür olarak da hareket etmiştir. Balkanlar'daki Türk varlığının ve kültürünün önemini ısrarla vurgulamıştır. Eserlerinde Balkan doğası, şehirleri ve insanları bu kültürün ayrılmaz bir parçası olarak sunulmaktadır.

Fantastik ve Gerçek Arasındaki Balkanlar: Eserlerinde Balkanlar, gerçeklikten daha güzel, ancak bir daha asla ulaşılamayan bir düşler diyarına dönüşür. Bu, şiirine kendine özgü bir hüznün (derin hüznün) ve nostalji (geçmişe özlem) lirizmi katar. Balkanlar, onun için en güzel metafor ve ilham kaynağıdır.

Ulusal Kimliğin Peşinde: Yahya Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde yaşamıştır. Bu dönemde yeni bir ulusal kimlik şekillenmektedir. Bu yeni kimliğin köklerini inkâr etmemesi, aksine Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemini yaşadığı Rumeli topraklarındaki köklerimizle bağ kurması gerektiğine inanıyordu.

"Köken Şairi" Kimliği: Bu nedenle sıklıkla "köken şairi" olarak anılır. Yeni Türkiye'nin şairi olmasının yanı sıra, kökleri Rumeli'ye uzanan bir şair olarak topluma "kimiz, nereden geliyoruz" sorusunu hatırlatır.

İşte Yahya Kemal'in düşünce dünyasında şekillenen "Balkan Felsefesi"nin temel taşları:

Yahya Kemal için Balkanlar (veya onun deyimiyle Rumeli) sıradan bir coğrafi bölge değildir. O, bu toprakları:

Türk Tarihinin ve Ruhunun Zirvesi: Osmanlı medeniyetinin Avrupa'da ulaştığı en yüksek noktadır. Burada inşa edilen şehirler (Üsküp, Priştine, Mostar, Selanik), camiler, çeşmeler, köprüler ve tekkeler, bir medeniyetin estetik ve ruhani ifadesidir.

Bir "Vatan"ın Metafizik Tanımı: Vatan, sadece siyasi sınırlarla çizilen bir yer değil, ataların kanıyla, emeğiyle, şiirleriyle ve dualarıyla yoğrulmuş, manevi bir cevherle bezenmiş toprak parçasıdır. Balkanlar, bu tanımın somutlaşmış halidir. Kaybedilmiş olması, onun bu metafizik değerini yok etmez; aksine, onu bir "yitik cennet" olarak daha da değerli kılar.

Yahya Kemal'in felsefesinin merkezinde "zaman" ve "hafıza" kavramları vardır. Balkanlar, bu kavramların üzerine inşa edildiği temeldir.

Kaybedilmiş Zamanın Peşinde: Onun Balkan temalı şiirlerindeki o derin hüznün (hüznün), basit bir geçmiş özlemi değildir. Marcel Proust'un "Kayıp Zamanın İzinde" eserindeki gibi, geçmişe dönülmez bir şekilde kaybolmuş ama hafızada ve sanat aracılığıyla yeniden yakalanabilir, ebedileştirilebilir bir zaman olarak bakar.

Ezeli ve Ebedi "Şimdi": "Açık Deniz" şiirindeki "Çıktım O gün Rumeli'ne / Geçtim İstanbul'dan" dizesi, geçmişte yaşanmış bir anı, şimdiki zamana taşır. Şair, şiir aracılığıyla o "an"ı dondurur ve onu ebedi kılar. Balkanlar, bu donmuş, ebedileştirilmiş zamandaki mekândır.

Yahya Kemal'in Balkan felsefesi, derin bir trajedi bilinci ile yüklüdür.

Kaçınılmaz Çöküş: Bir tarihçi olarak Osmanlı'nın dağılma sürecini çok iyi analiz etmiştir. Balkanların kaybı, ona göre kaçınılmaz bir kaderdir. Milliyetçilik akımları, jeopolitik dengeler ve iç zayıflık, bu sonu hazırlamıştır.

Asil bir Kaybediş: Bu kayıp, onun eserlerinde bir şikayet ve sızlanma havasında değil, asil bir hüznün ve kadere boyun eğiş olarak yansır. "Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik / Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik" dizelerinde olduğu gibi, geçmişin ihtişamı ve kaybedişin trajedisi iç içe geçer.

Yahya Kemal, Balkanları bir çatışma alanı değil, bir kültürler mozaigi olarak görür.

Türkün Avrupa'daki Yurdu: Onun için Rumeli, Türk'ün Anadolu'dan sonraki ikinci anavatanıdır ve orada yüzyıllarca kök salmıştır. Bu, Türk kimliğinin Avrupalı, modern ve aynı zamanda geleneksel yönünün bir kanıtıdır.

Yeni Türkiye'nin Kökleri: Yahya Kemal, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kimlik arayışında, Batı'ya yönelirken kendi köklerini unutmaması gerektiğini düşünüyordu. Balkanlar, bu köklerin en önemli parçasıydı. Onun felsefesi, "Biz kimiz?" sorusuna "Rumeli'nde kökleri olan bir medeniyetin çocuklarıyız" cevabını verir.

Bu felsefe sadece edebi değil, aynı zamanda siyasi ve stratejik bir boyuta da sahiptir.

Jeopolitik Derinlik: Yahya Kemal, Balkanları Türkiye'nin arka bahçesi, jeopolitik derinliği ve Avrupa ile tarihi bağının kanıtı olarak görür. Onun kaybı, Türkiye'yi bir anlamda dar bir alana hapsolmuş hissettirir. "Açık Deniz"deki o özgürlük arayışının arka planında, bu coğrafi ve siyasi sıkışmışlık duygusu da vardır.

Yahya Kemal Beyatlı'nın Balkan Felsefesi, bir medeniyetin kendi kaderi, kimliği ve hafızası üzerine derin bir tefekkürdür.

Bu felsefe:

Geçmişe (kayıp bir cennet ve ihtişam),

Şimdiye (bu kaybın yarattığı hüznün ve kimlik arayışı),

Geleceğe (yeni nesillere köklerini hatırlatma ve bir vizyon oluşturma) dair bütüncül bir bakış açısı sunar. Balkanlar, onun için hem bir sızı hem de bir ilham, hem bir trajedi hem de bir gurur kaynağıdır. Bu nedenle, onun eserlerinde Balkanlar basit bir mekân olmaktan çıkar, adeta kendisiyle hesaplaşan bir ruhun, bir milletin vicdanının sembolüne dönüşür.

"Açık Deniz", Türk edebiyatının en ünlü ve en analize açık şiirlerinden biridir. Yahya Kemal Beyatlı, bu şiirinde derin yurttaşlık duygularını, tarihsel düşüncelerini ve felsefi arayışlarını güzel bir şekilde dile getirir. Şiir aynı zamanda "Rumeli" (Balkanlar) temasına olan bağlılığının en güzel örneklerinden biridir. Şiirin başlığı olan "Açık Deniz", ana metaforudur. Bu ifade:

Özgürlüğü temsil eder: Sınırların, kuralların, kısıtlamaların olmadığı bir alan.

Hayatı temsil eder: Bilinmeyen, tehlikeli ama aynı zamanda ilginç ve çekici. Manevi arayışı temsil eder: Şairin kendini, geçmişini ve geleceğini anlama yolculuğu. Rumeli'ye (Balkanlar) yolculuğu temsil eder: Bu, fiziksel bir yolculuk olduğu kadar, zamanda geriye, anılara doğru bir yolculuktur.

Şiir, şairin İstanbul'dan ayrılıp Rumeli'ye (Balkanlar) doğru yola çıktığı bir deniz yolculuğunu anlatır. Ancak bu sadece fiziksel bir yolculuk değil, aynı zamanda içsel bir yolculuktur.

1-2 dize: Şair, geçmiş yaşamını (İstanbul'daki yaşamını) tamamladığını ve yeni bir manevi yolculuğa ("Rumeli'ye") çıktığını belirtir. "Zaten doyasıya yaşamış, doyasıya sevmiş" ifadesi, hayatın eski bir bölümünü kapatıp yeni bir sayfa açma kararı olarak anlaşılabilir.

Balkan şehirlerinden geçerken çocukluğum;

Her an alev gibi bir özlem hissettim.

Yüreğimde "Byron"ı perişan eden bir özlem vardı.

O yaşlarda dağlarda sersemlemiş bir şekilde yürüdüm.

Rakofça tarlalarının özgür havasını içime çektim.

Akıncı atalarımın tutkusunu duydum.

Her yaz, yüzyıllardır kuzeye doğru bir yarış.

Yüreğimde bir yansıma gibi kalan kükreyen ses...

3-6 dize: Denizde hissettiği özgürlük ve sonsuzluk duygusu anlatılır. Deniz onun için hayatın kendisi kadar engin ve tuhaftır. "Gökyüzünden daha beyaz, dalgalardan daha mavi" ifadesi, doğanın soyut ve ilahi güzelliğini vurgular ve onu sıradan imgelerin üzerine çıkarır.

Ordu bozguna uğradığında, tüm ülke yas tutarken,

Her gece rüyalarıma bir fatih girdi.

Göçlerin kalıntıları hüznü duygulardır,

Hüznü sınırların ötesine akan sular,

Yüreğimde hep o düşünce yankılanırdı,

Ufukta sonsuzluğun tadını biliyordum!

Bir gün, "Artık ne toprak ne de ülke istiyorum!" dedim.

Yurt dışına yaşamaya gittim, diyar diyar gezdim;

7-9. dizeler: Bu, şiirin en güzel ve merkezi kıtasıdır. Şair burada Balkanlar'la olan bağını ortaya koyar. "Balkan kayalarından sızan sabah" metaforu onun için Rumeli'yi temsil eder. Bu, saf, umutlu ve güzel bir başlangıçtır. Hayatında alabileceği "en derin nefes"tir. Bu, nostaljinin en güzel ifadesidir.

Yeryüzünün sınırı olan son diyara gittim,

Engin denizlerin tuzu hâlâ ağzımda!

Batı ucunda, son kıyıda en gürültülü

Bir zamanlar gökyüzü kurşunla kaplıydı,

Sonsuz ufuktan, ah, ne coşkulu bir gelişme!

Nasıl da birdenbire toplandı!

Bir yelken, bir vapur, her neyse, kaçıp giden limanlara,

Sadece onun koskoca meydanı ve manzarası!

*Ortada sadece o kaldı, âsî ve bağı hün,
Bir maghra ağzını açtı, uzun uzun uluyarak,
Büyük hüznünü bir yıldırım gibi hissettim!
O gün ruhunla yüzleştim,*

Son kıta: Anılara dal. Vardar nehri (Balkanlar'ın meşhur nehri) hafızasına bir "dağ seli" olarak yansıyor. Yani hafıza zaten puslu ama bir o kadar da güzel ve şiirsel. Bu anı, "unutulmuş bir masal" gibi büyüleyici ve büyü.

*Ebediyen acı çeken deniz Şekvan'ı dinledim!
Bu sürgünde ruhumuzla birlikte olduğunu duydum.
Anladım ki hiçbir güzel kıyı bu acıyı dindiremez;
Bu acı, bitmek bilmeyen bir susuzluk gibidir.*

Son dizeler: Şair, hayatı denize benzetir. Hayat da deniz kadar engin, tuhaf, güzel ve ağırdır. Bu, hayatı tüm zorlukları ve güzellikleriyle kabul eden felsefi bir yaklaşımdır.

1. Vatan ve Kök Nostaljisi (Balkanlar / Rumeli): Şair, Rumeli'yi anavatanı olarak kabul eder ve ona olan özlemini derin bir şekilde dile getirir.

2. Özgürlük Arayışı: Açık deniz, şairin hem fiziksel hem de ruhsal özgürlük arayışının bir simgesidir.

3. Hayatı Anlamak: Şair, hayatın anlamını, güzelliğini ve zorluklarını deniz aracılığıyla analiz eder. 4. Geçmiş ve Hafıza: Geçmiş, şairin hafızasında güzel ama biraz bulanık bir şekilde yaşar. Ancak bu bulanıklık, güzelliğini azaltmaz, aksine daha da zenginleştirir.

Yahya Kemal, şiirlerinde çok sade, ancak derin ve anlamlı bir dil kullanır.

Tekrarlama sanatından bolca yararlanır: "En geniş, en uçsuz bucaksız, en uçsuz bucaksız", "Hayat ne güzel, hayat ne ağır".

Doğa imgeleri (deniz, dağ, sabah) şairin iç dünyasını ve geçmiş anılarını ifade etmek için kullanılır.

Şiirin akıcılığı ve müzikalitesi, okuyucuyu denizin dalgaları gibi sürükler.

Sonuç

Açık Deniz" şiiri, Yahya Kemal Bayatlı'nın kişisel yaşam felsefesini, vatan sevgisini ve köklerine olan bağlılığını yansıtan bir başyapıttır. Bu şiir, okuyucuyu denizin serin sularında ve şairin anılarında saklı Balkan dağlarında bir yolculuğa çıkarır. Şiir, tıpkı hayatın kendisi gibi hem hüznü hem de umutludur; Hem ağır hem de güzel. Bu çelişkilerin ortasında insanın hayatıyla ve geçmişiyle barışık yaşaması gerektiğini öğretiyor.

Edebiyyat

- 1.Nihad Sami Bonarlı. Resimli türk edebiyatı tarihi.1994
- 2.Ertan Erol. Yahya Kemal Beyatlı'nın Eserlerinde Balkanlar. 2016, DergiPark

- 3.Salim Pilav.Yahya Kemal Beyatlı'nın Kaybolan şehri: Üsküp, 2018
- 4.Osman Nuri Ekiz. 20. Yüzyıl türk şiirinin büyük ustası Yahya Kemal Beyatlı. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi. <https://core.ac.uk/download/pdf/38310088.pdf>
5. Yahya Kemal Taştan. Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, İstanbul,2019.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN BAŞLANAN YOL TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİNDƏ APARIR

THE PATH THAT BEGAN WITH THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS LEADS TO THE UNITY OF THE TURKIC WORLD

Musayev DƏYANƏT¹

Xülasə

Məqalədə I Türkoloji Qurultayın hazırlanması, keçirilməsi və tarixi missiyası araşdırılır. Qurultayın məqsədləri və bu məsələdə Sovet İttifaqının əsl niyyəti təhlil olunur. Qeyd olunur ki, Qurultayda türklərin və bütövlükdə türk dünyasının tarixi, dili, əlifbası, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və digər mövzularla bağlı ümumilikdə 14 məsələ üzrə 40-a yaxın məruzə dinlənilib. Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan mühüm məsələlər və elmi məruzələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Qurultayın heç bir seçkili orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndiyi vurğulanır. Daha sonra 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkəti başlaması və hazırda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçdiyi qeyd olunur. Qazaxıstan və Qırğızıstan bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmək niyyətində olduğu diqqətə çatdırılır. Məqalədə müasir dövrdə vahid türk əlifbasının qəbulu məsələsinə də baxılır. Məqalənin sonunda I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: türk xalqları, latın əlifbası, türkologiya, türk cümhuriyyətləri, yazı, müasir, türkoloji qurultay.

Abstract

The article examines the preparation, holding and historical mission of the First Turkological Congress. The goals of the Congress and the true intentions of the Soviet Union in this matter are analyzed. It is noted that about 40 reports on a total of 14 issues related to the history, language, alphabet, ethnogenesis, ethnography, literature, culture and other topics of the Turks and the Turkic world as a whole were heard at the Congress. The important issues discussed in the agenda of the Congress and the results of the scientific reports are summarized. It is emphasized that the Congress did not leave behind any elected body and was content with recommending the organization of local Turkological Committees in all Turkic republics and regions for the collection and systematization of materials on Turkology, registration and storage of manuscripts, study of local dialects, etc. Later, after the collapse of the USSR in 1991, it is noted that a movement to restore the Latin alphabet began in all former Turkic republics of the Soviet Union and that currently Azerbaijan, Uzbekistan and Turkmenistan have switched to the Latin alphabet. It is noted that Kazakhstan and Kyrgyzstan intend to implement this in stages. The article also examines the issue of adopting a unified Turkic alphabet in modern times. At the end of the article, the historical significance of the First Turkological Congress is summarized.

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; ORCID: 0000 0001 8503 2244; Dayanat.Musayev@adpu.edu.az

Keywords: Turkic peoples, Latin alphabet, Turkology, Turkic republics, writing, modern, Turkological congress.

Giriş

Türkologiya türk və türkdilli xalqların keçmişində, bu günündə və gələcəyində dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, mənəvi və maddi mədəniyyətini öyrənən elmi humanitar fənlər məcmusudur.

Azərbaycanda şərti olaraq türkoloji adlandırılaraq bilən ilk tədqiqatlar XVII əsrə, yerli alimlər tərəfindən tərtib edilmiş fars-türk və türk-fars lüğətlərinin meydana çıxdığı vaxta təsadüf edir. Onlardan birinin müəllifi Mehdi Xan Astarabadi idi. Onun XVII əsrdə yazdığı təsirli əsərində 170 səhifəlik geniş müqəddimədə Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarını fars dili ilə müqayisə edərək təsvir etmişdir. Mehdi Təbrizinin 1794-cü ildə yazdığı başqa bir lüğət də ön söz, qrammatik esse və lüğətin özündən ibarət idi. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra ümumən şərqşünaslıq, xüsusən də türkologiya sahəsində silinməz iz qoyan alimlər yetişdi.

Onların arasında təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada tanınan məşhur ədəbiyyatşünas alim, dilçi, islamşünas, tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq və tərcüməçi, həmyerlimiz Mirzə Kazımbəy (1802-1870) xüsusi yer tutur. Tanınmış şərqşünas, islamşünas, tarixçi alim V.V.Bartold Mirzə Kazımbəyi "şərqşünaslığının yaradıcısı", görkəmli türkoloq, akademik A.N.Kononov isə onun "Avropa elmini Şərq elmi ilə birləşdirdi"yini yazırdılar. O, Azərbaycan, tatar, türk, ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, alman və ıvrit dillərini mükəmməl bilirdi, danışdı və yazırdı [1].

Latinlaşma ideyası təkcə ərəb qrafikasından istifadə edən və SSRİ-də yaşayan xalqları əhatə etmədi, həm də onun hüduqlarından çox-çox kənara da nüfuz etdi. Digər türk-tatar xalqlarını mədəni inqilaba cəlb etmək üçün Yeni Azərbaycan Əlifbası Komitəsi 1-ci Türkoloji Qurultayın çağırılmasına hazırlaşmağa başladı.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanın paytaxtı Bakıdakı İsmailiyyə sarayında keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

Hələ 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Soveti (Sovnarkom) Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Qurultay məsələsi ilk dəfə bir il əvvəl Azərbaycan tərəfindən qaldırılaraq SSRİ hökumətinə təqdim edilmişdir. Azərbaycan qrafikasının latın qrafikalı əlifbaya keçidinə icazə verilməsi zərurəti SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərarından altı ay əvvəl SSRİ Elmlər Akademiyası və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyası tərəfindən I Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında qaldırılmışdı.

SSRİ-nin türkdilli respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən qurultaya 131 nəfər həlledici səsə malik nümayəndə gəlmişdi. Bundan əlavə, qurultayda türkdilli respublikaların və SSRİ-nin digər bölgələrinin elmi və ictimai təşkilatlarından 600 nümayəndə, o cümlədən SSRİ Elmlər Akademiyasının, Şərqşünaslıq Assosiasiyasının, Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunun, Kazan Universitetinin, Bakı Dövlət Universitetinin, Daşkənd Universitetinin, Leningrad Universitetinin nümayəndələri iştirak edirdi.

İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakılar seçilmişlər:

- ✓ Səmədağa Ağamalıoğlu,
- ✓ Ruhulla Axundov,
- ✓ Hənəfi Zeynallı,
- ✓ Əziz Qubaydulin,
- ✓ Xalid Səid Xocayev,
- ✓ Bəkir Çobanzadə,
- ✓ Müseyib İlyasov,
- ✓ Həmid Sultanov,
- ✓ İbrahim Rza Şəbustari,
- ✓ və qurultayın yeganə qadın üzvü Ayna Sultanova.

Məşhur şərqşünas, tarixçi-alim, akademik V.Bartold, akademik S.Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor T.Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən İ.Naqovitsın, professor B.Çobanzadə, Özbəkistandan İ.Nahamov, Qara-Qırğızıstandan K.Tınıstanov, Yakutiya, Tatarıstandan, Başqırdıstandan, Türkiyədən, Dağıstandan, Türkmənistandan, Krımdan, Şimali Qafqazdan və b. iştirak etmişlər.

Qurultayda türklərin və bütövlükdə türk dünyasının tarixi, dili, əlifbası, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və digər mövzularla bağlı ümumilikdə 14 məsələ üzrə 40-a yaxın məruzə dinlənildi. Qurultayın gündəliyinə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişaf yolları və latın əlifbası əsasında yazı ilə bağlı məsələlər daxil edilib.

Birinci Türkoloji Qurultayda türk dillərinin aşağıdakı yeddi mühüm məsələsi müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar imzalanmışdır:

1. əlifba haqqında məsələ;
2. orfoqrafiya problemi;
3. terminologiya məsələsi;
4. təhsil metodologiyası məsələsi;
5. qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və müdaxiləsi problemləri;
6. türk dillərinin ədəbi-linqvistik problemləri, o cümlədən vahid ədəbi dil məsələsi;
7. Türk dillərinin protodil nəzəriyyəsi və tarixi problemləri [2, s.154].

Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ərəb əlifbasında islahatların aparılması və latın qrafikalı əlifbanın qəbulu, türk-tatar xalqları üçün milli terminologiyanın və ədəbi dilin yaradılması məsələləri müzakirə olunub.

Qurultay yeni əlifbanın ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki üstünlüyünü, onun “böyük mədəni, tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini” qəbul edərək, Azərbaycanda və SSRİ-

nin digər rayon və respublikalarında (Yakutiyada, Kabardin-Balkariyada) yeni latın qrafikalı əlifbanın tətbiqini böyük bir müsbət əlamət kimi qeyd etdi.

Konqres zamanı bir çox elmi məruzələr dinlənilib,

V.V.Bartoldun "Tarixin müasir vəziyyəti və türk xalqlarının öyrənilməsinin vəzifələri",

A.A.Müllerin "Türk xalqları arasında təsviri obrazlar sənəti haqqında",

F.Köprülüzadənin "Türk xalqları arasında ədəbi dillərin inkişafı",

A.N.Samoyloviçin "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və gələcək vəzifələri",

B.Çobanzadənin "Türk dialektlərinin sıx əlaqəsi haqqında",

Bu təqdimatlar Qurultayın işinə dərinlik və zənginlik qatmışdır [3, s.73-75].

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd edilməsində Qurultayın nümayəndələri də iştirak etmişdilər. Qurultay II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul etsə də, məlum səbəblərdən bu qərar həyata keçirilmədi.

Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm vəzifələrindən biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid idi. Türk dünyasında bu ideyanı ilk həyata keçirən Azərbaycan olmuşdur. 1922-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan SSR-də əlifba yazısının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədi ilə Səmədağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbasının Tətbiqi Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi olaraq latın əlifbasına keçib [5, s.3].

1928-ci ildə Qazi Mustafa Kamal Atatürkün (Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu) təşəbbüsü ilə aparılan dil islahatından sonra Türkiyə latın əlifbasına keçdi, 1929-cu ildən isə qurultayın qərarı ilə Sovet İttifaqına daxil olan digər türk respublikaları ortaq latın əlifbasından istifadə etməyə başladılar.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan tamamilə latın əlifbasına keçib. Birinci Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq həmin il digər türkdilli xalqlar və cümhuriyyətlərlə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasına keçdi. Bu keçid xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında, türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu "ssenari"ni yaddaşlardan silmək üçün kütləvi kitab yandırma kampaniyası da aparıldı.

Qurultay heç bir seçkilə orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay biblioqrafik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsədəuyğunluğunu qəbul etdi [7].

Tezliklə latın qrafikası xalqların sürətləndirilmiş yaxınlaşması və birləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başlayan Sovet rəhbərliyini qane etmədi. 1939-cu ildə bu proses (latın əlifbası ilə bağlı) Sovet İttifaqının o zamankı lideri Stalin rejiminin təzyiqi ilə dayandırıldı. Bu siyasətə uyğun olaraq SSRİ xalqlarının bütün dillərinin kiril əlifbasına əsaslanan yazıya keçirilməsinə başlandı.

1926-cı ildə "Birinci Türkoloji Qurultay" filmi nümayiş olundu.

Qurultaydan sonra yeni əlifbadan istifadə xüsusilə geniş vüsət alsa da, təəssüf ki, 1940-cı ildə siyasi səbəblərə görə dayandırıldı.

Amma Azərbaycan elminin yüksək potensialını, Azərbaycan rəhbərliyinin mədəni inkişaf problemini həll etməyə hazır olduğunu qeydə alan türkoloqların qurultayı eyni zamanda repressiyaya məruz qalanların qurultayı kimi nəsillərin yaddaşında qaldı. Bolşevik hökumətinin sonradan “xalq düşməni” adlandırdığı şəxslər düşərgələrə göndərilir və ölümə məhkum edilirdi. Onların arasında görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid, Azərbaycan pedaqoqu, dilçi, yazıçı, tərcüməçi Sultan Məcid Qənizadə, tanınmış dövlət və siyasət xadimləri Qəzənfər Musabəyov və Dadaş Bünyatzadə, türkoloq-alim, professoru Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, və b. var idi. Ümumilikdə 100-dən çox Qurultay iştirakçısı müxtəlif repressiyalara məruz qalıb.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkatı başladı. Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçib. Qazaxıstan və Qırğızıstan bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmək niyyətindədir, lakin Rusiya Federasiyasının muxtar türk birləşmələri Rusiya prezidentinin veto hüququna görə bunu edə bilmir [6].

Birinci Türkoloji qurultay dövlət səviyyəsində öz qiymətini Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra almışdır. 2005-ci il noyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il fevralın 18-də Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, 2016-cı il noyabrın 14-də və 15-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) I Türkologiya Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilib (AMEA) Birinci Türkoloji Qurultayın ideya və çağırışları milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında, elmi-mədəni integrasiyada mühüm rol oynamışdır.

Hazırda Azərbaycanda türkşünaslıq əsasən dilçilik, ədəbiyyat, şərqşünaslıq, folklor institutlarında, qismən də AMEA-nın arxeologiya və etnoqrafiya, tarix, əlyazmalar və bəzi digər bölmələrində aparılır. Türkologiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Slavyan Universitetinin türkologiya kafedralarında intensiv şəkildə öyrənilir.

2024-cü ildə Bakıda Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Dilçilik Cəmiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə sentyabrın 9-dan 11-dək Ortaq Türk Əlifbası Komissiyasının üçüncü iclası öz işini uğurla başa vurdu. Türk Akademiyası Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyəni birləşdirən Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Bundan əlavə, Macarıstan və Özbəkistan müşahidəçi statusuna malikdir. Təşkilatın baş qərargahı Astanada yerləşir və əsas məqsədi türk ölkələri və regionları arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir [6].

2024-cü il sentyabrın 11-də Türk Dövlətləri Təşkilatının Bakıda təşkil etdiyi komissiyanın latın əlifbasına əsaslanan 34 hərfdən ibarət vahid əlifbanın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul ediblər.

Nəticə

Mütəxəssislərin fikrincə, vahid əlifbanın hazırlanması türk ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahələrində daha sıx əməkdaşlıq istiqamətində mühüm addım olacaq. Türk Akademiyası bu nailiyyətin tarixi əhəmiyyətini vurğulayır, elm və təhsil müəssisələrini təşəbbüsü dəstəkləməyə və onun həyata keçirilməsinə kömək etməyə çağırır.

Ortaq türk əlifbasının inkişafı türk xalqlarının dil irsini qoruyub saxlamaqla, onların qarşılıqlı anlaşıma və əməkdaşlığına təkan verir. Ortaq türk əlifbasının yaradılması türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşıma və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, onların dillərinin qorunub saxlanmasına da töhfə verəcək.

Bu gün də türkdilli xalqların yaxınlaşması və ortaq türk tarixinin yaranması yolunda davamlı işlər aparılır. Beləki, 31 mart 2025-ci il tarixində Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan liderləri üç ölkənin dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında tarixi Saziş imzalayıblar. Xucənd Bəyannaməsi adlanan “Sərhəd qovşağı haqqında” Saziş və “Əbədi dostluq” haqqında bu mühüm sənədlər [4].

Bir çox alimlərin və siyasətçilərin təbiri ilə desək, XXI əsr türk dilli xalqlarının əsri olacaqdır. Ortaq türk əlifbasının qəbulu və “Əbədi dostluq” haqqında mühüm sənədlərin imzalanması qardaş türk dilli ölkələr arasında möhkəmlənən dostluq, mehriban qonşuluq, qarşılıqlı etimad və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin mühüm rəmzinə çevriləcək.

Ədəbiyyat

- Hacıyeva Z.Ə. Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət (Tətəbbö): Azərbaycanda elmin inkişaf tarixindən, Bakı, Elm, 2021. 108 s.
- Qasımov C.Ə. Bəkir Çobanzadə: monoqrafiya, Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, 2018, 328 s.
- Tahirov İ. I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. “Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə orta q dəyərlər və yeni çağırışlar” beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, 2016. S. 72-75
- Мустафаев Ш. Глава Тюркской академии: единый тюркский алфавит важен для языкового и духовного единства, <https://www.aa.com.tr/ru>
- Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan liderləri dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında sənəd imzalayıb, 31.03.2025, <https://www.xalqgazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>
- Жанбирова А. Страны тюркского мира приняли единый алфавит из 34 букв на основе латиницы, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>
- Агаев Н. Форум отложенных надежд, Азербайджанские известия, 2016, 25 февраля, с.3.

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL
PROBLEMLƏRİ****EXPLORING OF ACTUAL PROBLEMS OF THE NATIONAL AND CULTURAL HERITAGE
OF WESTERN AZERBAIJAN****Mirvari İSMAYILOVA¹****Xülasə**

Hər bir xalqın milli kimliyini, mənsubiyyətini əsrlər boyu, tarixin sınaqlarından keçərək yaratmış olduğu, qoruyub saxladığı milli maddi və mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsi əks etdirir. Qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqı bəşər mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələr vermiş, milli mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi insanları həmişə öz seyrində saxlamışdır. Tarix boyu qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqının düşüncəsində, həyata baxış fəlsəfəsində kult səviyyəsinə çatdırılmış bu prosesin izlənməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, identikliyin təsdiqlənməsində mühüm amildir. Bir kult səviyyəsinə çatdırılmış Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin Qərbi Azərbaycan kontekstində öyrənilməsi Qərbi Azərbaycanın qədim və əzəli əhalisinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin, həyat tərzinin, həyata baxış fəlsəfəsinin ümumən Azərbaycana aid olduğunun göstəricisi kimi qəbul olunmalıdır. Qərbi Azərbaycanın milli mədəni irsinin hərtərəfli tədqiqi bu məsələnin həll olunmasında Qərbi Azərbaycanın aborigen əhalisinin milli kimliyinin təsdiqində təkzibolunmaz faktlar verir. Qərbi Azərbaycan, İrəvan xanlığının milli mədəni irsinin tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti də Azərbaycan türklərinin məşğuliyyəti, düşüncə tərzini, həyata baxış fəlsəfəsinin, yüksək mədəniyyətinin göstəricisidir və çox qədim köklərə bağlıdır. Qərbi azərbaycanlıların yaşadıkları həyat tərzini, coğrafi şərait, flora və fauna, qışın sərt keçməsi ərazinin mətbəx mədəniyyətinin identikliyinə şərtləndirmişdir: caş, balıq çörəyi, qurut yeməyi, ələyizli plov, körəməz, axtarma motalı. Qərbi Azərbaycan milli mədəni irsinin öyrənilməsində dəyərli mənbələrdən biri də bölgənin aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndələri Aşıq Alı, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığıdır.

Açar sözlər: milli identiklik, milli kimlik, Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti, milli mənəvi dəyərlər.

Abstract

The national identity of each nation, its belonging over the centuries, created by passing the tests of history, national material and spiritual values, customs, traditions, way of life have been preserved, and they reflect the philosophy of life. The Azerbaijani people have an ancient and rich culture, making an invaluable contribution to human culture, and has always fascinated people the unfading charm of our national spiritual values. National identity of the Azerbaijani people, is an important factor in confirming identity, following this process, which has reached the level of the culture on the life philosophy, throughout history in the consciousness of the Azerbaijani people, who has an ancient and rich culture. National identity of the Azerbaijani people, is an important factor in confirming identity, following this process, which has reached to the level of a cult on the life philosophy,

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor; Orcid: 0000-0002-2085-544X; ismayilova.mirvari1960@gmail.com

throughout history in the consciousness of the Azerbaijani people, who has an ancient and rich culture. Exploring in the context of Western Azerbaijan Azerbaijani cuisine culture, which reached to the cult level, the ancient and local population of Western Azerbaijan, national and spiritual values, customs and traditions, lifestyle, philosophy of wholly Azerbaijani life, should be considered as an indicator. The culinary culture, which is an integral part of the national cultural heritage of the Western Azerbaijan and Iravan Khanate, is also an indicator of the occupation, way of thinking, philosophy of life, and high culture of the Azerbaijani Turks, and is linked to very ancient roots. The lifestyle of Western Azerbaijanis, geographical conditions, flora and fauna, and the harsh winter have determined the identity of the culinary culture of the area: cash, fish bread, gurut food, alayizli pilaf, koremaz, axtarma motal. One of the valuable sources in studying the national cultural heritage of Western Azerbaijan is the work of prominent representatives of the region's ashug school, Ashug Ali and Ashug Alasgar.

Keywords: national identity, national personality, West Azerbaijan, Azerbaijani cuisine culture, national spiritual values.

Giriş

Müasir dövrümüzdə insanların bir toplum olaraq etnos, xalq kimi milli özünüdərk hissi ilə milli kimliyini qorumağa çalışması, ümumbəşəri dəyərlər sırasında milli-mənəvi dəyərləri ilə təmsil olunmaq istəyi ilə bağlıdır. Çox qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqının milli mədəni irsinin öyrənilməsi kontekstində bu prosesin izlənməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, identikliyin təsdiqlənməsində mühüm amildir. Dünyanın yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan faktoruna marağı neft oyanışı, geosiyasi məkan baxımından olsa da milli, maddi və mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi, bəşər mədəniyyətinə verdiyimiz töhfələr də insanları həmişə öz seyrində saxlayıb. Müasir dövrümüzdə tarixi, ictimai-siyasi baxımdan aktual olan qədim oğuzların vətəni, Azərbaycanın dilbər guşəsi Dərələyəz, Göyçə mahalı, Göyçə gölü öz əzəli sakinlərini milli kimliyinin təsdiq olunmasında bu ərazilərin milli mədəni irsinin tədqiqi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qərbi Azərbaycan milli mədəni irsinin öyrənilməsində qədim mənbələrin, aşığı yaradıcılığının rolu. Tarixi mənbələrdə, toponimlər birbaşa həmin ərazinin tarixini özündə əks etdirir, həmçinin bu ərazilərin tarixən kimlərə mənsub olduğunu birbaşa sübut edən təkzibedilməz faktlardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında adları çəkilən Göyçə gölünün, ətraf ərazilərin, adları çəkilən qəhrəmanların adları bu müqəddəs torpaqların oğuz türklərinə aid olduğunu sübut edən danılmaz faktlardır. Eləcə də bir çox mənbələrdən ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Dərələyəz mahalının bizim e.ə. çox əvvəllər türk dövləti Albaniyanın tərkibində olduğu göstərilir. Tarixin bütün dövrlərində türk-oğuz yurdu olan bu torpaqlar azərbaycanlıların məskunlaşdıqları ərazi olmuş, məsələn, Dərələyəz mahalı 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. Qədim türk-oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycanda sayısız-hesabsız qoç, at heykəlləri, türk Alban tarixi abidələri, kəndlər dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, bütövlükdə ərazilərin azərbaycanlılara mənsub olduğunu unutdurmaq üçün erməniləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın milli mədəni irsinin hərtərəfli tədqiqi bu məsələnin həll olunmasında Qərbi Azərbaycanın aborijen əhalisinin milli kimliyinin təsdiqində

təkbizbolunmaz faktlar verir. Qərbi Azərbaycan, İrəvan xanlığının milli mədəni irsinin tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti də Azərbaycan türklərinin məşğuliyyəti, düşüncə tərz, həyata baxış fəlsəfəsinin, yüksək mədəniyyətinin göstəricisidir və çox qədim köklərə bağlıdır. Qərbi azərbaycanlıların yaşadıkları həyat tərz, coğrafi şərait, flora və fauna, qışın sərt keçməsi ərazinin mətbəx mədəniyyətinin identikliyi şərtləndirmişdir: caş, balıq çörəyi, qurut yeməyi, ələyizli plov, körəməz, axtarma motal. Mətbəx mədəniyyəti hər bir xalqın milli maddi və mənəvi dəyərləri zəminində təşəkkül tapır. Çünki qida maddi nemət olmaqla yanaşı, xalqın mənsub olduğu ərazi, həyat tərz, adət-ənənələri, inam və etiqadı, dünyagörüşü ilə tənzimlənir, milli kimliyini müəyyən edir. Qərbi Azərbaycan milli mədəni irsinin öyrənilməsində dəyərli mənbələrdən biri də bölgənin aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndələri Aşıq Alı, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığıdır. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Narın üz” təsnisində identik qaymaq növü belə fərqləndirilir:

Ləzzət verir bal qatanda qaymağa

Qaymaqdan da ləziz olur *narın üz* (Aşıq Ələsgər).

Yaxud, “Dağlar” şeirində Qərbi Azərbaycan, eləcə də Qarabağ, Qazax bölgəsinə xas motalın ayrıca növü təsvir olunur:

Axtarma motalın, yağın, qaymağın (Aşıq Ələsgər).

Azərbaycan milli mətbəxi bolluq, yüksək mədəniyyət, firavanlıq, kübarlığı təcəssüm etdirir. Dadlı, nəfis, çox çeşidli və rəngli qida məhsulları həm də zənginlik rəmzidir. Bu zənginlik Azərbaycanın çox qədim tarixinə söykənir. Göründüyü kimi çox qədim və zəngin Azərbaycan mətbəxi mənsub olduğu xalqın mədəni nailiyyətlərinin tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan türklərinin həyata baxışının tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti dərin fəlsəfi düşüncələr zəminində ona yüksək estetik münasibətin nəticəsi kimi yaranmışdır. Azərbaycan milli yeməkləri bolluq, yüksək mədəniyyət, zənginlik, firavanlıq, kübarlıq rəmzi kimi çox çeşidli, dadlı və rənglidir və bu barədə məlumatlar bir çox qədim və orta əsr mənbələrində əks olunmuşdur. Azərbaycan mentalitetində “qonaqlıq” anlayışı geniş məzmun kəsb edir və qədim köklərə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da təsvir olunan Oğuz elinin adətində görə şülən (qurban) zamanı ağca qoyun; toy, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilməmiş: “Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır”. Ağqoyunlu Uzun Həsənin adına yazılmış “Kitabi-Diyarbəkrıyyə” adlı tarix kitabında göstərilir ki, Bayındır xanın qışlağı Qarabağ yaylağı, Göyçə dəniz (Göyçə gölü) sahilləri olub. Bayındır xan burada “ban ev” deyilən altun otaq tikdirib (çadır qurdurub), 120 min erkək, 9 min qısır qoyun, 18 min mal kəsdirib, üç böyük göl-hovuz düzəltdirib, birini şərbət, birini süd, birini süzmə bal ilə doldurub, böyük bir qurultay, ulu bir yığıncaq çağırır (3, 441). “Dastani-Əhməd Hərami”də rast gəlinən aşağıdakı yemək və içki adları: yəxni (ət qovurması), ərişə (ərişdə), tuturqan (tuturqu), qəlyə, borani (düyü və qatıqlı səbzə), zərdə, pilav, şərbət, abi-əngur, şir (süd), şirin (tatlı), kand (nabat şəkəri), aş, dane (qaynadılmış, qabığı çıxarılmış buğda) və s. süfrə nemətlərinin bir çoxu Qərbi Azərbaycan mətbəxində geniş işlənib.

Xarici səyyahların da bizim yeməklərə, qonaqpərvərliyə verdiyi qiymət həmişə yüksək olmuşdur. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin kökündə çox mühüm bir faktor durur. Bu qonaq kultudur. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin başlıca amillərindən olan qonaq kultu azərbaycanlıların həyata baxış fəlsəfəsinin əsasını və tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan xalqının ana kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz elinin qonaqpərvərliyi, zəngin süfrə mədəniyyəti, bolluq çox gözəl təsvir olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da təsvir olunan

Oğuz elinin adətinə görə şülən (qurban) zamanı ağca qoyun; toy, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilməmiş: “Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır”.

Çox qədimdən süni yolla od əldə etməyi öyrənən əcdadlarımız ocaqda çörək və başqa yeməkləri hazırlamağı öyrənərək həyatlarında kardinal dəyişikliklər etmişlər. Çörəyin çox fərqli növləri (yuxa, laylı yuxa, qalın (lavaşın əksi), yayma, səngək (xırda daşların üstündə qırmızı kərpicdən hazırlanan kürədə bişirilir; bozbaş, piti və s. duru, yağlı yeməklər üçün hazırlanır), xörəkli çörəyi, qaymaq çörək, bozdamac çörəkləri, kəpək çörək, fətir, külləmə, közləmə, qalınca, kələfətir (tez-tələsik, acımamış xəmərdən hazırlanan, sacda tezbişən çörək. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində) kömbə, qoz çörəyi, badam çörəyi, xamralı, işdi çörək (Qafan, Dovus şivəsi), mal dili, çaparma, qalac, somu, cad, ajıtma); hazırlanma, bişirilmə texnologiyaları və ocağın təkmilləşməsi ilə yeni ocaq formaları (təndir (yeraltı, yerüstü təndirlər – döymə, dadlı, təndrəsər), kürə, buxarı, külfə, çala, sac (gil, daş, dəmir sacları), manqal) yaranır. Azərbaycanlı təfəkküründə çörək və ocaq müqəddəs hesab olunur. Bura su və duz da daxildir. Dərələyəz mahalında maraqlı bir çörək növü də hazırlanırdı. Xəmirin müxtəlif müalicəvi otlarla, qoz, meyvə quruları ilə yoğrularaq bişirilməsi. Çörək bişirilərkən xəmiri yoğuran şəxs fiziki və mənəvi təmiz olmalıdır. “Halal ocaq”, “halal çörək” anlayışı geniş məzmun kəsb edir və azərbaycanlılar ona xüsusi önəm verirlər. Ocaq ərzağın bişirilməsi və ətrafına toplanaraq qızınmaq üçün də istifadə olunurdu. Sonra bu sözün funksiyası ilə bağlı ailənin ətrafına yığışaraq, bir araya gəlmək, həlledici məqamlarda məsləhətləşmək mənası da “ocağa yığışmaq” yaranmışdır. Bu mənada “ocaq” sözü inteqrasiya edərək türk dillərində həm də “nəsil, tayfa” mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində yemək adlarının yaranması Azərbaycan mətbəxinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Yemək adlarının yaranmasına təsir edən amillər müxtəlifdir. Xörək adları hazırlandığı ərazinin adı ilə (Qarabağ basdırması, Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Quba paxlavası, Şəki paxlavası, Şəki pitisi, Şəki halvası, Göyçə xəngəli, Corat qutabı, İrəvan kətəsi, İrəvan xan paxlavası, Eçmiədzin // Üçmüəzzin (yəni, Üç məscid) küftəsi, Naxçıvan çöçəsi, Şamaxı mütəkkəsi və s.); xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqların adı ilə (südlü plov, südlü sıyıq, içalat, balqabaq qutabı, səbzə plov, qızıl balıq sırdağı, süyüd plov, qurut kələcisi, qarın qutabı, gicikən qutabı; xörəyin hazırlanmasında istifadə olunan texnologiyaya görə (çərtmə, basdırma, dondurma, bozartma, qızartma, soyutma, pörtləmə, döymə-döşəmə plov, basdırma plov (Ərdəbil), daşma plov); xörəyin hazırlanma formasına görə (yuxa, qalın, lülə kabab, nazik yarpaq xəngəl, dindili küftə, dürmək, parça bozbaş); ocağın növünə görə (təndir kababı, manqal salata, təndir çörəyi, sac qovurması, sac lavaşı, kürə çörəyi, xörək çörəyi, tava kababı, tas kababı, daş küftəsi, daşarası kabab); xörəyin hazırlanma texnikasına, texniki üsullara görə (dolma, qatlama, doğramac, əzmə); xörəyin dadına, orqanaleptik xassəsinə görə (şirin dolma, turşu qovurma, şirin qovurma, şor qoğal, acılı zəngi çörəyi (zəncəfilli, Qərbi Azərbaycan), acılı ərşətə, acıtərəli aş, turşulu plov, turşu kabab və s.) adlanır.

Eləcə də xörəyi hazırlayan şəxsə, peşə-sənətinə və s. görə (çobanbasdırması, çobanaşı, çoban salata, çoban dürməyi Qərbi Azərbaycanlıların həyat tərzinin identikliyi, məişətə praktik yanaşmanın göstəricisidir.

Azərbaycan mətbəxində xüsusi yeri olan qida məhsullarına süddən hazırlanmış ərzaqlar da daxildir. Əsasən dağlıq ərazilərdə yaşayan, daha çox heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin qida rasionunda süd məhsulları geniş yer tutmuşdur. Burada süfrələrin bəzəyi olan pendirin çox müxtəlif adları var: Məsələn, üzül, üzsüz, qaşar, sərmə, axtarma, ovma, döymə,

cılğı, baş, motal və s. Azərbaycan mətbəxinin zəngin və çoxfunksiyalı olduğunu göstərən amillərdən biri də xörəklərin gündəlik, bayram, ziyafət yeməkləri, fəsillərə uyğun mövsümi və müxtəlif mərasimlərə və s. aid olmasıdır.

Məsələn, Azərbaycanda plovun 200-250-dən çox növü var (şah plov, bükmə plov, meyvə plov, albalı plov, həlim aş (buğda ilə bişirilən plov, Qərbi Azərbaycan), şiləplov, paxla plov, müsənbə plov (Qərbi Azərbaycan) parça döşəmə plov, yarma plov, şeşrəngli aş (Şuşa), şüyüd plov (Şuşa), irza plov (düyü, kök, noxud, xırda küftələr, qoz, kişmiş, nazik dilim yağda qovrulmuş soğan), çipovu plov (düyü, yağ, soğan, zirinc, şüyüd – Qafan, Dovus şivəsi) və s. Onlardan biri də şeşəndaz plovdur. Şeşəndaz plov yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növüdür (6).

Novruz bayramında bişirilən özəl xörəklər, plovlar, şirniyyatlar çoxdur. Məsələn: Səməni halvası, ilaxır çərşənbədə bişirilən daşma plov, pişi (yağda bişirilən yuxa – Əştərək, Hamamlı), qovurğa, İrəvan xan paxlavası, badımcın qapama, qırxbuğumlu çəkmə plov, ələyizli çəkmə plov əmənkömənci dolması, əvəlik dolması kimi yeməklər Qərbi Azərbaycan mətbəxinin identikliyi göstərici olmaqla bu ərazilərdə yaşayan əhalinin həyat tərz, iqlim şəraiti ilə sıx bağlıdır.

Eləcə də mərasim yeməklərinə (hədik, quymaq, halva, umac halvası, tər halva); mövsümi yeməklərə qovut, doğramac, yay dovğası, yaylağa-qışlağa köç edərkən: ağız suluğu (sərinləşdirici), süd və qatıqdan hazırlanmış körəməz, qar körəməzi // qarlı körəməz (qara qoyunun təzə sağılmış südü qarla qarışdırılır,) ayran və s. daxildir. Qərbi Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan “Qış bayramı”nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) xəşil, plov bişirilib. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə “Xıdır Elləz” adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) qovut hazırlanıb. Anadolu türkləri, Göyçəlilər də bu yeməyə qovut deyirlər. M.Kaşğarlıda bu yemək kagut formasında verilmişdir. Bu sözün kagut/kogut kimi qədim praformaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır.

Ayran türk xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur. Bəzi türk dillərində oyran/oren şəklində işlənən sözün digər türk dillərində çanggit, ak, akça, katık, çalkama, çalkamak, gövertmeç, katık, tutma kimi variantları da var. Qırğız dilində ayran kimi işlənən bu termin, bəzi qırğız dialektlərində çalap, monqollarda “airan” (Radlov ayrana monqolların ayiran dediklərini göstərmişdir), monqol dialektlərində “eerq”, tatarlarda “əyrən” formalarında işlənir. Monqolca bu sözün mənası “içki” deməkdir. Qədim türk sözü olan ayranla düyünün qarışığından ayranaşı yemək adı yaranmışdır. Azərbaycan dilinin Qarabağ, Quba dialektlərində ayranaşına (ayran xörəyi) dovğa da deyilir. Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Amasiya şivələrində, eləcə də Lənkəranda da dovğaya ayranaşı deyilir. (15 , 41).

Qərbi Azərbaycanın sərt iqlim şəraiti qış aylarında onun mətbəxində sulu yeməklər xüsusi yer tutur və bir çox yemək adları sulu olmasına görə yaranmışdır: sulu xəngəl, qaşiq xəngəli, əriştə, əvəlikli əriştə və s. Yaxud, ümumiyyətlə, başqa sulu yemək adları (düşbəre, əvəlikli isti (əvəlik şorbası Qərbi Azərbaycan), qovurmanın suyu (təngov, şorsu, isgənə, cığata Naxçıvan dialekti), kəlləpaça, gupa, xan atlandı, ət şamısı, qan bozbaşı və s. yemək adları mənşəyinə görə Azərbaycan dilinin leksikasına aiddir və bu yemək adlarının tarixi-etimoloji izahı dialektlər əsasında təsnif olunaraq tədqiq olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 26 aprel 2011-ci ildə AMEA-dakı çıxışında demişdir: “... Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Əgər ermənidən soruşsan dolma ermənicə nə deməkdir, onu deyə bilməz. Necə ki,

Qarabağ deyəndə onlar üçün bu sadəcə bir sözdür, onu anlamırlar. Çünki bu erməni sözü deyildir. Ona görə də belə hərəkətlər, əlbəttə ki, bizi çox üzür. Biz öz milli, mədəni irsimizi qorumalıyıq". Göründüyü kimi dövlət səviyyəsində görülən hər iş, hər bir addım Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin mədəni irs kimi qorunmasına və təbliğinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması sahəsində xeyli işlər görmüşdür. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycandan YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına Azərbaycan muğamı, xalça, kələğayı, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, İçərişəhər abidələri, musiqi alətləri və s. ilə yanaşı, Azərbaycan milli mətbəxindən lavaş, dolma, plov da daxil edilmişdir.

Azərbaycan mətbəxinin, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın əvəzolunmaz təamlarından biri də "lavaş"dır. Azərbaycan dialektlərində lavaşa yuxa da deyilir. Dilçilikdə "lavaş" mənşəyinə görə iki hissədən ibarət söz kimi ("lav//lay" qat; "aş" isə türk dillərində qida mənasında) izah edilir. Lavaş həmişə türklərin qida rasionunda xüsusi önəm daşıyıb. Onlar həyat tərzinə, yaşadıqları iqlim şəraitinə uyğun olaraq hərbi yürüşlər, səyahət zamanı, arandan yaylağa köç edərkən çox praktik olan bu çörək növündən istifadə etmişlər. Lavaşın bişirilməsi xüsusi çətinlik törətmir. Onu açıq səma altında, istənilən yerdə bişirmək olur. Bunun üçün türklər daşınması çətinlik törətməyən sacdan istifadə etmişlər. Ən qədim sac nümunəsi e.ə. IV minilliyə (gil sac) aiddir. Dəmir saclar sonrakı dövrə aiddir. Bir dəfəyə bir neçə həftəlik tədarük olunan lavaş öz keyfiyyətini itirmir. Lavaşın üzərinə azca su səpməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. Yola çıxarkən pendiri, şoru, qaymağı, yağı lavaşın arasına bükərək atdan enmədən çox rahat yemək olur. Bu yeməyi Azərbaycan, eləcə də başqa türklər *dürmək* (dürüm) adlandırırlar. Sac üstündə nazik yayılaraq bişirilən lavaş təndirdə bişən lavaşdan daha dadlı, zərif və praktik olur. Qısa azuqə kimi bişirilən lavaş həftələrlə, aylarla öz keyfiyyətini itirmədən yaza çıxana kimi saxlana bilir. Bu daha çox Azərbaycanın sərt təbiətli bölgələrinə, eləcə də Qərbi Azərbaycana aiddir. Qərbi Azərbaycanın bəzi bölgələrində lavaşdan hazırlanan "qurut" adlanan yemək də vardır. Bu gün ermənilər lavaşı öz adlarına çıxmaq üçün hər cür yalan uydururlar. Lakin ermənilər lavaşı nazik yayılaraq sacda bişirmirlər. Məhz bu fakt lavaşın sacda bişirilməsi ənənəsinin identikliyi onun azərbaycanlılara, türklərə aid olduğunu sübut edir. Azərbaycanlılar təbiətlə həmahəng, bir tam kimi yaşamağı bacarmışlar. Yol üstündə dağlardan yığılan müxtəlif müalicəvi otlardan, pəncərdən sac üstə bişirilən *kətə* - *qutab* çox ləzzətli və doyumlu olur. Sacdan həm də yemək bişirmək üçün istifadə olunur. Sacın içində hazırlanan yeməklər "saciçi" adlanır. Ən qədim və məşhur saciçi yeməyi *sac qovurmasıdır*.

"Kitabi-Dədə Qorqud"-da işlənən yemək adları (yəxni (qovurma), qara qovurma, şişlik, yoğurt, bazlamac, küməc, ətmək, qımız (at südü, içki) öz tarixi etibarilə çox qədimdir və Qərbi Azərbaycanın bir çox bölgələrində hzırlanmışdır. Lakin bu yeməklər indi əksər türk xalqlarının, eyni zamanda müasir dövrümüzün ümumdünya qida rasionuna inteqrasiya olunaraq dünya xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur (yoğurd//yoqurt, qolbasar//kolbasa, somu). Yəxni sözü Meğri rayonu şivələrində ("Yəxni bişireytilər çölçülər bunnan əzələ heyvan dərisində") qovurma, bozartma mənalarında istifadə olunub. E.Əzizov göstərir ki, dialekt leksikasında işlənən yaxnıkeş "ət və sair qızartmaq üçün qab" (Zəngibasar), yaxınkeş "boşqab" (Bakı, Quba, Göyçay, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad) sözlərinin əsasında yaxnı "qovurma" sözü dayanır (5, 240). Yoğurt sözü yovurt şəkilində Dərbənd, Tabasaran, Təbriz, Qazax, Tovuz, eləcə də Türkiyə (Arpaçay) şivələrində işlənir. Yoğurt sözü

həm də yazılı abidələrdə, müasir türk dillərində fəal işlənir. Hətta fars dilinin dialektlərinə (11, 752) də integrasiya etmişdir.

Bu adların Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində hazırlanma qaydaları, eləcə də yaxın və uzaq türk dilləri dialekt və şivələrində bu yemək və içki adlarının işlənmə formaları, necə hazırlanması barədə məlumatlar bizə əhəmiyyətli elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının hərtərəfli linqvistik təhlili bir böyük həqiqəti təsdiq edir ki, bütün bu yemək və içki adları Azərbaycanın milli mətbəxinə aid nümunələrdir və Qərbi Azərbaycanlıların mətbəxində geniş istifadə olunmuşdur. Demək olar ki, Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində müəyyən fərqlərlə tələffüz olunaraq işlənir. Bu fərqlilik onların hazırlanmasında, eləcə də buraya daxil olan məhsullarda da özünü göstərir: Ərzuman küftəsi, ballı qayğanaq (Naxçıvan), əppək qatığı, falafel, qurutaşı kələcisi (qurut kələcisi), ətdaş və s. Yeməklərin bölgələr üzrə fərqli şəkildə hazırlanması süfrələrimizin zənginliyini və maddi nemətlərin bolluğunu göstərir. Kömbə – iri, girdə, qalın, lakin xüsusi üsulla hazırlanan çörək növü kimi göstərilir. Yəni kömbə adi sac çörəyi, təndir çörəyi kimi bişirilsə də, kömbə adi çörək deyil. Buna görə xüsusi ustalıq tələb edən kömbə bişirib satan şəxs kömbəçi adlandırılır. Kömbənin içliyinə görə fərqli növləri və buna müvafiq adları var: ətli kömbə, şirin kömbə, quymaq kömbəsi. Hesab edilir ki, kömbə süfrəyə başqa xörəklərlə verilməz, sərbəst yeyilər, çünki onun özünəməxsus dadı itə bilər. Kömbə çörək adı “könbəcə” formasında Qərb qrupu dialekt və şivələrində (Qazax dialektində və Tovuz kənd şivələrində) “yağda un ilə bulamadan və ya yumurtadan bişirilmiş yemək” növü mənasında Qərbi Azərbaycan bölgəsində işlənmişdir (4, 98). Tarixən bir çox bölgələrimizdə hazırlanan və dilin qədim leksik qatını mühafizə edən dialekt və şivələrdə əks olunması faktı bu yemək və içki adlarının mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti nümunələri kimi Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bir daha təsdiq edir. Süddən hazırlanmış qida məhsulu kimi İrəvan şivəsində çortman şəklində tələffüz olunan “qatıq qarışdırılmış şor” yemək adı isə Naxçıvan dialektində cortdan şəklində işlənir. Cortdanın hazırlanma qaydasını öyrənməklə onun çortman sözünün fərqli fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli, yaxud başqa yemək növü olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycan yemək və içki adlarının türk xalqlarının, xüsusilə Türkiyə (daha çox Qars, Anadolu) və başqa türk xalqlarının mətbəxləri ilə qarşılıqlı təhlili Azərbaycanın yemək və içki adlarının məhz ümumtürk mətbəxinin bir hissəsi olduğunu göstərir. Buna görə Azərbaycan yemək və içki adlarını həm də ümumtürk kontekstində araşdırılması, bunun üçün “Qədim türk lüğəti”nə, M. Kaşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinə və s. mənbələrə müraciət edərək yemək adlarının etimologiyası haqqında maraqlı faktlar əldə etmək olar. Məsələn, avzuri, arxaıqlaşmış çörək növünün adı (4, 55); ağız pendirə bənzər yemək adı (4, 17); aş – hər cür xörək; ziyafət, qonaqlıq, xörək adı kimi (4, 23-24-25).

Nəticə

Azərbaycan mətbəx kultu, zəngin və rəngarəng yemək adlarının bir çoxunun Qərbi Azərbaycan mətbəxində əks olunması bizə cəsarətlə belə fikir söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti çox qədim tarixə malikdir, bu ərazidə yaşayan oğuz türklərinin milli identikliyi ümumən Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edir. Bir çox yeməklərin identikliyi isə bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların həyat tərz, iqlim şəraiti, daha çox mühafizəkarlığı ilə səciyyələndirmək olar. Nəhayət, sonda bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Qərbi Azərbaycan milli mədəni irsinin hərtərəfli tədqiqi aktual siyasi məsələ kimi öz həllini gözləyir.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). (1994) I c., Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Aşıq Ələsgər Bütün əsərləri. (2014). Bakı, OL MMC.
- Əlibəyzadə E. "Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. (2005) Bakı, "Yurd" NPB.
- Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. (2003) (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil.
- Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. (2018). Bakı, ADPU.
- Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. (2016). Bakı, Elm və təhsil
- Əlili E. "Lavaş" sözünün etimologiyası barədə. (2008) [www. caucasianhistory. info](http://www.caucasianhistory.info). Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb
- Древнетюркский словарь. (1969). Ленинград. Наука,
- Cavad H. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. (1993). Bakı, Azərneşr,
- Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. (2005). Bakı, Lider
- Персидско-русский словарь. (1983). II т. Москва, Русский язык.
- Əmiraslanov T, Əmiraslanova A. Qarabağ mətbəxi. (2012). Bakı, Nurlan
- Sula B. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan. (1989). Bakı, Yazıçı,
- Cəfərov C. Hamamlı şivəsinə aid lüğət // Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri). (2016). Bakı, Orxan, (124-144).
- Məmmədova S. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. (2004). Bakı, Nurlan
- İsmayilova M. Ethno cultural characteristics of the culinary culture of Azerbaijan. (2020). Bangladesh The dailu observer. Saturday, 7 March, 2020; Saturday, 29 February.
- H.Mirzəyev. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. (2006). III cild. Bakı, Elm.
- M.Hüseynova. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. (2013). Monoqrafiya. Bakı
- H.Mirzəyev. Dərələyaz folkloru. (2006). 8-ci cild. Bakı, Elm.
- Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. (1995) Bakı.
- И.Шопен. Исторические памятники состояние армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи (1852). Санкт-Петербург, с.350.

BADIIY RETSEPSIYANING NAZARIY ASOSLARIGA DOIR
ON THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF ARTISTIC RECEPTION

Kasimov Abdugapir ABDIKARIMOVICH¹

Annotatsiya

Maqolada retseptiv estetika va badiiy asar retsepsiyasining tarkibiy paradigmalari tahlilga tortilgan. Unda adabiy aloqalar adabiyot taraqqiyotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanib, "Adabiy munosabat" jarayonida ikkita asosiy omil – qabul qilayotgan va qabul qilinayotgan tomonlar faolligiga e'tibor qaratilgan. O'zbek adabiyotshunosligidagi ta'sir va talqin masalasi Alber Kamyu ijodi misolida yoritilgan. Shuningdek, nemis tadqiqotchisi Reynard Dol ishlab chiqqan tasnifga "milliy retsepsiya" tushunchasi yangilik sifatida kiritilgan.

Tayanch so'z va iboralar: retsepsiya, Reynard Dol, D.A.Chugunov, dekodlash, ta'sir, A.Kamyu, talqin.

Abstract

The article analyzes the structural paradigms, receptive aesthetics and reception of a work of art. It is emphasized that literary relations are important in ensuring the development of literature, while attention is paid to the activities of two main factors in the process of "Literary Relations" - the receiving and receiving parties. The issue of influence and interpretation in Uzbek literary criticism is illuminated using the example of the work of Albert Camus. Also, the concept of "national reception" was included as an innovation in the classification developed by the German researcher Reinard Dohl.

Supporting words and expressions: reception, Reynard Dole, D.A.Chugunov, decodization, influence, A.Camus, interpretation.

Turli ko'rinishdagi adabiy aloqalar barcha davrlarda adabiyotning yashashi va taraqqiyoti uchun muhim omil sanalgan. Adabiy aloqalar adabiyot taraqqiyotini ta'minlashda, adabiy jarayonni yangi badiiy asarlar, adabiy an'analar, adabiy oqim va yo'nalishlar, adabiy janrlar bilan boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi. "Adabiy munosabat" jarayonida ikkita asosiy omil – qabul qilayotgan va qabul qilinayotgan tomonlar faol bo'ladi. Bu omillarning o'zaro munosabati retsepsiya tabiatini oldindan belgilaydi, uning oqibati esa ham qabul qilayotgan, ham qabul qilinayotgan tomonlar bu hodisaga moyilligi va qiziqishiga bog'liq bo'ladi.

Dunyoda madaniyatlararo muloqot masalalari har doimgidan ham ko'proq dolzarb sanalayotgan bir vaqtda, adabiyotdagi retsepsiya masalalari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

¹ FarDU professori, filologiya fanlari doktori; abdugapirkasimov@mail.ru

“Retsepsiya” so’zi lotin tilidan olingan bo’lib, “receptio” – “qabul qilish” degan ma’noni anglatadi. “Retsepsiya” atamasidan ilm-fanning turli sohalarida, jumladan, tibbiyot, fiziologiya, informatika, madaniyatshunoslik va huquqshunoslikda foydalaniladi.

Zamonaviy retsepsiya nazariyasi adabiy tanqidning yangi yo’nalishi bo’lib, XX asrning 60-70-yillarda Germaniya va AQShda adabiyot inqiroziga munosabat sifatida paydo bo’lgan. Uning shakllanishi va rivojlanishiga, asosan, germenevtika (falsafiy germenevtika) va fenomenologiya o’z ta’sirini ko’rsatgan.

Retsepsiya nazariyasi ustida tadqiqotlar olib borgan madaniyatshunos Stuart Xoll retsepsiyaning “kodlashva dekodlash” konsepsiyasini, H.R.Yauss “kutish ufqi” (горизонт ожиданий) atamasini kiritadi. M.M.Baxtin esa retsepsiya atamasiga “kommunikatsiya”, “dialog” deb ta’rif bergan.

Polyak faylasufi va adabiyotshunosi Roman Ingarden (1893-1970) retseptiv estetikaning asoschisi hisoblanadi. Retseptiv estetikada barqaror ma’no yadrosi mavjud emas, u faqatgina matn va o’quvchining cheksiz, ko’p qirrali o’zaro ta’siri natijasida paydo bo’ladigan asar ma’nosining turfa xilligi va o’zgaruvchanligini nazarda tutadi. Retseptiv estetika adabiyot va san’at haqidagi qarashlarni kengaytiribgina qolmay, an’anaviy nazariyalardan voz kechishga yo’l ochishi mumkin. Ingarden o’z tadqiqotlarida matn-o’quvchi-asar munosabatlarini o’rganib, “aktuallashtirish”, “konkretlashtirish”, “kommunikativ noaniqlik” va “estetik tajriba” kabi asosiy tushunchalarni izohlashga harakat qilgan. Olim metaforaga asoslangan holda o’quvchini vaziyat, matnni esa mazmun deya ataydi. Ingardenmajoziy ma’noda o’quvchini “g’ilo”, matnni esa “shu g’ilofda joylanishi nazarda tutilgan va unda mavjud bo’lgan narsa” deya ta’riflaydi. Chunki har bir kitobxon asar mutolaasidan o’ziga kerakli, g’oya, tushunchava zavqni oladi. Shu bilan birga, u matnni turlicha talqin qilish imkoniyatini “o’quvchining retseptiv va konstruktiv” faoliyati bilan bog’laydi. Ingarden fikricha idrok, asarning turli qatlamlariga kirib borib, uning tagma’nosini yuzaga chiqaradi. Demak, badiiy retsepsiya asar ma’nosining o’zagiga yanada chuqurroq kirib borgandagina retsepiyent asarni to’g’ri talqin qila oladi.

Nemis tadqiqotchisi Reynard Dol tasnifiga ko’ra retsepsiyaning samarali-ijodiy (produktiv), reproduktiv, ilmiy, siyosiy va mafkuraviy turlari farqlanadi. Ularning har biri asar retsepsiyasi tadqiqi izchil bo’lishi uchun xizmat qiladi. Chunki olim ta’rif bergan barcha retsepsiya turlaridan bugungi kunda ham keng foydalanib kelinmoqda.

Shu o’rinda Reynard Dol ishlab chiqqan tasnifga “milliy retsepsiya”ni ham qo’shish mumkin deb hisoblaymiz.

Xalqlarning mavjud tarixi, milliy-madaniy qadriyatlari, urf-odatlar, afsonasi, qahramonlari va o’z mentaliteti xalq olamini tashkil etadi. Badiiy asarlar orqali turli xalqlarning madaniyati, tarixi, turmush tarzi, an’analari va milliy qadriyatlari, bir so’z bilan aytganda shu xalqning mentaliteti bilan yaqindan tanishish barobarida madaniyatlardagi universal va differensial holatlarni o’rganish, tahlil qilish hamda qiyoslash mumkin bo’ladi. Badiiy asarlarda ham ma’lum bir xalq mentalitetining milliy manzarasi aks etadi. Har bir millat dunyoni o’zgacha ko’radi va uning dunyoqarashi ham bir-biridan batamom farq qiladi. Chunki boshqa mamlakatda yoki boshqa bir davrda paydo bo’lgan turli xil madaniy matnlar yoki badiiy asarlar ma’lum bir jamiyat tomonidan mutolaa qilinadi, o’rganiladi, idrok qilinadi, tahlil qilinadi va bu jarayonda aynan milliy retsepsiya shakllanadi. Kitobxon chet el adabiyotidagi ma’no-mazmun to’g’ri dekodlanishi uchun o’sha davr va o’sha

hududning sharoiti, muhiti, insonlarning yashash tarzi va dunyoqarashlarini qisman bo'lsada bilishi yoki to'g'ri tasavvur qila olishi kerak bo'ladi. Bejizga Gyote "...Shoirni anglash uchun uning mamlakatiga borish kerak," deya ta'kidlamagan. Mashhur rus va amerikalik yozuvchi, adabiyotshunos V.V.Nabokov "Lolita" romanini ham rus ham amerikalik kitobxon uchun ikki tilda yozgan. Lekin asarning matni bir xil emas, chunki muallif o'z o'quvchilarining madaniy va ma'naviy munosabatlardagi farqlarni, shuningdek, mentalitetni hisobga oladi.

XX asrda ta'sir va talqin masalalarini qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida tadqiq etgan M.Jirmunskiy, M.P.Alekseyev, I.F.Belzu, R.Yu.Danilevskiy, G.A.Time, G.A.Fridlander (Rossiya), P.Van Tigem, F.Baldansperger (Fransiya), X.Rudiger (Germaniya), C.Laage (Germaniya), A.Dima (Ruminiya), R.Vellek (AQSh), P.Vaddington (Yangi Zelandiya) singari chet el olimlari bilan bir qatorda F.Sulaymonova, Y.Solijonov, A.Rasulov, D.Quronov, I.Sulton, A.Qosimov, G.Sattorova, Sh.To'ychiyeva, M.Qo'chqorova singari o'zbek adabiyotshunoslarini ham sanab o'tish lozim bo'ladi.

Badiiy ijod jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lgan, turli milliy adabiyotlarning aloqaga kirishuvi natijasida yuzaga keladigan ta'sir va o'zaro ta'sir adabiyotshunoslikning g'oyat murakkab, g'oyat sertarmoq masalalaridandir. U o'z ichiga, avvalo, ichki va tashqi ta'sir mavhumini oladi. Ichki ta'sir bir xalqning o'z adabiyoti doirasida davom etadigan hodisa bo'lib, o'tgan asrning yirik san'atkori keyingi asr yozuvchilariga o'lmas g'oyalarni ifoda qilishdagi ravon uslubi, xalqchil tili va janrlar xilma-xilligi bilan ta'sir etishi mumkin. Bu ta'sir alohida yozuvchilar o'rtasida bo'lganidek, bir davr adabiy harakatining ikkinchi davr adabiy harakatiga butunicha yaxlit ta'sir shaklida ham ko'rinadi. Chunonchi D.A.Chugunov adabiy aloqalar, o'zaro ta'sirlar va asar interpretatsiyalari (talqin) doirasiga: 1) turli mamlakatlar va turli davrlarning yozuvchilari o'rtasidagi o'xshash motivlar; 2) o'xshash syujetlar; 3) turli yozuvchilar asarlaridagi badiiy obrazlarning o'xshashligi; 4) turli adabiyotlar o'rtasida mavjud bo'lgan chuqur aloqalar kiradi, degan fikrni olg'a surgan.

Mustaqillik yillarida adabiyotshunoslikda A.Kamyu ijodining O'zbekistonda o'rganilishi, uning o'zbek adabiy jarayoniga ta'siri muammosi paydo bo'ldi. XX asrning ikkinchi yarmida jahon adabiy jarayonida o'z o'rniga ega bo'lgan Kamyu ijodi, uning uslubi, badiiyati, tafakkur tarzi ta'siri so'nggi yillar o'zbek nasrida ham sezila boshladi. Ushbu masala fransuz-o'zbek adabiy aloqalarining tarkibiy qismi bo'lib, muammoni ilmiy, nazariy jihatdan o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish tadqiqotimizning asosiy vazifalaridan biri qilib belgilandi. Mazkur holatdan kelib chiqib, A.Kamyu ijodining O'zbekistonga kirib kelishi, ya'ni Kamyu asarlari retsepsiyasi va bu asarlarning o'zbek adabiyotiga ta'siri bilan bog'liq masalalar tadqiqi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XX asrning 90-yillaridan e'tiboran o'zbek nasri va she'riyatida inson "men"ini tadqiq etishga e'tibor kuchayib, bunda insonni o'ziga xos olam sifatida o'rganish, qayta kashf etish mezoniga aylanib qoldi. Murod Muhammad Do'st, Xurshid Do'stmuhammad, Tog'ay Murod, Nazar Eshonqul va Shodiqul Hamro asarlarida noan'anaviylik realistik tasvir bilan sintezlashtirilgan tarzda olib borilganligi fikrimizning isbotidir. Bugungi kun milliy nasrda modernistik yo'nalish asoschilari Jeyms Joys, Alber Kamyu va Frans Kafka qalamiga xos falsafiy mushohadakorlik hamda poetik joziba ta'siri yaqqol bo'rtib ko'rinadi. Milliy nasrimiz jahon nasri bilan bo'ylasha boshlaganini alohida e'tirof etish lozim.

O'zbek adabiyotshunosligidagi shakl-mazmun yangilanishlari, jahon hikoyachiligiga yaqinlashuvi shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, bugungi faol poetik

eksperimentlar haqida gapirganda, birinchi navbatda, Xurshid Do'stmuhammad va Nazar Eshonqul ijodi ko'z oldimizga keladi. Bu ikki adibning hikoyalarida G'arb qissachiligining ilg'or ijodiy ana'analari, xususan, Kamyu asarlarining ta'sirini payqash qiyin emas.

Adabiyotshunoslikda talqin atamasi "interpretatsiya" so'zining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Interpretatsiya (lot.interpretation-tushuntirmoq) talqin adabiy asar mazmunini idrok qilish, badiiy konseptsiyasini anglash, tushunish demakdir.

Tushunish va talqinqilish jarayonining nazariy muammolarini o'rganuvchi soha – germeneytikadir. Germeneytika matn talqinini – tushuntirish, tahlil, sharhlashni tasvirlaydi. XIX asrda germeneytikaga har qanday tavsifdagi matnlarga ishora qiluvchi umumiy talqin nazariyasi sifatida qarala boshladi. Ushbu faslda Fridrix Shleyermaxer, Martin Xaydegger, Hans-Georg Gadamer, Fridrix Avgust Volf, Erik Donald Xirsh, Pol Rikyor, Sharl Augustin de Sent-Byov kabi olimlarning germeneytika va talqin borasida olib borgan izlanishlari atroflicha tadqiq etildi.

Demak,qiyosiy adabiyotshunoslik sohasi, milliy adabiyotlarning o'ziga xosligini, ularning tarixiy rivojlanishini va o'zaro ta'sirni u yoki bu milliy adabiyotni boshqalar bilan taqqoslash asosida o'rganish hamda interpretatsiya qilishni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar ro'yxati

- Stuart Hall: Encoding, decoding in the television discourse. – London, 1973.– P.65
 Jauss H .R. Pour une esthétique de la réception.–Paris: Gallimard. 1978.– P.56
 Гайденко П.П. Герменевтика и кризис буржуазной культурно-исторической традиции. – Вопр. Лит., 1977, № 5. – С.130-165.
 Ингарден Р. Исследования по эстетике. –М.,1962. – С. 81.
 Теории, школы, концепции. (Критические анализы). Художественная рецепция и герменевтика. Москва: Наука, 1985. – С. 16.
 Döhl R. Das Neue Hörspiel. German Edition. 2009. – P.124.
 Жирмунский В. М.Гёте в русской литературе. – Л.: Наука, 1981. –С. 558.
 Алексеев М.П. Русско-английские литературные связи (XVIII – первая половина XIX века). – М.,1982. – С. 345.
 Адабиёт назарияси. Адабий-тарихий жараён. – Тошкент.1979. – Б.65.

G'URBAT MOTIVLARINING BADIY TALQINLARI**ARTISTIC INTERPRETATIONS OF EXILE MOTIFS****H. JO'RAYEV¹****Annotatsiya**

Maqolada mumtoz adabiyot tarixida vatan sog'inchi va g'urbat mavzusidagi namunalar o'rganilgan. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida ona yurtga sog'inch va ehtiromi, g'urbat motivlari ifodasi tadqiq etilgan. Bobur garchi Navoiyning g'urbat va ayriliq haqidagi qarashlarini an'anaviy davom ettirayotgandek tuyulsa-da, ularning ijod namunalari o'rtasida muayyan farqlar ham bor. Alisher Navoiy ijodi namunalarida mumtoz she'riyatdagi an'analarga muvofiq oshiq va ma'shuq o'rtasidagi munosabatlar, ularni o'rtayotgan hijron uqubatlari haqida so'z borsa, Bobur ijodida aniq tarixiy shaxs, ya'ni Boburning o'zi lirik qahramon sifatida maydonga chiqadi. Shuningdek, konkret tarixiy shart-sharoit – muallifning haqiqatan ham ona yurtidan judo bo'lgan holda olislarda abadiy qolib ketishga majburligi, ya'ni hasbi hol xususiyatlar uning she'riyati ta'sir kuchini yanada orttiradi.

Shundan kelib chiqib, shoh va shoirning lirik hamda memuar asarlaridagi mavzuga aloqador o'rinlar tarixiy va badiiy jihatdan tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Yurt sog'inchi, adabiy ta'sir, lirik ifoda, epik bayon, g'urbat motivlari, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, estetik ta'sir.

Abstract

This article examines examples of longing for the homeland and exile in the history of classical literature. Specifically, it explores the expression of nostalgia and reverence for the motherland, as well as motifs of exile in the works of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur. Although Babur seems to traditionally continue Navoi's perspectives on exile and separation, there are notable differences between their creative works. While Alisher Navoi's works, in line with classical poetry traditions, discuss the relationship between lover and beloved and the torments of separation that consume them, Babur's works feature a specific historical figure - Babur himself - as the lyrical hero. Moreover, the specific historical circumstances - the author's forced permanent exile far from his homeland - that is, the autobiographical nature of his work, further intensify the emotional impact of his poetry.

Based on this, the relevant passages in the lyrical and memoir works of the king and poet were analyzed from both historical and artistic perspectives.

Keywords: Nostalgia for homeland, literary influence, lyrical expression, epic narration, motifs of exile, spiritual and moral education, aesthetic impact.

¹ Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy ijodida g'urbat va ayriliq motivlari estetik-falsafiy jihatdan mukammal ifodalangan namunalar ko'plab uchraydi. Jumladan quyidagi ruboiysida g'ariblik tuyg'usi yuksak badiiy ifodasini topgan:

Munglug' boshim ostidagi toshimnimu dey?

Tosh ustidagi g'arib boshimnimu dey?

Hasrat suyidin ko'zimda yoshimnimu dey?

O'lmakdin sa'broq maoshimnimu dey?

Zahiriddin Muhammad Bobur Navoiy ijodidagi ruboiyning mumtoz namunasi bo'lgan ushbu she'rga payravlik qilib, quyidagilarni yozadi:

G'urbat tug'i yopqan ruhi zardimnimu dey?

Yo hajar chiqarg'on ohi sardimnimu dey?

Holing ne durur, bilurmisen dardimni,

Holing so'raymu, yo'qsa dardimnimu dey?

G'urbat mavzusidagi g'oyibona mushoira ikki ulug' so'z san'atkori ijodida yana davom etadi. Hijron azoblaridan qiynalayotgan qalb, ayriliq g'amidan hasratga to'lgan ko'ngil nolalarini Navoiy shunday lirik ifodalaydi:

Andin berikim, qoshimda yorim yo'qtur,

Hijronda juz nolai zorim yo'qtur.

Dasht uzra quyun kebi qarorim yo'qtur,

Sargashtaligimda ixtiyorim yo'qtur!

Mutafakkir shoirning ta'sirchan misralari taqdir taqozosi bilan ona yurtidan, yoru diyorida abadiy ayrilgan Boburga kuchli ta'sir etib, u ham ana shu ohang, xuddi shu mavzu va shaklda quyidagi o'tli misralarini yaratadi:

Ko'pdan berikim yoru diyorim yo'qtur,

Bir lahzavu bir nafas qarorim yo'qtur.

Keldim bu sori o'z ixtiyorim birla,

Lekin borurimda ixtiyorim yo'qtur.

Bobur garchi Navoiyning g'urbat va ayriliq haqidagi qarashlarini an'anaviy davom ettirayotgandek tuyulsa-da, yuqoridagi har ikki ruboiy o'rtasida muayyan farqlar bor. Alisher Navoiy ruboiysida mumtoz she'riyatdagi an'analarga muvofiq oshiq va ma'shuq o'rtasidagi munosabatlar, ularni o'rtayotgan hijron uqubatlari haqida so'z borsa, Bobur ruboiysida aniq tarixiy shaxs, ya'ni Boburning o'zi lirik qahramon sifatida maydonga chiqadi. Shuningdek, konkret tarixiy shart-sharoit – muallifning haqiqatan ham ona yurtidan judo bo'lgan holda o'lsalarda abadiy qolib ketishga majburligi she'rning ta'sir kuchini yanada orttiradi.

Ona yurt armoni bilan sargardonlikda yashagan ulug' shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidan ayriliq haqidagi dardli misralarni yana ko'plab keltirish

mumkin. Savol tug'iladi: Bobur ona yurtidan judo bo'lgachgina ana shunday g'urbat ohanglariga berilganmi?

Fikrimizcha, unday emas. Shoir murg'ak bolaligidan o'zi tug'ilgan tuproqqa kuchli mehr qo'yan. "Boburnoma"ning Andijonga bag'ishlangan qismini yozganida muallif 12-13 yoshlarda bo'lgan. Mana, uning ona shahri haqidagi bitiklari: "...Andijondurkim – Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur." Ta'rifni shu yerda to'xtatib, qisqacha izoh beramiz. Ma'lumki, Boburshoh umrining ko'p qismini jang-jadallarda o'tkazgan. U biror o'lka, shahar yoki qal'ani zabt etishga kirishar ekan, u yerdagi "oshliq" – iqtisodiy zahiraga e'tiborni qaratadi, qaysi yurtda bo'lmasin, u yerning mevalari ta'mi haqida o'quvchiga tasavvur berish uchun ona yurtidagi biror mevaning ta'mi bilan taqqoslaydi.

Hindistonda yashaganida ona yurtidan tok qalamchalari oldirib keladi va uni parvarishlaydi, nishona mevasini ko'rib, ich-ichidan quvonadi. Ammo Andijon qovunlarini issiq o'lkalarda yetishtirib bo'lmaydi, palagi g'ovlab, gulini to'kib yuboraveradi. 1528-yili Vatanidan Agraga olib borilgan qovunni yer ekan, o'zini yig'idan to'xtata olmaydi. Do'sti Xoja Kalonga yozgan maktubida shunday yozadi: "Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus, mundoq toyib va torik bo'lg'onda (may ichishni tark etganda) qovun va uzumdek mashru (shar'an halol) haz(ne'mat)ni kishi ne tavr xotirdan chiqargay. Bu fursatta bir qovun keltirib edilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi. Tamom yig'lab edim." [1.216] Maktub so'ngida esa muzaffar shoh, g'arib musofir bo'lgan muallif quyidagi dardli misralarni ilova qiladi:

Qovun birla uzumning hajrida ko'nglumda g'am har su

Oqar suvning firoqidin ko'zumdin har dam oqar suv.

Vatanga, elga muhabbat tilga muhabbat bilan chambarchas bog'liqdir. Tilni sevish bilangina cheklanib bo'lmaydi. Uni kerak bo'lganda himoya qilish, taraqqiy etishiga xizmat ko'rsatish lozim. Boburning yurtga muhabbati ona tiliga bo'lgan cheksiz ehtiromida ham ko'zga tashlanadi:

Andijon "... eli turkdur. Shahar va bozorisida turki bilmas kishi yo'qtur. Elning lafzi qalam bila rosttur.

Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti (asarlari) bovujudkim, Hiriya nash'u namo topibtur, bu til biladur". [1.17] Albatta bu satrlarni bitayotgan o'smir Bobur Alisher Navoiyning o'zbek adabiy tiliga asos solganligi, "mamlakatni yakqalam" qilganligini anglashdan hali ojiz bo'lgan. Shuning uchun ham bolalarcha beg'ubor iftixor bilan Navoiydek daho ijodkor o'z asarlarini "andijonliklar tili" da yozganligini qayd etadi.

Bora-bora o'zi ham zabardast so'z ustasi bo'lib yetishgach, til boyliklarini namoyon qilish, kerak bo'lsa ona tilining kamsitilishiga qarshi kurashish zarurligini his qiladi. Til Vatanning tarkibiy qismi, millatning qiyofasini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini tushunib yetadi.

O'zbek tilini, yuqorida aytganimizdek, xorlik burchagidan she'riyat osmoniga ko'tarish Alisher Navoiy uchun oson bo'lmagan. Eski o'zbek tilini dag'al, ijod uchun yaramaydi, deya tahqirlovchilarning aksariyati o'zi o'zbek bo'laturib, fors-tojik tilida ijod qiluvchilar edi. Kamoliddin Binoiy ana shundaylar toifasidan bo'lib, bu haqda hatto Navoiy bilan yuzma-yuz tortishishdan ham toymagan. Birgina misol: Binoiy turkman hukmdori

Yoqubbek huzurida bir necha vaqt bo'lib, qaytib kelgach, Navoiy undan Yoqubbekning yaxshi fazilatlaridan so'zlab berishini so'raydi. Shunda Binoiy: "Uning eng yaxshi fazilati shuki, birorta ham o'zbekcha so'zni og'ziga olmas ekan", - deya javob beradi.

Bobur shunga o'xshash mojarolardan yaxshi xabardor bo'lgan. Samarqand taxtiga ikkinchi bor o'tirgan kezlari, taqdir taqozosi bilan Bobur huzuriga kelib qolgan Binoiy o'zining qashshoq holga tushib qolganligi, yeyishga non-u, kiyishga kiyimi yo'qligini fors-tojik tilidagi ruboiysi orqali bayon qiladi. Shunda Zahiriddin Muhammad Bobur o'ta zukkolik bilan bir vaqtlar o'zbek tilini kamsitgan Binoiyga tanbeh berishning o'ziga xos yo'lini tutadi. Ya'ni uning fors-tojik tilidagi ruboiysiga o'zbek tilida quyidagi she'r bilan javob beradi.

Ishlar bori ko'nglungdagidek bo'lg'usidur,

In'om-u vazifa bori buyrulg'usidur.

Ul g'allau muhmalki deb erding berdim,

Muhmalg'a bo'y-u, g'alladin uy to'lg'usidur.

Boburning zimdan qilgan nozik ishorasini fahmlagan Binoiy, xijolat chekib, o'z minnatdorchiligini o'zbek tilida javob ruboiysini aytish bilan bildiradi.

Shunga o'xshash voqea Hindistonda ham bo'lib o'tadi. Boburning eng yaqin do'stlaridan biri Xoja Kalon Hindiston jaziramalariga chiday olmasdan, ruxsat olib, G'azniga ko'chadi. Ketayotganida o'zi yashagan uy devoriga fors-tojik tilida "Hindni yana ko'rishni istasam yuzim qaro bo'lsin" mazmunidagi misralarni yozib qoldiradi:

Agar ba xayr-u salomat guzar zi Sind kunam,

Siyoh ro'y shavam, gar havo Hind kunam.

Bobur bu zarofatga qarshi ona tilining o'tkir va tagma'noli xususiyatini ishga solib, quyidagi ruboiysini bitadi va Xoja Kalonga yuboradi:

Yuz shukur de, Boburki, karim-u g'affor

senga Sind-u Hind-u mulki bisyor.

Issiqlig'iga gar sanga yo'qtur toqat,

Sovuq yuzini ko'ray desang G'azni bor!

Ota-onaga hurmat-ehtirom, xesh-aqrabolarga mehr-muhabbat ham vatanga bo'lgan cheksiz sadoqatning tarmoqlaridir. Bobur otasi Umarshayx mirzoning yaxshi fazilatlarini qatorida uning o'ta halolligi, birovning haqidan hazar qilishi haqida ham gapirib o'tadi. Masalan, Xitoydan kelayotgan katta karvonni Andijon hududlarida qor ko'chkisi bosib, ikki yuz kishidan faqat ikki kishi omon qoladi. Umarshayx mirzo karvon yuklarini ehtiyot qilib saqlab, halok bo'lganlarning qarindoshlarini toptiradi va mollarni to'lasicha vorislarga topshiradi.

Ota sabog'ini olgan Zahiriddin ana shunday halollikni umr bo'yi shior qilib olgan. Ma'lumki, sarkarda Bobur o'z qo'shini o'rtasida juda qattiq tartib-intizom o'rnatgan. Xalqqa nohaq zulm qiladiganlar, talonchilarni aslo kechirmagan. Oqsaroy degan joyda mahalliy aholi vakillaridan birining bir ko'za yog'ini tortib olgan navkarni ayovsiz tayoqlatadi. Yom degan kentda esa sarkardadan beruxsat aholidan zo'rlab tortib olingan buyum va jihozlarni

egalariga tongga qadar qaytarishni navkarlariga qat'iyon amr qiladi. "Ertasiga, deb yozadi Bobur, - navkarlar qo'lida nina sinig'i-yu ip uchigacha qolmadi – bari elga qaytarib berildi." [1.314]

Onasi Qutlug' Nigorxonimga bo'lgan ehtiromi ham yosh avlodga o'rnak bo'lsa arziydi. Ona yurtini tashlab ketayotganida xos chodirini onasiga berib, o'zi navkarlari bilan chaylada bir necha tonglarni ottiradi. Hali Kobulni egallamay turib, onasi vafot etganida bor puliga kichikroq bog' sotib oladi va onasini o'sha yerga dafn etadi. Bu uning onasi o'z mulkida mangu orom olishini istab amalga oshirgan ishi edi. Hindiston mamlakati zabt etilgach, Toshkent bilan Agra shaharlari bir meridianda joylashganligini hisobga olib, poytaxt uchun shu shaharni tanlaydi. Kobul Andijon bilan iqlimi yaqin bo'lganligi, qolaversa, yurt nafasi urib turganligi uchun o'zini shu yerga dafn qilishlarini vasiyat qiladi.

Tarixda shohlarning ulug' shayxlar jilovdori bo'lganligi haqida ma'lumotlar uchraydi. Masalan, Shayx Sayfiddin Boxarziyni yurt hukmdori otga mindirib, jilovdorlik qilganligi haqida Alisher Navoiyning "Nasoyim-ul muhabbat" asarida hikoya qilinadi. Mir Alisherning o'zi ham "Xamsa" asarini yozib tugatganida shoh Husayn Boyqaro uni otga mindiradi va xaloyiq ko'z o'ngida Hirot ko'chalarini aylantirib chiqadi. Ammo Sharq mamlakatlari tarixida ayol kishiga ehtirom ko'rsatib, uning jilovdori bo'lgan shohlar uchramaydi. Bu borada birinchisi ham, oxirgisi ham Zahiriddin Muhammad Boburdir. Shoirning qizi Gulbadanbeganing yozishicha, shohning rafiqasi Mohim begim Kobuldan Hindistonga chaqirib olinganda, Bobur uni bir necha chaqirim piyoda yurib kelib, kutib oladi va malika mingan ot jilovini tutgan ko'yi yana poytaxtga piyoda yo'l oladi. Bu ham ulug' shoh va zabardast shoirning Vatan g'urbatini birga tortayotgan ahli ayoliga, demakki, sadoqatli vatandoshiga bo'lgan chuqur ehtiromi ramzi edi, deyish mumkin. [5. 37]

Shu tariqa, biz Bobur adabiy merosini, xususan, "Boburnoma" asarini mutolaa qilish jarayonida ulug' hukmdor va g'arib insonning, jahongir sarkarda hamda majruh ko'ngil sohibining vatan sog'inchi bilan bog'liq iztiroblarini har qadamda dildan his qilib turamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bobur Zahiriddin Muhammad. "Boburnoma". Toshkent. 1990.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Devon. Toshkent. 1994.
3. Jalilov S. Bobur va Andijon. Toshkent. 1993.
4. Nuritdinov M. Boburiylar sulolasi. Toshkent. 1994.
5. Xondamir. Makorim-ul axloq. Toshkent. 2018
5. Humoyunnoma. Toshkent. 1959.

AVTOBIOGRAFIK QISSALARDA BOLA OBRAZI**IMAGE OF CHILDREN IN AUTOBIOGRAPHIC NARRATIVES*****Umurzakov Rustamjon MAXAMADOVICH¹*****Annotatsiya**

Ushbu maqolada bola obrazi yetakchi bo'lgan avtobiografik xarakterdagi qissalar tahlilga tortilgan. Tahlillarga ko'ra avtobiografik va avtobiografik xarakterdagi qissalar bir-biridan farqlanishi aniqlangan. Bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalar avtobiografik unsurlardan holi bo'lmashligi ilmiy isbotlashga harakat qilingan. Maqolada biografik va psixobiografik metodlardan foqdalanganolgan.

Kalit so'zlar: avtobiografik qissa, avtobiografik xarakterdagi qissa, bola obrazi, davr, qahramon, prototip.

Annotation

This article provides a theoretical analysis of the artistic image and its nature. The manifestation of the image as an individualized generalization, in which things and events are a combination of particular features with the general aspects of the event, is explored. As tool that ensure the vitality of the artistic image, such elements of the image as the author's description, portraiture, artistic psychologism and characteristic speech are studied.

Keywords: narratives, artistic image, child image, typical image, prototype, types of image, psychogenetic theory soicogenetic theory, youth psychology.

KIRISH

Adabiyotshunoslar fikricha, XX asr jahon adabiyotida drama, roman, qissa, hikoya singari janrlar asosiy o'rinni egalladi. O'quvchining epiklikka, falsafiy mushohada yuritishga moyilligi, qahramon ichki dunyosi, psixologiyasi va orzu-o'ylari bilan qiziqish ana shu janrlarda ko'plab asarlar yaratilishiga sabab bo'ldi. Yozuvchi va o'quvchi qalbidagi bu intilishlar qarama-qarshiliklar asrida bolalikka – beg'uborlikka qaytish motivining kuchayishi bilan ham izohlanadi. Tadqiqotimizning birinchi bobida xulosa qilganimizdek, bolalik mavzusi ijod ahlini qadimdan qiziqtirib kelgan. Insonni o'zgartirishga ishonch paydo bo'lgan Ilk Uyg'onish davridan boshlab, bolalik mavzusiga e'tibor kuchaygan. U o'zbek mumtoz adabiyotida fragmental xususiyat kasb etib, shaxs shakllanishidagi bosqich sifatida qaralgan bo'lsa, XVII asrdan boshlab badiiy ifoda predmetiga aylana boshladi. Rus tadqiqotchisi Y.Shestakovaning fikricha, XIX asrning 2-yarmidan boshlab qahramonning yoshligiga badiiy tasvirning jiddiy obyekti sifatida qaraldi. Darhaqiqat, XX asrga kelib, bolalik mavzusiga qiziqish yana ham ortdi. Insonni bolalikdan boshlab tarbiya qilish lozimligi, bolalik kelajakning poydevori ekanligiga yanada jiddiy qarala boshlandi. Bu davrda ko'plab so'z san'atkorlari uchun bolalik hayot ramziga aylandi va chuqur ma'no

¹ FarDU, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori; ORCID: 0000-0002-3123-143X; rustamumrzoqov@mail.ru

kasb etdi. Bu ma'noni anglash orqali inson imkoniyatlari yana ham yorqinroq ochilishi isbotlandi.

Rivojlangan bolalik statusini yoqlab chiqqan XX asr mutafakkirlari bolaning shakllanish jarayonini nafaqat tarixiy hodisa, balki uning zaminida insoniyat madaniyati rivojlanishidagi izchillik va olg'a intilish tamoyillarini alohida fenomen sifatida ham ko'rib chiqadilar. XX asrdagi bola obrazlari o'zgarayotgan vaqt makoniga uzviy kiritilgan tarix subyekti, u tarixni yaratuvchi va o'z boshidan kechiruvchi, shuningdek, ushbu jarayonda o'zini amalga oshiruvchi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nega aynan XX asrda yozuvchilar bola obraziga ko'proq murojaat eta boshladilar? Nega yozuvchi badiiy-estetik maqsadini amalga oshirishda aynan bola obrazini tanlay boshladi? Buni muayyan yozuvchining bolalikdagi orzusiga erisha olmagani bilan izohlash mumkin. Uning muhitdan, jamiyatdan o'chi bo'ladi. Endi u badiiy bola bo'lib qayta tug'iladi. Obraz vositasida orzulariga yetadi yoki badiiy bolani qurbon qilib, jamiyatdan o'ch oladi. Inson orzularining eng oliysi bu bolalikdagi orzu hisoblanadi. Shuning uchun ham Jan Pol Sartr "eng baxtli odam – bolalikdagi orzusiga yetishgan odamdir", deydi. Bolalikda boy berilgan orzu eng katta armonga aylanadi. Bu hayotni boy berish bilan barobar.

XX asr yozuvchilari uchun bolaga jamiyatning mukammal emasligidan azob chekayotgan jabrdiyda, kattalar muhitining qurboni sifatida qarash tipik hisoblanadi. Bu davr yozuvchilari uchun bolalik kattalar dunyosining illat va kulfatlarini aks ettiruvchi o'ziga xos ko'zguga aylangan.

Bugunga qadar adabiyotshunosligimizda qissachiligimizga oid bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Lekin ularning hech birida, ayrim fikr va boblarni hisobga olmaganda, bola obrazi davr va ruhiyat nuqtai nazaridan monografik planda maxsus tadqiq etilmagan.

Zamonaviy qissachiligimiz tom ma'noda XX asrda shakllandi. Bunday zamonaviy qissalarni birlashtiruvchi umumiy xususiyat sifatida ularda biografik elementlarning ko'proq qamrab olinishi tushuniladi. XX asrda o'zining yangi bosqichiga ko'tarila boshlagan o'zbek nasrida qissaning o'rni muhimdir. Bu davrga kelib qissachilikda bir talay ishlar amalga oshirildi. Yangi asr qissalarida ijtimoiy-psixologik tasvir yetakchi bo'lganini ko'rsatish lozim. F.f.d. A.Xolmurodovning ta'kidlashicha, XX asr qissachiligi transformatsiya orqali rivojlandi. Asr boshlarida shuning uchun ham mumtoz an'anaviy qissachilikdan chekinildi. Bu – obyektiv omil. Subyektiv omil esa, ijodkorning dunyoqarashidir. Bu asrda butun nasrimizda filtratsiya jarayoni kechdi. Qissachilik ham shu asosda rivojlandi va 30-yillarga kelib, ko'tarilish davri boshlandi. Bu davrda kollektivlashtirish, quloqlar o'tmishini ko'rsatish kuchaydi. 40-yillarda Vatan mudofaasi, 50-yillarda mamlakatni tiklash masalalari birinchi planga olib chiqilgan bo'lsa, 70-80-yillarda yangi to'lqin sezildi. Bu davr qissachilikda burilish davri bo'ldi. Milliylikka intilish kuchaydi, bu esa inson obrazini qalbi, ruhiyati bilan tasvirlash imkonini berdi. Shuning uchun bu davrda qissa janri "hukmron" bo'ldi. Davr nuqtai nazaridan o'zbek qissachiligi shu asosda rivojlandi. Undagi psixologizm esa, asosan 70-80-yillarda inson ichki olamini keng tasvirlash orqali ta'minlandi. Biroq chin san'atkor adiblarimiz har qanday sharoitda ham o'z badiiy-estetik maqsadlarini badiiy psixologizm vositasida amalga oshira olganlarini, siyosiy tazyiq ostida ham badiiy so'z orqali bola timsolida erk va ozodlik obrazlarini yaratib, yumor vositasida davr fojialari ustidan badiiy hukm chiqarganliklarini ta'kidlash joiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek adabiyotida bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalar asosan 60-80-yillarda yaratilgan bo'lib, ular da XX asrning 10-20-yillari, 40-50-yillar va 80-90-yillar voqealari tasvirlangan. Voqelikni badiiy idrok etish va ifodalash usuliga ko'ra bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalar rang-baranglikka ega. Ularni qissa nomi ostida umumiylik birlashtirib tursa-da, ichki bo'linish asosida nazariy jihatdan bir qancha turlarga tasniflab o'rganish mumkin. Tadqiqot davomida o'rganib chiqilgan, bola obrazi yetakchi bo'lgan, umumiy qissa nomi ostida nashr etilgan asarlarni avtobiografik qissa, biografik qissa (Oybek "Bola Alisher"), tarixiy qissa (Matyoqub Qo'shjonov "Dagish"), sehrli-fantastik qissa (Turob Maqsud "Pariga oshiq o'smir"), afsona qissa (Pirimqul Qodirov "Najot"), voqeiy qissa (Tohir Malik "Alvido, bolalik"), hikoyalar turkumidan iborat qissa (Pirimqul Qodirov "Akramning sarguzashtlari"), yumoristik qissa (Pirimqul qodirov "Yayra institutga kirmoqchi"), satirik qissa (O'tkir Hoshimov "Ikki karra ikki – besh") va sarguzasht qissa (Abdulla Qahhor "O'tmishdan ertaklar") kabi ichki turlarga bo'lib, tahlil qilish mumkin. Lekin bu bo'linish nisbiy bo'lib, janr masalasiga oid tadqiqotlarda alohida o'rganish talab etiladi.

Sanab o'tilganlar ichida avtobiografik qissa yetakchilik qiladi. "Adabiyotshunoslik lug'ati"da ta'riflanishicha, avtobiografik asar – muallifning o'z hayoti haqida izchil hikoya qilishiga asoslangan adabiy janr. Avtobiografik asar muallifi o'z hayotini qaytadan yashab ko'radi, uni bir butun sifatida idrok etishga intiladi. Bu janrning eng ko'p tarqalgan turi avtobiografik qissa hisoblanadi. Avtobiografik qissalarda, asosan, muallifning bolalik yillari tasvirlanadi. Shu bilan birga, bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalarda avtobiografik ruh ustunlik qiladi. Bunga bir qancha sabablar mavjud. Birinchidan, davr va mafkura taqozosi bilan XX asr yozuvchilari (ayniqsa, asr boshida tug'ilgan ijodkorlar) inqilobdan avvalgi "qoloq, nursiz" davrni tasvirlash uchun o'zlarining bolalik yillariga murojaat qilgan bo'lsalar, ikkinchidan, asar markaziga bola obrazining qo'yilishi muallifning beixtiyor o'z bolalik yillari xotiralariga suyanishga majbur qildi. O'tgan asr qissalari ichida garchi mualliflarning o'zlari e'tirof etmagan bo'lsalar-da, Mo'minjon Muhammadjonovning "Turmush urinishlari", Sadridin Ayniyning "Eski maktab", Oybekning "Bolalik", Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar", Yo'lmirza Oymirzayevning "Baxt beshigi" ("Yetimning yuragi"), Matyoqub Qo'shjonovning "Dagish", Nosir Fozilovning "Saraton" qissalarini avtobiografik qissa sifatida o'rganish mumkin.

Shu o'rinda avtobiografik xarakterdagi ijod bilan san'at o'rtasidagi farqni e'tiborga olish lozim. Avtobiografik asarda muallif obrazi ikkinchi bor reallashganda o'zida tanlashni, umumlashtirishni aks ettirishini unutmaslik kerak. Avtobiografik faktlardan kuchsiz nusxa yuzaga keladi, u san'at asari bo'lishi uchun qayta ishlanishi, badiiylashishi talab etiladi. Muallif tasvirlanayotgan xotira va kechinmalarni o'z shaxsidan ajratishi va ularni obyektivlashtirishi, ya'ni o'zini voqealar ishtirokchisi emas, xolis kuzatuvchi sifatida tutishi kerak. Shundagina asar kitobxonda muallif hayotining qayta bayoni, degan tasavvur uyg'otmaydi. Demak, avtobiografik asarda tasvirlangan qahramon bilan hayotdagi muallif-inson o'rtasida katta farq bor. Garchi "Bolalik"dagi Musa, "O'tmishdan ertaklar"dagi Abdulla obrazlari asosida Oybek, Qahhorlarning avtobiografiyalari yotsa ham, ularni Oybek – muallif, Qahhor – muallif bilan aralashtirib yubormaslik lozim.

Adabiyotshunoslikda, xususan, biografik metod nazariyasida har qanday badiiy asar ijodkor qalbi modelidir, degan qarash bor. Tadqiqotimiz yo'nalishi nuqtai nazaridan ushbu nazariyani yana ham konkretlashtirib aytish mumkinki, har qanday bola obrazi yetakchi

bo'lgan qissa avtobiografiklikdan holi bo'la olmaydi. Chunki bolalik tasviri va bola obraziga har bir ijodkor bu davrni yashab bo'lgach, ma'lum davriy masofani bosib o'tgandan so'ng murojaat etadi. Negaki, normal kechmagan bolalik, yoshlikda to'la qondirilmagan istakmayllar ijodkorga tinchlik bermaydi. Natijada u bola obrazi orqali ikkinchi bolalik davrini qayta yaratadi. Shuning uchun ham bir qancha bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalar, jumladan, o'zbek adabiyotidagi "Shum bola" qissasini ham avtobiografik qissa deb ataguvchilar (H.Yoqubov, A.Abrorov) topiladi. Buning uchun ma'lum asoslar bor, albatta.

Avtobiografik qissa muallifi biografik qissa muallifi kabi arxiv va tarixiy hujjatlarga emas, o'z qalb shuuri, o'tmishi, xotirasi sahifalariga murojaat etadi. Ayniqsa, u bolaligiga murojaat etganda boshdan kechirgan ruhiy hayajonlarni yoritadi. "Biografik qissa esa, bir inson hayotining hujjatlar bilan tasdiqlangan haqqoniy tarixi bo'lib, unda hayotdan olingan hikoyalarga sayqal beriladi va muallif tomonidan chinakam badiiy asar darajasiga ko'tariladi". Shuningdek, o'zining tabiatiga ko'ra materialni qamrab olishi jihatidan biografik qissaga tarixiy qissa juda yaqin turadi. Oybekning Alisher Navoiy bolaligiga bag'ishlangan "Bola Alisher" asari biografik qissa hisoblanadi.

XULOSA

Demak, avtobiografik asar bilan avtobiografik xarakterdagi asarlarni ham farqlab o'rganish lozim. Shu jumladan, G'afur G'ulomning "Shum bola" asari avtobiografik xarakterdagi qissa hisoblanadi. Umuman, avtobiografik, biografik va bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalarda avtobiografiklik unsurlari yetakchi o'rin tutishini ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Т.:Янги аср авлоди, 2011. – Б. 20. (Aristotle. Poetics. His morals are great. Rhetoric. - T.: New age generation, 2011. - P. 20.)
- Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б. 8. (Sarimsakov B. Fundamentals and criteria of art. - Tashkent, 2004. - P. 8.)
- Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: "Навоий университети" нашриёти, 2018. – Б. 89. (Kuronov D. Basics of literary theory. - T.: "Navoi University" publishing house, 2018. - P. 89.)
- Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. –Т.:Академнашр, 2010. (Kuronov D. and others. Dictionary of literary studies. - T.: Akademnashr, 2010.)
- Голсуорси Ж. Адабиётда характер яратиш // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Т.:Маънавият, 2010. –Б. 95. (Golsuorsi J. Creating a character in literature // Writers of the world about literature. - T.: Spirituality, 2010. -P. 95.)
- UMURZAKOV, R. (2018). Social environment and spiritual world of teenager in narrative "Saraton" by N. Fozilov. Scientific journal of the Fergana State University, 1(4), 104-105.
- Umurzakov, R. (2021). ERA AND SPIRIT IN THE STORY "TWICE TWO IS FIVE". Journal of Central Asian Social Studies, 2(02), 26-35.

BO'LG'USI PEDAGOGLARDA IJTIMOIIY-MADANIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK JIHA TLARI

PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCES OF MODERN TEACHERS

Alimova Guliandom BAXODIROVNA¹

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lg'usi pedagoglarda ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslari: ijtimoiy kompetensiya, ijtimoiy-madaniy kompetensiya tushunchalarining mazmuni va mohiyati, ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning tuzilishi hamda ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik jihatlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kompetentlik, ijtimoiy-madaniy kompetentlik, kognitiv, aksiologik, kommunikativ.

Abstract

This article presents the pedagogical foundations for the development of sociocultural competencies among future teachers: the content and essence of the concepts of social competence, sociocultural competence, the structure of sociocultural competence, pedagogical aspects of the development of sociocultural competence.

Key words: competence, sociocultural competence, cognitive, axiological, communicative.

Kirish

Talaba-yoshlarning ijtimoiy faolliklarini rivojlantirish, ularda ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Fan va texnologiya rivojida inson aql-zakovati va ma'naviyati asosiy muvofiqlashtiruvchi, rivojlantiruvchi omil va vosita ekanligi tobora namoyon bo'lmoqda. Davlatimizning strategik rivojlanish dasturi ushbu maqsadlarni ko'zlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida barkamol avlodni shakllantirish va yuqori malakali mutaxassislarni tarbiyalab voyaga yetkazish bosqichlari, shu bilan birga yuqori malakali mutaxassilar tayyorlashni jahon ta'limi darajasiga ko'tarish, ta'lim jarayoni qatnashchilariga maqbul sharoitlar yaratib berish hamda pedagoglar mehnatini munosib rag'batlantirib borish maqsad qilib qo'yilgan[1].

O'zbekistonda ta'lim tizimi islohotlarini amalga oshirish jarayonida shaxsning har tomonlama kamol topishi, yoshlarning samarali ta'lim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Bo'lgusi pedagoglarni ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini

¹ Xorazm viloyati Shovot tumani 38-son umumta'lim maktabi oliy toifali o'qituvchisi

rivojlantirish, ularda faol ishtimoiy fuqarolik pozitsiyalarni tarkib toptirish bugungi kunning dolzarb masalasi sanaladi.

So'nggi yillarda "ijtimoiy-madaniy kompetensiya" atamasi pedagogik, kasbiy hamda me'yoriy-uslubiy adabiyotlarda eng keng tarqalgan mavzu va tushunchalardan biriga aylandi. Tadqiqotchilar ushbu tushunchani ta'riflashda turlicha yondashuvlarga asoslanganligi sababli, har xil ma'nolarni keltirib, "kompetentlik", "kompetensiyalarga asoslangan yondashuv" kabi murakkab pedagogik xodisalarning muhim xususiyatlarni aniqlashda, ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning tuzilishiga hamda uni ta'limning turli bosqichlari va darajalarida yagona mantiqqa muvofiq metodologiyasini shakllantirishda muayyan qiyinchiliklar keltirib chiqarmoqda.

Mavzuga Oid Adabiyotlarning Tahlili

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya masalalari E. I. Vorobyova, Yu. I. Kostyushina va boshqalar tadqiqotlarida o'rganilgan[3]. Ijtimoiy-madaniy kompetensiya inson shaxsining ijodiy-yaratuvchanlik faoliyatida namoyon bo'ladigan tizimli xarakteristikasi sifatida qaraladi va u yaratgan mahsulotlarda, faoliyat natijalarida o'z aksini topadi. Uni yaxlit pedagogik jarayonda shakllantirish zarurati bir qator sabab va asoslarga tayanadi:

- davlat siyosatining dolzarb muammolarini bilish;
- ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qila olish; xorijiy tillarni birida kasbiy faoliyatga oid hujjatlarni mohiyatini tushunishi, tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha kasbiy faoliyati doirasida zaruriy bilimlarga ega bo'lishi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asosda kasb faoliyatida foydalana bilish;
- tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisalar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi, tabiat va jamiyat rivojlanishi haqidagi bilimlarni egallashi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asoslarda hayotda va o'z kasb faoliyatida foydalana bilishi" lozim.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning fenomenologik asoslarini ishlab chiqishda tadqiqotchilar quyidagi asosiy holatlarga diqqatini qaratadilar:

- ijtimoiy borliq va ijtimoiy hayotga aloqador kompetentsiyalarning shaxs sotsiumi bilan o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri "ijtimoiy individ" kabi keng kamrovli tushuncha sifatida ta'riflanadi;
- ijtimoiy-madaniy kompetensiya o'z tarkibiy tuzilmasi va mazmunga ega;
- ijtimoiy-madaniy kompetensiya yosh xususiyatlari va ularning dinamik o'zgarishlari bilan bevosita bog'liq;
- konseptual jihatdan ijtimoiy-madaniy kompetensiya tarkibida shaxslararo faoliyatda nima aniqlanishi hamda uni qay tarzda turli muloqot vosita va shakllari orqali namoyon bo'lishi muhimligi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning psixologik va pedagogik jihatlarini taxlil qilishda mualliflar uning bir qator muhim xususiyatlarini ta'kidlashadi: shaxsning psixologik harakatchanligi va ijtimoiyligi, ijtimoiy moslashuvchanligi va madaniy bag'rikengligi (A.Ya.Flier), harakatlarning ijtimoiy kontekstini idrok etish qobiliyati (Ya.G.Bagdasyan, G.V. Panina), ijtimoiy-madaniy faoliyatga tayyorligi, shaxsning muayyan ma'anviy-axloqiy

qadriyatlarga egaligi, muloqotchanligi (D.P.Sadoxin), odamning jamiyat hayotiga moslashuvchanligi va ijtimoiy integratsiya qobiliyatlari (O.N.Astafyeva, O.A.Zaxarova) [3].

Tadqiqot Metodologiyasi

Madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarda ijtimoiy-madaniy kompetensiya, odatda, individning ma'lum ijtimoiy-madaniy sharoitda ijtimoiy ahamiyatga molik vazifalarni o'z vaqtida hal qilish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar, shuningdek hamkor bilan shaxsiy madaniyatiga oid bilimlarga ega holda muloqotga kirishishga tayyorligi sifatida ta'riflanadi

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning muhim xususiyatlarini batafsil o'rganishda uning funksiyalariga ham murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Bular qatorida, birinchidan, ijtimoiy-madaniy kompetensiya insonning ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansubligida aks ettirilishi, guruh jamoasida ijtimoiy harakatlar holatlarida namoyon bo'lishidir. Ikkinchidan, ijtimoiy-madaniy kompetensiya ichki madaniy ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning o'zi mansub bo'lgan madaniyat stereotiplari bilan hamohang tarzda o'zligini anglab borishini bildiradi.

Pedagogik, psixologik va sotsiologik tadqiqotlarning tahlili asosida ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning quyidagi asosiy semantik (ma'no) jihatlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1. Yoshlarning ijtimoiy hayotga tayyorligini aks ettiruvchi minimal talablarga muvofiqligi ijtimoiy buyurtmasining in'ikosi;
2. Ijtimoiy muloqot va faoliyat muammolarini hal qilishda amaliy va nazariy bilimlardan o'zaro bog'liq holda foydalanilishi;
3. Ta'lim-tarbiya va shaxsni rivojlantirish jarayonlarida o'quvchi yoki talabaning individual-madaniy xususiyatlarining aks ettirilishi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning semantik ma'nolari bilan bir qatorda uni shakllantirish tamoyillari, tarkibi va tuzilishi masalalarini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Qator psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy-madaniy kompetensiya tuzilmasining tarkibiy qismlari sifatida nafaqat bilim, ko'nikma va malakalar, balki kognitiv (o'z madaniyatini bilish), aksiologik (madaniy qadriyatlar), kontseptual (kasbiy, ijtimoiy-madaniy faoliyatga oid bilimlar), hissiy-axloqiy (shaxsning ijtimoiy-madaniy mas'uliyati), kommunikativ (verbal va noverbal muloqot texnikasi); baholi-refleksiv (mustaqil fikrlash, refleksiya, o'z-o'ziga baho berish); shaxsiy-operatsion (shaxslar va madaniyatlararo muloqot ko'nikmalariga ega bo'lish); harakatli-faoliyatli (motivatsiya, refleksiya va kreativlik) komponent va elementlarni kiritadilar[5].

Tadqiqotchi N. G. Muravyova ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning tuzilishida quyidagi elementlarning muhimligini ta'kidlaydi:

- kognitiv - axborot (o'z mamlakati va boshqa mamlakatlarning tili va madaniyati to'g'risidagi ma'lumotni qabul qilish va foydalanish qobiliyati);
- aksiologik (axborotga ongli munosabatda bo'lish, idrok, bag'rikenglik, madaniyatga qiziqish, motivatsiya, aks ettirish);
- kommunikativ-faoliyatli (muloqotga kirishishga tayyorlik, aloqa usullari va uslublari, shaxs mustaqilligi, ijodkorligi, ijtimoiy harakatchanligi haqida bilim)[6]. Binobarin,

ijtimoiy-madaniy kompetentsiya nafaqat ijtimoiy-madaniy bilim va ko'nikmalarni, balki ijtimoiy muloqotning ma'nosini belgilaydigan muhim ko'rsatmalarni ham o'zida aks ettiradi.

- Axborot jamiyati imkoniyatlarini faol anglash jarayonida bo'lgan inson o'ziga xos madaniy tajribani o'lashtiradi. Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish jarayonida talaba nafaqat ma'lumot oladi va undan foydalanadi, balki o'z madaniy tajribasini boyitadi hamda jamiyatdagi ustuvor qadriyatlarni ongiga singdiradi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya tarkibida ijtimoiy-madaniy ma'lumot va axbortlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish va uni individual tajribaga aylantirish muhimligini ta'kidlash zarur: axborotni idrok etish (sub'ektiv tajribani aktualashtirish); axborotni tushunish (ong va ijtimoiy-madaniy tajribaning sintezi); orttirilgan tajribani o'z faoliyatining samarali shakllariga tadbiq qilish (ijodiy faoliyatda qiymat-semantik holatini aniqlash); baholash va taqqoslash (talqin qilish, shaxsiy qadriyatlar ustuvorligini ishlab chiqish).

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya tarkibidagi ijtimoiy-madaniy bilimlar va ko'nikmalar tizimi bilim va vaziyat o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish imkoniyati, muammoni aniqlash, uni hal qilishning samarali usulini topishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-madaniy mahoratni shakllanishi bevosita talabaning ijtimoiy-madaniy moslashish qobiliyatiga bog'liqdir. Shu sababli, ta'lim jarayonida talabalarga turli xil faoliyat shakllarida madaniy me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtirishga imkon beradigan texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ta'limning madaniyatshunoslikka oid paradigmasida ijtimoiy-madaniy kompetensiya insonning ajralmas xarakteristikasi sifatida qaraladi, turli xil ijtimoiy madaniyat (axloqiy, milliy, huquqiy, konfessional) sohalarida bilimlarning mavjudligida namoyon bo'ladi; uni o'rganishga qiziqish; uning qadriyatlariga muvofiq turli xil hayotiy vaziyatlarda odamlar bilan muloqot qilishga tayyorligi; xulq-atvorning ijtimoiy ahamiyatga ega motivlarining shakllanganligini bildiradi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya asosini jamiyatning ijtimoiy madaniyati, ustuvor ma'naviy-axloqiy qoidalar, shaxslararo muloqot shakl va usullari haqidagi bilimlar tashkil etadi. Umuman olganda, talaba sotsium yoki jamiyatni asosan keng (dunyo, mamlakat) va tor (oilalar, maktab, mahalla) ma'nolarda anglaydi hamda uning ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini aynan shu ikkita, o'zaro bog'liq tushunchalarni qay darajada o'zlashtirganligi bilan belgilanadi. Bunda gap nafaqat jahon, muayyan mintaqalar, mamlakat yoki xalqning madaniy xususiyatlari, maktab va oilalar kabi ijtimoiy institutlar, balki insonlararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari, an'ana va urf-odatlar, odob-axloq qoidalari bo'yicha bilimlarga ega bo'lishi haqida ham ketadi.

Xulosa va Takliflar

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishning eng samarali yo'llaridan biri bu talabalarda ijtimoiy-madaniyat, uning namoyon bo'lishi xususiyatlari, odob-axloq qoidalari hamda xar bir konkret holatda insonlararo munosabatlar va o'zaro ta'sir ko'rsatish jihatlari haqidagi mustahkam bilimlarni shakllantirishdir.

Insonning jamiyat, boshqa odamlar bilan o'zaro ta'sirini tavsiflovchi ijtimoiy-madaniy kompetentlik unga jamiyatdagi hayot normalari va qoidalarini yetarlicha bajarishga imkon

beradi. Demak, ijtimoiy-madaniy kompetensiya-bu muayyan ijtimoiy guruhning ijtimoiy rollari, odob-axloq me'yorlari va qoidalari, ustuvor qadriyatlari, madaniy xulq-atvor namunalarining yig'indisi bo'lib, shaxsning aynan shu jamiyatga xos xususiyatlarga asoslangan holda o'zini anglashidir. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy-madaniy kompetensiya deganda uning ijtimoiy va madaniy tarkibiy qismlari bir-birini to'ldirishi va o'zaro bog'liqligi bilan ajralib turishini ham ta'kidlash mumkin.

Adabiyotlar

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev. Toshkent sh., 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son. Lex.uz
- Костюшина Ю. И. Формирование социокультурной компетенции на занятиях по русскому языку как иностранному с использованием произведений живописи // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. № 1 (43): в 2-х ч. Ч. 2. С. 104-108
- 5110900 – Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari. – Toshkent, TDPU, 2020, 7-b.
- Полякова Е. И. Социокультурная, коммуникативная и профессиональная составляющие языковой подготовки будущих специалистов // Альманах современной науки и образования. 2015. № 2 (92). С. 100-102
- Муравьева Н. Г. Понятие социокультурной компетенции в современной науке образовательной практике // Вестник Тюменского государственного университета. 2011. № 9. С. 136-143

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA FUNKTSIONAL SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH

DEVELOPING FUNCTIONAL LITERACY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Yo'ldosheva SADOQAT¹

Annotatsiya

Mazkur tezisda boshlang'ich sinf o'quvchilarida funksional savodxonlikni shakllantirishning dolzarbligi, uning ta'lim tizimidagi ahamiyati hamda samarali shakllantirish usullari atroflicha va chuqur tahlil qilinadi. Funksional savodxonlik o'quvchining o'rganilgan bilim va ko'nikmalarini hayotiy faoliyatda faol qo'llay olish, yuzaga kelgan turli muammolarni aniqlash, ularni mantiqan va ijodiy usullar bilan hal etish, shuningdek mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalar yosh avlodning shaxs sifatida o'sishida, o'qishga bo'lgan qiziqishi va o'z-o'zini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda boshlang'ich ta'lim bosqichida aynan funksional savodxonlikni shakllantirish ta'lim jarayonining asosiy maqsadlaridan biri ekanligi ta'kidlanadi. Bu jarayonda interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari, muammoli topshiriqlar va fanlararo integratsiya kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosiy vosita sifatida ko'riladi. Interfaol metodlar o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga undaydi, muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'yin texnologiyalari esa ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi, shu bilan birga, muammoli topshiriqlar o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rag'batlantiradi va mustaqil bilim izlashga undaydi. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, ushbu pedagogik yondashuvlar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarida nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko'nikmalar ham muvaffaqiyatli rivojlantiriladi. Natijada, o'quvchilar o'z bilimlarini hayotiy vaziyatlarda mustaqil va samarali qo'llay olishga, muammolarni hal etishda ijodiy yondashuvlar ishlab chiqishga qodir bo'lادilar. Maqolada ushbu yondashuvlarning amaliyotga tatbiq etilishi va ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish bo'yicha aniq tavsiyalar berilgan. Muallif ta'kidlaydiki, funksional savodxonlikni shakllantirish boshlang'ich sinflarda ta'lim sifatini yaxshilash, o'quvchilarni zamonaviy hayotga tayyorlash va ularning shaxsiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, bu masala pedagogika va metodika sohasida dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi va uning yechimi uchun zamonaviy yondashuvlar doimiy ravishda izlanib borilishi lozim.

Kalit so'zlar: funksional savodxonlik, boshlang'ich ta'lim, innovatsion metodlar, fanlararo integratsiya, interfaol o'qitish, ta'lim sifati, PISA, PIRLS, TIMSS.

Abstract

This thesis provides a comprehensive and in-depth analysis of the relevance of the formation of functional literacy in primary school students, its importance in the education system, and effective methods of formation. Functional literacy includes the student's ability to actively apply the acquired knowledge and skills in life activities, identify various problems that arise, solve them logically and creatively, as well as develop the ability to

¹ Urganch davlat pedagogika institute Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası Stajyor-o'qituvchisi

think independently and make decisions. These skills play an important role in the personal growth of the younger generation, their interest in learning, and self-development. The study emphasizes that the formation of functional literacy at the primary education stage is one of the main goals of the educational process. In this process, modern pedagogical approaches such as interactive methods, game technologies, problem-based tasks, and interdisciplinary integration are considered the main tools. Interactive methods increase the activity of students, encourage them to think independently, develop communication and teamwork skills. Game technologies make the educational process interesting and effective, while problem tasks stimulate students' critical thinking and encourage independent search for knowledge.

The results of the study show that with the help of these pedagogical approaches, not only theoretical knowledge, but also practical skills are successfully developed in primary school students. As a result, students are able to independently and effectively apply their knowledge in real-life situations, develop creative approaches to solving problems.

The article provides specific recommendations for the implementation of these approaches in practice and for a more effective organization of the educational process. The author emphasizes that the formation of functional literacy has a significant impact on improving the quality of education in primary schools, preparing students for modern life, and their personal development. Therefore, this issue is a pressing scientific and practical problem in the field of pedagogy and methodology, and modern approaches to its solution must be constantly sought.

Key words: functional literacy, primary education, innovative methods, interdisciplinary integration, interactive teaching, quality of education, PISA, PIRLS, TIMSS.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarda nafaqat o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirish, balki ularni funksional savodxon shaxs sifatida tarbiyalash eng muhim vazifa hisoblanadi. Boshlang'ich ta'limda savodxonlik – bu o'quvchilarning o'qish, yozish, nutqiy faoliyat, fikrlash va bilimlarni amaliy qo'llay olish qobiliyatlarining shakllanish jarayonidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining so'nggi yillarda ta'lim sifatini oshirish bo'yicha qabul qilgan farmon va qarorlarida ham savodxonlikni rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, xalqaro baholash dasturlarida, jumladan PISA tadqiqotida yuqori natijalarga erishish uchun boshlang'ich ta'limda innovatsion metodlardan samarali foydalanish zarurligi ta'kidlanmoqda. Shu bois an'anaviy va innovatsion metodlarning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida funksional savodxonlikni shakllantirish bugungi ta'lim jarayonida dolzarb masalalardan biri bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan hisoblanadi. Chunki globallashuv va axborot asrida shaxsning faqat nazariy bilimlarga ega bo'lishi yetarli emas, balki ularning mazmun-mohiyatini anglab, kundalik hayotiy faoliyatda qo'llay olish, turli muammolarni hal etish, mavjud axborotni tahlil qila bilish, muloqotga kirisha olish, boshqalar bilan hamkorlikda ishlash va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatlariga ega bo'lishi talab etiladi. Funksional savodxonlik

mohiyatan o'quvchining o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nafaqat dars jarayonida, balki turmushda, ijtimoiy munosabatlarda, shuningdek, kasbiy faoliyatda amaliy tatbiq eta olish qobiliyatini anglatadi. Bu jarayon o'quvchilardan o'qish, yozish va hisoblash bo'yicha tayanch bilimlarni egallash bilan cheklanmasdan, mustaqil fikrlash, mantiqiy va tanqidiy tahlil qilish, ijodiy yondashish, kommunikativ savodxonlikni rivojlantirish, texnologiyalardan oqilona foydalanish va muammoli vaziyatlarga samarali yechim topish ko'nikmalarini talab etadi. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich ta'lim bosqichi funksional savodxonlikni shakllantirishda asosiy tayanch davr hisoblanib, aynan shu davrda o'quvchilarda o'qishga bo'lgan motivatsiya, bilishga qiziqish, mustaqil faoliyat olib borish, o'zini anglash, ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topish va bilimlarni qo'llash jarayonlari shakllanadi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi faqat bilim berish bilan chegaralanib qolmasdan, balki o'quvchilarda hayotiy faoliyatda foydalana oladigan malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, ularda zamonaviy dunyoqarashni rivojlantirish va jamiyatda faol ishtirok eta olish imkonini yaratishdan iboratdir. Funksional savodxonlikni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar va fanlararo integratsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlar, muammoli vaziyatlarni hal etishga yo'naltirilgan topshiriqlar, mantiqiy va ijodiy mashqlar, kichik guruhlarda ishlash, rolli va didaktik o'yinlar, milliy qadriyatlarga asoslangan topshiriqlar o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishiga turtki beradi, ularning bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi, mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Shu bilan birga, fanlararo integratsiya – ona tili, o'qish, matematika, atrof-muhitni o'rganish kabi fanlarni o'zaro bog'liq holda o'qitish orqali bilimlarni turli sohalarida qo'llash, o'zaro mantiqiy aloqalarni anglash va umumiy dunyoqarashni kengaytirish imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ta'lim tizimida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar ham aynan funksional savodxonlikni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, xalqaro baholash dasturlari – PISA, PIRLS, TIMSS kabi nufuzli tadqiqotlarda yuqori natijalarga erishish ta'lim tizimi oldiga ustuvor vazifa qilib qo'yilmoqda. Bu dasturlar o'quvchilarning matn bilan ishlash, o'qiganini anglash, matematik va tabiiy fanlarga oid muammolarni yechish, mantiqiy xulosalar chiqarish va hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgani bois, ta'lim tizimini kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida modernizatsiya qilish, o'quv dasturlarini amaliyotga yo'naltirish, o'quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olish, ularni mustaqil ta'lim olishga va ijodkorlikka yo'naltirish bugungi ta'lim jarayonining asosiy talablari hisoblanadi. O'zbek ta'lim tizimida esa darsliklarning sifatiga oid kamchiliklar, o'quv dasturlarining zamonaviy talablar bilan mos kelmasligi va o'qituvchilarning malaka darajasi yetarli emasligi ko'zga tashlanadi. Ona tili darsligi uchun tanlangan matnlar ta'limiy va tarbiyaviy yo'nalishda, rang – barang mavzularda, shaklan va mazmunan mukammal, mantiqan to'g'ri, tili sodda va ravon, o'quvchi uchun tushunarli bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina matn, matn yaratish sistemasi va matn tahlili o'quvchi uchun zarur bo'lgan natijani beradi – kommunikativ savodxonlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. YuNESKOning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ko'pgina davlatlar erta yoshda ona tilini rivojlantirish uchun kam mablag' sarflaydi va boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar uchun mos o'quv dasturi va pedagogikalarni yaratish uchun juda oz kuch sarflaydi. Bundan tashqari, til o'rganish jarayonida o'quvchilarning yoshiga qarab, ular turli xil psixologik va pedagogik muammolarga duch keladilar. Bular orasida o'z ifodasini topishda qiyinchiliklar, talaffuz va grammatikani o'zlashtirishdagi noaniqliklar mavjud. O'qituvchilar esa, aksariyat hollarda, yangi pedagogik metodlarni va texnologiyalarni qo'llashda tajribaga ega emaslar, bu esa ona

tili o'qitish sifatini pasaytiradi. So'nggi yillarda innovatsion texnologiyalarning ta'lim tizimiga kirib kelishi ona tili darslarining sifatini oshirishda muhim rol o'ynamoqda. Masofaviy ta'lim platformalari, interaktiv dasturlar va sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarning qiziqishini oshirib, individual yondashuvni kuchaytirishga yordam beradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida o'qitish shakllarini optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g'oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Hozirgi kunda o'qituvchining pedagogik mahoratida "Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash" kabi didaktik qonuniyatlar ta'lim berishning muhim kategoriyalari sifatida e'tirof etilgan.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida funksional savodxonlikni shakllantirish ta'limning sifat va samaradorligini oshirishning eng muhim sharti bo'lib, o'qituvchilardan innovatsion metodlardan samarali foydalanish, ta'lim jarayonini o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlariga mos tashkil etishni talab qiladi. Funksional savodxonlik esa o'quvchilarni nafaqat mustaqil fikrlashga, ijodkorlikka, tanqidiy yondashuvga va hayotiy muammolarni hal etishga tayyorlaydi, balki ularni jamiyatda faol shaxs sifatida shakllantiradi, ijtimoiy munosabatlarda samarali ishtirok etish, turli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, bilim va ko'nikmalarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Shu bois bu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar, pedagogik tajribalar va innovatsion yondashuvlar nafaqat boshlang'ich ta'lim sifati, balki butun jamiyat taraqqiyoti uchun ham katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yilning 5 oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston -2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi PF-6079 son Farmoni.
2. Xodjayev.B.X. Pedagogikaning pragmatik aspektlari. – T.: "Ijod nashr" 2023 408
3. Mishra, P., & Koehler, M.J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK): A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record.
4. Omonov H.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: "Iqtisod-moliya" 2009. – 240 b.
5. Karimova M.O Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari/O'quv qo'llanma. Farg'ona, 2021. 248 bet.

YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DİL ÖĞRETİMİ: PEDAGOJİK İLKELER**ARTIFICIAL INTELLIGENCE-ASSISTED LANGUAGE TEACHING: PEDAGOGICAL PRINCIPLES****Fidel ÇAKMAK¹****Özet**

Yapay zekâ (YZ) teknolojileri, özellikle büyük dil modelleri ve doğal dil işleme araçları aracılığıyla sınıf içi öğrenme-öğretme süreçlerini radikal bir şekilde dönüştürmektedir. Bu çalışma, dil öğretiminde YZ kullanımına dair dört temel pedagojik ilkeyi (bireyselleştirilmiş öğrenme, otantik ve sürükleyici öğrenme deneyimleri, öğrenen özerkliğinin desteklenmesi, eleştirel ve etik kullanım) ele almaktadır. Literatürde YZ araçlarının bireysel öğrenmeyi desteklediği, öğretmenin öğretim tasarımıındaki rolünü değiştirerek rehber konumuna taşıdığı ve öğrenme motivasyonunu artırdığı görülmektedir. Öte yandan, teknolojik imkânların kullanım sınırlılıkları, öğretmen dijital okuryazarlığının düşük olması, etik ve içerik doğruluğu sorunları gibi sınırlamalar da sıklıkla dile getirilmektedir. Bu çalışmada bu dört ilkeyi öne çıkararak yabancı dil öğretiminde YZ'nin bilinçli entegrasyonu daha açık hâle getirerek teknoloji temelli çalışmaların kuramsal çerçevesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Yapay zekâ, pedagojik ilkeler, teknoloji entegreli dil eğitimi, yapay zekâ aracılı dil öğretimi.

Abstract

Artificial intelligence (AI) Technologies, particularly large language models and natural language processing tools, are fundamentally transforming instructional processes within the classroom. This paper examines four core pedagogical principles related to the use of AI in language teaching: personalization, authentic and immersive learning experiences, the promotion of learner autonomy, and critical-ethical engagement. The literature indicates that AI-based tools support individualized learning, reposition the teacher from a transmitter of knowledge to a facilitator, and enhance learners' motivation. However, frequent concerns are also raised regarding technological limitations, insufficient teacher digital literacy, and issues related to ethics and content accuracy. By foregrounding these four principles, this study aims to clarify the conscious and pedagogically grounded integration of AI in foreign language education and to contribute to the theoretical framework of technology-enhanced language learning.

Keywords: Artificial intelligence, pedagogical principles, technology-enhanced language learning, AI-enhanced language instruction.

GİRİŞ

Günümüzde dil öğretiminde yeni teknoloji araçlarının kullanılması, öğrenme ve öğretme süreçlerini yeniden şekillendirmektedir. Özellikle büyük dil modelleri ve üretken YZ sistemleri, öğrencinin bireysel (öğrenme) ihtiyaçlarına, öğrenme hızına ve ilgi alanlarına uygun içerikler üretebilme kapasitesiyle dikkat çekmektedir. Bu durum dil öğretimini

¹ Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi, fidel.cakmak@alanya.edu.tr

yalnızca içerik aktarımı açısından değil; öğrenme deneyiminin tasarımı, geribildirim mekanizmaları ve öğrenme süreci yönetimi açısından da dil öğreniminin yeniden değerlendirilmesini ortaya koymaktadır (Aljanadbah vd., 2025). Hızlı ve yeni teknolojik gelişmelerde öğretmen rolü de değişmektedir.

Öğretmen; bilgiyi aktaran bir birey olmaktan çıkmakta eğitimi gelişmeler ışığında takip eden ve etmesi gereken öğrenme tasarımcısı, öğrenme süreçlerini yöneten bir eğitim rehberi ve teknolojik pedagojik uzman rehber konumuna geçmektedir (Almegren vd., 2025; Yang, 2024). Bu anlamda dil öğretimi artık yalnızca yapısal bilgi değil; öğrencinin aktif katılımına, kendini kendi öğrenmesinde yönlendirmesine, duyuş durumuna, iç motivasyonuna ve bireysel öğrenme stratejilerine odaklanan daha anlamlı bir kavram hâline gelmektedir (Case vd., 2025). Bu bağlamda pedagojik ilkeleri doğru değerlendirmek gerekir.

PEDAGOJİK İLKELER

1 Bireyselleştirilmiş Öğrenme

Günümüzde YZ araçları sayesinde her öğrenci için bireyselleştirilmiş ve aktif öğrenme yolları oluşturulabilmektedir (Chen vd., 2021). Öğrencinin bilgiye erişim ve anlamlandırma sürecinde öğrencinin kendi kişisel öğrenme süreçlerine göre öğretim içeriğinin zorluk düzeyini, geribildirim zamanını ve biçimini değiştirmek anlamına gelmektedir. Bu durum elbette YZ araçlarının tasarımının pedagojik hazırlanmasıyla da ilgidir ancak YZ sistemlerinin öğrencinin kendi biçimlendiği şekilde öğrenmesine olanak sağlamaktadır (Yue vd., 2022). Örneğin, bir öğrenci belirli bir dil bilgisi konusunu belli bir düzeyde öğrenmekte; bu durumda YZ sistemi, öğrenciye daha derinleştirici bir görev veya farklı bir bağlam sunabilmektedir. Bunu yaparken öğrencinin talebi de önemlidir.

Öğrenci ne kadar bildiğinin üzerine geçen bir bilgi talep ettiğinde YZ bunu sağlayabilmektedir. Bu teknolojik imkân, Krashen'in varsaydığı anlaşılabilen girdiye (i+1) örnek olabilir. YZ sistemleri büyük dil modelinden öğrenciye sağladığı bilgi, öğrencinin sorduğuna göre şekillenen ve onun bilgi ihtiyacına göre yapılanan sistemin ve öğrencinin talep ettiği sürece sürekli bir i+1 üretme girdisi yaratabilmektedir (Javahery ve Alizadeh, 2025). Öte yandan başka bir öğrenci aynı konuda zorlanıyorsa sistem yeniden yapılandırılmış içerikler veya daha detaylı ve farklı örneklerle destekleyici yol önerileri sunabilmektedir (Son vd., 2025). Son vd. (2025) yabancı dil eğitiminde öğrencinin seviyesine ve ilgisine uygun dört dil becerisinin nasıl pratik edileceğini, konuşma kaygısı yüksek olan öğrenciler için nasıl bir simülasyon alanı sağladığını ve özellikle yazma becerisini için kişiye özel, bireysel öğrenme ihtiyaçlarına hizmet eden YZ uygulamalarını geniş olarak tartışmıştır. Bu tartışma ve diğer başka çalışmaların (Alhusaiyan, 2025; AlTwijri ve Alghizzi, 2025; Karataş vd., 2025) bulguları ışığında bireyselleştirilmiş bir öğrenmenin YZ entegrasyonunda öncelikli prensip olduğu anlaşılmaktadır.

2. Otantik ve Sürükleyici Öğrenme Deneyimleri

Geleneksel dil öğretim materyalleri genellikle sabit, bağlamdan kopuk ve güncelliğini kaybetmiş içerikler sunmaktadır (Wong ve Looi, 2010). YZ araçları ise güncel, ilgi çekici, öğrencinin ilgi alanına yakın ve bağlama duyarlı içerikleri çok daha hızlı oluşturabilmektedir (Kayyali, 2025). Örneğin, hedef dilde bir sosyal medya gönderisi, güncel bir haber parçası, oyun tanıtımı, kültürel bir etkinlik tanıtımı gibi içerikler saniyeler içinde hazırlanabilmektedir (Johnson ve Valente, 2019; Nasser El Erafy, 2023).

Ayrıca konuşma kaygısı yaşayan öğrenciler için YZ tabanlı sohbet botları veya simüle edilmiş etkileşim ortamları güvenli bir pratik alanı sunmaktadır (Ballıdağ ve Aydın, 2025; Wu vd., 2025). Bu ortamlar, hatalarının izlenildiği hissini azaltarak üretime odaklanmayı kolaylaştırmaktadır. Dil eğitimcisi, öğrencileri sınıf dışı pratik imkânı açısından pedagojik olarak uygun YZ teknoloji kullanmaya teşvik etmeli fakat bu teknolojilere bağımlı olmamalıdır (Ballıdağ ve Aydın, 2025).

3. Öğrenen Özerkliğinin Desteklenmesi

Özerk öğrenme, öğrencinin kendi öğrenme sürecini yönetebilmesi, hangi içeriklerde zorlandığını fark edebilmesi ve yeni öğrenme stratejileri geliştirebilmesi anlamına gelmektedir. YZ araçları, anında erişilebilirliği ve geribildirim özelliği ile bu açığı kapatmaktadır. Öğrenci kendine uygun zamanlarda alıştırma yapabilmekte; yanlışlarını görebilmekte ve bunları düzeltmek için daha çok pratik yapabilmekte; anında cevaplar ya da açıklamalar alabilmekte ve kendi öğrenme hızında öğrenmesini gerçekleştirebilmektedir (Aljanadbah vd., 2025).

Öğretmen açısından bakıldığında ise YZ'nin ders planı veya içeriği oluşturma, notlandırma, sınav hazırlama gibi öğretme rutini görevleri üstlenmesine, redaksiyon, mesleki bilgisini genişletme ve yaratıcı düşünme imkânı vermektedir (Alamelu vd., 2025, Huang ve Zhang, 2025). Bu sayede öğretmen zamanını daha verimli kullanabilmekte ve pedagojik açıdan daha stratejik bir rol üstlenebilmektedir (Karataş vd., 2025).

4. Eleştirel ve Etik Kullanım

YZ kullanımında bilginin etik ve eleştirel olarak değerlendirilmesi, gelecek nesiller için sürdürülebilir ve sorumlu bir öğretim için elzemdir (Fu ve Weng, 2024). Büyük dil modelleri zaman zaman hatalı, yanıltıcı veya önyargılı çıktılar üretebilmekte; bu da öğrenme süreçlerinde yanlış bilgiyle ilerleme riskini beraberinde getirmektedir (Walczak ve Cellary, 2025). Bu nedenle öğrencilerin ve öğretmenlerin YZ sistemlerini eleştirel bir gözle değerlendirmeleri, kaynak doğruluğunu kontrol etmeleri ve teknolojiyi pasif bir araç olarak değil; düşünmeyi destekleyen bir ortak olarak kullanmaları esastır (Elsayed, 2024; Kumari vd., 2025). Bu hassas konunun öncelikle öğretmen eğitimde yer alması konunun şeffaflaşması ve öğretime yansması açısından eğitim politika ve planlarına dâhil edilmesi önerilmektedir (Trust vd., 2022).

BÜYÜK DİL MODELLERİNİ ANLAMAK: KURAMSAL ÇERÇEVE

Büyük dil modelleri (LLM), kendisi özgün bir içerik üretmeyip verilen veriye dayalı olarak en olası sonraki sözcüğü tahmin etmektedir. Bu işleyiş biçimi, onları metin üretimi ve üslup açısından güçlü kılmakta; ancak anlam, bağlam ve doğruluğu kendi başına garanti etmemektedir (Park ve Nan, 2025). Bu yönüyle, öğretmen rehberliği ve pedagojik çerçeve bu teknolojilerin etkin olarak kullanılabilmesi için kritik rol oynamaktadır. Fiorella ve Mayer (2015) çalışmalarında üretken YZ ile öğrenme prensiplerini tanımlamış ve bu tür öğrenmenin ilkelerinin temelini ortaya çıkartmışlardır. On sene sonra bu ilkelerin yerel bağlamda dil eğitiminde YZ kullanılması yeniden düşünülmesi önemlilik kazanmıştır. Günümüzde dil öğretimi bağlamında üretken YZ kullanımı şu alanlarda öne çıkmaktadır:

1. Öğrenciye metin üretimi, telafi edici alıştırma veya özet çıkarma gibi görevler sunma

2. Çoklu model içeriklerle (örneğin görsel-metin birlikte) etkileşimli öğrenme deneyimleri geliştirme
3. Öğrencinin dil üretim sürecini anlık inceleme ve geribildirim sağlama

Ancak YZ araçların sınırlılıkları da vardır: Doğru belirtilmemiş talepler (içerikler), kültürel bağlam dışı materyaller, dil bilgisi ve bağlam hataları, erişim sorunları ve öğretmenlerin YZ okuryazarlıklarının yetersizlikleri gibi faktörler öğrenme çıktısını olumsuz etkileyebilmektedir (Bi, 2025).

ÖĞRETMEN-YZ-ÖĞRENCİ ETKİLEŞİMİ: DENGİ VE ORTAKLIK

YZ'nin dil öğretimine entegrasyonu üçlü bir etkileşim modelini gerektirir:

1. Öğretmen: Öğrenme ortamını tasarlar, içerik seçiminde, geribildirim yönlendirmesinde ve etik sınırların belirlenmesinde öncülük etmektedir. Öğretmenin teknoloji okuryazarlığının yeterli düzeyde olmaması ve pedagojik açıdan zihinsel hazırlıkları yapmaması araçların etkisi sınırlı kalabilmektedir (Pratiwi vd., 2025).
2. YZ Araçları: Eğitim süreçlerinden içerik üretimi, otomatik değerlendirme ve geribildirim verebilme, öğrencinin ilerlemesini izleme ve kişiselleştirilmiş öğrenme imkânları sunma gibi görevler üstlenmektedir. Ancak bu araçlar öğretmenin yerini tutamayacağı için YZ, öğrencinin öğretimini destekleyen ve birlikte bilgi inşa ettiği bir ortak olarak değerlendirilmelidir (Chan ve Tsi, 2024).
3. Öğrenci: Öğrenme sürecinin aktif katılımcısıdır. Öğrenci, YZ araçlarını kullanırken kendi öğrenme stratejilerini geliştirmeli, öz düzenleme becerileri kazanmalı ve öğretmenin rehberliğiyle YZ ile iş birliği içerisinde öğrenmesini gerçekleştirmelidir (Kim vd., 2022).

Bu üç aktör arasındaki etkileşim dengesi, YZ'nin dil öğretiminde verimli şekilde yer almasını sağlamaktadır (Surendhranatha Reddy ve Leelavathi, 2025). Örneğin, öğretmen YZ tarafından üretilmiş bir içerik setini yorumlayabilmekte, öğrencilere yönlendirebilmekte ve öğrencinin bireyselleştirilmiş öğrenme yolunda rehberlik edebilmektedir. Öğrenci ise YZ'nin sunduğu içerikleri aktif şekilde kendi yönetmesine bağlı olarak kullanmakta; kendi üretimini yapmakta ve hatalarını öğretmenle birlikte değerlendirebilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

YZ destekli dil öğretimi, pedagojik açıdan özenle tasarlandığında dil öğrenimini daha kişisel, motive edici ve anlamlı hâle getirme potansiyeline sahiptir. Ancak bu potansiyelin gerçekleştirilmesi öğretmenlerin teknolojiyle pedagojik entegrasyonu, içeriklerinin dil öğretim hedeflerine uygunluğu ve etik-eleştirel farkındalığın bir öğretim kültürü hâline gelmesiyle mümkündür. Bu dört ilkedен yola çıkarak öğretmenlerin YZ araçlarını pedagojik olarak etkin kullanabilmeleri için meslekî gelişim programlarının geliştirilmesi, öğretim materyallerinin dil öğretimi hedeflerine uygunluğu açısından eleştirel ve pedagojik değerlendirilmesi ve gerekirse yerleştirilmiş içerikler oluşturulması, YZ'nin etik ve eleştirel kullanımına dair öğretmen ve öğrenci farkındalığının artırılması önerilmektedir.

Kaynakça

Alamelu, R., Sathya, M., & Leema Christina, J. (2025). AI on teacher roles: A transition towards facilitation. In T. Murugan, K. P., & A. Abirami (Eds.), *Driving quality education through AI and*

- data science* (pp. 217-238). IGI Global Scientific Publishing. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-8292-9.ch010>
- Alhusaiyan, E. (2025). A systematic review of current trends in artificial intelligence in foreign language learning. *Saudi Journal of Language Studies*, 5(1), 1–16. <https://doi.org/10.1108/SJLS-07-2024-0039>
- Aljanadbah, A., Al Marri, R. H., & Almarri, H. M. (2025). The future of foreign language learning in the age of artificial intelligence: A critical analysis of trends, challenges, and opportunities. *Dibon Journal of Languages*, 1(2), 200–217. <https://doi.org/10.64169/djl.84>
- Almegren, A., Almegren, R. M., Hazaea, A. N., Mahdi, H. S., & Mohammed Ali, J. K. (2025). AI powered ELT: Instructors' transformative roles and opportunities. *PLoS One*, 20(5), e0324910. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0324910>
- AlTwijri, L., & Alghizzi, T. M. (2025). Investigating the integration of artificial intelligence in English as foreign language classes for enhancing learners' affective factors: A systematic review. *Heliyon*, 10, e31053. [https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440\(24\)07084-1](https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(24)07084-1)
- Ballıdağ, M., & Aydın, S. (2025). A comparison of the effects of AI-based chatbots and peer interactions on speaking anxiety among EFL learners. *Future in Educational Research*, 3(2), 224–238. <https://doi.org/10.1002/fer3.70005>
- Bi, N. (2025). Inclusive and equitable education with AI: Addressing the needs of diverse learners through AI solutions, ensuring quality and accessibility. *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)*, 4(14), 69–74. [http://ijhssi.org/papers/vol14\(4\)/14046974.pdf](http://ijhssi.org/papers/vol14(4)/14046974.pdf)
- Case, R., Liu, L., & Mintz, J. (2025). Integrating AI technology into language teacher education: Challenges, potentials, and assumptions. *Computers in the Schools*, 42(2), 93–99. <https://doi.org/10.1080/07380569.2025.2458950>
- Chan, C. K. Y., & Tsi, L. H. Y. (2024). Will generative AI replace teachers in higher education? A study of teacher and student perceptions. *Studies in Educational Evaluation*, 83, 101395. <https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2024.101395>
- Chen, X., Zou, D., Xie, H., & Cheng, G. (2021). Twenty Years of Personalized Language Learning: Topic Modeling and Knowledge Mapping. *Educational Technology & Society*, 24(1), 205–222. <https://www.jstor.org/stable/26977868>
- Elsayed, H. (2024). The impact of hallucinated information in large language models on student learning outcomes: A critical examination of misinformation risks in ai-assisted education. *Northern Reviews on Algorithmic Research, Theoretical Computation, and Complexity*, 9(8), 11–23. <https://northernreviews.com/index.php/NRATCC/article/view/2024-08-07>
- Fiorella, L., & Mayer, R. E. (2015). *Learning as a Generative Activity: Eight Learning Strategies that Promote Understanding*. Cambridge University Press.
- Fu, Y., & Weng, Z. (2024). Navigating the ethical terrain of AI in education: A systematic review on framing responsible human-centered AI practices. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 7, 100306. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100306>
- Huang, X., & Zhang, S. (2025). Teachers' generative AI-facilitated informal learning: A scope review. *European Journal of Teacher Education*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/02619768.2025.2571920>
- Javahery, P., & Alizadeh, M. J. (2025). Reimagining Krashen's input hypothesis: The role of AI and multimodal strategies in language acquisition. *Innovations in Pedagogy and Technology*, 1(3), 82–94. <https://doi.org/10.63385/ipt.v1i3.50>
- Johnson, W. L., & Valente, A. (2009). Tactical Language and Culture Training Systems: Using AI to Teach Foreign Languages and Cultures. *AI Magazine*, 30(2), 72. <https://doi.org/10.1609/aimag.v30i2.2240>

- Karataş, F., Eriçok, B., & Tanrikulu, L. (2024). Reshaping curriculum adaptation in the age of artificial intelligence: Mapping teachers' AI-driven curriculum adaptation patterns. *British Educational Research Journal*, 51(1), 154–180. <https://doi.org/10.1002/berj.4068>
- Kayyali, M. (2025). the evolution of AI in education from concept to classroom. In U. Sarwar, T. Sanhong, M. Waheed Akhtar, & M. Aamir (Eds.), *Navigating Barriers to AI Implementation in the Classroom* (pp. 325–368). IGI Global Scientific Publishing. <https://doi.org/10.4018/979-8-3373-1827-1.ch013>
- Kim, J., Lee, H., & Cho, Y. H. (2022). Learning design to support student-AI collaboration: Perspectives of leading teachers for AI in education. *Education and Information Technology*, 27, 6069–6104. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10831-6>
- Kumari, P., Swarnalatha, K. S., Naveen, G., Sale, A., Prajwal, M. P., & Siddhardha, K. S. (2025). Challenges and ethical considerations of AI in English as a foreign language. In Y. Baba Khouya & A. Ismaili Alaoui (Eds.), *Application of AI in the teaching and learning of English as a foreign language (EFL)* (pp. 157–186). IGI Global Scientific Publishing. <https://doi.org/10.4018/979-8-3373-0969-9.ch005>
- Nasser El Erafy, A. (2023). Applications of Artificial Intelligence in the field of media. *International Journal of Artificial Intelligence and Emerging Technology*, 6(2), 19–41. <https://doi.org/10.21608/ijaiet.2024.275179.1006>
- Park, S., & Nan, X. (2025). Generative AI and misinformation: A scoping review of the role of generative AI in the generation, detection, mitigation, and impact of misinformation. *AI & Society*. <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02620-3>
- Pratiwi, H., Riwanda, A., Hasruddin, H., Sujarwo, S., & Syamsudin, A. (2025). Transforming learning or creating dependency? Teachers' perspectives and barriers to AI integration in education. *Journal of Pedagogical Research*, 9(2), 127–142. <https://doi.org/10.33902/JPR.202531677>
- Son, J., Ružić, N., & Philpott, A. (2025). Artificial intelligence technologies and applications for language learning and teaching. *Journal of China Computer-Assisted Language Learning*, 5(1), 94–112. <https://doi.org/10.1515/jccall-2023-0015>
- Surendhranatha Reddy, C, & Leelavathi, R. (2025). Reimagining classroom dynamics: The impact of AI-teacher collaboration on student engagement in higher education. *International Journal of Educational Management*, 1–18. <https://doi.org/10.1108/IJEM-12-2024-0843>
- Trust, T., Maloy, R., Butler, A., & Goodman, L. (2022). Critical media literacy in teacher education: Discerning truth amidst a crisis of misinformation and disinformation. *Journal of Technology and Teacher Education*, 30(2), 167–176. <https://www.learntechlib.org/primary/p/221058/>
- Walczak, K., & Cellary, W. (2025). Navigating risks: Inaccuracies, bias, disinformation and privacy in educational AI. In J. R. Corbeil, & M. E. Corbeil, *Teaching and learning in the age of generative AI: Evidence-based approaches to pedagogy, ethics, and beyond* (pp. 163–194). Routledge.
- Wong, L-H., Looi, C-K. (2010). Vocabulary learning by mobile-assisted authentic content creation and social meaning-making: two case studies. *Journal of Computer Assisted Learning*. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2010.00357.x>
- Wu, T. T., Hapsari, I. P., & Huang, Y. M. (2025). Effects of incorporating AI chatbots into think-pair-share activities on EFL speaking anxiety, language enjoyment, and speaking performance. *Computer Assisted Language Learning*, 1–39. <https://doi.org/10.1080/09588221.2025.2478271>
- Yang, A. (2024). Challenges and opportunities for foreign language teachers in the era of artificial intelligence. *International Journal of Education and Humanities*, 4(1), 39–50. [https://doi.org/10.58557/\(ijeh\).v4i1.202](https://doi.org/10.58557/(ijeh).v4i1.202)
- Yue, M., Jong, M. S.-Y., & Dai, Y. (2022). Pedagogical Design of K-12 Artificial Intelligence Education: A systematic review. *Sustainability*, 14(23), 15620. <https://doi.org/10.3390/su142315620>

YAPAY ZEKÂ İLE DİL EĞİTİMİ: PEDAGOJİK YANSIMALAR

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LANGUAGE EDUCATION: PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

Fidel ÇAKMAK¹

Özet

Bu çalışma yabancı dil eğitiminde yapay zekâ (YZ) uygulamalarında araç kullanımı ötesinde pedagojik tasarımı doğrudan ele alıp tartışmayı hedeflemektedir. YZ'nin temel ilkeleri, dil eğitimi entegrasyonunda büyük dil modelinin çalışma mantığını kavranması ve sınıf içi kullanımda komut oluşturma ve komutları yapılandırma ve dil eğitimine örnek uygulamaları ele alınıp belli başlı öneri oluşturulmuştur. Bu öneriler günümüz dil eğitimcilerini bilgi/içerik sağlayıcı olmaktan çıkarıp öğrenmeyi makine ve öğrenci ile yeniden kurgulayan bir role koymakta ve böylelikle komut yazımı, hedef içerik ve geri bildirim arasında kurulabilen sorumlu ve yenilikçi bir bakış kazandırmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ entegrasyonu, yabancı dil öğretimi, komut yazımı, öğretmen eğitimi.

Abstract

This study aims to directly address and discuss pedagogical design beyond the use of tools in artificial intelligence (AI) applications in foreign language education. The fundamental principles of AI, understanding the working logic of large language models in language education integration, and creating and structuring prompts for classroom use, as well as examples of language education applications, are discussed, and key recommendations are made. These recommendations aim to move today's language educators away from being mere providers of information/content and into a role that reconfigures learning with machines and students, thereby fostering a responsible and innovative perspective that can be established between prompt writing, target content, and feedback.

Keywords: Artificial intelligence integration, foreign language teaching, prompt writing, teacher training.

Giriş

Yabancı dil öğretiminde ders içeriklerinin güncel olma zorunluluğu, bireysel farklılıkların olması ve öğrenme sürecinde sınıf içi çalışmalarda geribildirimlerin zaman kısıtlamaları ya da kalabalık sınıflar olması nedeniyle tam ve etkili yapılamaması gelişen teknolojiyi daha esnek, kişiye uyarlanabilir ve bağlamsal olarak anlamlı öğrenme tasarımlarını zorunlu kılmaktadır. Bu tasarımların yerel bağlamın ihtiyacını gideren, kültürel öğelerle uyumlu olması özgün ve yerel içeriklerin artmasına, hemen geribildirim verebilen sistemlerle işlevsel ve iletişimsel dil eğitimini yeniden yapılanması potansiyelini oluşturmaktadır (Kulikov ve Shirokova, 2021; Nguyen, 2023).

¹ Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi, fidel.cakmak@alanya.edu.tr

Yapay zekânın bilgiyi yapılandırmada kolaylaştırıcı yanının olması yanında riskli olmasını da birlikte getirmiştir. Algoritmik örüntüyle oluşturulan bilginin doğruluğu şaibe yaratmakta; bu durum geçek olmayan, yanlış bilgi yaratabilme riski taşımaktadır (Mohammed vd., 2025). Çünkü YZ araçları, kullanıcıdan gelen talebi (metni) en küçük parçalara ayırmakta çok katmanlı bir ağ üzerinden bu parçaları işleyerek sonraki parçalar için olasılık oluşturmakta ve talebin karşılığını tahmin ederek veri hâline getirmektedir. Böyle bir durumda da kolaylaştırıcı olmasının, gerçekte olmayan ya da doğru olmayan bilginin oluşturulma ve yayılmasına yön vermektedir (Joseph, 2025). Bu sebeple YZ'nin dil öğretimine entegrasyonu, pedagojik kalitenin doğal bir şekilde oluşacağı bir teknoloji uygulaması olmadığı; oluşturulan bilginin doğrulaması gereksinimi ortaya çıkarmaktadır (Cai & Gao. 2025).

Üretken YZ ve özellikle Geniş Dil Modeli (GDM) tabanlı araçlar kullanıcı talebi üzerine içerik oluşturma, yine talebe bağlı olarak içeriği yeniden saniyeler içinde yapılandırabilmekte ve geribildirim gibi diğer işlevleri de sağlayabilmektedir. Böyle bir potansiyel, pedagojik çerçevede ve öğretmenin sorumluluğu ve etik bilinciyle sınıf içinde kullanılması pedagojik ilke ve tasarım boyutunu önceliğe almaktadır. Bu sebeple YZ uygulamalarında herhangi bir araç olarak kullanılmasından ziyade pedagojik ve tasarım ilkelerini, GDM çalışma prensiplerini ve komut oluşturma zinciriyle oluşan bir ilke temelli yaklaşımı önerilmektedir (Xiaoyu vd., 2025).

KAVRAMSAL MODEL

Yapay zekâ ile dil eğitimi entegrasyonu; öğretmen, YZ ve öğrenen etkileşimi, bir tür yardımlaşma ağının genişlemesi anlamına gelmektedir. Sosyal öğrenme kavramı; kişiler arasın etkileşim, bu ortamın gelişen teknoloji ile birlikte sanal ve sosyal etkileşim çerçevesinde insan ve makine etkileşimiyle öğrenmeyi öncelemektedir. Bu model “co-agency” (*ortak vekillik*) kavramını ortaya çıkarmaktadır (Katsenou vd., 2025, s.3). Bu kavram 4 açıdan incelenebilir:

1. Öğrenme Aktörlerinin Rolü: Üçlü aktörlerin etkileşiminde öğretmen (tasarlayan-yönlendiren, değerlendiren), YZ (oluşturan ve bildirim sunan) ve öğrenen (harmanlayan ve yansıtan) olarak birlikte bir öğrenme deneyimi oluşturmaktadır. Eşzamanlı olarak öğretmen pedagojik amacı kurmakta, dersi tasarlamakta, öğrenme hedeflerini belirlemekte ve YZ kullanımının eğitim görevi açısından anlamlı kalmasını sağlamaktadır (Adhikari ve Pandey, 2025). Öğrenci ise bu üçlü etkileşimde bilgiyi birlikte oluşturmakta; tasarım ortağı olarak kendisini konumlamaktadır (Kim vd., 2022).

2. Pedagojik Yönetişim: Özellikle aktörlerden öğretmen ve öğrenci iş birliğinde oluşturulan bilginin teyitti, düzeye uygunluğu ve bilgiyi kullanımda sorumluluk ve etik ilkelere uyum ve veri mahremiyeti koruma gibi eylemler önemli hassas pedagojik yönetim konularıdır. Bu konuda K12 ve yükseköğretim kurumları ders programlarında bu yönetişimin nasıl olacağına dair dersler ve etkinliklerle sürecin önemli aktörlerinin eğitimi ve farkındalığının yüksek olmasını yol açabilmektedir (Merino- Campos, 2025; Rivers ve Holland, 2022).

3. Operasyonel Zincir: Yapay zekâ dil eğitiminde kullanımı öncelikle bir görevin tanımlanmasıyla başlamakta; bu görev için en doğru komut oluşturulup bu komutla oluşturulan bilgi çıktısı ve bu çıktının doğruluğunu kontrol, gerekirse revizyon ve görevi tamamlama gibi süreçlerden oluşmaktadır. Bu görevler, öğretmenin rehberliğinde öğrenci

tarafından gerçekleştirilebileceği gibi öğrencinin kendi başına öğrenme ortamlarında da gerçekleştirilebilir; fakat önemli olan öğrencinin kendi ortamında YZ kullandığında bu akış zincirini etkili bir şekilde kullanmasıdır. YZ'nin doğru bir şekilde kullanımı aynı zamanda ekolojik sorumluluk bilinci de kazandırmaktadır (Tan vd., 2025).

4. Sınıf İçi Uygulama Türleri: Yapay zekâ kullanım açısından bireysel kullanım, akran ile kullanım, grup çalışmasında kullanım ve öğretmen rehberliğinde kullanım olarak dört ayrı şekilde gerçekleştirilebilir (Sert, 2025). Burada bireysel kullanımın takibi ve kontrolü zor olacağından akran ya da grupla kullanımın daha eğitsel olabileceği değerlendirilmektedir. Öğretmen rehberliği dâhil olan çalışma grupları bilgiyi etkili kullanımda daha etkili bir eylem gerçekleştirilmesini ortaya çıkarmaktadır.

YENİ YAZMA BECERİSİ: KOMUT YAZIMI

Komut yazımı doğrudan öğretim tasarısıyla ilgilidir ve bilginin inşa edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yapay zekâ araçlarında komut yazımı, iki ya da daha fazla insan arasındaki etkileşimden farklı olarak direktif ile rol tanımlı yapılmıştır. Komutlardan oluşturulacak bilgiye göre tüm tanımlamaların yapılmış olması gerekmektedir. Komut verme becerisi, yapay zekânın etkili bir şekilde kullanılmasında önemli bir görev almaktadır; çünkü kullanıcı talebini; bağlam, rol, örnek, ton ve görevden beklentisini belirterek yaparsa daha etkili, uygun ve yapılandırılmış bir içeriğe ulaşabilmektedir (Yılmaz & Yılmaz, 2023). Komut oluşturma özellikle öğrencinin bilgiyi birlikte oluşturma eyleminin ilk adımıdır ve bilgiyi oluşturmada yapılandırılan talep sağlıklı, etkili, amaca hizmet eden ve ekolojik olarak sorumlu bir sonucu beraberinde getirmektedir (Hwang vd., 2024).

Kim vd. (2025) komut yazımının YZ okuryazarlığıyla ilişkilendirmiş ve YZ okuryazarlığı yüksek olan öğrencilerin YZ okuryazarlığı düşük olan öğrencilere göre bağlama uygun, detaylı komut oluşturabildiklerini gözlemlemişlerdir. Oppenlaender vd. (2024) komut yazımını yaratıcı bir deneyim olarak nitelendirmiş ve bu süreçte komut kalitesini kontrol etme ve komutları iyileştirme için geniş çapta birtakım önerilerde bulunmuş ve komut yazımının deneysel ya da sezgisel olmayan ve liyakatli sonuçlar vermesi için pratiklerle ve rehber eşliğinde öğrenilecek yeni bir beceri türü olduğunu belirtmişlerdir. Plaatjies ve Van Wyk (2025) sistematik yazın alanını çalışmasında komut yazım becerisinin akademik yazma becerilerini geliştirdiğini ortaya koymuş ve komut yazımı eğitiminin ve pratiklerinin bütünüyle akademik yazma da katkı sağlayacağını belirtmişlerdir.

DİL BECERİLERİNE GÖRE UYGULAMA DESENLERİ

Yabancı dil öğreniminde dil becerilerine göre bakıldığında bazı uygulama örnekleri şu şekilde sunulabilir: Dil bilgisi dersinde öğrencinin belirli dil bilgisi kalıplarını neden ve ne zaman kavramıyla örnekler dâhilinde ve bağlam içinde oluşturulabilir. Örneğin A2 düzeyinde bir öğrenci için YZ'ye dil bilgisi uzmanı ve sabırlı bir öğretmen rolü verilir, yazılan bir cümle için doğru yazılıp yazılmadığı sorulur, cümle yanlış ise düzeltilmesini ve basit bir dil ile gerekçeli açıklaması ve ek olarak başka örnekler vermesi istenebilir. Öğretmen burada oluşan komutları ve örnekleri kontrol edebilir ve ek yönlendirme yapabilir.

Kelime bilgisi çalışmalarında, öğrenilecek yeni kelimelere bağlamlar verilir ve bu kelimelerin diğer kelimelerle birlikte kullanım durumları sorulabilir. Başka bir örnekte ise öğretmen yapay zekâ iş birliğinde kelimeleri liste olarak değil; işlevsel bir bağlamda örneğin bir e-posta içeriğinde sunulabilir. Öğrenci bir e-postayı ve belirtilen/öğrenilmesi hedeflenen

kelimeler yerine öneriyle e-postayı yeniden yazabilir. Öğretmen ve YZ araçları; e-posta tonunu, kelimelerin bağlamsal olarak uygun kullanılıp kullanılmadığını kontrol edebilir. Böylelikle üçlü etkileşim ve bilginin birlikte inşası gerçekleşmektedir. Ayrıca kelime çalışmaları okuma metinlerinde de yapılabilir örneğin öğrenci bir kısa haberi YZ ile sadeleştirerek oluşturur ve öğrenciye hem özgün hem de sadeleştirilmiş metni verip sadeleşmenin nasıl olduğu konusunda farkındalık yaratıp bu metin üzerinden ana fikir ve okuduğunu anlama süreçleri takip edilebilir.

Yazma becerisinde ise C1 düzeyinde bir öğrencinin oluşturduğu metni akademik yazım, tutarlılık ve eş dizimin doğru kullanımı açılarından değerlendirebilir; öneri oluşturup öğrencinin YZ iş birliğiyle metni yeniden yazması sağlanabilir. Burada amaç kopyala yapıştır eylemi değil; yeniden düzenleme ile tutarlılık nasıl oluşabilir bunun farkına varma ve öğrencinin kendi yazdığı yazı üzerinden öğrenilmiş bir yeniden düzenleme deneyimi oluşturmaktır. Öğretmen ise bu süreçte etik ve sorumlu bilgi kullanımı kontrol ederek bilgiyi birlikte inşa eden rehber görevindedir. Öğrenci yeniden yazmada değişikliğin neden ve nasıl olduğunu açıklayabiliyorsa bu deneyim akademik yazma açısından önem kazanmaktadır.

Dinleme becerisinde A2 düzeyinde bir metin, YZ araçları kullanılarak görsel ve işitsel araçlarla içerik oluşturulup öğrenciye dinletilebilir, metnin ana fikrini bulma ve metni özetleme görevleri verilebilir, bu çalışma özetlerin metin ile tutarlılığı kontrolü için de kullanılabilir, tekrar dinleme yapılarak doğruluk kontrolü gerçekleştirilebilir. YZ aracılığıyla yapılan dinleme etkinliklerinde öğretmen veya öğrenci tarafından metnin çoklu medya kullanımına bir imkân sağlamakta, seslendirme, görsel yaratıcılık, dinleme materyalini zenginleştirme için kullanılabilir.

Konuşma becerisinde yapay zekâ araçlarıyla yapılan pratikler, öğrenciler için en önemli fırsatlardan biri olabilmektedir. Çünkü konuşma pratiği sınıf ortamlarında sınırlı imkânlar dâhilinde yapılmaktadır. Öğrenciler konuşma pratiği yapacakları dış ortamlarda özellikle ana dilin konuşulmadığı ortamlarda konuşma pratiği açısından kendilerini yetersiz hissedebilirler ya da sınıf içi konuşma kaygısı yaşayan öğrenciler YZ araçlarıyla konuşma pratiği yapıp kaygılarını azaltabilirler. Örneğin YZ aracına (eğer teknik olarak ses giriş çıkışlı sistem üzerinden çalışıyorsa) bir görev verilebilir. “Seninle rol yapalım. Sen Madrid’te kafede çalışan bir garsonsun, ben de bir müşteriyim. Konuşmayı ben başlatacağım, dil bilgisi hatası yaparsam beni düzelt, beni anlamazsan yeniden tekrar etmemi sağla. Amacım bir burger siparişi vermek. Bu amacıma ulaşmam için bana destek olan yardımsever bir garsonu oynayacaksın. Başlayalım”. Öğretmen böyle bir çalışmada rehber rolünü devam ettirebilir. Öğrenciye konuşma deneyiminin nasıl olduğunu yansıtıcı sorular sorabilir ya da görevin tam ve uygun bir şekilde tamamlanıp tamamlanmadığını sorabilir.

SONUÇ

Bu çalışma yabancı dil öğretiminde YZ kullanımına üretken bir açıdan bakıp bir ilke-tasarım modeli üzerinden YZ dil entegrasyonu pedagojik açıdan ele almaktadır. Böyle bir entegrasyon ancak pedagojik amaçlarla uyumlandığında anlamlı çıktılar üretebilir. Entegrasyonun yöntemsel omurgasını oluşturan en önemli iki şeyden ilki, Geniş Dil Modeli (GDM) doğru olmayan bilgi oluşturma ihtimali ikincisi ise böyle bir ihtimal dâhilinde ortaya çıkan verinin sorumluluğunda çoklu aktörlerin yer almasıdır. Bu aktörler pratikte işlevi olan bir mekanizma yaratmaktadır. YZ içerik oluşturup verilen taleplere karşılık verirken

öğretmen; planlayan, üreten ve rehberlik eden, öğrenen ise birlikte inşa eden ve tekrar düzenleyen rolündedir. Öğrenen bireyin komut yazabilme becerisi çok önemlidir çünkü komut yazabilmede yetkinlik akademik yazma becerisi ve YZ okuryazarlığını yansıtabilmektedir. Yapay zekâ, öğretmen ve öğrenci dil öğreniminde uygulama desenleriyle etkileşimde bulunabilmekte bu deneyim inovasyon ile pedagojiyi anlamlı bir şekilde birleştirebilmektedir. İleriki çalışmalarda bu desenlerin etkililiğini ölçmek için sınıf içi uygulamalarda kontrollü karşılaştırmalı çalışmalar, beceri bazında öğrenme kazanımı ölçümleri önerilmektedir.

Kaynakça

- Adhikari, D. P., & Pandey, G. P. (2025). Integrating AI in higher education: transforming teachers' roles in boosting student agency. *Educational Technology Quarterly*, 2, 151–168. <https://doi.org/10.55056/etq.943>
- Cai, W., & Gao, M. (2025). Beyond Hallucination: Generative AI as a Catalyst for Human Creativity and Cognitive Evolution. *ICCK Transactions on Emerging Topics in Artificial Intelligence*, 2(1), 36–42. <https://doi.org/10.62762/TETAI.2025.657559>
- Hwang, M., Jeens, R., & Lee, HK. (2025). Exploring learner prompting behavior and its effect on ChatGPT-assisted English writing revision. *Asia-Pacific Education Researcher*, 34, 1157–1167. <https://doi.org/10.1007/s40299-024-00930-6>
- Joseph, J. (2025) The algorithmic self: how AI is reshaping human identity, introspection, and agency. *Frontiers in Psychology*, 16, 1645795. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1645795>
- Katsenou, R., Kotsidis, K., Papadopoulou, A., Anastasiadis, P., & Deliyannis, I. (2025). Beyond assistance: Embracing AI as a collaborative co-agent in education. *Education Sciences*, 15(8), 1006. <https://doi.org/10.3390/educsci15081006>
- Kim, J., Lee, H. & Cho, Y. H. (2022). Learning design to support student-AI collaboration: perspectives of leading teachers for AI in education. *Education and Information Technologies*, 27, 6069–6104. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10831-6>
- Kim, J., Yu, S., Lee, S. S., & Detrick, R. (2025). Students' prompt patterns and its effects in AI-assisted academic writing: Focusing on students' level of AI literacy. *Journal of Research on Technology in Education*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/15391523.2025.2456043>
- Kulikov, S.B., Shirokova, A.V. (2021). Artificial intelligence, culture and education. *AI & Society*, 36, 305–318. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01026-7>
- Merino-Campos, C. (2025). The impact of Artificial Intelligence on personalized learning in higher education: A systematic review. *Trends in Higher Education*, 4(2), 17. <https://doi.org/10.3390/higheredu4020017>
- Mohammed, M.N., Al Dallal, A., Emad, M., Emran, A.Q., Al Qaidoom, M. (2025). A comparative analysis of artificial hallucinations in GPT-3.5 and GPT-4: Insights into AI progress and challenges. In E. AlDhaen, A. Braganza, A. Hamdan, & W. Chen (Eds.), *Business sustainability with Artificial Intelligence (AI): Challenges and opportunities. Studies in systems, decision and control*, 566. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-71318-7_18
- Nguyen, N. D. (2023). Exploring the role of AI in education. *London Journal of Social Sciences*, 6, 84–95. <https://doi.org/10.31039/ljss.2023.6.108>
- Oppenlaender, J., Linder, R., & Silvennoinen, J. (2024). Prompting AI Art: An Investigation into the Creative Skill of Prompt Engineering. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 41(16), 10207–10229. <https://doi.org/10.1080/10447318.2024.2431761>
- Plaatjies, B., & Van Wyk, M. (2025). Prompt literacy as an enhancer of students' academic writing in higher education institutions: A systematic literature review. *Journal of Teaching and Learning*, 19(4). <https://jtl.uwindsor.ca/index.php/jtl/article/view/10017>

- Rivers, C., & Holand, A. (2022). Management education and artificial intelligence: Toward personalized learning. In M. R. Fellenz, S. Hoidn, & M. Brady (Eds.), *Future of management education* (pp. 185-204). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003095903>
- Sert, O. (2025). Partnering with AI in teacher education? Using an automatic question detection tool to reflect on classroom interaction. *Journal of Research on Technology in Education*, 1–19. <https://doi.org/10.1080/15391523.2025.2504355>
- Tan, S. C., Tan, Y. Y., Teo, C. L., & Yuan, G. (2025). Teachers' professional agency in learning with AI: A case study of a generative AI-based knowledge building learning companion for teachers. *British Journal of Educational Technology*, 70013. <https://doi.org/10.1111/bjet.70013>
- Xiaoyu, W., Zainuddin, Z., & Hai Leng, C. (2025). Generative artificial intelligence in pedagogical practices: A systematic review of empirical studies (2022–2024). *Cogent Education*, 12(1). <https://doi.org/10.1080/2331186X.2025.2485499>
- Yilmaz, R., & Yilmaz, F. G. K. (2023). The effect of generative artificial intelligence (AI)-based tool use on students' computational thinking skills, programming self-efficacy and motivation *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 4, 100147. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100147>

İZMİT İLÇESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİ HAZİRELERİNDE YER ALAN MEZAR TAŞLARINDAKİ EDEBİ METİN VE MANZUMELER HAKKINDA BİR İNCELEME***A STUDY ABOUT LITERARY TEXTS AND POEMS ON TOMBSTONES IN THE MOSQUE GRAVEYARDS OF THE OTTOMAN PERIOD IN IZMIT DISTRICT****Yusuf AVŞAR******Mesude Hülya (ŞANES) DOĞRU*******Özet**

Türk Sanatı tarihinde, yoğunlukta olarak Osmanlı döneminde birçok hattat yetişmiş ve farklı coğrafyalardan öğrencileri de yetiştirerek, hat sanatının ustalığını çeşitli ülkelere yaymış ve popülerliğini genişletmişlerdir. İstanbul şehrinin başkent olması sebebiyle kuşkusuz sanat çevresinin ve hareketliliğinin de İstanbul ve çevresinde yoğunluk kazanmış olduğu görüşüne ulaşmak mümkündür. Ancak Türk Hat Sanatının izlerini yalnızca İstanbul şehriyle sınırlandırmak imkânsızdır. Anadolu şehirlerinin neredeyse tümünde eski bir Osmanlı dönemi Türk mezar taşına rastlamak gayet olağandır. Özellikle camilerin hazirelerinde ve eski kabristanlarda Osmanlılara ait mezar taşlarını bulmak mümkündür.

Çalışma konusu günümüzde Kocaeli İli sınırları içinde bulunan İzmit İlçesindeki Orhan Camii, Pertev Mehmed Paşa Camii, Hüseyin Paşa Camii ve Yumurtacı Camiinin hazirelerindeki mezar taşları üzerine yazılı olan, ölüm ile ecel konularının işlendiği edebi metinler ve manzumeleri Türk mezar kitabe kültürü çerçevesince incelenmektedir.

Beyitlerde ve dizelerde uygulanan kafiye örgüsü, kitabe metinlerinde kullanılan sözcüklerdeki mecazî anlatım öğeleri, metinlerin edebî açıdan kazandırdığı zenginlik ve ayrıcalık gibi konuların analiz edilmesi önemlidir. Periferide yaşamış olan hattatlar tarafından mezar taşları üzerindeki açık ve anlaşılır bir Türkçeyle yazılmış beyit ve kıtaları incelemek, aynı zamanda dönemin dil yapısı ve dilin edebî anlatım zenginliklerini de anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Çalışmada, mezar taşlarında bulunan edebi beyit ve manzumelerle karşılaştırmak ve işlenen konuların ortak noktalarının bulunduğunu ortaya koymak amacıyla, dönemsel olarak halk edebiyatından bazı şairlerin eserleri ve şiirleri örnek olarak sonuç kısmında belirtilmiştir. Örnek olması açısından belirtilen ağıt ve deyiş türleri, halk şairlerinin ölüm, ecel, dünya hayatı ve ahiret, mahşer, sorgu, cennet- cehennem ve helallik almak gibi konuların anlaşılır bir Türkçeyle işlendiğini ortaya koymakla birlikte analizleri yapılan kitabe manzumelerindeki ifade, anlam ve söylem benzerliklerini veya farklılıklarını da anlaşılabilir kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezar Taşı Metinleri, Hat sanatı, Hattat, İzmit Camileri, Periferi

* Sempozyum kapsamında sözlü olarak sunulacak olan bildiri, "İzmit Pertev Paşa Camii, Orhan Camii, Hüseyin Paşa Camii ve Yumurtacı Camii Hazirelerinde Bulunan Mezar Kitâbelerinin Hat Sanatı Yönünden İncelenmesi" isimli tez metninin bir bölümünün kaynak olarak kullanılması ile hazırlanmıştır.

** Araştırmacı, Mannheim, yanu9494@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9961-0914

***Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, Sakarya, mhdogru@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2963-4827

Abstract

In the history of Turkish art, many calligraphers were trained, especially during the Ottoman period, and by training students from different geographies, they spread the mastery of calligraphy to various countries and expanded its popularity. Examples of calligraphy can be examined in the finest detail in every field related to writing, from the entrance and construction plaques of many architectural structures, especially religious buildings, to fountain and charity inscriptions, from the sultan's signature to the content of manuscripts and even the inscriptions on tombstones.

It is possible to reach the conclusion that the art scene and its dynamism have undoubtedly intensified in Istanbul and its surroundings since Istanbul is the capital city. However, it's impossible to limit the traces of Turkish calligraphy solely to Istanbul. It's quite common to find an old Ottoman-era Turkish tombstone in almost every Anatolian city. Ottoman tombstones are especially common in mosque graveyards and old cemeteries.

The subject of the study is the examination of literary texts and poems dealing with the subjects of death and fate, written on the tombstones in the graveyards of İzmit Orhan Mosque, Pertev Mehmed Pasha Mosque, Hüseyin Pasha Mosque and Yumurtacı Mosque, located within the borders of İzmit province today, within the framework of Turkish tomb inscription culture.

Examining the couplets and stanzas written in clear and understandable Turkish on tombstones by calligraphers who lived in the periphery also makes it easier to understand the language structure of the period and the richness of literary expression of the language. Details such as whether an inscription is written in the local dialect in which it is found make it possible to provide researchers and readers with relevant etymological information. Issues such as whether the rhyme scheme used in the couplets and verses is used masterfully or not, the metaphorical expression elements in the words used in the inscription text, and the extent to which they bring literary richness and privilege to the text can be easily analyzed.

Keywords: Tombstone Texts, Calligraphy, Calligrapher, İzmit Mosques, Periphery

Giriş

İzmit, Roma İmparatorluğu'nun Roma, Antakya ve İskenderiye'den sonra dördüncü en büyük kenti konumuna gelerek, kritik güzergâhların kesiştiği bir nokta olmuştur (Bostan, 2001:536). Bölge, 1302 yılında körfezin güney sahilinde meydana gelen Bapheus Muharebesi sonucunda, Osmanlı Devleti'nin doğuşuna şahitlik etmiştir.

İzmit, Orhan Gazi devrinde Akçakoca tarafından 1326-1330 yılları arasında zapt edilmiştir. Timur istilas sırasında, Timur ordusunun bir kolu tarafından yağma edilmiştir (Fıratlı, 1971).1337-1338 tarihlerinde Akçakoca tarafından Osmanlı topraklarına dahil edilen Nikomedia (Danişmend, 1974:27), önce İznikmid, zamanla halk tarafından kısaltılarak 'İzmit' halini almıştır (İnalçık, 1997:79). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İzmit'in adının kökeni şöyle anlatılmıştır: 'Orhan Bey, İzmit kalesini fethetmek amacıyla önce Koca Bey'i komutan olarak görevlendirmiş ve "iznimdir, var git" demiştir. Bu ifadeden dolayı İzmit isminin, 'iznim git' sözünden türediği rivayet edilir (Gölcük, 2021:8).

Fetihten sonra savaş ve kuşatmalardan harabe haline gelen İzmit'te ilk olarak iç kale onarılmış, daha sonra diğer imar faaliyetleri başlatılmıştır (Öztüre, 1981:85). Aşık Paşazade

İzmit'in fethini "...Orhan Gazi hisara girdi ve Aydos'ta bulunan gazilerin de hepsi İznikmid'e gelip yerleştiler. Orhan Gazi oğlu Süleyman Paşa'yı İznikmid'e getirdi. Kiliseleri mescit yaptı. Ayrıca bir kiliseyi de medreseye çevirdi. Daha şimdi bile medresesi vardır" sözleriyle anlatmaktadır (Aşıkpaşazade, 2003:96).

İzmit şehrinin 1509 yılında büyük bir deprem sonucu hasar görmüştür (Öztüre, 1996:27). II. Beyazıt döneminde meydana gelen 14 Eylül 1509 tarihli depremden önemli ölçüde etkilenmiş, deprem sonucunda Süleyman Paşa Medresesi, 5 cami ve 300'e yakın ev tamamen yıkılmış, tersane de büyük hasara uğramıştır (Öztüre, 1996:98,99).

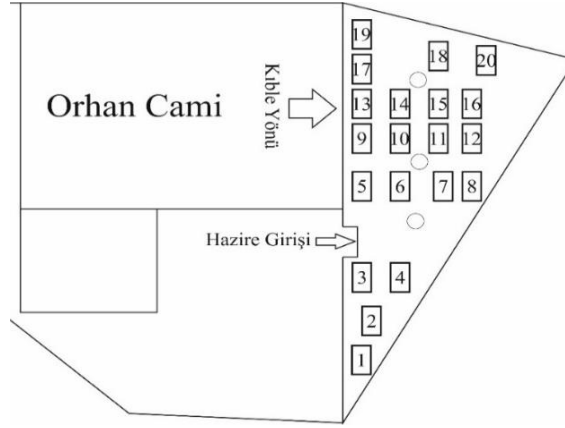
1719 tarihinde de İzmit ve civarında meydana gelen büyük depremin 14 Mayıs'ta olduğu, İzmit kentinin beşte dördünün yıkıldığı, enkaz altında 4000 kişinin öldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca altı cami çökmüş ve bunların içinde bulunan 600 kişi de ölmüştür. Roma döneminden kalma su kemerlerin hasar görüp yıkıldığı da Fındıklılı Silâhdar Mehmet Ağa'nın Nusretname isimli eserinde anlatılmaktadır (Silâhdar, 1964:388). İdris Bostan, İslam Ansiklopedisi'nde bulunan "İzmit" maddesinde, aynı depremin kentin önemli bir bölümünün yıkıldığından, Gümrükhane'nin deniz suları altında kaldığından, Mehmet Bey Cami ve müştemilatının tamamen, Pertev Paşa Cami'nin kısmen zarar gördüğünden bahsetmektedir (Bostan, 2001:537).

Osmanlı dönemi mimarî yapılarının bu yıkımlardan belli ölçüde zarar görmesi göz önünde bulundurulduğunda, günümüze ulaşan yapılar, tarihi belge ve somut örnek olmaları açısından önem taşımaktadır.

Araştırmaya konu olan İzmit Orhan Cami, Pertev Mehmed Paşa Cami, Hüseyin Paşa Cami ve Yumurtacı Cami hazirelerinde bulunan mezar taşlarındaki kitâbe metinlerinde, edebi metin ve manzume çeşitliliğine ulaşılmaktadır. Bu veriler ışığında, kitâbe metinlerindeki ölüm ve ecel vurgusu araştırmaya değer görülerek Türk Mezar Kitâbeciliği edebiyatına ve bu alanda yapılan ve yapılacak çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

1.KOCAELİ İLİ İZMİT İLÇESİNDE BULUNAN CAMİLER VE HAZİRELERİ

Bu çalışmada, İzmit ilçesinde bulunan dört adet Osmanlı Camisinin (İzmit Orhan Cami, Pertev Mehmed Paşa Cami, Hüseyin Paşa Cami ve Yumurtacı Cami) hazirelerindeki mezar taşları üzerine yazılı olan ve ölüm ile ecel konularının işlendiği edebi metinler ve manzumeleri Türk Mezar Kitâbeciliği kültürü çerçevesince incelenmektedir. Edebi metinler dil bilgisi, yöresel söylem farklılıkları, metinsel içerik farklılıkları vb. perspektiflerden değerlendirilecektir. Ölüm, dünya hayatı, ahiret, erdemli ve ahlâklı yaşam ve henüz yaşamakta olan bireylere dünya hayatının geçiciliği üzerine nasihât gibi konuların, mezar taşı kitâbelerindeki edebi metinler içerisinde manzum olarak nasıl ve ne şekilde ifade edildiği ele alınacaktır.

Çizim 1. Orhan Cami Hazire Krokisi (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından çizilmiştir.)

Çalışmada ayrıca, şahidelerde yazılı bulunan manzumelerle ortak konuların işlenmiş olması üzerine çeşitli yüzyıllardan Türk Halk edebiyatı şairlerinin, ozanlarının ve âşıklarının ölüm-ecel, dünya-ahiret hayatları, yaratıcıya geri dönüş, hayatta kalanlara nasihat ve öğüt verme, dünya hayatının geçiciliği ile fâniyat-ebediyet vb. konularda yazmış oldukları bazı manzume ve beyitlere yer verilmiştir. Bu şiir örnekleri ile toplumun ve bireyin genel kapsamıyla ölüm konusunu edebi anlamda nasıl bir üslup ile ele aldığı, mezar kitâbelerinde görülen dizelerle olan benzerlikleri ve yorum farklılıkları ortaya konulmuştur.

Kitâbelerde bulunan edebi manzumelerin kimler tarafından yazıldığı bilinmemekle birlikte, bu çalışmayla halk edebiyatımızın önemli şair ve ozanlarının en çok bilinen deyiş ve şiir örnekleri ile ölüm ve ecel konularına verilebilecek en çok bilinen örnekler ışığında, bu konuların gerek anonim şiir gerekse şairi ve yazarı bilinen yaygın manzumelerin tamamında bâriz bir yakınlık ve benzerlik olduğu açıklanmıştır.

1.1.Orhan Camii Haziresinde Bulunan Mezar Taşı

İzmit şehrinin en eski Osmanlı Camisi olan Orhan Cami haziresinde toplamda 13 adet Mezar kitâbesi bulunmaktadır. Kitâbe metinlerinde işlenilen edebi beyitler ile ilgili olarak Orhan Cami mezar taşlarında yazılı bulunan ve diğer Osmanlı dönemi Şâhidelerinde sıklıkla rastlanılmayan bir metin, edebi yönden değerlendirilmiştir.

1.1.1. Duhâncı (Tütüncü) Hacı Ahmed Ağa

	Transkripsyon
	Huve'l Bâkî / Yâ İlâhî! Ol mübârek İsm-i pâkin izzetî / Hem Rasûlün Fahr-i âlem Şâh-i kevneyn hürmetî / Eyle kabrim ravza-i cennet yâ İlâhe'l- âlemîn / Gîce gündüz eylesünler hûr-i gılmân hizmetî / Merhûm ve mağfûr ilâ rahmet Rabbihi / el-Gafûr Duhâncı el-Hâc Ahmed Ağa'nın / Rûhiyçün kâffe-i ehl-i îmân / Ervâhiyçün rızâen lillâhi te'âlâ / el-Fâtiha / fî gurrati b 1270

	Anlam Ey Yaratıcı! Kutsal adının yüceliğine/ululuğuna Hem Sevgilin olan, dünyanın ve ahiretin efendisi Peygamber Hz. Muhammed a.s.’ın saygısına Mezarımı Cennet bahçesine dönüştür, ey Âlemlerin Rabbi olan Allahım! Ki gece ve gündüz Cennet hizmetkârları olan Hûri ve Gılmanlar bana hizmette bulunsunlar.

Tablo 1. Duhâncı (Tütüncü) Hacı Ahmed Ağa (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Çevirisi yapılmış olan ve vefat eden kişinin doğrudan kendi söylemi biçiminde kurgulanan bir anlatım, manzum olarak belirtilmiştir. Medfun kişi bu dizelerde, yaratıcıdan merhamet dilenmekte ve kabir azabından sakındığını belirtmektedir.

Metinde ölen kişinin künye bilgilerinden önce “Huve’l Bâkî” (Bâki olan O’dur) ibaresinden hemen sonra manzum olarak taş üzerine aktarılan bölüm, edebi metnin yazılı olduğu beyitlerdir.

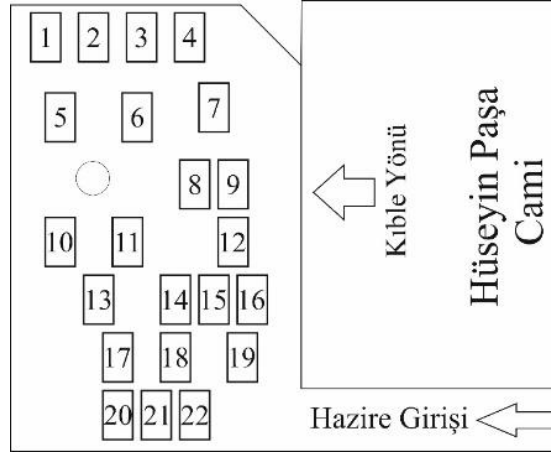
Yâ İlâhî! Ol mübârek İsm-i pâkin izzetî / Hem Rasûlün Fahr-i âlem Şâh-i kevneyn hürmetî

*Eyle kabrim ravza-i cennet yâ İlâhe’l-âlemîn / Gîce gündüz eylesünler hûr-i gılmân hizmeti”
dizeleriyle*

1.2.Hüseyin Paşa Camii Haziyesinde Bulunan Mezar Taşları

Osmanlı dönemi İzmit Camilerinden olan Hüseyin Paşa Camii haziyesindeki edebi metinler kullanıldığı görülen mezar taşlarından birkaç örnek, sırasıyla değerlendirilmektedir.

Hüseyin Paşa Cami haziresinde bulunan 22 Mezar taşında yazılı edebi metinlerden 4 manzume, edebi açıdan değerlendirilip açıklanmıştır. Değerlendirilen dizelerin, sıklıkla karşılaşılmayan örnekler olarak kullanılmış olduğu görülmektedir.

Çizim 2. Hüseyin Paşa Cami Hazire Krokisi (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından çizilmiştir.)

1.2.1. Eş-Şeyh Hâfız Abdullâh Efendi Zâde Seyyid Mustafâ Safvet Efendi

	Transkripsyon
	Huve / Nevcivânım uçdu cennet bağına / Firâkı kaldı vâlideyni cânına / eş-Şeyh Hâfız Abdullâh Efendi / Zâde Seyyid Mustafâ Safvet Efendi / Sene H 1269
	Anlam
	Genç delikanlım vefat ederek Cennete ulaştı Ayrılığı Anne ve Babasına kaldı.

Tablo 2. Eş-Şeyh Hâfız Abdullâh Efendi Zâde Seyyid Mustafâ Safvet Efendi (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Kitâbe metninde manzum olarak iki adet dizeden oluşan bir beyit yazılıdır.

Nevcivânım uçdu cennet bağına / Firâkı kaldı vâlideyni cânına

Vefat eden kişinin muhtemel olarak genç olması ve geride bıraktığı Anne ve Babasını üzüntü ile yas içerisinde bırakmış olması durumu manzum bir edebi metin olarak Kitâbe metnine eklenmiştir.

1.2.2. Eş-Şeyh Abdullah Efendî'nin Kerîmesi Râsime Hânım

	Transkripsyon
	Huve'l Bâkî / Bir gülî gonca-i nevresfidân / Kuş misâli eyledî azm-i cinân / eş-Şeyh Abdullah Efendî / Kerîmesi Râsime Hânım / Rızâen lillâhi fâtiha / sene 1267
	Anlam
	Henüz yeni açmakta olan bir Gül'ün genç dalı gibi olan, Bir kuş gibi Cennete doğru uçup gitti.

Tablo 3. Eş-Şeyh Abdullah Efendî'nin Kerimesi Râsime Hânım (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Metin içerisinde geçen iki dizeli Beyit şu şekildedir;

Bir gülî gonca-i nevresfidân / Kuş misâli eyledî azm-i cinân

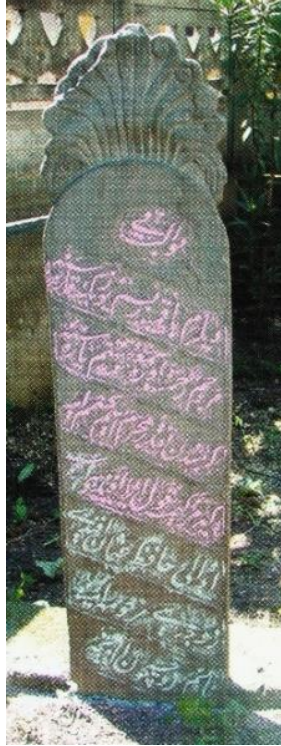
Dizelerden hareketle, vefat eden kişinin henüz genç olduğu belirtilerek, günahsız ve mâsum bir şekilde Cennete bir kuş gibi havalanıp uçmuş olduğunun manzum bir biçimde ifade edildiği söylenebilmektedir.

1.2.3. Edâlî Hâfız Osmân Efendî'nin Zevcesi Merhûme Emîne

Kitâbe metninde işlenmiş olan manzum metin şöyledir;

*Dilerim bakmaya Rabbim yüzümün kâresine / Merhem-i rahmet (v)jura ma'siyetim yâresine /
Kereminden ne kadar mücrim isem kesmem ümîd / Girmez kimse kul ile efendi ârasına*

Edebi bir söylem ve kâfiye düzeniyle yazılmış dizelerde, ölen kişinin kendi hitâbı şeklinde bir anlatıma başvurulduğu incelenmektedir. Vefat eden kişi burada Yaratıcıdan hayatta iken işlemiş olduğu günahlar sebebiyle af dilemekte ve günahlarından dolayı duyduğu derin utanç ve endişeleri dile getirmektedir. Günahlarından duyduğu utanç ve kaygı her ne kadar derin bir anlatıyla ifade edilmiş olsa da kişi, Yaratanın yüce merhametine ve affına sığınmaktadır.

	
Transkripsiyon Huve'l Bâkî / Dilerim bakmıya Rabbim yüzümün kâresine / Merhem-i rahmet ura ma'siyetim yâresine / Kereminden ne kadar mücrim isem kesmem ümîd / Girmez kimse kul ile efendi ârasına / Edâlî Hâfız Osmân Efendi / Zevcesi merhûme Emîne / Hânım rûhiyçün el-fâtiha / 1296.	Anlam Yaratıcının, işlemiş olduğum günahları affetmesini ve bağışlamasını umuyorum Bağışlamasıyla, günahlarımdan dolayı çektiğim utanç ve mahcubiyetimi gidermesini umuyorum / Her ne kadar günahkâr olsam da O'nun yüceliğinden umudumu kesmem / Her ne günah veya sevap işlenmişse de bu, ancak Yaratıcı ve insan arasındadır.

Tablo 4. Edâlî Hâfız Osmân Efendi'nin Zevcesi Merhûme Emîne (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır. (sol). Kaynak: Cebe, O.N, *İzmit Mezar Kitabeleri*, (Kocaeli: Çağ Matbaacılık, s.101). (sağ)).

1.2.4. Kayazâde Muhammed Bey'in Kerîmesi Şeyh Abdullâh Efendi'nin Halilesi Merhûme Veliyye Hânım

	
Transkripsyon	Anlam
Huve'l Bâkî / Âh meded bulunmadı emrâzının bir çâresi / Genç yaşında tekmil etmiş meğerkim va'desi / Nîce rûhânî cismâniyle tedbîr itdiler / Gelse Lokmân neylesün dolmuş eccl peymânesi / Kayazâde Muhammed Bey'in kerîmesi Şeyh / Abdullâh Efendi'nin halîlesi / Merhûme Veliyye Hânım'ın ruhuna / El Fatiha Sene-İ Hicrî 1277.	Yardım umarım, ne yazık ki hastalığına tedavi bulunamadı / Henüz genç yaşında ömrü oysaki sona erdi / Çeşitli ruhsal ve bedensel önlemler ve tedavilerde bulundular / Ancak Lokman Peygamber dahi gelse tedavi edemez çünkü ölüm vakti gelmişti.

Tablo 5. Kayazâde Muhammed Bey'in Kerîmesi Şeyh Abdullâh Efendi'nin Halilesi Merhûme Veliyye Hânım (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır (sol). Kaynak: Cebe, O.N, *İzmit Mezar Kitabeleri*, (Kocaeli: Çağ Matbaacılık, s.100). (sağ))

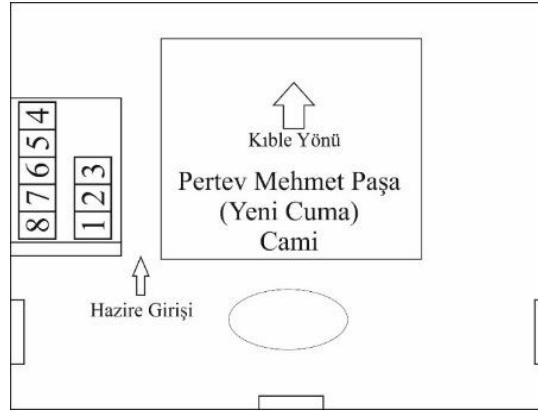
Şeyh Abdullah Efendi'nin eşi Veliyye Hanım'a ait kitâbede yazılı bulunan manzumede;

Âh meded bulunmadı emrâzının bir çâresi / Genç yaşında tekmil etmiş meğerkim va'desi / Nîce rûhânî cismâniyle tedbîr itdiler / Gelse Lokmân neylesün dolmuş eccl peymânesi yazılıdır.

Metinde geçen edebi dizelerde, vefat eden kişinin tedavisi olmayan bir hastalık sonucunda vefat etmiş olduğu belirtilmektedir. Vefat ettiğinde henüz genç yaşta olduğu ifade edilerek, hastalığına hem ruhsal hem bedensel/fiziksel tedavilerde bulunduğu ancak bu tedavilerin de olumlu sonuç vermediği belirtilerek, İslam inancında tedavi yöntemleriyle bilinen Lokman Peygamberin dahi bu hastalığı tedavi edemeyeceği dördüncü dizede ifade edilerek ecel kavramı ve insan hayatının mutlak sona ulaşacağı vurgulanmıştır.

1.3.Pertev Mehmed Paşa Cami (Yeni Cuma) Haziresinde Bulunan Mezar Taşları

Mimar Sinan eseri olan Pertev Mehmed Paşa Cami (yaygın ismiyle “Yeni Cuma Cami”), izmit şehrinin en eski Camilerindendir. Cami planına göre bahçenin sol kısmında köşede yer alan hazirede 8 mezar taşı bulunmaktadır. Bu mezar taşlarından 3 tanesi, kitâbe metninde bulunan manzumeleri bakımından nadiren rastlanan Şâhide beyitlerindendir.

Çizim 3. Pertev Mehmet Paşa (Yeni Cuma) Cami Hazire Krokisi (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından çizilmiştir.)

1.3.1. Zecriyye Nâzırı Hacı Ali Zâde Derviş Ahmed Efendi

	Transkripsyon
	Huve'l Bâkî / Kimseye bâkî değildir çünkî bî dehrî sübût / Gel oku ihlâsla fâtiha ümmete sükût / Kıl nazâr ayn'ü basr ile gönül al ibret / Her nefis zâik-i mevtdir hüve'l hayyü'l layemüt / Merhûm ve mağfûr zecriyye nâzırı / Hacı Ali Zâde Derviş Ahmed Efendinin / Rûhiyçün fâtiha sene 1270.
	Anlam

Bu dünyada hiç kimse kalıcı ve sonsuz değildir çünkü dünyanın da bir sonu vardır / Müslüman olanların ruhları için samimiyet ve içtenlikle Fatiha sûresi oku / Göz ile görerek ibret al bütün ölmüş kişilerden ve ölüm gerçeğinin kendisinden / Her canlı/yaratılmış olan varlık ölümü tadıcıdır, yalnızca yüce Yaratıcı olan Allah ölümsüzdür.

Tablo 6. Zecriyye Nâzırı Hacı Ali Zâde Derviş Ahmed Efendi (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Kitâbe metninin manzum kısmında şu dizeler yer almaktadır;

Kimseye bâkî değildir çünkî bî dehrî sübut / Gel oku ihlâsla fâtiha ümmete sükût / Kıl nazâr ayn'ü basr ile gönül al ibret / Her nefis zâik-i mevtdir hüve'l hayyü'l layemût

Manzumede genel olarak bütün yaratılmış olan canlıların ölümlü olduğu ve bir gün mutlaka öleceklerine dair bir anlatım esas alınmıştır. Burada insanın yaratılmış bir varlık olduğu hatırlatılmakta olup yalnızca Yaratıcının ölümsüz ve sonsuz olduğu ifade edilmiştir. Dünya hayatında insanın doğru ve erdemli yaşamı gerekliliği üzerine ise ölmüş olan insanlardan, mezarlıklardan, mezar taşlarından ve ölüm gerçeğinin kendisinden ibret alınması gerektiği, tavsiye olarak edebi bir anlatı biçimiyle yazılmıştır.

1.3.2. İzmit Zabtiyye Taburu Üçüncü Süvarî Bölüğünden Mülâzım-ı Evvelî İçelli Hacı Mustafa Ağa

	Transkripsyon
	Huve'l Bâkî / İlâhî hâcetim bu dergâhinden / İnâyet kıl kemâl-i şefkatinden / Sürünüb yerlere geldim der ihsânına ben / Beni merhûm etme bâb- ı rahmetinden / İzmit zabtiyye taburu üçüncü / Süvarî bölüğünden Mülâzım-ı evvelî / İçelli Hacı Mustafa Ağa rûhuna / Fâtiha 1314/17 receb.

	Anlam Ey Yaratıcı, senin bağışlanma kapından dileğim budur / Yüce affınla bana iyilikte bulun ve beni bağışla / Günahlar işleyerek ve kötü amellerde bulunarak bağışlanma ve af kapına geldim / Beni bağışlamandan, affından ve lütfundan yoksun kılma.

Tablo 7. İzmit Zabtiyye Taburu Üçüncü Süvarî Bölüğünden Mülâzım-ı Evveli İçelli Hacı Mustafa Ağa (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Mezar taşı metninde geçen manzume;

*İlâhî hâcetim bu dergâhinden / İnâyet kıl kemâl-i şefkatinden / Sürünüb yerlere geldim der
ihşânuna ben / Beni mâhrum etme bâb-ı rahmetinden* şeklindedir.

Dizelerde ağırlıklı olarak Yaratıcıdan af dilenmekte ve onun bağışlamasına sığınılma arzusuna yer verilmiştir. Vefat eden kişinin kendi ifadeleri ve yakarışı şeklinde manzum edilen edebi metinde, günahlarının farkında olan ve işlemiş olduğu günahlardan dolayı utanç ve kaygı içinde bulunan bir insanın pişmanlıkları betimleme yönü gelişmiş bir şekilde mezar taşı metnine aktarılmıştır.

1.3.3. Kölezâde Mahzenci El-Hâc Osmân Ağa

Mezar taşı metninde geçen manzume 6 dizeden oluşmaktadır ve şöyledir;

*El çeküp bi'l-cümle itdim bekâya rihletî / Terk idüb gerûye mâl-i mülk û devletî / Kalmadı
vaktim vasiyyet îdeyim / Verdi bana Hak şehâdet devletî / Kim gelüp kabrim ziyâret eyleyen
ihvânımın / Okusunlar rûhum için "Kul huvallâh" âyetî*

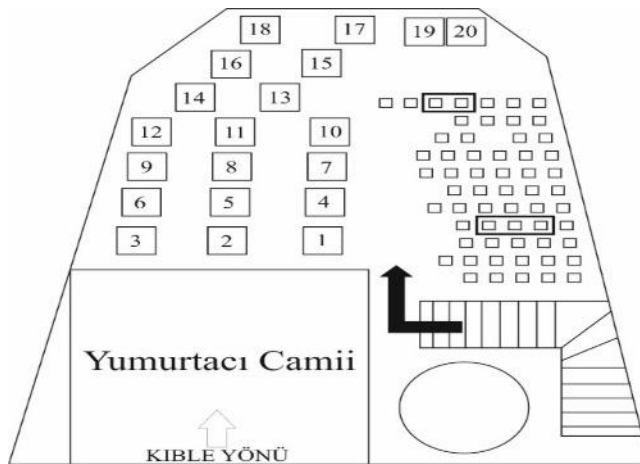
Dizelerde belirtildiği üzere, vefat eden kişinin kendi ağzından ifade edeye yer verilmektedir. Anlam derinliği bakımından sanatlı bir dil kullanılmıştır. İlk 4 dize, sıklıkla karşılaşılmayan bir metin olmakla birlikte son iki dize, birçok mezar kitâbe metninde görülebilecek manzum beyittir. Kişi bu dizelerde, hayatın geçiciliğini, bütün dünyevi kazançların kalıcı olmadığını ve asıl kazancın, iman sahibi bir Müslüman olarak ahirete dolayısıyla ebedi hayata göç etmek olduğunu âdeta öğüt vermektedir. Geride bıraktığı ve henüz hayatta olan ailesinden, akrabalarından, çevresinden ve tüm inananlardan bir istek ve beklentisi olduğunu belirtmektedir. Bu isteği ise onu mezarı başında ziyaret eden insanlardan kendi ruhuna bir İhlâs sûresi okuyup bağışlamalarıdır.

	Transkripsyon
	Huve'l Bâkî / El çeküp bi'l-cümle itdim bekâya rihletî / Terk idüb gerûye mâl-i mülk û devletî / Kalmadı vaktim vasiyyet îdeyim / Verdi bana Hak şehâder devletî / Kim gelüp kabrim ziyâret eyleyen ihvânımın / Okusunlar rûhum için "Kul huvalâh" âyetî / Merhûm ve mağfûr Kölezâde / Mahzenci el- Hâc Osmân Ağa'nın / Rûhuna rızâen lillâhi fâtiha / Fî sene 11 Receb 1277
	Anlam
	Dünya yaşamına dair her şeyden ayrılarak sonsuzluğa göç ettim, / Bütün kazanç, makam, mevki ve edinimlerimi geride bırakarak, / Ömrümden geriye çok az bir süre kaldı, o sürede ancak şunu söyleyebilir; / Yaratıcı olan Allah, bana müslüman olarak ölmeyi nasip etti / Mezarıma gelerek beni ziyaret eden ve edecek kardeşlerim / Ruhuma bir İhlâs sûresini okuyup hediye olarak sunsunlar

Tablo 8. Kölezâde Mahzenci El-Hâc Osmân Ağa (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

1.4.Yumurtacı Cami Haziresinde Bulunan Mezar Taşı

İzmit'in tarihî Camilerinden Yumurtacı Cami haziresinde 2023 yılı itibariyle toplam 20 adet Osmanlı dönemi eski Türk mezar taşının bulunduğu belirlenmiştir. Bu şahidelerde yazılı bulunan edebî metinlerin, sıklıkla karşılaşılmayan örnekleri edebî açıdan değerlendirilmektedir. Değerlendirilen kitâbelerin hangi tarihe dayandığı, taşların tarih kısmından kırılmış olmaları sebebiyle belirtilememektedir.

Çizim 4. Yumurtacı Cami Hazire Krokisi (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından çizilmiştir.)

1.4.1. Tabak Solak Hoca Oğlu Merhum Mehmed

	Transkripsiyon Hüve'l Bâkî / Çünkü ömrüm tamam oldu / Bizden size selam olsun / Tuz etmek yediğim dostlara / Ahiret Hakkı helal olsun / Tabak Solak Hoca / Oğlu Merhum Mehmed / ... ruhuna Fatiha
	Anlam Ömrüm bu şekilde sona ermiş bulunmakta / Geride kalan aileme, akrabama ve çevreme sağlık ve esenlikler dilerim / Hayatta iken beraber yiyip içtiğimiz, sohbet ettiğimiz, beraber çalıştığımız ve komşuluk yaptığımız herkese / Mahşer günü sorulduğunda bütün dünyevi hakkım helal olsun

Tablo 8. Tabak Solak Hoca Oğlu Merhum Mehmed (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Merhum Mehmed Efendiye ait olan mezar taşı metnindeki manzume şöyledir;

Çünkü ömrüm tamam oldu / Bizden size selam olsun / Tuz etmek yediğim dostlara / Ahiret Hakkı helal olsun

Edebi dizelerde, vefat eden kişinin kendi yorumu ve ifadesi şeklindeki bir anlatım biçimine başvurulmuştur. Kişi burada ömrünün sona erdiği gerçeğiyle yüzleşerek, geride bıraktığı insanları selamlayıp esenlikler dilemekte, hayatta iken onlarda kalan haklarını helal ederek, vicdanî bir iç huzura kavuşmanın mutluluğunu yaşamaktadır.

1.4.2. Reis Koca Mehmed'in Validesi Merhume Emine

	Transkripsyon Hüve'l Baki / Ziyaretten murad bir duadır / Bugün bana ise yarın sanadır / Reis Koca Mehmed'in Validesi / Merhume (Emine?) hatun
	Anlam Gelip mezarımı ziyaret edenlerden isteğim, benim için dua etmeleridir. / Ölüm gerçeği ile benim gibi herkes karşılaşacaktır. Bu sebeple bu gerçeği bir gün mutlaka senin de yaşayacağını ve senin de duaya ihtiyaç duyacağını sana hatırlatırım

Tablo 9. Reis Koca Mehmed'in Validesi Merhume Emine (Kaynak: Yusuf Avşar tarafından fotoğraflanmıştır.)

Merhume Emine Hatun'a ait mezar taşındaki kitâbe metninde yazılı bulunan manzumede;

Ziyaretten murad bir duadır / Bugün bana ise yarın sanadır yazılıdır.

Kitâbe metni içerisinde yazılı olan edebi manzume, eski Osmanlı Türk mezarlarında sıklıkla karşılaşılan bir örnektir. Ölen kişinin kendi ağzından ifade edilmiş bir anlatımla yazılmıştır. Kişi geride bıraktığı insanlardan dua istemektedir. Bu istekle birlikte ölüm gerçeğini henüz hayatta olanlara hatırlatmaktadır. Ölümün bir gün herkes tarafından yaşanacağı ise ikinci dizede açıkça belirtilmektedir.

2.Kur'an-ı Kerim Ayetlerinde Ecel ve Ölüm Konuları

Kitabelerde bulunan edebî metinlerde işlenen temel kavramlar mutlaka ölüm, ecel, dünya hayatının geçiciliği, insanın bir gün mutlaka öleceği gibi konulardır. Bu hususta edebî metinlerdeki anlatım ve anlam derinliği, Kur'an-ı Kerim'in ecel ve ölüm ayetleri ışığında işlenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de dünya hayatının insan için gelip geçici olduğu, asıl kazancın ahiretteki cennet hayatı olduğunu vurgulayan ayetler, dünya hayatında işlenen günahların ahirette yaratıcı tarafından sorgulanacağı ve muhakeme edileceğini ifade eden ayetler Türk Mezar Kitabeciliği'nde yazıla gelmiş edebî dizelerde kafiyeli ve sanatlı bir anlatımla işlenmektedir. Eski Türk mezar taşlarında işlenen edebi metinlere ve manzumelere kaynak gösterilebilecek ölüm, ecel, fâniyat, ebediyet, dünya ve ahiret gibi konuları ele alan ayetlerden bazıları şöyledir;

Yaratılmış her varlığın, insanın ve topluluğun mutlaka bir ölüm ve yok oluş vaktinin olduğu Araf sûresinin 34. Âyetinde bildirilmektedir. Bu konuda Ankebut sûresinin 57. Âyetinde yaratılmış olan her insanın bir gün mutlaka öleceği ve tekrar Yaraticıya döndürülecekleri ile ifade edilmektedir.

İnsanın ölümlü olduğunu hatırlatmak amacıyla, bireyin dünya hayatında kendisini korunaklı ve güvende hissedecek bir yaşam biçimine ulaşması durumunda dahi mutlaka ölüm ve ecel gerçeğiyle karşılaşacağı Nisâ sûresinin 78. Âyetinde işaret edilmektedir. Rahmân sûresinin 26. Âyetinde ise yeryüzündeki yaratılmış olan bütün canlıların gelip geçici oldukları yani ölümlü ve sonlu oldukları kısa ve anlaşılır bir şekilde bildirilmektedir. Bütün yaratıkların, gezegenlerin ve evrenlerin yok olacağı, buna karşın tek kalıcı ve ebedi olanın Yaraticı olan Allah'ın olduğu Furkân sûresi 58. Âyette vahyedilmiştir.

Bakara sûresi 46. Âyette, inanan insanların ve müminlerin bir gün kesinlikle öleceklerinin ve tekrar Yaraticıya ulaşacaklarının bilinci ve inancında oldukları vurgulanmaktadır. Dünya hayatının gelip geçici olduğunun hatırlatıldığı En'am sûresinin 32. Âyetinde ise dünyadaki yaşamın boş bir eğlence ve avuntudan ibaret olduğu, kalıcı ve ebedî hayatın Ahiret hayatı olduğu belirtilerek, insanlara akıllarını kullanmaları ve erdemli bir yaşam biçimini seçmelerinin kendilerine yararlı olacağı konularında uyarıda bulunmaktadır (<https://kuran.diyar.net.gov.tr/mushaf#reload>).

3. Türk Halk Edebiyatında Ölüm ve Ecel Konuları

Türkler, İslamiyet'le birlikte şiirde, yazılı ve sözlü anlatım geleneğinde, İslam inanç esaslarına dayalı birçok konuyu ele almışlardır. Bunlardan ölüm, ecel, dünya ve ahiret konuları da Türk edebiyatının çeşitli dallarında sıklıkla işlenen bir konu haline gelmiştir.

Mezar kitabelerindeki ölüm ve ecel temalı edebi metin ve manzumeler ile özellikle Türk halk edebiyatı içerisinde de ölüm, ecel, dünya ve ahiret hayatı, ebedi hayat gibi temalarda yazılmış şiirlerden bazıları, dönemsel olarak çeşitli örneklerle karşılaştırılabilmektedir.

Yunus Emre, dünya hayatının gelip geçiciliği ve ölüm gerçeği ile ilgili bir nefesinde şöyle demektedir;

*Yalancı dünyaya konup göçenler
Ne söylerler ne bir haber verirler
Üzerinde türlü otlar bitenler
Ne söylerler ne bir haber verirler*

*Yunus der ki gör takdirin işleri
Dökülmüştür kirpikleri kaşları
Başları ucunda hece taşları*

Ne söylerler ne bir haber verirler (Antroloji, Yalancı Dünyaya Konup Göçenler, 2015)

Halk edebiyatının önemli şairlerinden Karacaoğlan ölüm, ahiret ve dünya gibi konuları bir nefesinde şöyle ele alır;

*Üryan geldim gene üryan giderim
Ölmeye elde fermanım mı var
Azrail gelmiş de can talep eyler
Benim can vermeye dermanım mı var*

Dirilirler dirilirler gelirler

Huzur-ı mahşerde divan dururlar

Harâmî var diye korku verirler

Benim ipek yüklü kervanım mı var (Antoloji, Üryan Geldim Gene Üryan Giderim, 2002)

16. yüzyıl Alevi-Bektaşî Ozanlarından Pir Sultan Abdal, ölüm konusunu, dünya hayatının yalnızca bir kere yaşanabilir olduğu ve bu hayatta dünyayı gezip, güzellikleri görüp toplum içerisinde erdemli bir ömür yaşanılması gerektiği fikri üzerinden şu şekilde anlatmaktadır.

Ölüm geldi yolun bize uğrattı

Firkat geldi yana yana ağlattı

Kesti ciger pare pare doğrattı

Ölüm ile ayrılığın elinden

Pir Sultan Abdal'ım dertlerim fîrak

Alışmış yanıyor şu dertli yürek

Bir dahi gelemem menzilim ırak

Ölüm ile ayrılığın elinden (Antoloji, Ölüm İle Ayrılığın Elinden, 2003)

20. yüzyılın en önemli Âşıklarından Âşık Veysel en çok bilinen şiirlerinden biri olan “Dostlar Beni Hatırlasın” deyişinde Âşık, ölüm gerçeğini ve bir gün her varlığın bir sonunun olduğunu hatırlatarak, geride bıraktığı insanlardan, onu ve dolayısıyla onun şiirlerini, deyişlerini hatırlamalarını ve gelecek nesillere aktarmalarını istemektedir. Şiirinde duru ve sâde bir Türkçe ile ölümü şöyle anlatmaktadır;

Can kafeste durmaz uçar

Dünya bir han konan göçer

Ay dolanır yıllar geçer

Dostlar beni hatırlasın

Can bedenden ayrılacak

Tütmez baca yanmaz ocak

Selam olsun kucak kucak

Dostlar beni hatırlasın (Antoloji, Dostlar Beni Hatırlasın, 2002)

Erzincan yöresinin 20. Yüzyıl Âşıklarından Âşık Davut Sularî, kardeşi Haydar Ağbaba'nın Almanya'da geçirmiş olduğu trafik kazasının ardından vefat etmesi üzerine, ölüm ve ecel konularını ele aldığı şu ağıtı okumaktadır;

[Hele bu dünyadan göçmeyen kimdir

Ebedileşip de kalanı sorun

Ecel şerbetini de içmeyen kimdir

Dünyadan muradın alan sorun

Nice hükümdarlar sultanlar geçti

Hepsi aynen ecel şerbetini içti

Kimisi kefensiz toprağa düştü

Baştan başa mamur olan gösterin (Antoloji, Haydar Ağbaba'ya Ağıt, 2015)

Günümüze değin Türk edebiyatı içerisinde insanlığa dair, doğaya ve evrene dair çok sayıda manzum eser ve şiir kazandırılmakla birlikte özellikle İslam terminolojisi ve İslam inanç esasları doğrultusunda ölüm, ecel, dünya ve ahiret hayatı, mahşer ve muhakeme günü gibi konularda da oldukça çeşitli eserler yazılmıştır. Bu şiirleri ve manzumeleri İslam yazı sanatı olan hat sanatı ile birleştirerek mezar taşlarına aktaran Türkler yalnızca kimlik ve soy bilgilerini geleceğe aktarmakla kalmayıp Hat sanatını ve edebiyatını da geleceğe aktarmış bulunmaktadır.

Farklı dönemlerde yazılmış Halk şiiri örneklerinden de anlaşıldığı üzere insanlık tarihi boyunca varlık âleminin geçiciliği ve ölüm gerçeği, insanların bu gerçeği kabullenmesi gerekliliği üzerine bir fikre ulaştırmıştır. Türk edebiyatında ölüm ve ecel, fâniyat ve ebediyet kavramlar, lirik bir anlatımla edebiyat dünyasında ayrı bir alan olarak yüzyıllar öncesinden yerini almıştır. Türkler vefat eden kişinin ardından ağıtlar ve mersiyeler yazmışlardır. Halk şairleri tarafından yazılıp söylenen ağıtlar, mersiyeler de zaman içerisinde anonimleşerek topluma mâl olmaktadır. Yazanı, söyleyeni belli olmayan bu manzumeler, mezar taşları sayesinde günümüze ulaşarak, varlıklarını devam ettirmeyi başarmaktadırlar. Bu ağıtlar ve mersiyeler, bir Ozan'ın veya Âşık'ın sazından ve dilinden, Şair'in kaleminden doğaçlama ile aktarılacak yüzyıllar boyunca anonim olarak dilden dile gezmekle kalmayıp çalışmaya konu olan eski Türk Mezar kitâbelerine de Hat sanatı aracılığıyla estetik bir biçimde işlenilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkler tarih boyunca sözlü anlatım geleneğini farklı formlarda ve geniş bir çeşitlilikle sürdürmüş ve yaşatmışlardır. Doğa, aşk, sevgi, inanç, savaş, barış gibi beşerî ve evrensel konularda edebi bir anlatım ile gelişmelere farklı bir bakış getirmişlerdir. Düz anlatı üslubunu olası yetersiz ve belki estetik bulmayıp mutlaka lirik ve şiirsel bir ifadeyle gündemi ve hayatı anlamlandırmışlardır. Halk edebiyatı örneklerinden Divan edebiyatı çeşitliliğine değin sonsuz bir kaynak oluşturmuşlardır. Edebi anlatım türleri içerisinde incelenebilecek olan bir tür olarak Türk mezar kitâbeciliğinin yazıla gelmiş şahide manzumeleri araştırılmaya, geleceğe aktarılmaya ve tarihin hafızası olarak değerlendirilmeye oldukça faydalı ve zengin bir alan olduğu anlaşılmaktadır.

Yüzyıllar boyunca Türkler, mezar taşları üzerinde çeşitli motif ve simgelerle bir anlatı geleneğini sürdürme gelmişlerdir. Bu anlatım biçimi, toplumların âdeta belleği ve hafızası niteliğindedir. Özellikle Osmanlı dönemi mezar taşlarında, yazısal öğeler ve hat sanatına dair çeşitli ve oldukça değerli örneklerle rastlanmaktadır. İslamiyet ile birlikte Türkler, bediz denilen figüratif öğelerden İslam dininde haram olarak değerlendirilmesi üzerine büyük oranda vazgeçerek mezar taşlarını yazı sanatlarıyla süslemişlerdir. Mezar taşı yazılarının Hat Sanatı yönüyle sanatsal bir boyut kazanması ve metnin edebi anlatımı dolayısıyla manzum bir biçimde işlenmesi, kitâbenin iki yönlü estetik bir yapıt hâline dönüşmesini sağlamaktadır.

Türk halk edebiyatının oldukça yaygın olan ve bilinen bir alanı Aşıklık geleneği ve Aşık edebiyatıdır. Aşık ve Ozanlar çeşitli yöre ve coğrafyayı gezen, seyahat eden ve gördüklerini lirik bir anlatımla şiirlerine aktaran gezgin yazarlardır. Bu çalışmada ölüm, ecel vb. konulara oldukça yakın örnek olmaları açısından, farklı dönemlerde yaşamış gezgin Ozan ve Aşıkların bu tarz konularda işledikleri şiirleri ayrıca belirtilmiştir. Doğayı, sevgiyi, uzaklığı, yakınlığı, savaş ve barışı güçlü bir anlatımla şiirleri sayesinde günümüze ulaştırmış bu Ozanlar, doğum ve ölüm gerçeğini de ustalıkla işlemişlerdir. Yaşadıkları dönemde tanık oldukları çeşitli kayıp ve ölümleri manzum bir biçimde ifade etmişlerdir.

Tanık oldukları ölüm ve kayıplardan nasihat alınması gerekliliği üzerinde durulduğu hemen hemen bütün Ozanların şiirlerinde açıkça incelenmektedir. Buna bir örnek olarak, âşık edebiyatının en önemli 20.yüzyıl temsilcilerinden Âşık Davut Sulari, kardeşi Haydar Ağbaba'nın Almanya'nın Köln şehrinde bir trafik kazası geçirerek vefat etmesi üzerine kayıtsız kalamayıp, bu ölüm için bir ağıt yakmıştır.

Ağıt kültürü ve bu kültüre bağlı olarak gelişen ağıt edebiyatı, özellikle Türk halk edebiyatının en önemli dallarından biri olmuştur. Halk şairleri, duydukları veya tanık oldukları ölümün üzerine bir ağıt yakarak, ölen kişiyi bir bakıma anmak ve belki de ölümsüzleştirmek istemektedirler. Ağıt edebiyatı çeşitli coğrafyalarda ve farklı kültürlerde incelenmektedir. Türk Mezar kitâbeciliği kültürü ve sanatı ise kimi anonim kimi ise bilinen bir Şair tarafından yazılmış ağıt formundaki manzumeler ile mezar taşı alanında Hat sanatı ile birleşerek iki yönlü bir alanın varlığını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Antoloji (2002, 22 Ocak). *Dostlar Beni Hatırlasın*. <https://www.antoloji.com/dostlar-beni-hatirlasin-siiri/> adresinden edinilmiştir.
- Antoloji (2015, 16 Mayıs). *Haydar Ağbaba'ya Ağıt*. <https://www.antoloji.com/haydar-agbaba-ya-agit-siiri/> adresinden edinilmiştir.
- Antoloji (2003, 17 Kasım). *Ölüm İle Ayrılığın Elinden*. 31 Temmuz 2025 tarihinde <https://www.antoloji.com/olum-ile-ayriligin-elinden-siiri/> adresinden edinilmiştir.
- Antoloji (2002, 28 Mart). *Üryan Geldim Gene Üryan Giderim*. 31 Temmuz 2025 tarihinde <https://www.antoloji.com/uryan-geldim-yine-uryan-giderim-siiri/> adresinden edinilmiştir.
- Antoloji (2015, 20 Haziran). *Yalancı Dünyaya Konup Göçenler*. 31 Temmuz 2025 tarihinde <https://www.antoloji.com/yalanci-dunyaya-konup-gocenler-siiri/> adresinden edinilmiştir.
- Aşıkpaşazade. (2003). *Osmanoğulları Tarihi*. çev. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, İstanbul: Koç Kültür Tanıtım Sanat A.Ş. Yayınları.
- Avşar, Yusuf. “Yumurtacı Cami Hazinesindeki Mezar Kitâbeleri”. *İdil*, 117 (2025/2): s. 396-411. doi: 10.7816/idil-14-117-16
- Bostan, İ. (2001). İzmit. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.23, (İstanbul, s.536) TDV Yayınevi.
- Danişmend, İ.H. (1947). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.1, (İstanbul, s.27). Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Foss, C. (1996). *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Michigan Üniversitesi, Viorium.
- Gölcük, A. (2021). *İzmit Kasr-ı Hümayunu'nun Müze Olarak İşlevlendirilmesinin İrdelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi Kocaeli Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- İnalcık, H. (1997). Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi, (Edt.). E. Zachariadou. *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, (Ankara, s.78-101). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim, Diyanet İşleri Başkanlığı, (t.y.) kuran.diyanet.gov.tr. 31 Temmuz, 2025, <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf#reload> adresinden erişilmiştir.
- Öztüre, A. (1981). *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.
- Fıratlı, N. (1971). İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi. *Millî Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, 1(25).
- Silâhdar, F.M.A. (1964). *Nusretname*, çev. İsmet Parmaksızoğlu, c.1 İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

CEMAHTKA CAOБ
SÖZCÜKLERİN ANLAM BİLGİSİ
SEMANTICS OF WORDS

Naile MEMMEDOVA¹

Özet

Bu çalışma, dilbilimin semantik alt dalı olan anlam bilgisini, özellikle kelime anlamlarının yapısını ve aralarındaki ilişkileri incelemektedir. Anlamın yalnızca kelimeler ile nesneler arasındaki doğrudan bir bağ olmadığı, aynı zamanda konuşurun zihinsel kategorileri ve bağlamın da anlam oluşumunda belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Çalışmada, kelimeler arasındaki başlıca anlamsal ilişkiler olarak eşanlamlılık, zıt anlamlılık ve çok anlamlılık ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Eşanlamlılığın mutlak değil, dereceli benzerlik taşıdığı; zıt anlamlılığın ise tamamlayıcı, dereceli, ilişkisel ve yönelmiş olmak üzere dört ana tipte sınıflandırıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, eşdizimlilik, bağlam ve stilistik farkların kelime anlamını nasıl etkilediği örneklerle açıklanmaktadır. Çok anlamlılık ve eşseslilik arasındaki farklar, sözlük tanımlarından alınan örneklerle ortaya konmaktadır; her iki olgunun da sözlüksel belirsizliğe yol açabileceği ancak bağlamın çoğu durumda anlamı netleştirdiği ifade edilmektedir. Çalışma, Ferdinand de Saussure'ün gösterge modeli çerçevesinde, dilsel biçim ile kavram arasındaki keyfi ama sistematik bağa dikkat çekmektedir. Sonuç olarak, kelime anlamının dil, zihin ve bağlam üçgeninde şekillendiği ve semantik ilişkilerin bu etkileşimle anlaşıldığı sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: anlam bilgisi, eşanlamlılık, zıt anlamlılık, çok anlamlılık, bağlam.

Abstract

This study explores semantics, a subfield of linguistics, focusing on the structure of word meanings and the relationships between them. It emphasizes that meaning is not merely a direct link between words and objects, but is also shaped by the speaker's mental categories and the communicative context. The main semantic relations between words - synonymy, antonymy, and polysemy—are examined in detail. Synonymy is shown to involve graded similarity rather than absolute identity, while antonymy is classified into four main types: complementary, gradable, relational, and directional. The study also explains, with examples, how collocation, context, and stylistic differences influence word meaning. Differences between polysemy and homonymy are clarified through dictionary-based examples, highlighting that both phenomena can create lexical ambiguity, yet context often resolves the intended meaning. Within the framework of Ferdinand de Saussure's sign model, the study underscores the arbitrary but systematic link between linguistic form and concept. In conclusion, word meaning is understood as emerging from the interaction between language, cognition, and context, and semantic relations are best interpreted through this dynamic interplay.

Keywords: semantics, synonymy, antonymy, polysemy, context.

¹ Bakü Slav Üniversitesi, Genel Dilbilim Bölümü kıdemli öğretim görevlisi. nail636@mail.ru

1) Изучение значения

Что имеют в виду лингвисты, когда говорят, что они изучают значение? Лингвисты, работающие в области семантики, интересуются значением в человеческом языке (или лингвистическим значением). На протяжении тысячелетий философов занимали более общие вопросы значения и природы значения, но здесь мы рассмотрим только лингвистическое значение.

Семантика — это наука, изучающая структуру значения [3, 145]. Для нас, как для носителей языка, мысль о том, что язык используется для передачи смысла, кажется на первый взгляд вполне очевидной. Однако, если рассмотреть, как именно значение закодировано в языке, всё окажется гораздо сложнее, чем кажется. Прежде всего, мы можем задаться вопросом, что вообще такое «значение». Далее можно спросить, какие языковые единицы имеют отношение к значению; каким образом значение организовано в языке. В качестве примера мы рассмотрим организацию значения слов в сознании носителя языка.

Что значит «значение»? Слова, концепты и референты

Языковая единица, с которой мы чаще всего связываем значение, — это слово. Когда мы встречаем слово в незнакомом нам языке, мы можем обратиться к словарю, чтобы узнать его значение. Представьте, например, что вы встретили слово *box* и не знаете, что оно означает. В примере (1) приведён фрагмент из того, что Longman Dictionary of Contemporary English сообщает о значении слова *box*.

(1) Longman Dictionary of Contemporary English [2], словарная статья *box*:

a. Определение на английском: *'a container for putting things in, especially one with four stiff straight sides/ «контейнер для хранения предметов, особенно с четырьмя жёсткими прямыми сторонами».*

Языки значительно различаются по способу, которым они сочетают последовательности звуков для обозначения конкретного объекта (*box*, *коробка*, *qutu*). Отсюда можно сделать вывод, что соответствие между звуковой последовательностью и значением в словах зависит от конкретного языка. Иными словами, **слова являются произвольными символами**. Они позволяют нам говорить об объектах, событиях и ситуациях.

Значение *box* — это соотношение между словоформой ($\backslash[b\alpha ks]$ или $\langle box \rangle$), с одной стороны, и тем, что пытается передать определение, — с другой. При этом стоит отметить, что это определение — лишь одно из нескольких возможных (и, возможно, даже не самое удачное).

Значение — это отношение между языковым выражением и объектом, для обозначения которого оно может использоваться [3, 147].

Определение предполагает прямую связь между такими словами, как *box*, и объектами, о которых говорящие могут рассказывать, используя это слово. Оно отражает интуитивное представление многих носителей языка о том, что мы используем языковые выражения для обозначения вещей и что значение языковых выражений соответствует описанию тех объектов, о которых идёт речь.

Однако у такого подхода к значению есть несколько проблем. Поэтому нам необходимо признать, что, помимо языкового выражения и самого объекта, о котором мы говорим, в процессе формирования значения участвует и «третья сторона». Эта третья сторона выступает посредником между языковым выражением — например,

словом — и объектом, о котором идёт речь. В дальнейшем мы рассмотрим некоторые доказательства этой идеи, снова используя слово *box* в качестве иллюстрации.

Прежде всего, слово *box* — не единственное языковое выражение, которое можно использовать для обозначения объектов, похожих на коробку. Рассмотрим слова и словосочетания, которые в соответствующем контексте могут использоваться для обозначения коробки:

- a. *box* — коробка
- b. *container* — контейнер
- c. *thingy* — штуковина
- d. *the object in which she secretly kept all her love letters* — предмет, в котором она тайно хранила все свои любовные письма

Если бы значение сводилось лишь к соотношению между языковыми выражениями и объектами, то четыре выражения из вышеуказанных примеров могли бы считаться идентичными по значению в заданном контексте. Однако такое предположение противоречит интуиции.

Во-первых, это означало бы, что значение полностью зависит от контекста, без которого говорящие не смогли бы определить, используются ли выражения из указанных примеров для обозначения одного и того же объекта.

Во-вторых, даже в контексте, где (a–d) могут использоваться для одного и того же объекта, мы вряд ли стали бы утверждать, что (a–d) имеют одинаковое значение. Это особенно ясно видно, если поместить их в предложение, которое само по себе задаёт ситуационный контекст.

- a. В знак своей бесконечной любви она подарила ему коробку.
- b. В знак своей бесконечной любви она подарила ему контейнер.
- c. В знак своей бесконечной любви она подарила ему штуковину.
- d. В знак своей бесконечной любви она подарила ему предмет, в котором она тайно хранила все свои любовные письма.

Значение *container* в первую очередь определяется его технической функцией (удерживать что-либо) и стилистически маркировано как употребительное в основном в формальных контекстах. Для классификации предмета как *box* техническая функция менее значима: помимо способности что-то содержать, коробки определяются ещё и по своей форме.

Аналогично, значение *thingy* также не подходит для романтического контекста. Это связано с тем, что слово *thingy* указывает, что говорящий или автор не помнит «правильного» слова для объекта. Это совсем не то, чего мы ожидаем от рассказчика романтической истории.

Таким образом, эти примеры показывают, что значение включает в себя не только простое соотношение между словами и объектами реального мира. Значение также охватывает критерии, важные для отнесения объекта к определённой категории (ср. *container* vs. *box*), а также сведения о характере отношений между говорящим и объектом во внешнем мире (ср. *thingy* vs. *box*). Ни один из этих аспектов не отражён в определении (*Значение* — это отношение между языковым выражением и объектом, для обозначения которого оно может использоваться).

Второе доказательство того, что в формировании значения участвует «третья сторона», заключается в том, что не все объекты, которые можно назвать определённым словом, одинаково хорошо представляют собой типичный экземпляр того, что этим словом обозначается. Решение о том, можно ли употребить слово для

обозначения конкретного объекта, зависит от того, как говорящие классифицируют этот объект. Классификация включает отнесение предмета к определённой категории. Категории являются когнитивными, то есть ментальными категориями. Ментальные категории называются концептами или *понятиями* [3, 149].

Между формой и значением каждого слова в определённом языке существует произвольная, но систематическая связь. Согласно Соссюру, каждый языковой знак (или слово) состоит из двух неразрывно связанных частей: звуковой последовательности (или означающего) и понятия (или означаемого). Носители определённого языка или его разновидности осознают общепринятое значение слова (или значений слов).

Чтобы иметь возможность общаться с другими людьми на определённом языке, мы должны выучить и придерживаться общепринятых значений слов, а также способов их сочетания для образования более крупных смысловых единиц, таких как словосочетания и предложения. Соответственно, семантику можно разделить на две основные ветви: **лексическая семантика** изучает значение слов и смысловые отношения между словами, тогда как **семантика предложения (или семантика словосочетаний)** занимается значением синтаксических единиц, более крупных, чем слово, то есть словосочетаний, придаточных и предложений, а также смысловыми отношениями между ними [1, 138].

2) Лексическая семантика

Слова состоят из одной или нескольких так называемых морфем, которые определяются как наименьшие единицы языка, несущие значение. В лексической семантике мы будем рассматривать значение слов, принимая во внимание, что слова могут состоять из нескольких морфем.

Семантические отношения между словами

Слова определённого языка или его разновидности могут быть связаны между собой семантически разными способами. Теперь мы рассмотрим наиболее важные из этих смысловых (или семантических) отношений.

Синонимия

Представьте, что вам нужно написать эссе, описывающее процесс покупки вашего первого дома. Как избежать повторного использования слова *buy* («покупать»)? Один из способов — подобрать другие глаголы с тем же или почти тем же значением, например *purchase* («приобретать») или *acquire* («получать, приобретать»). *Buy*, *purchase* и *acquire* считаются синонимами, а семантическая связь между ними называется **синонимией**.

Традиционно синонимы определяются как слова с одинаковым значением. Однако на практике редко встречаются слова с совершенно одинаковым значением (или с полной/абсолютной синонимией). Многие лингвисты считают, что было бы неэкономно для одного языка иметь два или более слова с абсолютно одинаковым значением, и поэтому предпочитают определять синонимию как **широкое семантическое сходство**. Например, синонимы могут различаться по стилистическому уровню (*buy/ purchase* [1, 139 и 183]) или по социальным и региональным вариантам (например, BrE *lift* / AmE *elevator*). Некоторые пары синонимов в английском языке:

car / automobile — машина / автомобиль
worker / employee — работник / сотрудник
house / domicile — дом / жилище

begin / commence — начинать / приступать
informal / casual — неформальный / повседневный
eat / consume — есть / потреблять.

Списки синонимов можно найти в тезаурусе. Тезаурусы — это словари, в которых слова с близкими значениями сгруппированы вместе. Самый известный тезаурус английского языка — Roget's Thesaurus. Он не только содержит списки синонимов, но и помогает найти противоположности синонимов, то есть антонимы.

Словосочетания, значения которых противоположны, называются **антонимами**. Семантическая связь между ними называется **антонимией**. Антонимы противоположны хотя бы по одному компоненту своего значения, но при этом совпадают по всем остальным аспектам [1, 139]. Например, глаголы *come* («приходить») и *go* («уходить») противоположны по направлению, но оба содержат понятие движения.

Чтобы уточнить «вид противоположности», лингвисты различают несколько основных **типов антонимов**.

Пары слов типа *present / absent* («присутствующий» / «отсутствующий») или *dead / alive* («мертвый» / «живой») относятся к так называемым **комплементарным** парам. Комплементарная антонимия характеризуется отношением «либо-либо» между двумя членами такой пары, а также тем, что *отрицание одного слова является синонимом другого*. Например, человек может быть либо присутствующим, либо отсутствующим, и либо мёртвым, либо живым. Более того, *not present* («не присутствующий») синонимично *absent* («отсутствующий»), а *not absent* («не отсутствующий») — *present* («присутствующий»), так же как *not dead* («не мёртвый») синонимично *alive* («живой»), а *not alive* («не живой») — *dead* («мёртвый»).

Пары антонимов типа *hot / freezing* («горячий» / «ледяной») или *small / large* («маленький» / «большой») относятся к другому типу антонимии. Такие пары называются **градуируемыми** (gradable pairs), а соответствующий тип антонимии — градуируемой антонимией (gradable antonymy). В этих случаях противоположность одного слова не обязательно является синонимом другого. Объекты не только маленькие и большие, но есть как минимум и средний размер. Поэтому *not large* («небольшой») не обязательно синонимично *small* («маленький»), так же как *not hot* («не горячий») не обязательно синонимично *freezing* («ледяной»).

Градуируемая антонимия иногда также называется **полярностью** (polarity), потому что градуируемые пары часто представляют собой противоположные полюса континуума выражений, между которыми может существовать один или несколько промежуточных этапов.

Градуальная антонимия: small – medium – large; hot – warm – tepid – cool – cold – freezing.

Пример показывает, что между градуальными антонимами, очевидно, нет отношения «или-или». В градуальных парах увеличение одной характеристики означает уменьшение другой. Большинство градуальных пар представляют собой пары прилагательных, которые сами по себе не задают абсолютной шкалы, но всегда соотносятся с объектом, который они описывают. Например, даже большая пчела всё равно значительно меньше по абсолютным размерам, чем маленькая лошадь.

Некоторые пары градуальных антонимов демонстрируют асимметрию в условиях их употребления. Это означает, что одно из слов может встречаться в большем числе контекстов, чем другое. Когда мы задаём вопросы вроде «Сколько тебе лет?» (*How old*

are you?) и «Какова высота небоскрёба?» (*How high is the skyscraper?*), мы автоматически используем *old*, а не *young*, и *high*, а не *low*. Выражения с более широким диапазоном употребления — здесь *old* и *high* — называются немаркированными (**unmarked**), тогда как выражения с более ограниченной сферой употребления — здесь *young* и *low* — называются маркированными (**marked**). Мы говорим, что эти градуальные антонимы различаются по признаку **маркированности**.

Другой тип антонимии можно проиллюстрировать парами вроде *teacher* / *pupil* («учитель» / «ученик») и *buy* / *sell* («покупать» / «продавать»). Слова в таких парах называются **реляционными противоположностями** (relational opposites), так как они описывают одну и ту же ситуацию с противоположных точек зрения. Если X является учеником Y, то Y — учитель X, а если X покупает что-то у Y, то Y продаёт это X. Например, существительные, образованные от глаголов с помощью присоединения связанных деривационных суффиксов -er и -ee, как правило, являются реляционными противоположностями. Если X — работник (*employee*) Y, то Y — работодатель (*employer*) X. Или, к примеру, пара *interviewer* / *interviewee* [1, 141 и 88-89].

Четвёртый и последний тип антонимии, который мы хотели бы рассмотреть, представлен парами вроде *come* / *go* («приходить» / «уходить») и *rise* / *fall* («подниматься» / «падать»). Ранее мы уже упомянули, что *come* и *go* противопоставлены по направлению движения. То же самое относится и к паре *rise* / *fall*. Пары такого типа, описывающие противоположные направления движения, называются **направленными противоположностями** (directional opposites).

Выводы по типам антонимов:

Комплементарные пары (complementary pairs)

- ▶ отношение «или–или»
- ▶ отрицание $X = Y$

Градуальные пары (gradable pairs)

- ▶ противоположные полюса континуума
- ▶ чем больше X, тем меньше Y

Реляционные противоположности (relational opposites)

- ▶ описывают одну и ту же ситуацию с противоположных точек зрения

Направленные противоположности (directional opposites)

- ▶ описывают противоположные направления движения

С точки зрения словообразования существует несколько **способов образования антонимов**. Как мы уже видели выше, к некоторым глаголам можно прибавить суффиксы -er / -ee, чтобы получить противоположные по значению существительные, как в паре *interviewer* / *interviewee*. Другие морфологические способы образования антонимов включают добавление приставок *un-*, *in-*, *non-*, *dis-* и *mis-*, как, например, в *able* / *unable* («способный» / «неспособный»), *sane* / *insane* («вменяемый» / «невменяемый»), *sexist* / *non-sexist* («сексист» / «не сексист»), *honest* / *dishonest* («честный» / «нечестный») и *behave* / *misbehave* («вести себя» / «плохо себя вести»).

Знание слова предполагает как знание его произношения, так и знание значения. Это соответствует модели языкового знака Фердинанда де Соссюра, который всегда состоит из звуковой последовательности (= форма) и понятия (= значение). Однако существуют звуковые последовательности, которые имеют два или более различных значений. Когда отдельные значения звуковой последовательности исторически и/или семантически связаны, мы говорим о **полисемичном слове** (polysemous word), которое имеет ряд различных значений. Когда же значения звуковой последовательности не связаны между собой, мы говорим о разных **словах-омофонах** (homophones).

Согласно приведённому выше разграничению, омофония возникает в тех случаях, когда одна и та же форма имеет два или более совершенно различных значения, как, например, /rait/, обозначающая и *right* («правильный», «право»), и *write* («писать»). Таким образом, омофоны — это разные слова с одинаковым произношением. В словарях омофоны, как правило, приводятся в виде отдельных словарных статей. Орфография при этом абсолютно не имеет значения: *write* и *right* — это омофоны. Есть и такой вид омонимии, как **лексическая или полная омонимия**: *bank* («берег реки») и *bank* («финансовое учреждение»), поскольку каждая из этих пар состоит из разных слов с идентичным произношением.

Полисемия, напротив, имеет место тогда, когда одна лексема обладает рядом различных, но связанных между собой значений. Полисемия — чрезвычайно распространённое явление, так как слова очень часто имеют более одного значения. Достаточно взглянуть на любую страницу словаря, и, скорее всего, вы обнаружите множество слов с несколькими толкованиями. В качестве примера полисемичного слова можно привести статью для глагола *buy* в словаре Oxford Advanced Learner's Dictionary [4].

buy /baɪ/ глагол

С ПОМОЩЬЮ ДЕНЕГ

1. buy sb sth | buy sth (for sb) — приобрести что-либо, заплатив деньги:

\[vnn, vn] He bought me a new coat. — Он купил мне новое пальто.

He bought a new coat for me. — Он купил для меня новое пальто.

\[vn] Where did you buy that dress? — Где ты купила это платье?

I bought it from a friend for £10. — Я купила его у подруги за 10 фунтов.

\[v] If you're thinking of getting a new car, now is a good time to buy. — Если ты собираешься купить новую машину, сейчас подходящее время для покупки.

\[vn-adj] I bought my car second-hand. — Я купил свою машину подержанной.

OPP sell — противоположное по значению: продавать.

2. \[vn] (о деньгах) быть достаточным для покупки чего-либо: He gave his children the best education that money can buy. — Он дал своим детям лучшее образование, которое можно купить за деньги.

Five pounds doesn't buy much nowadays. — Сегодня на пять фунтов много не купишь.

3. \[vn] склонить кого-либо к нечестному поступку в обмен на деньги (SYN bribe — подкупить): He can't be bought (= he's too honest to accept money in this way). — Его нельзя купить (он слишком честный, чтобы брать деньги таким образом).

ПОЛУЧИТЬ

4 \[vn] \[обычно в пассиве] — получить что-либо ценой утраты чего-то другого, крайне важного: *Her fame was bought at the expense of her marriage.* — Свою славу она получила ценой распада брака.

ПОВЕРИТЬ

5 \[vn] (разг.) — поверить во что-то, особенно если это маловероятно:

You could say you were ill but I don't think they'd buy it (= accept the explanation). — Можешь сказать, что был болен, но, думаю, они в это не поверят (не примут такое объяснение).

И полисемия, и омонимия относятся к случаям, когда одна и та же форма имеет два или более значений. Такие слова, имеющие более одного значения, называются *двусмысленными* (ambiguous), а значит, полисемия и омонимия создают *лексическую двусмысленность* (lexical ambiguity). Например, предложение *She has bought it* может означать либо то, что *она что-то приобрела за деньги*, либо, в переносном смысле, что *она поверила в то, что услышала* (ср. значения 1 и 5 в приведённой выше словарной статье для *buy* из OALD). В данном случае мы не можем определить, какое именно из двух возможных значений *buy* имел в виду говорящий или автор. Предложение является двусмысленным.

Множество каламбуров и шуток строятся на двусмысленности. Рассмотрим пример:

Is life worth living? It depends on the liver. — «Стоит ли жить? Это зависит от печени / от того, кто живёт (liver)».

В нашем примере слово *liver* используется как двусмысленное существительное, которое может означать либо «крупный орган в нашем теле», либо «человек, который живёт». Во втором, довольно редком значении, *liver* трактуется как существительное, образованное от глагола *live* при помощи деривационного суффикса *-er*.

В нашем объяснении двусмысленности этого примера мы только что использовали лексически двусмысленный термин *organ*, который может обозначать либо часть тела, либо музыкальный инструмент. В данном случае, однако, из контекста сразу ясно, что речь идёт об органе как о части тела, так как крайне маловероятно, чтобы музыкальный инструмент размером с орган находился «в нашем теле».

Это показывает, что окружающие слова и более широкий контекст обычно помогают понять, какое значение имеется в виду. Таким образом, можно сказать, что, с одной стороны, лексическая двусмысленность чрезвычайно распространена, но, с другой стороны, она редко вызывает реальные трудности понимания в повседневной речи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Becker A., Beiswanger M. *Introduction to English Linguistics*. A. Francke Verlag Tübingen und Basel, 2006, 232 p.
- Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Longman Pearson/Langenscheidt. 2003. 1949p.
- Plag Ingo, Arndt-Lappe Sabine, Braun Maria, Schramm Mareile. *Introduction English Linguistics*. Third, revised and enlarged edition. Hubert & Co. GmbH & Co. KG, Göttingen, 2015, 290p.
- The Oxford Advanced Learner's Dictionary. 7th edition. Oxford: Oxford University Press. 2005. 1899p.

ÖZBEK DILI DERSİNDE ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL ÇALIŞMALARINI DÜZENLEMEDE DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN THE SUBJECT OF THE UZBEK LANGUAGE

Fozilova Mohigul FARHODOVNA¹

Özet

Öğrencilerin bağımsız eğitimi, modern eğitim sisteminin en önemli halkası (unsuru) olarak kabul edilmektedir. Öğrencilerin bağımsız çalışmalarının organizasyonu çeşitli çalışmalarda incelenmiştir. Bu sorun sadece öğrencilerle değil aynı zamanda öğretmenlerin çalışmaları ile de yakından ilgilidir. Çoğu durumda, öğrencinin bağımsız çalışmasının aktif bilgi algısına, bilim konularını bağımsız olarak anlamasına ve kognitif ilgiyi artırmaya odaklanmadığını kabul etmek mantıklıdır. Dolayısıyla dijital teknolojilerin hızla hayatımıza girmesi ve öğrencilerin modern cihazlara olan ilgisinin artması, öğretmenlerin yeni araçlara daha fazla yönelmesini gerektirmektedir. Ancak bu sorunun çözümünde doğal yenilik isteği ile geleneksel öğretim yöntemleri arasındaki çatışmanın ilgi odağı olması kaçınılmazdır. Sorunun başarılı çözümü, mevcut çatışmanın ortadan kaldırılması, bağımsız eğitimde dijital teknolojilerin olanaklarını dikkate alma ihtiyacını göstermektedir. Makalemizin amacı, yabancı dil öğretiminde test edilen dijital kaynakların Özbek dilinin öğretiminde öğrencilerin bağımsız eğitimini organize etme sürecine uygulanmasının olumlu özelliklerini ve kullanımına ilişkin öneri ve tavsiyeleri incelemektir, çevrimiçi platformların geliştirilmesinden oluşmaktadır. Bu makalede, Özbekistan okullarında ve Türkiye okullarında Özbek dili öğrencilerinin bağımsız çalışmalarının organizasyonunda dijital teknolojilerin uygulanmasına ilişkin deneyim vurgulanmıştır. Teorik ve metodik literatürü inceleme ve analiz etme, dil öğretiminin dijitalleşme sürecini gözlemleme ve kitlesel öğrenme yöntemlerini kullandı.

Anahtar Kelimeler: Bağımsız öğrenme, öğrenciler, modern eğitim sistemi, dijital teknolojiler, öğretmenler, bilişsel ilg

Abstract

Independent learning of students is considered one of the most important components of the modern education system. The organization of students' independent work has been studied in various research works. This issue is closely related not only to students but also to the work of teachers. It is reasonable to admit that in many cases, independent student work does not focus on active knowledge perception, independent comprehension of scientific subjects, or increasing cognitive interest. Therefore, the rapid integration of digital technologies into our lives and the growing interest of students in modern devices require teachers to turn more toward new tools. However, it is inevitable that the conflict between the natural desire for innovation and traditional teaching methods becomes the focus of attention in solving this problem. A successful resolution of the issue

¹ Özbekistan Devlet Dünya Dilleri Üniversitesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doçent, Pedagoji Bilimleri Alanında Felsefe Doktoru (PhD), E-posta: fozilova1204@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9464-6480>

demonstrates the need to eliminate this conflict and to consider the potential of digital technologies in independent learning.

The aim of our article is to examine the positive aspects and provide suggestions and recommendations for the use of digital resources—tested in foreign language teaching—in organizing students' independent learning in the teaching of the Uzbek language, including the development of online platforms. This article emphasizes the experience of applying digital technologies in organizing the independent work of Uzbek language students in schools in Uzbekistan and Turkey. The research involved studying and analyzing theoretical and methodological literature, observing the digitalization process of language teaching, and using mass learning methods.

Keywords: Independent learning, students, modern education system, digital technologies, teachers, cognitive interest

Giriş

Öğrencilerin dijital teknolojiler temelinde bağımsız çalışmalarını organize etmenin temel amacı, öğrencilerin temel bilgilerini, beceri ve yeterliliklerini, yaratıcı ilgi ve deneyimlerini yeterince geliştirmektir. Dijital teknolojilerle bağımsız çalışma sürecini yönetmenin esas mahiyeti şudur ki; bu süreci öyle bir şekilde düzenlemek gerekir ki öğrenciler verilen görevleri yerine getirsın, bağımsız araştırma yoluyla bilimsel kavramsallaştırma yöntemini benimseyip üzerinde çalışma becerilerini geliştirsın, öğrenim faaliyetlerinde yaratıcı yaklaşıma olan ilgileri artarken, aynı zamanda yaratıcı görevlerini başarıyla yerine getirmek için gerekli nitelikleri, yetenekleri ve karakteri de mükemmelleştirip tamamlasın [2]. Bu da demektir ki, doğru yapılandırılmış bağımsız çalışmalar yalnızca eğitimsel değil, aynı zamanda kişisel-yaratıcı öneme de sahiptir. Öğrencilerde teorik ve pratik sorunları bağımsız çözme kabiliyetleri, belirli bir düzeyde öğrenim süreci boyunca oluşur.

Öğrencilerin bağımsız çalışmalarının başlıca işlevleri arasında teorik materyalleri nitelikli öğrenme, bağımsız çalışma yetenek ve yeterliliklerini geliştirme, ihtiyaç halinde bilgileri sürekli olarak tamamlama ve güncelleme, bağımsız çalışmanın rasyonel kurallarını ve yöntemlerini edinme sayılmaktadır. Günümüzde tüm eğitim kurumlarında, öğrencilerin bağımsız çalışmalarına modern bilgi ve inovasyon teknolojileri büyük fırsatlar sunmaktadır. Bilgi teknolojisi araçları, öğrencilerin bağımsız çalışmalarında şu imkanları sağlar [2]:

- Elde edilen bilgileri bellekte gerekli süreyle saklama, düzenleme, yazdırma, kopyalama vb.;
- Gerekli materyalleri özel amaçlar için hazırlanmış multimedya bilgileri aracılığıyla interaktif yöntemle öğrenme;
- Çeşitli bilgi kaynaklarına, uzak ve dağıtık veri tabanlarına, İnternet üzerinden dünya çapında konferanslara erişim;
- İşbirlikli telekomünikasyon projeleri düzenleme, uluslararası elektronik konferanslar, bilgisayarlı ses-görüntü konferansları oluşturma.

Bilgi ve bilgisayar teknolojileri, öğrencilerin kendilerine yenilik gibi gelen bilgileri bağımsız olarak işleme, önemli ve kişisel-yaratıcı öneme sahip gerçekleri ayırt etme becerilerini kazanmalarına imkân tanır.

Özbekçeyi öğrenmede modern dijital teknolojilerin kullanılması, modern okul öğrencisinin ilgi ve şevkini artırır; onun bilişsel merakını ve bağımsızlığını teşvik eder; öğrencilerin yaratıcı ve araştırmacı yeteneklerini geliştirir, faaliyetlerini artırır; öğrenme sürecini hızlandırır, öğretim materyalini daha anlamlı biçimde öğrenmeye, öz-düzenleme becerileri kazanmaya, sistematik bilgileri sistematik bilgiye dönüştürmeye yardımcı olur; eğitimlerin bilgi faaliyeti ve bilim sevgisini geliştirir; öğrencilerin mantıksal düşünmesini destekler, öğrenilen materyalle etkileşim düzeyini belirgin biçimde artırır.

Dijital teknolojilerin sunduğu imkanlar:

- Test görevlerinin otomatik değerlendirilmesi: QR kodu önceden oluşturabilir, öğrenciler bu koddan geçip soruları yanıtladıktan sonra ilgili konuya uygun puan alabilirler;
- Multimedya – etkileşim (aynı anda tüm grubu aktif çalışmalara dahil etmek, bu sayede zaman tasarrufu sağlamak). Ayrıca, mazeretli olarak derse katılamayan öğrenciler de bu süreçlere katılabilir.
- Proje bazlı grup işbirliği (bir grup öğrenci birlikte broşürler, sunumlar, oyunlar, bulmacalar, çapraz bulmacalar vb. oluşturabilirler);
- Hata istatistikleri (hataları analiz ederek öğretmenin zamanını tasarruf etmek);
- Çeşitlilik (çok sayıda hatta sonsuz sayıda benzer alıştırmalar oluşturabilmek – öğretmenin zamanını korumak, öğrenci için eğitim kalitesini yükseltmek).

Şu anda birçok türde dijital eğitim kaynakları geliştirilmiştir; bunlar arasında özel olarak hazırlanmış ders programları, testler, video dersler, tematik koleksiyonlar, araçlar ve eğitim sürecini düzenlemek için yazılım yer almaktadır. Şimdi sınıfta en yaygın kullanılan teknolojilere değinmek istiyorum.

Birçok orta ve ileri kuşak öğretmenler bilgisayarın sunduğu imkanlarla tanışmayı sunum hazırlamakla başladılar, demek doğru olur sanıyorum – pedagojik ilkelerden biri olan “basitten karmaşığa” anlayışı bize tanıdık bir yaklaşımdır. Sunumlarla yeni materyalleri açıklamak, bilgileri pekiştirmek veya yaratıcı görevleri yapmak mümkündür. Ders için sunum hazırlamak, PowerPoint gibi özel programlara ihtiyaç duymaz. Sunumları hazırlama sürecini önemli ölçüde sadeleştiren ve öğretmenin zamanını koruyan internet hizmetleri mevcuttur. Aynı zamanda online bulmacalar oluşturmak için “Rebus Generator” hizmetini kullanıyorum; bunlar metinle çalışmak içindir. Bulmacalı kelimeler oluşturulur, öğrencilere bulmaları için süre verilir. Bulmacayı çözmek ve kavramı açıklamak öğretmenin konuyu anlaşılır kılmasını sağlar ve kelime uzun süre akılda kalır. Bulmaca çözmek düşünmeyi geliştirir, zeka, mantık, keskinlik, kararlılık, eleştirel düşünme, analiz ve karşılaştırma yetilerini yetiştirir. Rebus’u indirip yazdırmak mümkündür. Ayrıca, çapraz bulmacalar da etkili sonuçlar sunabilir. Öğrenci platformlarından, öğrenciler anahtar sözcükler veya

ifadeler yardımıyla kendileri oluşturur, sınıf arkadaşlarını çözmeye davet eder ve bu sayede öğrenciler arasında işbirliği gelişir.

Özbek dili derslerinde bilgileri güncellemek için kullanılan kelime oyunları vardır. Öğrenciler bu tür görevleri sever ve kendileri oluşturmak için çaba gösterirler. Bu görevler yaratıcılığı ve bilim ilgisini geliştirir. Web servislerindeki interaktif görevler öğrenci ile çalışmayı farklılaştırma imkânı tanır ve uzaktan çalışma olanağı sağlar.

Kelime oyunları: Sözlüğünüzü etkinleştirmek için çeşitli tarayıcı tabanlı kelime oyunları kullanabilirsiniz. Bağımsız çalışmalarını tamamlarken kendi kendine denetim için kullanılabilir.

Her öğretmenin anlayacağı temel şey şudur: genç araştırmacı zihinler için bilgi evrenine rehberlik etmek amacıyla daima öğrenmeye, değişmeye, yeni bilgileri edinmeye istekli olmak gerekir.

Sonuç olarak, bilgi teknolojileri doğru seçilen teknolojilerle birlikte öğretimin ve eğitimin gerekli kalitesini, değişebilirliğini, bireyselleşmesini sağlar ve öğrencilerin yeterliklerini oluşturur. Öğrencilerin bağımsız çalışmalarını canlandırmak; öğrenim materyallerini kullanmayı öğrenmelerine, mükemmelleştirmelerine, yaratıcı yaklaşımlar geliştirmelerine, yeni yaratıcı bilgileri edinmelerine, interaktiviteyi artırmalarına, bilimsel literatür ve bilgi kaynaklarıyla çalışma pratik beceri ve yeterliliklerini oluşturmalarına dayanır. Eğitim sisteminde öğrencilerin bağımsız işlerini örgütlemeye, onları bağımsız öğrenme, düşünme, gerekli problemleri anlama ve çözüm yollarını bağımsız araştırma becerilerini geliştirmek önemli bir yere sahiptir. Bunun için öğretmenin tüm etkinliklerde öğrenciyi şu konularda doğru yönlendirmesi gerekir:

- a) Ev ödevlerini yerine getirmek ve ek bilgi arayıp bulmak ve onu öğrenmek gerektiğinin farkına varmak;
- b) Verilen görevleri zamanında tamamlamak ve bunları gereği gibi yapmanın sorumluluğunu hissetmek.

Öğrenme sürecinde bilgi edinme ve öğrenmenin geleneksel, yenilikçi ve bağımsız biçimlerinden birlikte yararlanmak; öğrencilerin istenen düzeyde gerekli bilgiye sahip olmalarını, bağımsız kavramsallaştırma ve düşünme yetisine erişmelerini, eğitim sürecini kendi planladıkları bireysel hedeflere ulaşmanın temel başarısı olarak kabul etmelerini geliştirmek açısından büyük önem taşır.

Yukarıda şu anda Özbekçenin öğretilmesi ve bağımsız çalışmaların düzenlenmesi sürecinde etkinliğini artırmak için kullanılabilecek çeşitli biçim ve imkânlarla sahip modern dijital teknolojilerden bahsedildi. Bunlar arasında dijital programlar ve sistemler, küresel, kurumsal ve yerel akıllı teknolojiler, günümüzde hızla gelişen ve şaşırtıcı sonuçlara ulaşan yapay zeka sistemleri, Wiki-teknolojiler temelinde oluşturulan program, algoritma ve sistemler de öğrencinin yaratıcı düşünme yeteneğini desteklemeye hizmet etmektedir. Bizim kanaatimize göre ülkemizdeki eğitim kurumlarında bu tür modern dijital teknolojik yöntemlerin, araçların, program ve sistemlerin geniş ölçekte uygulanması öğrencilere ve öğretmenlere büyük fırsatlar sunar. Öğrenciler bu tür akıllı dijital imkânları görüp kullanma ve uygulama sürecinde, öğrenmekte oldukları Özbek dili ve ona ilişkin çeşitli

yönler hakkında bilgileri daha da gelişir ve olgunlaşır. Okul eğitim sistemi içinde dijital teknoloji yöntem ve araçlarının kullanımı öğrenci yaşına göre hedeflenir.

Bunun yanı sıra uluslararası deneyimler göstermektedir ki dijital teknolojilerle bütünleşen diller yalnızca varlıklarını sürdürmekle kalmaz, aynı zamanda küresel ölçekte etkili hale gelir. Örneğin, İngilizce, Çince ve Korece'nin teknolojik sistemlerde yaygın kullanımı onların küresel bilgi alanındaki üstünlüğüne yol açmıştır. Bu açıdan Özbekçenin yapay zeka, otomatik çeviri sistemleri, sentaktik analiz, sesli ara yüzler ve korpus dilbilimi gibi modern yaklaşımlarla entegrasyonu; bu dilde modern içerik üretimi, öğrenilmesi ve öğretilmesi olanaklarını genişletir. Bu nedenle günümüz aşamasında Özbekçenin dijital sistemlerle uyumlaştırılmasında şu önemli alanlara dikkat edilmelidir:

1. Leksiko-semantik kaynakların zenginleştirilmesi – elektronik sözlükler, hızlı çeviri veritabanları ve dil korpuslarının oluşturulması;
2. Teknolojik platformlarla uyumluluk – Özbekçenin Microsoft, Google, Apple gibi global platformlarda tam olarak kullanılabilmesini sağlama;
3. Dijital okuryazarlığın artırılması – uzmanlar ve geniş halk kitlesi için dil ve teknoloji entegrasyonu konusunda eğitimler, çevrimiçi kurslar düzenleme;
4. Normatif-mevzuat temelini güncellenmesi – Özbekçenin dijital ortamda kullanılmasını düzenleyen yasalar ve belgeler geliştirme.

Böylece Özbekçenin dijital teknolojilerle entegrasyonu, sıradan bir dil politikası değil, halkın entelektüel potansiyeli, tarihsel hafızası ve kültürel mirasını gelecek nesillere teknolojik araçlarla aktarma aracıdır. Bu süreçte bilimsel yaklaşımlar, milli değerler ve küresel deneyimlerin harmanı belirleyici olur.

Bu noktada dil politikasının dijital teknolojilerle uyumu, özellikle devlet dilinin modern bilgi araçlarında tam işlevsellik kazanması meselesi önem kazanıyor. Özbekistan Cumhuriyeti'nin "Devlet Dili Hakkında" Yasasında da devlet dilinin tüm alan ve sistemlerde kullanımının sağlanması gerektiği vurgulanmış olup, bu gereklilik dijital alanları da kapsar.

Bilgi teknolojilerinin hızlı gelişimiyle ortaya çıkan yeni iletişim ortamında dilin esnekliği ve teknolojik platformlarda yer alabilme oranı onun canlılığı ve gelişim göstergesi olur. Dilbilimci N.İ. Tolstuhina araştırmasında şöyle der: "Dijital ortamda dilin var olması, sadece dil kaynaklarının elektronik biçimde oluşturulması değil, aynı zamanda dil hizmetlerinin etkileşimli ve otomatikleşmiş biçimde geliştirilmesini de gerektirir."

Bugün Özbekistan'da bu alanda ilk aşamadaki girişimler izlenmektedir. Örneğin "Özbek Dili Açıklamalı Sözlüğü", "Özbek Dili Korpusu" projeleri; farklı yapay zekâ tabanlı mobil uygulamalar ve çeviri araçları yoluyla dilin dijital biçimde kullanım olanakları genişletilmektedir. Ancak bu programlar ve projeler henüz tam teknolojik bir ekosistem düzeyine ulaşmamıştır. Bu nedenle ileri yabancı deneyimlerin, özellikle Google Translate, DeepL ve Papagokabi gibi hizmetlerdeki entegrasyon modellerinin Özbekçeye uyarlanması önemli sayılmaktadır.

Ayrıca Özbek dilinin dijital imajının şekillenmesinde grafik ara yüzler, mobil uygulamalar, sohbet botları ve sesli ara yüzler (sesli asistanlar) aracılığıyla dilin doğal kullanım ortamını oluşturmak gereklidir. Örneğin, Korece üzerine yürütülen “Hangul Interface Optimization” projesi, Japonca’daki “Language AI Inclusivity” girişimleri bu alanda örnek teşkil edebilir. Bu tür yaklaşımlar dili sadece korumayı amaçlamaz, genç nesle uygun ve interaktif ortamda aktarma olanağı da sağlar.

Sonuç olarak, dijital çağda dil yalnızca iletişim aracı değil, kültürel kod, kimlik ve küresel rekabet alanında ulusal markanın temel unsuru haline gelir. Özbekçenin dijital ortamda varlığı ve aktif katılımı, bu dili konuşanların bilgiye eşit erişimini, kültürel mirası korumayı ve modern bilgi temelli gelişimi sağlar.

Bunun için Özbekçeyi yapay zeka sistemlerine entegre etmek, dil korpuslarını genişletmek, otomatik çeviri ve analiz hizmetlerini uygulamak, ayrıca grafik arayüzler ve sesli yardımcılar aracılığıyla gerçek iletişim ortamında dilin aktif kullanımını sağlamak gereklidir. Bu da dili yalnızca korumakla kalmaz, aynı zamanda onu yeni nesiller için çağla uyumlu, rekabetçi ve küresel bilgi alanında aktif bir katılımcı dil olarak şekillendirir.

Bu nedenle Özbekçenin dijital imkânlarını artırma stratejisi sadece dilsel bir mesele değil, aynı zamanda devlet politikası, bilgi güvenliği, kültür ve eğitim entegrasyonunun ayrılmaz bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir. Çünkü dile verilen önem – millete verilen önemdir; dijital dil, dijital geleceğin temelidir.

Eğitim sisteminde bilgi ve inovasyon teknolojileri temelli bağımsız çalışmaların düzenlenmesi, öğrencilerin bağımsız bilgi edinmelerini, yaratıcı faaliyet yürütebilmelerini, yaratıcı çalışma ilgisinin ve arzularının oluşmasını, ortaya çıkan sorunların olumlu çözümlerini bağımsız arayıp bulmalarını ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlar.”

Azılı kaynaklar:

- Crystal, D. (2001). *Dil ve İnternet*. Cambridge University Press.
- Fishman, J. A. (2001). *Tehlike Altındaki Diller Kurtarılabilir mi? Dil Kaymasını Tersine Çevirmek – Yeniden Değerlendirme*. Multilingual Matters.
- Gómez González, M. (2020). "Dijital Ortamlarda Dil Teknolojileri ve Azınlık Dilleri." *Dil ve Teknoloji Dergisi*, 17(2), 115–130.
- Karimov, I. A. (1997). *Yüce Maneviyat – Yenilmez Güç*. Taşkent: Özbekistan.
- Lee, J., & Kim, S. (2021). "Yapay Zeka, Dilsel Çeşitlilik ve Kullanıcı Deneyimi: Dijital Arayüzlerde Korece ve Japonca Modeller." *Uluslararası Yapay Zeka ve Kültür Dergisi*, 4(1), 55–68.
- Özbekistan Cumhuriyeti. (1989). “Devlet Dili Hakkında” Kanun. Taşkent: Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi Bülteni, No: 22.
- Tolstukhina, N. İ. (2019). *Dijital Çağda Dil Politikası: Zorluklar ve Stratejiler*. Moskova: Nauka, 124 s.

ANTONIM SOʻZLARNI OʻRGANILISHIDA ASSOTSIATIV YONDASHUV

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE COMPILATION OF THE WORK-OPEN ORDER OF ANTONYMS

Axmedova Dildora DILSHODOVNA¹

Annotatsiya

Maqolada zid maʼnoli soʻzlarning ongda assotsiativ munosabatda boʻlishi, assotsiativ birliklarning nutqda qoʻllanilishi masalalari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: assotsiativ munosabat, antonim soʻzlarning ongda voqelanishi va nutqqa chiqarilishi, antonimik va assotsiativ munosabat.

Abstract

To identify the many directions of certain meanings, to examine them according to human-centered paradigms, to make their meanings transparent, and to ensure that they find a place in school lessons Fikr

Keywords: Antonyms, anthropocentric paradigms, Vocabulary creation

XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib turli fanlar taraqqiyotida kuzatilgani kabi tilshunoslikda ham til hodisalarini oʻrganishga yondashuvlar oʻzgardi. Tilshunoslikda tilning bevosita kuzatishda berilmagan xususiyatlarini idrokiy usulda oʻrganish harakati uning tadqiq obyektni tizimli lisoniy struktura doirasidan tashqariga olib chiqdi. Natijada mazkur fanning tadqiq obyektlari yanada kengaydi. Jahon tilshunosligining bugungi taraqqiyot bosqichida tilni undan foydalanuvchi insonga xos individual xususiyatlar, nutqiy faoliyat amalga oshirilayotgan vaziyat, makon, zamon, sotsiolingvistik muhit kabilar; xalq madaniyati va mentaliteti kabi tashqi omillar bilan aloqadorlikda tadqiq etish markaziy masalalardan biriga aylandi. Bu yoʻnalishda olib borilayotgan tadqiqotlar anʼanaviy lingvistik yondashuvlarda shakllangan ayrim xulosalarni tubdan oʻzgartirdi.

Manbalarda qayd etilishicha, *assotsiatsiya* (lot. *associatio* – qoʻshish, biriktirish²) terminini ilmiy muomalaga 1690 - yilda ingliz filosofi, pedagog, empirizm va liberalizm vakili J.Lokk kiritgan. U qadimgi dunyo falsafasida buyuk mutfkkiralar Platon va Aristotel tomonidan ilgari surilgan gʻoyalar assotsiatsiyasi haqidagi qarashlarni targʻib qilgan. Aristotel va Platon yodga tushirish jarayonini assotsiatsiyaning mexanizmi sifatida tushunishgan. Aristotel gʻoyalarning oʻxshashlik, vaqt jihatidan ketma-ketlik va kontrastlik (qarama-qarshilik) asosida oʻzaro assotsiativ bogʻlanishi, Platon esa oʻxshashlik va yondoshlikka koʻra xotiradagi bogʻlanishlar haqida maʼlumot bergan. Tashqi olamning tilda aks etishi, bunda assotsiativ tafakkurning oʻrni, til birliklarining assotsiativ aloqasi, assotsiativ bogʻlanishi asosida guruhlariga birlashuvi, eng kichik jumladan tortib yirik matnlarni hosil qilishdagi oʻrni kabi masalalar tahlili tilga assotsiativ yondashuvni taqozo etadi.

Yangi davr (XX-XXI asr) tilshunosligi nutqqa insoniy faoliyat-fikr almashtirish va oʻzgalarga taʼsir koʻrsatish, yaratish va bunyod qilishning asosiy turlaridan biri sifatida yondashib, uning ixchamligi, samaradorligi va taʼsirchanligi, mantiqiyliqi tadqiqini birinchi

¹ Qarshi davlat universiteti Lingvistika: Oʻzbek tili yoʻnalishi, II kurs magistranti axmedovadildora1212@mail.com
0009-0008-5270-5172

² Философский энциклопедический словарь. 2010 / http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1789.

o`ringa qo`ydi. Borliq yaralibdiki, olamni dialektik qonuniyatlar asosida qarama-qarshiliklar vositasida anglash mumkin bo`lgan. Ana shu ziddiyat vositasida narsa-hodisalarning tub mohiyati ko`rina boshlagan, tushunchalarning mazmuni ma`lum ma`no kasb etgan. Miloddan avvalgi VI asrlardan boshlab yunonlarda yuzlab falsafa fani vakillarining rang-barang haqiqat manzaralaridan bahramand bo`lganligi, fikr-mulohazalar, o`gitlar, dunyoqarashlar, ogohlantirishlar va tavsiyalar olib, hikmatlardan zavq olganliklari sir emas. Yunon –Rim mamlakatlarida notiqlik san`ati va ritorika sohasiga bundan ming yillar oldin qiziqish boshlangan va rivojlangan. . Miloddan avvalgi VI asrda yashab o`tgan Ezop insonlardagi turli ziddiyatlarni kuzatgan, ular o`rtasidagi tafovutlarni, qarama-qarshiliklarni juda yaxshi anglagan va insonlardagi barcha yuksak va tuban xususiyatlarni mujassam etgan ibratomuz masallar yozgan. Til orqali: yaxshilik va yomonlik; go`zlik va xunuklik; mehribonlik va yovuzlik; baxt va baxtsizlik; mansab va itoatkorlik; boylik va kambag`allik; do`stlik va dushmanlik; visol va ayriliq; obro` va obro`sizlik; omad va omadsizlik;ezgulik va johillik; mehnatsevarlik va dangasalik; halimlik va qo`pollik; havas va hasad kabi illat va insoniy fazilatlarini mahorat bilan ko`rsatib bergan. Har bir voqelikning aksi bor, shu aks orqali hodisalarning mazmun-mohiyati oydinlashib boradi. Voqelikdagi hodisalar, jarayonlar mohiyatan bir-biriga zid. Tushunchalarning mazmunan zidi ham mavjud. Qarama-qarshilik, zidlik tabiatan shakllangan hodisadir. Insoniy sifatlar o`rtasidagi zidlik (*dono-nodon, aqlli-ahmoq, yaxshiyomon*), tabiat o`rtasidagi zidlik (*osmon-yer, qurg`oqchilik-namgarchilik, toshqin-yong`in, jazirama-qahraton, dengiz-sahro*), hodisalar o`rtasidagi zidlik (*urush-tinchlik, to`y-aza*), va hokazo. Ongimizda mavjud leksemalarning muloqot jarayonida qo`llanadigan, bir-biriga mazmunan zid bo`lgan ko`rinishlari borki, bular tilshunoslikda antonimlar deb ataladi

Antonimiya (gr. antionymo – “zid nom”) leksemalar orasidagi zidlik munosabatidir: katta – kichik, yosh – qari, mitti –ulkan, oq – qora va hokazo. Antonim leksemalarning umumiy, birlashtiruvchi semasi bilan bir qatorda, qarama-qarshi semasi ham bo`lishi lozim. Masalan, katta va kichik leksemalari umumiy – «sifat», «ko`lam» semasi bilan birga, qarama-qarshi – «nisbatan ortiq» (katta) va «nisbatan katta bo`lmagan» (kichik) semasiga ham ega. Yoki qish – «yilning eng sovuq fasli», yoz – «yilning eng issiq fasli», kirmoq – «ichkariga harakatlanmoq», chiqmoq – «tashqariga harakatlanmoq». Antonim leksemalar asosida borliqdagi qarama-qarshi hodisaning in`ikosi bo`lgan qarama-qarshi tushuncha yotadi. Antonim leksemalar bir turga kiruvchi giponim leksemalar: issiq – sovuq (harakat), katta – kichik (hajm), erkak – ayol (jins) va hokazolar. Antonimlarning mantiqiy asosini ikki tur qarama-qarshilik tashkil etadi:

a) kontrar qarama-qarshilik;

b) komplementar qarama-qarshilik.

Kontrar qarama-qarshilik – darajalanuvchi leksema qatoridagi tafovutning farqlarga, farqning ziddiyat, ya`ni qaramaqarshilikka o`sib borishi natijasida birinchi a`zo bilan oxirgi a`zoning antonimlashuvi. Masalan, kichik – o`rta – katta, yosh –o`smir – o`rta yosh – qari kabi. Bunda kichik va katta, yosh va qari leksemalari daraja qatorining ikki qarama-qarshi qatori a`zolari o`rtasida ikki antonim a`zo belgilarini o`zida mujassamlashtirgan bog`lovchi bo`g`in bor. Yuqoridagi o`rtaleksemasida kichik va katta leksemalarining qarama-qarshiligi so`nadi. Demak, leksemalarning kontrar qarama-qarshiligini ularning darajalanish (graduonimik) qatoridan izlash

lozim. Komplementar antonimiyada qarama-qarshilik uchinchi, oraliq bo'g'insiz bo'ladi: rost – yol'g'on, arzon – qimmat, oson – qiyin. Bu leksemalar orasida oraliq uchinchi leksema yo'q. Antonimlar strukturasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) har xil o'zakli antonim: katta – kichik, kirmoq – chiqmoq, muhabbat – nafrat;
- 2) bir xil o'zakli antonim: madaniyatli – madaniyatsiz, aqli– aqlsiz, ongli ongsiz.

Bilish jrayonida narsa va hodisa, harakat –holat, belgi va xususiyatni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonini aniqlash katta ahamiyatga ega. **Butun bilish faoliyatimiz zidlanishga asoslangan.** ¹Ana shunday zidlanish tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning zidi ongimizda tayyor bo'ladi. Masalan, oq-qora, uzun-qisqa, baland-past, dono-ahmoq va boshqa.

Antonim grekcha **anti**-“zid”, **onoma**-“nom” demakdir. O'zaro zid ma'noli so'z, ibora va qo'shimch antonim deyiladi. Antonimiya- so'z va qo'shimchaning o'zaro zid ma'noli munosabati.² Uning leksik (yaxshi-yomon, keng-tor) *Bir qancha silkillashishlardan keyin boy menga xizmat haqi uchun oyiga xom-pishiq aralash, ona sutidan halol ikki pud o'n yetti qadoqdan olma beradigan bo'ldi.* Adabiyot 6-sinf. Yangi asr, Toshkent- 2022; morfologik (-li- -siz), **Aqlilar yig'lsa qiyin ishni bitirar, aqlsizlar yig'lsa oson ishni yitirar.** (o'zbek xalq maqoli) frazeologik (qo'li uzun-qo'li kalta) ko'rinishi mavjud.

Antonimni hosil qiladigan narsa – asos ma'nodagi zidlik. Qo'shimcha ma'nodagi zidlik antonimlik hosil qila olmaydi. Masalan, **chehra** va **bashara** so'zi qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi.

Inkor yoki fe'ning bo'lishli –bolishsizlik shakli ham antonimlik hosil qila olmaydi. Ma'nodagi zidlik asosida bo'ladigan inkor bilan biror narsa, belgi yoki harakatning aynan o'zining inkor etilishini farqlash kerak. Antonimiyada , yuqorida ko'rilganidek, o'zaro zidlik yotadi. Bu zidlik ikki so'zning ma'nosi orasida bo'ladi. Oddiy inkorda esa aynan bir narsa , belgi yoki harakat inkor etiladi. Bunda o'zaro qarama-qarshi turadigan ikki narsa , ikki belgi ikki harakat bo'lmaydi. Masalan, tun, qora, olmoq so'zi bildirgan narsa, belgi, harakat inkor etilishi biln tun emas, qora emas, olmadi kabida **oq-qora, bormoq-kelmoq** so'zidagiga o'xshash zidlik yo'q.

Ko'p ma'noli so'zning antonimligi qanday ma'noda kelganligiga qarab belgilanadi. Bir so'z har xil ma'nosi bilan har xil so'zga antonim bo'la olishi mumkin. Masalan, qattiq so'zi bir ma'nosi bilan yumshoq so'ziga, boshqa bir ma'nosi bilan esa saxiy so'ziga antonim. Qiyoslang: **qattiq predmet-yumshoq predmet, qattiq odam-saxiy odam.**

Antonim juft holda qo'llanib ko'chma ma'no ifodalaydi: **yaxshi-yomon(har xil) gaplar, erta-kech(doim) xayolimdasan.**

Antonim, asosan, belgi bildiruvchi so'z- sifat va ravishda uchraydi. Ot va fe'lda kamroq: **vafo-jafo, yig'lamoq-kulmoq**

Antonim yordamida badiiy adabiyotdaa tazod, antiteza san'ati hosil qilinadi. Biroq antonimlikni tazod va antitezaga tenglashtirib, bir xillashtirib qo'ymaslik kerak. Antonim bo'lmagan so'z ham shu san'atni hosil qilaveradi.

¹ B.Mengliyev, O'zbek tilidan universal qo'llanma, Tosh; Akademnashr 2011, 75-bet.

² B.Mengliyev, O'zbek tilidan universal qo'llanma, Tosh; Akademnashr 2011, 76-bet.

Antonim soʻzlar barcha tillarda mavjud leksik hodisa.

Ingliz tilida: *good- bad(yaxshi-yomon), strong -weak(kuchli kuchsiz), fast-slow(tez-sekin), big-smal(katta-kichik).*

Turk tilida: *iyi-kötü,(yaxshi-yomon) büyük-kucuk (katta-kichik), savaş-bariş(urush-tinchlik), prim-ceza (mukofot-jazo).*

Bugungi tezkor va shiddatli davr til taʼlimidan har qanday sharoitda muammoga yechim topa oladigan, nutqiy salohiyati yuqori boʻlgan, muammoga, vaziyatga holis nuqtai nazar bilan qaray oladigan, lisoniy birliklardan unumli va samarali foydalana oladigan shaxsni kamol toptirishni maqsad qilib qoʻydi. Bu ustuvor maqsadlarni amalga oshirishda til taʼlimi asosiy va yetakchi oʻrin tutadi. Negaki, insonning shaxsiy rivojlanishi uchun leksik bazasi yetarli darajada boy boʻlishi, fikrlash salohiyati rivojlanishi uchun oʻz tilidagi leksema va leksik birliklarni mazmun-mohiyatini chuqur bilmogʻi, nutq sharoitiga mos tarzda soʻzlash malakasiga ega boʻlmogʻi lozim.

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “BAŞ” ROMANINDA BAKI KONSEPTİ

THE CONCEPT OF BAKU IN ELCHIN AFENDIYEV'S NOVEL "THE HEAD"

Allahverdiyeva Leyla Nəsim qızı¹

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı xalqın tarixi yaddaşını yaşatmaq, milli kimliyi bədii müstəvidə əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Elçin Əfəndiyevin “Baş” psixoloji-fəlsəfi romanı müasir dövr postmodernizm ədəbiyyatının ən uğurlu nümunələrindən biridir. Müəllif romanda XVIII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən mürəkkəb tarixi hadisələri bədii təhkiyə yolu ilə təqdim edir. Həmin dövrdə Rusiya imperiyası ilə Qacar dövlətinin bölgədə nüfuz uğrunda apardığı mübarizədə qarşıdurmanın mərkəzində strateji mövqeyinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Bakı xanlığı dayanırdı.

Müəllif romanda yalnız konkret hadisələri deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, milli kimliyini və mübarizə ruhunu canlandırır. Romanda Bakı şəhəri əsas bir obraz olaraq mərkəzi mövqedə dayanır, həm tarixi hadisələrin şahidi kimi çıxış edir, həm də Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dirənişinin simvolu kimi təqdim olunur.

Romanın ana xəttində Bakı həmçinin milli-mənəvi dəyərlərin aparıcı qüvvəsi kimi təqdim olunur. Şəhərin işğal təhlükəsinin böyük olmasına baxmayaraq xalqın birliyi və mübarizəsi, xanların, bəylərin, sadə insanların taleyi ilə bağlı səhnələr Bakını bütöv Azərbaycan üçün simvolik bir mənə daşıyan obraz səviyyəsinə yüksəldir. Sanki müəllif Rusiya və Qacarların əlində əsir qalmış bir dövləti Bakının təmsalında ümumiləşdirir və bunu əsərdə orijinal boyalarla təsvir edir.

Məqalədə Bakı obrazının romanda siyasi hadisələrin əsas mərkəzində dayanması, tarixi təsvirlərin daşıyıcısı və mədəni və mənəvi məkan olması, simvolik obraz yaratması və eləcə də, bədii gözəllik nümunəsi kimi işlənməsi geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: *Elçin Əfəndiyev, “Baş” romanı, Bakı konsepti, tarixi roman, milli kimlik*

Abstract

In Azerbaijani literature, the genre of the historical novel plays a crucial role in preserving the historical memory of the people and reflecting national identity within an artistic framework. Elchin Afandiyev's psychological-philosophical novel *The Head* is considered one of the most successful examples of contemporary postmodernist literature. In the novel, the author narrates the complex historical events that took place in the early 18th century in the South Caucasus through artistic storytelling. During that period, the Baku Khanate, due to its strategic position, stood at the center of the confrontation between the Russian Empire and the Qajar state, both striving for dominance in the region.

The author not only presents concrete events but also revives the historical memory, national identity, and spirit of resistance of the people. In the novel, the city of Baku emerges as a central figure, functioning both as a witness to historical events and as a symbol of the Azerbaijani nation's spiritual and national resilience.

At the core of the narrative, Baku is also portrayed as a driving force of national and spiritual values. Despite the city's vulnerability to foreign occupation, the unity and struggle of the people, along with the destinies of khans, beys, and ordinary citizens, elevate Baku

¹ Dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, Orcid: 0000-0003-2067-5702, Email: lela_leyla@mail.ru

to the level of a symbolic image representing the entirety of Azerbaijan. It is as if the author, through the image of Baku, encapsulates a nation held captive by the Russian and Qajar empires, depicting this reality in the novel with original artistic expression.

This article offers a comprehensive analysis of the image of Baku in the novel, examining its function as the focal point of political events, a medium for historical representation, a cultural and spiritual space, a symbolic construct, and an embodiment of artistic beauty.

Keywords: *Elchin Afandiyev, "The Head" novel, Baku concept, historical novel, national identity*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzulara müraciət ədəbi prosesin mühüm istiqamətlərindən biridir. Tarixi roman janrı yalnız keçmiş hadisələrin bədii şəkildə təsviri ilə kifayətlənmir, həm də milli yaddaşı qoruyur, xalqın kimlik və mübarizə ideyalarını oxucuya çatdırır. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəllərində yazılmış tarixi əsərlərdə müəlliflər keçmiş hadisələrə yeni baxış bucağından yanaşaraq onları həm gerçəklik, həm də bədii uydurma sintezində təqdim edirlər. Bu baxımdan əvvəlki romanlarında da olduğu kimi, Elçin Əfəndiyev burada da fərdi üslubunu nümayiş etdirərək təsvir etdiyi obrazların həm daxili, həm də psixoloji aləmini ən dərinliklərinə qədər "Baş" romanında əks etdirir.

Romanda süjetin dərin qatlarında oxucunu düşündürən və sirli ovqat yaradan güclü metaforiklik mövcuddur. Həm hadisələrin təsvirində, həm müəllifin təhkiyəsində, həm də obrazların daxili aləminin açılışında bu metaforik təhkiyənin müxtəlif çalarları aydın hiss olunur. Beləliklə, Bakı obrazı əsərdə həm tarixi faktların, həm də bədii təxəyyülün sintezində təqdim olunur. Tarixi və bədii təxəyyül məhsulu olan çoxsaylı obrazlar təqdim edilsə də, bütün hadisələr və əhvalatlar metaforik obraz kimi qurulan Başın ətrafında inkişaf edir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələr XVIII əsrin ilk onilliyində, Cənubi Qafqazın mürəkkəb siyasi vəziyyəti fonunda baş verir. Həmin dövrdə Rusiya imperiyası ilə Qacar dövləti bölgədə nüfuz uğrunda mübarizə aparırdı. Bu qarşıdurmanın mərkəzində isə strateji mövqeyinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Bakı xanlığı dayanırdı. Elçin Əfəndiyev bu əsərində yalnız konkret hadisələri deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, milli kimliyini və mübarizə ruhunu canlandırır. Bakı obrazı bu mənada romanın ideya-bədii yükünü daşıyan əsas elementlərdən biri kimi təqdim olunur.

Əsas hissə

Bakı – müharibə və siyasət arenası kimi

"Baş" romanında Elçin Bakının taleyini müxtəlif siyasi qüvvələrin maraqları fonunda təqdim olunur. Romanın əsas məkanlarından biri olan Bakı xanlığı hadisələrin siyasi mərkəzinə çevrilmişdir. Zavalginin, Sisianovun və digər tarixi şəxsiyyətlərin Bakıya yürüşləri, şəhərin top atəşinə tutulması və müdafiəsi əsərin dramatik məqamlarını təşkil edir. Strateji mövqeyinə görə Bakı həm Rusiya, həm də Qacar dövlətlərinin maraq dairəsində idi. Müəllif Bakının taleyini təsvir edərkən Sisianovun yürüşlərini, şəhərin top atəşinə tutulmasını və Hüseynqulu xanın aciz vəziyyətini dramatik şəkildə təqdim edir. Bu təsvirlər göstərir ki, Bakı yalnız coğrafi məkanda yerləşən bir şəhər deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin kəsişdiyi mühüm siyasi mərkəz idi.

Əsərdə Bakının siyasi hadisələrin mərkəzinə çevrilməsi xalqın taleyinə birbaşa təsir göstərir. Şəhərin işğal təhlükəsi və müdafiəsi məsələsi yalnız hərbi xarakter daşımır, həm də

milli kimlik və azadlıq uğrunda mübarizənin simvoluna çevrilir. Beləliklə, Bakı obrazı əsərdə dövlətlərarası münasibətlərin fonunda milli birliyin qorunması məsələsini aktuallaşdırır.

Bakı – tarixi təsvirlər fonunda

Müəllif Bakının tarixi təsvirinə xüsusi yer ayırır. Qala divarlarının möhtəşəmliyi, şəhərin limanı, Xəzərin sahilində yerləşməsi, ticarət yolları ilə bağlı təsvirlər oxucuda canlı təsəvvür yaradır. Əsərdə Bakının iqtisadi həyatı da bədii boyalarla əks etdirilir: xalçaçılıq, zəfəran və duz istehsalı, neftin çıxarılması, ticarət əlaqələri diqqət mərkəzindədir. Yazıçı Bakını yalnız hərbi-strateji məkan deyil, həm də iqtisadi gücə malik mərkəz kimi təqdim edir.

Müəllif həmçinin Bakının tarixin istənilən mərhələsində önəmli olduğunu və hər zaman böyük dövlətlərin maraq mərkəzində dayandığını, əsrlər boyu uğrunda qanlar töküldüyünü və digər məsələləri geniş planda təsvir etmişdir. Bakı torpağının bərəkətindən, xalçalarından, zəfəranından, duzundan, neftindən və s. məsələlərdən bəhs edərkən yazıçı sanki oxucunu Bakının keçmişinə ekskursiyaya aparır, canlı və orijinal səhnələr yaradır: “Ancaq elə o keçmiş zamanlarda da bu torpaqda bəyəm az qan axıdılmışdı? Allah-taala bu torpağı bərəkətli yaratmışdı və buna görə də, əslində, bu torpağın üzərində qara buludlar heç zaman əskik olmurdu. Bu gün də bu çıxılmaz vəziyyətin səbəbi bu idi ki, Bakı xanlığı kürk, papaq, ayaqqabı tikmək üçün aşılانmış qoyun və keçi dərisi, qoyun və dəvə yunundan qalın mahud, pambıq, ipək ixrac edirdi. Suraxanıda toxunan xalçalara, az qala, Hacı Muxtar xalçaları dərəcəsinə tələbat var idi. Bu xalçalar da Hacı Muxtar xalçaları ilə bərabər Bakı limanından gəmilərlə Ənzəliyə daşınırdı, oradan da İstanbula göndərilirdi. Şüvəlan zəfəranı bütün dünyada məşhur idi, yazın əvvəllərində Novxanı düzlərində yığılan donbalan Avropanın, ələlxüsus da Firəngistanın şah saaylarında ən ləziz və bahalı ərzaq hesab olunurdu. Bakı duzu, az qala, qızıl qiymətinə gedirdi. Əsas da, əlbəttə, neft idi – uzun sözün qıssası, Bakı xanlığı divlərin gözü qabağında həmişə təptəzə bir quyruq tikəsi idi”. (1, s.10)

Bu təsvirlər vasitəsilə müəllif oxucunu Bakının keçmişinə bir növ ekskursiyaya aparır. Şəhərin ticarət yollarında mühüm rol oynaması, onun regional və beynəlxalq əlaqələr mərkəzi olması Bakının tarixi əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Beləliklə, Bakı obrazı əsərdə həm tarixi faktların, həm də bədii təxəyyülün sintezində təqdim olunur.

Bakı – mədəni və mənəvi məkan

Romanda Bakı yalnız siyasi hadisələrin fonunda deyil, həm də xalqın mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi təsvir olunur. Mahmud bəy və digər obrazların çıxışları Bakının müdafiəsini vətən borcu, mənəvi məsuliyyət kimi təqdim edir. Şəhərin taleyi xalqın birliyi ilə birbaşa əlaqələndirilir. Bu, Bakını milli kimliyin qorunması uğrunda mübarizənin simvoluna çevirir.

Əsərdə xalqın dirənişi, birliyi və mübarizə ruhu Bakının timsalında canlandırılır. Beləliklə, Bakı yalnız hadisələrin baş verdiyi məkan deyil, həm də mənəvi gücün və milli birliyin rəmzidir.

Bakı – simvolik mənə daşıyıcısı

Elçin Əfəndiyevin “Baş” romanının ideya strukturunda Bakı obrazı simvolik mənə daşıyır. Şəhərin taleyi bütöv Azərbaycanın taleyi ilə eyniləşdirilir. Müəllif Bakını yalnız bir şəhər kimi deyil, milli kimliyin və mübarizə iradəsinin simvolu kimi təqdim edir. Şəhərin işğal təhlükəsi, müxtəlif dövlətlərin maraqları fonunda xalqın dirənişi milli bütövlüyün ifadəsinə çevrilir.

Romanın süjetində Bakı həmçinin milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Şəhərin işğal təhlükəsinə baxmayaraq xalqın birliyi və mübarizəsi, xanların, bəylərin, sadə insanların taleyi ilə bağlı səhnələr Bakını bütöv Azərbaycan üçün simvolik bir mənə daşıyan obraz səviyyəsinə yüksəldir. Sanki müəllif Rusiya və Qacarların əlində qalmış bir

dövləti Bakının timsalında ümumiləşdirir və bunu əsərdə orijinal boyalarla təsvir edir: “O vaxtlar ki Bakı camaatı başını salıb sakitcə əkib-becərirdi, neft çıxarırdı, sakitcə dənizə çıxıb balıqçılıqla məşğul olurdu, Qızıl Orda şəhərlərinə, Moskva xanlığına, Avropa ölkələrinə xalça, ipək, əncir qurusundan, kişmişdən tutmuş zeytuna qədər mal aparıb ticarətlə məşğul olurdu, o vaxtlar ki təkcə Azərbaycanın yox, bütün qonşuların tacirləri, qarışqalar yuvalarına yük daşıyan kimi, Bakıdan Türküstanə, Ərəbistanə, Hindistanə, Həştərxanə, Xəzərin cənub sahillərinə mal daşıyırdı, oralardan da cürbəcür mal gətirirdi - indi bu həmin vaxtlar keçmişlərdə qalıb və bu gün bir tərəfdən Rusiya Bakını dartıb özünə qatmaq istəyir, bir tərəfdən də Qacarlar əllərində qılınc ayağa qalxır ki, yox, Bakı mənimdir”. (1, s. 9-10)

Bu baxımdan Bakı obrazı əsərdə həm tarixi yaddaşın, həm də mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir. Müəllif Bakını Azərbaycan xalqının tarixi iradəsinin, milli kimliyinin və azadlıq arzularının bədii simvoluna çevirir.

Bakının bədii gözəlliyi

Elçin Əfəndiyev əsərdə Bakının təbii və memarlıq gözəlliklərini də xüsusi vurğulayır. Qala divarlarının təsviri, Xəzər dənizinin gözəlliyi, şəhərin küçələri və ab-havası oxucuda estetik təsir yaradır. Bu təsvirlər Bakını yalnız siyasi hadisələrin mərkəzi deyil, həm də mənəvi və estetik dəyərə malik şəhər kimi təqdim edir.

Bakı həm faciələrin, həm də ümidlərin şəhəri kimi təsvir olunur. Müəllif oxucunu şəhərin tarixi taleyi ilə yanaşı, onun bədii-estetik gözəlliyi ilə də tanış edir. Bu, Bakını həm tarixin şahidi, həm də mənəvi dəyərlərin məkanı kimi göstərir.

Nəticə

Elçin Əfəndiyevin “Baş” romanında Bakı obrazı çoxqatlı mənə kəsb edir. Müəllif Bakını siyasi hadisələrin mərkəzi, tarixi təsvirlərin daşıyıcısı, milli və mənəvi dəyərlərin simvolu, eyni zamanda estetik gözəllik nümunəsi kimi təqdim edir. Bakı yalnız romanın fonunda qalan bir məkan deyil, əsərin qəhrəmanlarından biri kimi çıxış edir. Şəhərin taleyi bütöv Azərbaycan xalqının taleyi ilə eyniləşdirilərək milli kimlik və azadlıq uğrunda mübarizə ideyasını gücləndirir.

Beləliklə, “Baş” romanında Bakı konsepti həm tarixi yaddaşın dirçəldilməsi, həm də milli kimliyin bədii təcəssümü baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əsər oxucunu yalnız keçmiş hadisələr üzərində düşünməyə deyil, həm də milli kimlik, vətənpərvərlik və mənəvi dəyərlər haqqında mülahizələr yürütməyə vadar edir.

Ədəbiyyat

Elçin. *Baş* (roman). Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2019, 192 s.

Elçin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu): biblioqrafiya / Tərt. ed. M. İbrahimova; elmi. red. K. Tahirov; ön söz. müəll. N. Cəfərov; red. X. Abbasova. – Bakı, 2023. – 672 s

Əliyev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı. Bakı: Elm və təhsil, 2015.

Məmmədov, R. Tarixi yaddaş və bədii təxəyyül: Azərbaycan nəsrində tarixi mövzu. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020.

**ТҮРКІ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: КЕҢЕС ОДАҒЫ ҮДЫРАҒАННАН КЕЙІНГІ
ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯНЫҢ ҮНТЫМАҚТАСТЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ (1990–2000)**

**TÜRK ENTEGRASYONU: KAZAKISTAN VE TÜRKİYE'NİN SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN
DAĞILMASINDAN SONRAKİ İŞ BİRLİĞİ OLANAKLARI (1990-2000)**

**TURKIC INTEGRATION: COOPERATION OPPORTUNITIES BETWEEN KAZAKHSTAN
AND TURKEY AFTER THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION (1990-2000)**

Akmaral OSPANOVA¹

1990 жылы Кеңес Одағы үдырағаннан кейін Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынастар түркі дүниесінің интеграциясы үшін жаңа формалардың қалыптасуына негіз қалады. Бұл кезеңде Түркия Қазақстанның тәуелсіздігін нығайтуына және халықаралық аренада өз орнын табуына белсенді қолдау көрсетті. Қазақстан үшін Түркия Еуропа мен Азия арасындағы көпір рөлін атқарса, Түркия үшін Қазақстан Орталық Азиядағы стратегиялық серіктеске айналды. Түркі ынтымақтастығының негізі 1990–2000 жылдары Қазақстан мен Түркияның бастамаларымен құрылған Түркі кеңесі сияқты көпжақты ұйымдардың қалыптасуына жол ашты. Бұл ұйымдар тек екі елдің ғана емес, бүкіл түркі дүниесінің саяси, экономикалық және мәдени интеграциясына іргетас болды. Ғылыми мақалада 1990–2000 жылдардағы Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықтың негізгі кезеңдері, екі елдің саяси, экономикалық және мәдени қатынастарының нығаюына ықпал еткен басты факторлар қарастырылған. Сонымен қатар, Қазақстанның тәуелсіздіктен кейінгі сыртқы саясатындағы Түркияның рөлі, Түркияның Орталық Азиядағы стратегиялық мүдделері және бұл ынтымақтастықтың түркі дүниесіндегі интеграциялық үдерістерге ықпалы талданған. Зерттеудің мақсаты – түркі интеграциясы аясында Қазақстан мен Түркияның ынтымақтастық мүмкіндіктерін зерделеу және Кеңес Одағы үдырағаннан кейінгі саяси, экономикалық және мәдени қатынастарын тарихи тұрғыда бағалау. Зерттеу барысында тарихи талдау әдісі, салыстырмалы талдау, мазмұндық талдау, саяси талдау және хронологиялық әдістер қолданылды. Түркі кеңесі мен экономикалық ынтымақтастық ұйымдарына қатысты ресми құжаттар, екі ел арасындағы келісімдер, Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатындағы құжаттар тарихи талдау әдісімен қарастырылды. Салыстырмалы талдау әдісі арқылы Кеңестік кезең мен тәуелсіздік кезеңіндегі интеграциялық қатынастардың жаңа бағыты зерттеліп, ынтымақтастықтың қазіргі перспективалары айқындалды. Түркі интеграциясы идеялары мен стратегияларының қалай насихатталғанын анықтау мақсатында мазмұндық талдау жүргізіліп, баспасөз, ғылыми әдебиеттер мен ресми құжаттардағы деректер жүйеленді.

Зерттеуде Түркия мен Қазақстанның аталған кезеңдегі ынтымақтастығына қатысты жарияланымдарға тарихи шолу жасалды. Түркі халықтарының тарихи және мәдени ортақтығы, сондай-ақ геосаяси жағдайы талданды. 1990–2000 жылдардағы Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынастар түркі дүниесіндегі интеграциялық үдерістердің бастауы болды. Түркі мәдениеті мен тілін дамытуға бағытталған бағдарламалар екі

¹ Dr. S.Seifullin Kazak Tarım Teknik Üniversitesi, Astana, Kazakhstan. E-mail: akmaralospanova91@gmail.com
PhD. S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akmaralospanova91@gmail.com

халық арасындағы өзара түсіністік пен жақындасуға үлес қосты. Бұл кезең Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықтың болашаққа арналған берік негізін қалап, түркі интеграциясының ұзақ мерзімді перспективасына жол ашты.

Кілт сөздер: Түркі интеграциясы, Қазақстан, Түркия, Саяси ынтымақтастық, Мәдени серіктестік, Түркі кеңесі.

Özet

1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler, Türk dünyasının entegrasyonu için yeni biçimlerin oluşmasına zemin hazırladı. Bu dönemde Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığını güçlendirmesi ve uluslararası arenada yerini bulması için aktif destek sağladı. Kazakistan için Türkiye Avrupa ile Asya arasında bir köprü rolü üstlenirken, Türkiye için Kazakistan Orta Asya'daki stratejik bir ortak haline geldi. Türk iş birliğinin temeli, 1990-2000 yıllarında Kazakistan ve Türkiye'nin girişimleriyle kurulan Türk Konseyi gibi çok taraflı örgütlerin oluşumuna yol açtı. Bu örgütler sadece iki ülkenin değil, tüm Türk dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel entegrasyonuna temel oluşturdu. Bu bilimsel makalede, 1990-2000 yılları arasındaki Kazakistan ve Türkiye arasındaki iş birliğinin ana aşamaları, iki ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerinin güçlenmesine katkı sağlayan temel faktörler ele alınmıştır. Dolayısıyla, Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası dış politikasındaki Türkiye'nin rolü, Türkiye'nin Orta Asya'daki stratejik çıkarları ve bu iş birliğinin Türk dünyasındaki entegrasyon süreçlerine etkisi analiz edilmiştir. Araştırmanın amacı, Türk entegrasyonu çerçevesinde Kazakistan ve Türkiye'nin iş birliği olanaklarını incelemek ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerini tarihsel bir perspektifle değerlendirmektir. Araştırmada tarihsel analiz yöntemi, karşılaştırmalı analiz, içerik analizi, siyasi analiz yöntemi ve kronolojik yöntemler kullanılmıştır. Türk Konseyi, ekonomik iş birliği örgütleri hakkındaki resmi belgeler ve iki ülke arasındaki anlaşmalar, Kazakistan Cumhuriyeti Başkanlık Arşivi belgelerine dayanılarak tarihsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Karşılaştırmalı analiz yöntemi ile Sovyet dönemi ile bağımsızlık sonrası iki ülke arasındaki entegrasyon ilişkilerinin yeni dönemi incelenmiş ve mevcut iş birliği perspektifleri belirlenmiştir. Türk entegrasyonu fikirleri ve stratejilerinin nasıl tanıtıldığını tespit etmek amacıyla içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle basın, bilimsel literatür ve resmi belgelerde yer alan bilgiler sistematik hale getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk entegrasyonu, Kazakistan, Türkiye, Siyasi iş birliği, Kültürel ortaklık, Türk Konseyi.

Abstract

Following the collapse of the Soviet Union in 1990, relations between Kazakhstan and Turkey laid the groundwork for the emergence of new forms of integration within the Turkic world. During this period, Turkey actively supported Kazakhstan in strengthening its independence and finding its place in the international arena. For Kazakhstan, Turkey served as a bridge between Europe and Asia, while for Turkey, Kazakhstan became a strategic partner in Central Asia. The foundation of Turkic cooperation led to the establishment of multilateral organizations such as the Turkic Council, initiated by Kazakhstan and Turkey in the 1990-2000 period. These organizations provided a basis for

the political, economic, and cultural integration of not only the two nations but also the entire Turkic world.

This scientific article examines the key stages of cooperation between Kazakhstan and Turkey during 1990-2000, highlighting the fundamental factors that contributed to strengthening their political, economic, and cultural relations. Consequently, it analyzes Turkey's role in Kazakhstan's foreign policy following independence, Turkey's strategic interests in Central Asia, and the impact of this cooperation on integration processes within the Turkic world. The aim of the research is to explore the opportunities for cooperation between Kazakhstan and Turkey within the framework of Turkic integration and to evaluate their political, economic, and cultural relations after the collapse of the Soviet Union from a historical perspective. The study employs historical analysis, comparative analysis, content analysis, political analysis, and chronological methods. Historical analysis of documents from the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, official records on the Turkic Council, and agreements between the two nations forms the basis of the research.

Using comparative analysis, the study investigates the new phase of integration relations between the two countries, comparing the Soviet era with the post-independence period, and identifies current cooperation prospects. Content analysis was applied to determine how ideas and strategies for Turkic integration were promoted. Through this method, information from the media, scientific literature, and official documents was systematized and analyzed.

Keywords: Turkic integration, Kazakhstan, Turkey, Political cooperation, Cultural partnership, Turkic Council.

RƏQƏMSAL İNGİLİS DİLİ: TEXNOLOGİYANIN MÜASİR DİL PRAKTİKALARINA TƏSİRİ

DIGITAL ENGLISH: THE IMPACT OF TECHNOLOGY ON MODERN LANGUAGE PRACTICES

Lab MƏMMƏDOVA¹

Xülasə

Bu məqalədə müasir texnologiyaların və rəqəmsal platformaların İngilis dilinə və onun ünsiyyət formalarına təsiri çoxşaxəli şəkildə təhlil edilir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində İngilis dili yalnız qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də rəqəmsal mədəniyyətin daşıyıcısı kimi yeni funksional çarlar qazanmışdır. Mobil tətbiqlər, sosial media şəbəkələri (məsələn, Twitter, Instagram, TikTok), avtomatik tərcümə proqramları (Google Translate, DeepL və s.), eləcə də süni intellekt texnologiyalarının (ChatGPT, Grammarly və s.) gündəlik həyat və ünsiyyət formalarına təsiri nəticəsində İngilis dilinin strukturu, leksikası və qrammatikası yeni, bəzən qeyri-rəsmi və eksperimental istiqamətlərdə inkişaf edir.

Əsas diqqət rəqəmsal ünsiyyətdə meydana çıxan yeni lüğət vahidlərinə – internet neologizmlərinə, abbreviaturalara, emojilərlə müşayiət olunan mətn formalarına və "meme" dili kimi tanınan vizual-lingvistik konstruksiyalara yönəldilir. Bu kontekstdə İngilis dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də texnoloji və mədəni interaksiyanın nəticəsi kimi çıxış edir. Məqalədə "digital native" (rəqəmsal mühitdə doğulmuş və böyümüş nəsil) və "digital immigrant" (rəqəmsal mühitə sonradan uyğunlaşan nəsil) anlayışları çərçivəsində bu dil dəyişikliklərinin müxtəlif yaş qrupları tərəfindən qavranılması və istifadəsindəki fərqliliklər də təhlil olunur.

Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların İngilis dilinin öyrənilməsi və tədrisi sahəsində yaratdığı yeni imkanlara və metodoloji dəyişikliklərə də diqqət yetirilir. Onlayn platformalar və dil tətbiqləri vasitəsilə əldə edilən interaktiv və fərdiləşdirilmiş tədris imkanları, öyrənmə prosesini sürətləndirməklə yanaşı, tələbələrin dilə münasibətinə və motivasiyasına da təsir göstərir. Bu texnoloji təsirlər nəticəsində İngilis dili qlobal informasiya dövriyyəsinin əsas dilinə çevrilmiş və onun beynəlxalq statusu daha da möhkəmlənmişdir.

Məqalədə aparılan təhlillər və araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların təsiri yalnız texniki və funksional dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial, mədəni və ideoloji kontekstlərdə də əhəmiyyətli izlər buraxır. Beləliklə, rəqəmsal platformalar vasitəsilə formalaşan İngilis dili praktikaları bir tərəfdən qloballaşmanı sürətləndirir, digər tərəfdən isə yerli dillərin və mədəni kimliklərin qorunması məsələsini gündəmə gətirir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal ingilis dili çağdaş kommunikasiya sistemində mühüm yer tutur və bu sahənin araşdırılması dilçilik və sosiolingvistika baxımından aktual elmi istiqamət kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Rəqəmsal dil, İngilis dili, texnologiya, sosial media, dil praktikas, neologizm, süni intellekt.

¹ Azərbaycan, Mingəçevir Turizm Kolleci
ORCID 0009-00081778-9198 memmedovalale1133@gmail.com

Abstract

This article provides a multifaceted analysis of the impact of modern technologies and digital platforms on the English language and its forms of communication. As a result of the development of information and communication technologies, English has acquired new functional dimensions, not only as a global means of communication but also as a carrier of digital culture. The influence of mobile applications, social media platforms (such as Twitter, Instagram, TikTok), machine translation tools (Google Translate, DeepL, etc.), and artificial intelligence technologies (ChatGPT, Grammarly, etc.) on everyday language use has led to structural, lexical, and grammatical changes in English, often manifesting in informal and experimental directions.

Particular emphasis is placed on new lexical units emerging in digital communication—such as internet neologisms, abbreviations, text forms accompanied by emojis, and the so-called “meme language,” which represents a blend of visual and linguistic elements. In this context, English functions not only as a communication tool but also as a product of technological and cultural interaction. The article also examines generational differences in the perception and usage of digital English through the concepts of “digital natives” (those born and raised in digital environments) and “digital immigrants” (those who have adapted to it later in life).

Moreover, attention is given to the new opportunities and methodological shifts that digital technologies bring to English language learning and teaching. Online platforms and language-learning applications offer interactive and personalized learning experiences, which not only accelerate language acquisition but also affect learners’ motivation and attitudes toward the language. These technological influences have further solidified English as the dominant language of global information exchange and strengthened its international status.

The analysis presented in the article demonstrates that the influence of digital technologies is not limited to technical and functional changes; it also leaves significant marks on the social, cultural, and ideological dimensions of language. Consequently, English language practices shaped by digital platforms both accelerate globalization and raise concerns about the preservation of local languages and cultural identities. Ultimately, digital English plays a vital role in contemporary communication systems and represents an important area of research within linguistics and sociolinguistics.

Keywords: Digital language, English language, technology, social media, language practices, neologisms, artificial intelligence.

Giriş

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı yalnız informasiya mübadiləsini asanlaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda dil və ünsiyyət formalarının strukturuna, funksiyasına və istifadəsinə də ciddi təsir göstərir. Xüsusilə rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin – sosial şəbəkələrin, mobil tətbiqlərin, internet forumlarının, blogların və mesajlaşma proqramlarının geniş yayılması nəticəsində gündəlik dil istifadəsi yeni formalarla zənginləşmişdir. Bu dəyişikliklər təkcə texnoloji deyil, eyni zamanda dilçilik və sosiolinqvistik səviyyədə də müşahidə olunur. İngilis dili isə bu transformasiyanın mərkəzində yer alaraq, qlobal rəqəmsal kommunikasiya mühitində əsas vasitəyə çevrilmişdir.

Texnologiya ilə integrasiya edən İngilis dili müxtəlif platformalarda özünü fərqli formalarda büruzə verir: qısaldılmış yazışma tipləri, emojiylərlə zənginləşdirilmiş mətnlər, yeni yaranan lüğət vahidləri (neologizmlər), abbreviaturalar və internet-mədəniyyətin doğurduğu "meme dili" bu yeni dil praktikasının əsas komponentləri sırasındadır. Bu dil modeli getdikcə daha çox insan tərəfindən qəbul olunur və "rəqəmsal ingilis dili" (Digital English) kimi ayrıca bir anlayış kimi elmi diskussiyalarda yer almağa başlayır.

"Rəqəmsal ingilis dili" təkcə texnoloji imkanların məhsulu deyil, həm də sosial-iqtisadi və mədəni faktorlarla sıx bağlı olan dinamik bir ünsiyyət formasıdır. Belə ki, bu dil forması vasitəsilə fərdlər informasiya paylaşır, özlərini ifadə edir və müxtəlif mədəni məkanlar arasında körpü qururlar. Bununla yanaşı, texnologiyadan asılı olaraq yaranan dil dəyişiklikləri həm də dilin standartlaşması, təlim-tədris metodları və dil siyasəti sahələrində yeni çağırışlar doğurur.

Bu məqalədə qeyd olunan məsələlər elmi şəkildə təhlil olunacaq, rəqəmsal texnologiyaların İngilis dilinə təsiri müxtəlif aspektlərdən – leksik, qrammatik, sosial və mədəni səviyyədə araşdırılacaq və bu dəyişikliklərin nəticələri dilin global statusuna təsir kontekstində dəyərləndiriləcəkdir.

1. Rəqəmsal mühitdə İngilis Dilinin yeni forması

Rəqəmsal platformalarda istifadə edilən İngilis dili ənənəvi yazılı norma və standartlardan kəskin fərqlənir. Sosial media və instant mesajlaşma tətbiqlərində sürətli və effektiv ünsiyyət zərurəti yeni dil formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu formalar arasında qısaldılmış sözlər (məsələn, "u" əvəzinə "you", "gr8" əvəzinə "great"), emoji və GIF-lərin istifadəsi, eləcə də "meme"lər vasitəsilə vizual-lingvistik ünsiyyət nümunələri yer alır. Bu tərz ifadələr, ümumiyyətlə, formal olmayan (informal) İngiliscənin bir alt-kulturasını formalaşdıraraq, istifadəçilər arasında xüsusi sosial qruplar və kommunikasiya strategiyaları yaradır. Bu da rəqəmsal ingilis dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin və funksiyalarının inkişafına səbəb olur.

2. Sosial Mediada İngilis Dilinin inkişafı

Instagram, Twitter, TikTok kimi sosial media platformalarında İngilis dilində yaranan yeni neologizmlər, hashtag-lar və viral ifadələr (məsələn, "FOMO" — Fear Of Missing Out, "YOLO" — You Only Live Once) sürətlə yayılaraq gündəlik dilə integrasiya olunur. Bu proses təkcə yeni sözlərin yaranması ilə məhdudlaşmır, həmçinin qrammatik strukturlarda da dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, qrammatik formalarda sadələşdirmə, mübtəda-əməl əlaqələrinin qeyri-rəsmi istifadəsi, cümlə strukturlarının dəyişməsi kimi tendensiyalar müşahidə edilir. Sosial media dilinin bu dinamikası müasir ingilis dilinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və dilin təbii inkişaf prosesini sürətləndirir.

3. Rəqəmsal Alətlər və İngilis Dili Təhsili

Duolingo, Grammarly, ChatGPT kimi rəqəmsal tətbiqlər İngilis dilinin öyrənilməsi və tədrisində inqilabi dəyişikliklər yaratmışdır. Bu alətlər fərdi öyrənmə prosesini daha interaktiv və effektiv edir, səhvləri real vaxtda düzəldir və dil biliklərinin artırılmasına kömək göstərir. Avtomatik tərcümə proqramları isə dil baryerlərini azaldaraq müxtəlif dillərdə danışan insanların İngilis dilinə çıxışını asanlaşdırır. Bu texnoloji vasitələr eyni zamanda istifadəçilərin dilə münasibətini dəyişir, onların dil öyrənməyə motivasiyasını artırır və yeni tədris metodlarının tətbiqinə zəmin yaradır.

4. Süni intellekt və İngilis Dilində ifadə azadlığı

Süni intellekt əsaslı chatbotlar və mətn yaradıcısı proqramlar (məsələn, ChatGPT) istifadəçilərə İngilis dilində daha sərbəst, yaradıcı və fərdi ifadə imkanları təqdim edir. Bu alətlər vasitəsilə istənilən mövzuda mətnlər yaratmaq, suallara cavab vermək və dialoqlar qurmaq mümkündür. Lakin bu imkanlarla yanaşı, plagiat və orijinallıq problemləri, həmçinin dilin təbii inkişafının süni vasitələrlə əvəzlənməsi riski kimi məsələlər də müzakirə mövzusuudur. Süni intellektin dilə təsiri gələcəkdə dilçilik və təhsil sahəsində yeni çağırışlar yaradacaqdır.

5. Dil və mədəni Kimlik: Rəqəmsal İngilisləşmə

Rəqəmsal məkanlarda İngilis dilinin hegemonluğu yerli dillərin istifadəsinin azalmasına və mədəni kimliklərin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Bu fenomen bəzən "dil imperializmi" kimi qiymətləndirilir və yerli dillərin qorunması məsələsini aktuallaşdırır. Xüsusilə gənc nəsil arasında rəqəmsal İngilis dilinin istifadəsi onların ana dillərindən daha çox istifadə etməsinə və identitet məsələlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, rəqəmsal ingilis dilinin yayılması mədəni müxtəlifliyin qorunması və dil siyasəti məsələlərində balanslı yanaşmanı tələb edir.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar İngilis dilinin strukturuna, leksik tərkibinə və funksional imkanlarına dərin və çoxşaxəli təsir göstərmişdir. Mobil tətbiqlər, sosial media, süni intellekt texnologiyaları və avtomatik tərcümə vasitələri kimi rəqəmsal alətlər bu dili yalnız texnoloji platformalarda geniş istifadəyə çıxarmamış, həm də onun inkişaf dinamikasını yönləndirmişdir. İngilis dilində yaranan yeni leksik vahidlər, abbreviaturalar, informal yazışma formaları və vizual-lingvistik ünsiyyət tipləri (məsələn, "meme dili") bu təsirin konkret təzahür formaları kimi çıxış edir.

Bu dəyişikliklər yalnız dilin forması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial ünsiyyət modellərini, nəsillərarası dil davranışlarını və təhsil proseslərini də əhatə edir. İngilis dili bu gün artıq yalnız beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də rəqəmsal dövrün simvolik və texnoloji güc mənbəyi kimi çıxış edir. Bu status dilə olan qlobal tələbatı artırır və onun daha geniş auditoriyalar tərəfindən mənimsənilməsinə səbəb olur.

Lakin qeyd edilməlidir ki, İngilis dilinin bu qədər yayılması və dominant mövqe tutması bir sıra mədəni və dil siyasəti baxımından problemləri də gündəmə gətirir. Yerli dillərin və mədəni kimliklərin qorunması, dil bərabərliyi və dil hüquqları kimi məsələlər rəqəmsal qloballaşma kontekstində daha da aktuallaşır. Bu səbəbdən, rəqəmsal ingilis dilinin yayılmasının yaratdığı imkanlarla yanaşı, onun doğurduğu çağırışlar da nəzərə alınmalı və balanslı yanaşma təmin olunmalıdır.

Ümumilikdə, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə formalaşan yeni dil praktikaları İngilis dilini global kommunikasiya sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir və bu prosesin sosiolingvistik aspektləri gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar yaradır.

İstinadlar

- Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. Routledge.
 Tagg, C. (2015). *Exploring Digital Communication: Language in Action*. Routledge.
 Warschauer, M. (2004). *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. MIT Press.
 Baron, N. S. (2008). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press.

Thorne, S. L., & Black, R. W. (2007). *Language and Literacy Development in Computer-Mediated Contexts and Communities*. Annual Review of Applied Linguistics, 27, 133–160.

**RƏQƏMSAL KOMMUNİKASIYA VƏ YENİ DİL FORMASI: SOSIAL MEDIADA DİLİN
TRANSFORMASIYASI**
**DIGITAL COMMUNICATION AND THE NEW FORM OF LANGUAGE:
TRANSFORMATION OF LANGUAGE IN SOCIAL MEDIA**

Rzazadə Atlas Məmmədhüseyn qızı¹

Xülasə:

Məqalədə sosial media platformalarının dilə təsiri və bu mühitdə formalaşan yeni dil modelləri sosiolinqvistik yanaşma əsasında araşdırılır. Rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin geniş yayılması və gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi nəticəsində ünsiyyət formalarında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Sosial şəbəkələrdə yaranan yeni abbreviaturalar (qısaltmalar), emoji-lərin emosional və məna baxımından funksional istifadəsi, qeyri-rəsmi yazı tərzinin normallaşması və informasiyanın daha sürətli ötürülməsi dilin strukturuna, qrammatik quruluşuna və semantik yükünə ciddi təsir göstərməkdədir. Bu dəyişikliklər yalnız texniki bir proses olmayıb, həm də cəmiyyətin dilə münasibətini, dil vasitəsilə özünüifadə formasını və sosial identiklik modellərini də yenidən formalaşdırır. Məqalədə xüsusi olaraq Azərbaycan dili mühitində bu tendensiyaların hansı formada təzahür etdiyi, gənc nəslin ünsiyyət vərdişlərinə necə təsir göstərdiyi və yeni dil kodlarının formalaşması prosesi təhlil olunur. Sosial mediada dilin sadələşdirilməsi və normativ qaydalardan uzaqlaşması müşahidə olunur ki, bu da dilin orijinallığının və ifadə zənginliyinin itməsi riskini yaradır. Məqalənin məqsədi sosial medianın yaratdığı yeni dil formalarının mədəni və kommunikativ nəticələrini qiymətləndirmək, dilin innovativ transformasiyalar qarşısında orijinallığını və funksional gücünü necə qoruyub saxlaya biləcəyinə dair təkliflər irəli sürməkdir. Bu kontekstdə təhsil sistemində rəqəmsal savadlılığın artırılması, dil normativlərinin interaktiv təbliği, gənclərlə aparılan maarifləndirici fəaliyyətlərin gücləndirilməsi və sosial şəbəkə istifadəçilərinin dilə məsuliyyətli yanaşmasının təşviqi kimi mexanizmlər müzakirə olunur.

Açar sözlər: Sosial media, rəqəmsal kommunikasiya, dilin transformasiyası, yeni ünsiyyət forması, internet dili

Abstract:

The article investigates the impact of social media platforms on language and the emergence of new language models within this environment based on a sociolinguistic approach. As digital communication tools have become widespread and an inseparable part of daily life, significant changes have occurred in forms of communication. New abbreviations emerging on social networks, the functional use of emojis in terms of emotion and meaning, the normalization of informal writing styles, and the accelerated transmission of information have significantly influenced the structure, grammatical framework, and semantic load of language. These changes are not merely technical processes; they also reshape society's attitude toward language, forms of self-expression through language, and models of social identity. The article specifically analyzes how these trends manifest within the Azerbaijani language environment, how they affect the communication habits of the younger generation, and the process of forming new language codes. A simplification of language and a deviation from normative rules are observed in social media, which poses a risk to the originality and expressive richness of the language. The aim of the article is to

¹ Azərbaycan, Mingəçevir Turizm Kolleci, rzazadeatlas@gmail.com
Orcid ID: 0009-0007-4718-2912,+994505542618

evaluate the cultural and communicative consequences of the new language forms generated by social media, and to propose ways to preserve the originality and functional strength of language in the face of innovative transformations. In this context, mechanisms such as enhancing digital literacy in the education system, promoting language norms interactively, strengthening educational efforts with youth, and encouraging responsible language use among social media users are discussed.

Keywords: Social media, digital communication, language transformation, new communication forms, internet language

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və sosial media platformalarının genişlənməsi insan ünsiyyətini yeni mərhələyə çıxarmışdır. Ənənəvi dil modelləri yerini qısaldılmış ifadələrə, simvollara və vizual ünsiyyət vasitələrinə verməyə başlamışdır. Bu dəyişikliklər yalnız texnoloji deyil, eyni zamanda sosial və mədəni proseslərin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Sosial mediada istifadə olunan dil – tez-tez “internet dili” adlandırılan bu forma – yazılı və şifahi ünsiyyətin hibrid forması kimi çıxış edir. Bu tendensiya, xüsusilə gənc nəslin dil bacarıqlarına və mədəni özünüifadəsinə birbaşa təsir göstərir.

Yeni Dil Strukturları və Üslubi Özəlliklər

Sosial mediada formalaşan dilin əsas özəlliklərindən biri struktur baxımından sadələşmiş və sürətli ünsiyyətə yönəlmiş olmasıdır. Məsələn, cümlələr qısa və natamam ola bilər, yazı qaydaları tez-tez pozulur, böyük hərflərin istifadəsi və durğu işarələri minimuma endirilir. Emojilər isə emosiyaların ifadəsində sözləri əvəz edən yeni bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Bu da, ənənəvi dilin fonetik, morfoloji və sintaktik normalarını dəyişdirməyə meyllidir.

Sosial Mediada Dilin Mədəni və Sosial Təsiri

Yeni kommunikasiya mühiti – xüsusilə sosial media, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal platformalar – dili yalnız texniki baxımdan deyil, eyni zamanda sosial və mədəni aspektlərdən də əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirmişdir. Bu dəyişikliklər dilin təkcə quruluşuna deyil, həm də onun daşıdığı dəyərlərə, funksiyalarına və sosial rolu-na təsir göstərir. Onlayn kommunikasiya formalarının yayılması ilə yazılı və şifahi ünsiyyətin sərhədləri daha da yaxınlaşmış, qeyri-formal üslub dominant mövqe qazanmış, emosional və vizual elementlərin (məsələn, emojilər, gif-lər, mem-lər) dilin əsas kommunikativ vasitələri sırasında yer alması adi hala çevrilmişdir. Bu proses fərdlərin özünüifadə imkanlarını artırırsa da, paralel olaraq dilin tarixi-mədəni dəyər daşıyıcılığı funksiyasını zəiflədə bilər. Belə ki, qısaldılmış yazı formaları, normativ qrammatikadan yayınmalar və semantik yüklü sözlərin yerini daha sadə, tez başa düşülən işarə və simvolların alması dilin estetik və ədəbi imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb ola bilər. Nəticə etibarilə, bu da mədəni irsin yeni nəsillərə ötürülməsində çətinliklər yarada bilər. Lakin digər tərəfdən baxdıqda, dilin bu cür çevik və dinamik şəkildə dəyişməsi onun canlı və inkişaf edən bir sistem olduğunu göstərir. Dil hər zaman cəmiyyətin ehtiyaclarına, ünsiyyət formalarına və texnoloji yeniliklərə uyğunlaşma meylli göstərmişdir. Bu baxımdan, dilin transformasiyası yalnız bir təhlükə kimi deyil, eyni zamanda yeni imkanlar kimi də qiymətləndirilə bilər. Məsələn, yeni ünsiyyət formatları vasitəsilə yaradılan kreativ dil nümunələri, gənc nəsil arasında dilə marağın artması və fərdi özünüifadə imkanlarının genişlənməsi bu mühitin müsbət tərəfləri kimi göstərilə bilər. Əsas məsələ bu dəyişikliklərə qarşı qapanmaq deyil, onları rəşional şəkildə

təhlil etmək və yönləndirməkdir. Dil siyasəti, təhsil sistemi, ailə institutu və kütləvi informasiya vasitələri bu məsələdə koordinasiya şəkildə çıxış edərək həm dilin təbii inkişafını təşviq etməli, həm də onun əsas funksiyalarının – kommunikativlik, informativlik və mədəni yaddaş – qorunub saxlanmasına yönəlik tədbirlər görməlidir. Belə bir yanaşma müasir dövrdə dilin həm funksional, həm də mədəni dəyərinin təminatçısı ola bilər.

Azərbaycan Dilində Transformasiya Nümunələri

Azərbaycan dilində də sosial medianın təsiri ilə yaranmış yeni ifadə formalarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “nə var nə yox?” sualının yerinə “nvny?”, ya da “gəl görüşək” əvəzinə “gg?” kimi qısaldılmış formalar istifadə olunur. Bu cür dəyişikliklər bir tərəfdən ünsiyyəti sürətləndirsə də, digər tərəfdən dilin bədii-estetik funksiyasını zəiflədə bilər. Azərbaycan dilinin normativ qaydalarının qorunması üçün bu dəyişikliklər nəzarət altında saxlanmalı və təhsil sistemində müvafiq dil şüuru formalaşdırılmalıdır.

Nəticə və Təvsiyələr

Rəqəmsal kommunikasiya dövründə dilin transformasiyası artıq qaçınılmaz bir prosesə çevrilmişdir. Müasir informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, xüsusilə sosial medianın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi nəticəsində dilin funksional yükü və ifadə vasitələri ciddi dəyişikliklərə uğramışdır. Sosial media təkcə yeni ünsiyyət platforması deyil, həm də dilin təzahür formalarını yenidən formalaşdıran güclü bir mədəni və sosial təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Bu dəyişikliklər bəzən dilin normativ strukturlarına zidd getməklə, onun qrammatik və leksik sistemində deformasiya yarada bilər. Lakin bu təsirin istiqaməti və dərinliyi cəmiyyətin dil siyasəti, maarifləndirmə strategiyaları və mədəni münasibətlərindən birbaşa asılıdır. Dilin texnoloji mühitə adaptasiyası və bu zaman öz orijinallığını itirməməsi cəmiyyətin bu prosesi necə idarə etməsindən asılı olacaq. Belə bir şəraitdə ana dilinin orijinallığını qorumaq üçün kompleks və sistemli yanaşmalar zəruridir. İlk növbədə, cəmiyyətdə media savadlılığı artırılmalı, gənc nəsil rəqəmsal informasiya axınında seçici mövqe tutmağa təşviq olunmalıdır. Təhsil müəssisələrində və ictimai platformalarda dilin normativ istifadəsini təşviq edən təşəbbüslər genişləndirilməli, eyni zamanda informativ, maraqlı və dili düzgün təqdim edən məzmunların sayı artırılmalıdır. Bundan əlavə, gənclərdə dilə qarşı məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması, onların ana dilini sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mədəni dəyər kimi qəbul etməsinə xidmət etməlidir. Bu məqsədlə, müasir texnoloji imkanlardan istifadə edilməklə dilin estetik və funksional imkanlarını nümayiş etdirən layihələr hazırlanmalı, interaktiv təbiiqlər və oyunlar vasitəsilə dil öyrənməyə maraq gücləndirilməlidir. Bütün bu tədbirlər nəticəsində rəqəmsal kommunikasiya ilə dilin inkişafı arasında tarazlıq yaratmaq mümkün olar. Belə tarazlıq həm dilin funksional zənginliyini qorumağa, həm də onun gələcək nəsillər tərəfindən mənimsənilməsinə təmin etməyə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

- Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
- Əfəndiyev, A. (2021). Rəqəmsal dövrdə dilin dəyişmə meylləri. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, №4, s. 22–28.
- Əliyeva, A. (2023). İnternet dilinin yaranması və cəmiyyətə təsiri. *Dil və Cəmiyyət*, №2, s. 45–51.
- Mamedova, L. (2020). Sosial şəbəkələrdə dilin dəyişmə dinamikası. *Filologiya məsələləri*, №3, s. 40–50.
- Qasımova, R. (2022). Sosial mediada gənclərin ünsiyyət dili: Müşahidə və təhlil. *Sosiolinqvistika jurnalı*, №1, s. 60–66.

- Tagliamonte, S. & Denis, D. (2008). Linguistic ruin? LOL! Instant messaging and teen language. *American Speech*, 83(1), 3–34.
- Yusifova, S. (2019). Rəqəmsal kommunikasiya və ana dilinin qorunması məsələləri. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri*, №2, s. 73–79.

**TÜRK DÜŞÜNCESİNDE METAFORİK YAPILAR: CEMİL MERİÇ’İN *BU ÜLKE* ESERİNDE
KÜLTÜR VE DİL METAFORLARI****METAPHORICAL STRUCTURES IN TURKISH THOUGHT: CULTURAL AND LINGUISTIC
METAPHORS IN CEMİL MERİÇ’S *BU ÜLKE*****Aynur ABİYEVA¹****Özet**

Cemil Meriç, bağımsız düşünceyi her türlü ideolojik aidiyetin üstünde tutan, hakikat arayışını yaşamının merkezine yerleştiren bir entelektüeldir. Meriç, edebiyatı yalnızca estetik bir faaliyet olarak değil, milletin hafızasını ve kimliğini inşa eden bir düşünce alanı olarak değerlendirmiştir. Türkiye’nin kültürel sorunlarına yönelik bir muhasebe ve çağrı niteliği taşıyan *Bu Ülke*, Cemil Meriç’in düşünce ufkunu en berrak biçimde yansıtan eserlerinden biridir. Bu çalışma, Cemil Meriç’in *Bu Ülke* adlı eserinde dil ve kültür kavramlarını açıklarken kullandığı metaforları, kavramsal metafor kuramı çerçevesinde incelemektedir. Lakoff ve Johnson’ın kuramsal yaklaşımından hareketle, Meriç’in dili yaşayan bir organizma, kültürü ise tarihsel derinliğe sahip bir değer sistemi olarak tasvir edişi analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı, Meriç’in düşünce dünyasını ve Türk düşünce geleneği içindeki konumunu kavramsal metaforlar aracılığıyla ortaya koymaktır. Bulgular, Meriç’in kelimeleri kuş, çiçek ve yıldız gibi doğal ve estetik unsurlarla özdeşleştirerek dilin kendiliğinden gelişen, canlı bir varlık olduğunu vurguladığını göstermektedir. Buna karşılık, argo ve yapay dil politikalarını “kaçış” ve “boğucu kement” metaforlarıyla eleştirerek toplumsal belleği zedeleyen bir unsur olarak değerlendirmiştir. Kültür metaforları ise bilginin yüzeyselleşmesini, Batı’dan ithal edilen kavramların “hazır elbise” gibi giydirilmesini ve tarihin “mührü sökülmemiş bir hazine” olarak keşfedilmeyi beklediğini ortaya koymaktadır. Tartışma bölümünde bu metaforların Türk dünyasının farklı coğrafyalarındaki (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan) benzer düşüncelerle ilişkisi değerlendirilmiş, Fuzûlî, Abay ve Auezov’un eserleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışma, Meriç’in metaforik düşüncesinin yalnızca bireysel bir üslup değil, Türk düşünce geleneğinde ortak bir entelektüel mirasın parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Bu inceleme, *Bu Ülke*’deki metaforların Meriç’in düşünce yapısını anlamada önemli bir anahtar sunduğunu ve Türk düşünce geleneği ile Türk dünyası edebiyatlarında ortak kavramsal çerçevelerin incelenmesine katkı sağlayacağını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Cemil Meriç, *Bu Ülke*, kavramsal metafor, dil, kültür, Türk dünyası

Abstract

Cemil Meriç is an intellectual who placed the pursuit of truth at the center of his life, placing independent thought above ideology. He regarded literature not merely as an aesthetic pursuit but as a field of thought preserving a nation’s memory and identity. ***Bu Ülke (This Country)*** reflects his intellectual horizon most clearly, serving as both an assessment of Turkey’s cultural issues and a call to action. This study examines the metaphors used by Cemil Meriç in *This Country* to explain language and culture within the framework of conceptual metaphor theory. Based on Lakoff and Johnson’s approach, the analysis shows how Meriç portrays language as a living organism and culture as a historically grounded value system. The aim is to reveal Meriç’s intellectual world and his

¹ Doktora öğrencisi, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE, E-Posta: draynurabiyeve@gmail.com / ORCID ID: 0009-0008-0309-0650

place in Turkish thought through conceptual metaphors. Findings indicate that Meriç associates words with natural and aesthetic elements—birds, flowers, stars—emphasizing language as a spontaneous, living entity. Conversely, he criticizes slang and artificial language policies as harmful to collective memory, using metaphors such as “escape” and “suffocating lasso.” Cultural metaphors highlight superficial knowledge, Western concepts adopted as “ready-made garments,” and history as an “unbroken seal on a treasure” awaiting discovery. The discussion evaluates these metaphors alongside perspectives from Azerbaijan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan. It further compares them with the works of Fuzûlî, Abay, and Auezov. The study concludes that Meriç’s metaphorical thinking represents a shared intellectual heritage within Turkish thought and the broader Turkic world.

Keywords: Cemil Meriç, Bu Ülke, conceptual metaphor, language, culture, Turkic world

Giriş

Metafor, çoğu zaman yalnızca edebî bir sanat olarak görülse de insan zihninin dünyayı kavrayışında temel bir işleve sahiptir. Lakoff ve Johnson’ın (1980) ortaya koyduğu Kavramsal Metafor Kuramı, metaforun gündelik yaşamın, dilin ve kültürün ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterir. Bireyler soyut kavramları somut deneyimler üzerinden anlamlandırır; bu nedenle metafor, dilsel bir süslemeden çok, düşüncenin görünür hâle gelmiş bilişsel haritalamasıdır. Kövecses (2005), metaforların evrensel kalıplar barındırmakla birlikte her toplumda özgün kültürel karşılıklar kazandığını vurgular.

Türk düşüncesi ve edebiyatında metafor, yalnızca bireysel üslubu yansıtan bir ifade değil; toplumsal bellek, ideolojik yönelim ve kültürel değerleri taşıyan bir araçtır. Charteris-Black (2004) metaforun ikna ve ideolojiyle, Deignan (2005) ise veri temelli çözümleme ile ilişkisini öne çıkarır. Böylece metafor incelemesi, bir yazarın dilini anlamamanın ötesinde, içinde yer aldığı kültürel dünyanın zihinsel örgütlenişini çözümlemeye imkân verir.

Cemil Meriç, Türk düşünce geleneğinde bağımsız tavrı, hakikate bağlılığı ve dil-kültür ilişkisine yönelik eleştirel yaklaşımıyla öne çıkar. *Bu Ülke*, onun düşünce ufkunu berrak biçimde yansıtan; Türkiye’nin kültürel sorunlarına dönük bir muhasebe ve aynı zamanda çağrı niteliği taşıyan bir metindir (Çalışkan, 2009, 2010). Bu çalışma, *Bu Ülke*’deki dil ve kültür metaforlarını Kavramsal Metafor Kuramı çerçevesinde çözümlemekte; Meriç’in soyut kavramları somut imgeler aracılığıyla nasıl kurduğunu ve bu metaforların Türk düşünce geleneği ile Türk dünyasının farklı coğrafyalarındaki benzer anlatımlarla ilişkisini ortaya koymaktadır. Kuramsal arka plan Lakoff ve Johnson (1980) temelinde, Kövecses’in (2005) kültürel çerçevesi ve Charteris-Black’in (2004) metafor-ideoloji ilişkisine dair yaklaşımıyla desteklenmektedir.

Meriç’in dil ve kültür metaforları, kişisel bir üslubun ötesinde, Türk düşüncesinin entelektüel mirasına açılan bir okuma anahtarı sunar. Bu çalışmada Cemil Meriç’in *Bu Ülke* adlı eserinde yer alan dil ve kültür temalı metaforlar incelenmiştir. Kitabın tümü taranmamış, bunun yerine içerikten araştırma amacıyla doğrudan ilişkili görülen belirli metaforlar seçilmiştir. Seçimde, kavramların somutlaştırıldığı ve bağlam içinde belirginleştiği ifadeler esas alınmıştır. Metaforların çözümlenmesinde Lakoff ve Johnson’un (1980) kavramsal metafor kuramının temel ilkeleri dikkate alınmış, her bir metafor ilgili sayfa numarasıyla doğrudan alıntılanmıştır. Bu giriş, çalışmanın kavramsal çerçevesini ve izleyen bölümlerde yapılacak çözümlemeleri temellendirmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Bu çalışma, Türk düşüncesinde metaforik yapıların incelenmesi bağlamında Kavramsal Metafor Kuramı (KMK) temelinde yapılandırılmıştır. Çalışmanın temel amacı, Cemil Meriç'in *Bu Ülke* adlı eserindeki kültür ve dil metaforlarını çözümlemek ve bunları evrensel-bilişsel bir çerçeve ile Türk dünyasına özgü kültürel bağlamda değerlendirmektir. Bu çerçevede, metaforun yalnızca bir edebî süsleme değil, zihnin soyut kavramları somuta bağlama biçimi olduğu düşüncesinden hareket edilmektedir (Lakoff & Johnson, 1980).

2.1.Kavramsal metafor kuramı

Lakoff ve Johnson (1980), metaforların insan zihninin ve dilinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgular. Onlara göre metafor, gündelik dilde sadece estetik bir unsur değil, aynı zamanda insanların dünyayı kavrayış ve anlamlandırış biçimidir. Kavramsal metafor kuramı, soyut kavramların daha somut deneyim alanları üzerinden yapılandığını ve insanların düşünce sisteminin bu haritalamalarla şekillendiğini ileri sürer. Bu kurama göre metaforlar; kaynak alan (somut deneyimler) ve hedef alan (soyut kavramlar) arasında sistematik bir ilişki kurar.

Örneğin "HAYAT BİR YOLCULUKTUR" metaforu, yaşam deneyimini "yol" kavramı üzerinden anlamlandırır. Bu tür haritalamalar; yalnızca dilsel değil, aynı zamanda bilişsel bir süreçtir. Kövecses (2005), metaforların evrensel yönlerine dikkat çekerken aynı zamanda kültürler arası farklılıkları da vurgular. Evrensel olan metaforik kalıplar farklı kültürlerde farklı biçimlerde ifade bulabilir. Bu, hem *Bu Ülke* eserindeki metaforların hem de Türk düşünce geleneğinin incelenmesi için önemli bir bakış açısı sağlar.

2.2. Dil ve kültür metaforları

Metaforlar, yalnızca bireysel düşünceyi değil, toplumların ideolojik yapılarını, kültürel değerlerini ve tarihsel hafızasını da yansıtır. Charteris-Black (2004), metaforları toplumsal ikna ve ideolojik inşa aracı olarak görür. Ona göre metaforlar, dil aracılığıyla kültürel kimliği pekiştirir ve toplumsal söylemleri şekillendirir. Deignan (2005) ise metafor araştırmalarında derlem yöntemlerinin önemini vurgulayarak metaforların sadece sezgisel değil, veri temelli biçimde de incelenebileceğini ortaya koyar.

Türk dünyası perspektifinden bakıldığında "yol", "ışık", "kitap", "gölge" gibi metaforların hem evrensel hem de yerel kültürel çağrışımları vardır. Kövecses (2005), bu gibi kültüre özgü metaforların ulusal kimlik inşasında ve düşünce geleneğinin aktarılmasında kritik rol oynadığını savunur.

Bu bağlamda metaforlar yalnızca bir anlatım tekniği değil, aynı zamanda toplumların değerlerini, ideallerini ve kendilerini anlamlandırma biçimlerini yansıtan kültürel göstergelerdir. Dolayısıyla Meriç'in *Bu Ülke* eserindeki metaforik yapılar incelenirken, bu metaforların bireysel üslup unsuru olmanın ötesinde, bir kültür haritası sunduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

2.3. Bu Ülke Eserinde Metaforik Yapılar

Cemil Meriç'in *Bu Ülke* adlı eseri, metaforik zenginliği ve dilsel çeşitliliği ile dikkat çeker. Eserde kültür, medeniyet, dil ve kitap gibi temel kavramlar yoğun metaforik çağrışımlarla işlenmiştir. Çalışkan (2009), Meriç'in kitap metaforlarını derinlemesine inceleyerek yazarın kitaba "büyü", "tılsım", "ışık" ve "rehber" gibi anlamlar yüklediğini belirtir. Bu yaklaşım, Meriç'in kitap kavramını sadece bir bilgi kaynağı değil, aynı zamanda bir varoluş rehberi olarak konumlandığını göstermektedir.

Çalışkan (2010, 2018) konuyla ilgili diğer çalışmalarında, *Bu Ülke'deki* cümle üslubuna odaklanarak Meriç'in kısa ve yoğun ifadelerle, bazen isim cümleleri bazen devrik yapılarla, düşünceyi metaforik bir derinlikle sunduğunu ortaya koyar. Bu üslup, eserin metaforik yapısını daha görünür kılarak düşünce ve dil arasındaki bağı güçlendirir.

Bu çerçevede Meriç'in eserinde kullanılan metaforlar hem evrensel bilişsel kalıplarla (örneğin: "DİL BİR KÖPRÜDÜR", "KÜLTÜR BİR HAZİNE'DİR") hem de Türk kültürüne özgü imgelerle (örneğin: "ışık" ve "yol" metaforlarının manevî anlam katmanları) uyumludur. Dolayısıyla *Bu Ülke*, yalnızca bireysel bir yazarın üslubu olarak değil, Türk düşüncesinin metaforik zenginliğini yansıtan bir metin olarak da değerlidir.

Çalışmada, Kavramsal Metafor Kuramı (Lakoff & Johnson, 1980) ile kültürel metafor yaklaşımı (Kövecses, 2005; Charteris-Black, 2004; Deignan, 2005) bir araya getirilerek *Bu Ülke* eserindeki metaforların hem bilişsel hem kültürel temelleri anlaşılmaya çalışılacaktır. Cemil Meriç'in metaforik dili yalnızca bireysel bir üslup tercihi değil, aynı zamanda Türk düşüncesinin kavram dünyasını yansıtan güçlü bir göstergedir.

Bulgular

Bu bölümde Cemil Meriç'in *Bu Ülke* adlı eserinde dil ve kültür kavramlarını açıklarken kullandığı metaforlar incelenmiştir. Tespit edilen metaforlar, Türk düşüncesinde dil ve kültür algısını yansıtmaktadır.

3.1. Dil metaforları

"Kuşlara benzer kelimeler, odana dolarlar bir akşam. Nereden gelirler bilinmez. Kâh çığlık çığlıgadırlar, kâh sesleri işitilmez. Çiçeğe benzer kelimeler: turuncu, erguvan, beyaz. Bir rüzgâr sürükler hepsini. Bulutlara güven olmaz." (Meriç, 2025, s. 260)

Meriç, dili doğanın canlı unsurlarıyla özdeşleştirerek kelimelerin kendiliğinden, kontrolsüz bir biçimde gelişen, fakat aynı zamanda renkli ve estetik bir varlık taşıdığını vurgular. Türk dünyası edebiyatında da kelimelerin çiçek, kuş veya su imgesiyle betimlenmesi oldukça yaygındır; bu, dilin organik bir bütün olarak algılanmasına işaret eder.

"Karanlık kelimeler vardır, arılar gibi vızıldayan kelimeler. Taşıdıkları hiçbir düşünce yoktur, kimse tarafından anlaşılmazlar. Ama yine de herkesin ağızındadırlar. Onlar için yaşanır, onlar için ölünür: Hayalimizin rengine bürünürler. Göremeyiz onları, pusudadırlar. Ve bir atılıştta parçalar bizi". (Meriç, 2025, s. 110)

Burada Meriç, anlamını yitirmiş, fakat toplumda yaygın olarak kullanılan kelimelerin tehlikesine dikkat çeker. Bu benzetme, Türk dünyasında da görülen "dili yozlaştıran boş kelimeler" eleştirisiyle paraleldir. Özellikle Azerbaycan ve Kazak düşünce hayatında, "içi boşalmış kavramların toplumu felce uğratması" benzer bir dille ele alınır.

"Argo, kanundan kaçanların dili. Uydurma dil, tarihten kaçanların. Argo, korkunun ördüğü duvar; uydurma dil şuursuzluğun. Biri günahları gizleyen peçe, öteki irfanı boğan kement." (Meriç, 2025, s. 86)

Meriç, dili yozlaştıran iki tehlikeyi — argo ve yapay dil politikalarını — bir "kaçış" metaforuyla açıklar. Bu yaklaşım, Türk dünyasında özellikle XX. yüzyılın ortasından itibaren görülen "dil mühendisliği" tartışmalarıyla örtüşmektedir. Azerbaycan, Kazak ve Kırgız aydınlarının, dilden kopmanın tarihsel hafızayı yok edeceğine dair uyarıları Meriç'in bu metaforunu destekler niteliktedir.

“Tanrı, yıldızlarla oynayan bir çocuk. Senin yıldızların kelimeler, söyle raksetsinler, alev saçlarıyla sonsuz bahçesinde hayallerinin. Kelime, kendimi seyrettiğim dere. Kelime sonsuz, kelime adem.” (Meriç, 2025, s. 259)

Meriç, kelimeleri hem yüce hem ulaşılmaz bir varlık olarak ele alır; dil, insanın kendisini keşfetmesinin aracıdır. Bu yaklaşım, Türk dünyasının klasik şairlerinde de görülür: Fuzûlî’den Mağcan Cumabay’a kadar pek çok şair kelimeyi “yıldız” ve “ayna” metaforlarıyla tanımlar.

3.2. Kültür metaforları

“Asırlar geçti, birer birer söndü meşaleler. İrfan asaletini kaybetti. Hafızaya çakıl taşı gibi saplanan bilgi kırıntılarına yeni bir ad bulduk: kültür. Genç kuşaklar, Batı’nın bit pazarlarından ithal edilmiş bu hazır elbiselere küçümseyerek bakıyor”. (Meriç, 2025, s. 101)

Meriç, kültürü yüzeysel bilgi birikimiyle eşitleyen modern anlayışı eleştirir. Buradaki metafor, kültürün derinlikten yoksun, mekanik bir bilgi yığınına indirgenmesini simgeler. Batı’dan alınan kavramların, Türk kültürüne uydurulmaya çalışıldığında kimlik sorunlarına yol açtığını belirtir.

“Tarihimiz mührü sökülmemiş bir hazine”. (Meriç, 2025, s. 108)

Meriç, tarihi keşfedilmemiş bir defineye benzeterek Türk kültürünün kendi iç potansiyelini fark edemediğini söyler. Bu metafor, geçmişin yeniden yorumlanması gerektiğini ve Batı’yı tanımadan önce kendi kültürel mirasımıza yönelmemizin önemini dile getirir.

Aşağıdaki tablo, *Bu Ülke* eserinden seçilen temel metaforları, metindeki örneklerini, temel anlamlarını ve Türk dünyası bağlamındaki yansımalarını özetlemektedir:

Metafor	Metnin Örneği	Temel Anlamı / Kavramsal Eşleşme	Türk Dünyası Bağlantısı
Kuş / Çiçek	“Kuşlara benzer kelimeler...”	Dilin kendiliğinden gelişen, canlı ve estetik bir varlık olduğunu vurgular.	(Fuzûlî): "Sözdür güher-i hizâne-i dil; ...", (Fuzûlî, e-Kitap).
Arı / karanlık kelimeler	“Karanlık kelimeler vardır, arılar gibi vızıldayan kelimeler...”	Anlamını yitirmiş, toplumda yaygın kelimelerin tehlikesi.	Boş kavram eleştirisi, Azerbaycan ve Kazak düşünce geleneğinde de görülür.
Argo / uydurma dil	“Argo, kanundan kaçanların dili...”	Dili yozlaştıran ve toplumsal hafızayı zedeleyen uygulamalar.	XX. yüzyılda Türk dünyasında dil mühendisliği tartışmaları ile paralel.
Yıldız / kelimeler	“Tanrı, yıldızlarla oynayan bir çocuk. Senin yıldızların kelimeler...”	Kelimelerin yüce, ulaşılmaz ve keşif aracı olarak görülmesi.	(Fuzûlî): "Kelam (söz) misk kokulu bir bahçedir; onda binbir çeşit şiir

			gülleri..." (Fuzûlî, e-kitap).
Meşale / kültür	"Asırlar geçti, birer birer söndü meşaleler..."	Kültürün yüzeysel bilgiye indirgenmesine eleştiri.	(Abay): "Only knowledge is the light of hearts." (Abai Qunanbayuly, t.y).
Hazine / tarih	"Tarihimiz mührü sökülmemiş bir hazine".	Geçmişin keşfedilmeyi bekleyen potansiyeli.	Türk dünyası kültürel mirasının önemine işaret eder.
Hazır elbise / Batı kavramları	"...Batı'nın bit pazarlarından ithal edilmiş bu hazır elbiseler..."	Dışarıdan alınan kavramların kültüre uyumunda sorun.	(Auezov): Abai romanında kültürün yabancı etkiyle bozulmasına dair betimlemeler. (Auezov, 1975).

Bu tablo, seçilen metaforların hem eserdeki kullanımını hem de Türk dünyası bağlamındaki yansımalarını görselleştirerek çalışmanın analitik açıklamasını güçlendirmektedir. Böylece, Meriç'in metaforik dili yalnızca bireysel üslup tercihi değil, aynı zamanda Türk düşüncesinin kavramsal ve kültürel mirasını yansıtan bir araç olarak değerlendirilebilir. Aşağıda bu metaforların hangi açılardan benzer veya farklı yorumlandığı tartışılacaktır.

Tartışma

Bu bölümde, Bulgular kısmında sunulan metaforlar üzerine analiz yapılacak ve Cemil Meriç'in dil ve kültür anlayışının Türk dünyası bağlamındaki yansımaları değerlendirilecektir.

Bulgularda ortaya çıkan metaforlar, Meriç'in dil ve kültüre verdiği önemi açıkça göstermektedir. Kelimeleri kuş ve çiçek gibi doğal varlıklarla özdeşleştirilmesi, dilin yaşayan bir organizma olarak algılandığını vurgular. Dilin canlı/doğal bir varlık olarak tasviri, Türk düşüncesinde dilin "milletin ruhu" ve yaşama kudretiyle ilişkilendirilmesi çizgisiyle uyumludur. Türk dünyasında farklı varyantları konuşulan Türkçeler (Türkiye, Azerbaycan vb.) dilin günlük kullanımda "akıcılık, canlılık, ses" üzerinden tanımlanmasına sıkça başvurur; bu, dilin bir iletişim aracı olmanın yanı sıra kültürel bir organizma olarak algılandığını düşündürür. Karanlık veya arılar gibi vızıldayan kelimeler metaforu ise, anlamını yitirmiş veya yozlaşmış dil kullanımına dikkat çeker. Kültür metaforları, bilginin yüzeysel kalması, argo ve uydurma dilin toplumsal etkisi gibi olguları açıklamaktadır. Bu metaforlar, Meriç'in düşünce sisteminde dil-kültür birlikteliği ve eleştirel bakışın temel bir araç olduğunu göstermektedir. Tarihin hazine olarak çerçevelenmesi, Türk dünyasında ortak kültürel mirasın yeniden okunması gerektiğini vurgular: "Mührü sökülmemiş" oluş, arşivlerin, klasiklerin ve sözlü geleneğin modern bakışla açılıp yorumlanmasını önerir. Bu, ortak bir kültürel süreklilik teziyle uyumludur. "Hazır elbise" metaforu, Batı menşeli kavramların eleştirel süzgeçten geçirilmeden ithal edilmesine uyarıdır; Türk dünyası için ortak kavramlaştırma ve terim politikası gereğine işaret eder.

Türk dünyası ile ilişki

Cemil Meriç'in *Bu Ülke* eserinde ortaya koyduğu kültür ve dil metaforları, yalnızca Türk edebiyatının özgün anlatım biçimlerini değil, aynı zamanda Türk dünyasının farklı coğrafyalarındaki edebiyatlarda da benzer metaforik yapılar bulunduğunu göstermektedir. Örneğin, Fuzûlî'nin eserlerinde metaforlar, bireyin içsel deneyimlerini ve toplumsal değerleri yansıtmak için yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Fuzûlî, 1536). Bu bağlam, Meriç'in dili ve kültürü metaforik bir zenginlik aracılığıyla açıklama yaklaşımıyla paralellik gösterir.

Benzer şekilde, Abay Kunanbayev'in eserlerinde kültür ve dil metaforları, toplumsal değerlerin aktarımında ve bireysel bilinç oluşumunda belirleyici bir rol oynar (Abay, 1885). Bu durum, Meriç'in kültürel ve dilsel metafor anlayışının yalnız kendi dönemiyle sınırlı kalmayıp, Türk dünyası'nın farklı dönem ve bölgelerinde de yansımalarının olduğunu ortaya koyar. Auezov'un Abay adlı eserinde ise kültür ve dil metaforları, toplumsal bilinç ve bireysel farkındalık üzerine önemli vurgular yapar (Auezov, 1949).

Bu karşılaştırmalar, Meriç'in yaklaşımının sadece bireysel bir perspektif değil, Türk dünyası literatüründe yaygın ve evrensel bir metaforik geleneğin parçası olduğunu gösterir. Aynı zamanda, kültür ve dil metaforlarının farklı coğrafyalardaki yansımaları, edebiyatın ve düşüncenin sınırları aşan bir ortaklığı olduğunu ortaya koyar. Böylece Meriç'in bulguları, yalnızca kendi metni üzerinden değil, geniş bir Türk dünyası bağlamında değerlendirilerek daha kapsamlı bir anlam kazanır.

Sonuç

Bu çalışma, Cemil Meriç'in *Bu Ülke* eserinde kullanılan kavramsal metaforların, yazarın düşünce dünyasını ve Türk düşünce geleneği içindeki konumunu anlamada ne denli belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Bulgular, Meriç'in soyut kavramları somut imgeler aracılığıyla aktarırken sadece dilsel bir üslup değil, aynı zamanda düşünsel bir yapı ve dünya görüşü oluşturduğunu göstermektedir. Tartışma bölümünde yapılan analiz, bu metaforların sadece Meriç'in bireysel düşüncesini değil, Türk dünyası edebiyat ve düşünce geleneğindeki benzer metaforik kullanımlarla bağlantısını da ortaya koymuştur. Fuzûlî, Abay ve Auezov gibi farklı coğrafyalardaki Türk yazarlarının eserlerinde de kültür ve dil metaforları, toplumsal bilinç ve bireysel farkındalık açısından önemli işlevler üstlenmiştir. Bu karşılaştırmalar, Meriç'in metaforik yaklaşımının yalnızca kendi dönemine özgü olmadığını, Türk dünyası perspektifiyle evrensel bir metaforik geleneğin parçası olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, kavramsal metafor çerçevesinde yapılan bu inceleme, Meriç'in eserlerinin anlam derinliğini daha iyi kavramayı sağlamakta ve Türk dünyası bağlamında ortak kültürel ve entelektüel temaları değerlendirmeye imkân vermektedir.

Kaynakça

- Abay, K. (1885/2020). *Kitâb-ı 'Akliyye. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. <https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/868/tur>
- Abai Qunanbayuly. (t.y.). *The Book of Words* (R. McKane, çev.). IIUMPress.: https://journals.iium.edu.my/asiatic/index.php/ajell/article/download/2645/1104/4247?utm_source=chatgpt.com
- Auezov, M. (1949/1975). *Abay*. <https://archive.org/details/mukhtar-auezov-abai-progress-1975>
- Charteris-Black, J. (2004). *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. Palgrave Macmillan.
- Çalışkan, N. (2009). Metaforların izinde bir yazarın kavramlar dünyasına giriş: Cemil Meriç'in *Bu Ülke*'sinde kitap metaforları. *Dil Araştırmaları*, 4(4), 87-100.
- Çalışkan, N. (2010). *Bu Ülke*'nin cümlesi: Cemil Meriç'in cümle üslubu üzerine bir inceleme. *Turkish Studies International Periodical*, 5(2), 912-933.
- Çalışkan, N. (2018). "Bu Ülke'den Hareketle Cemil Meriç'in Üslubu Üzerine", *Bilinmeyen Yönleriyle Cemil Meriç* (Editör: Mehmet Çağatay Özdemir). Ankara: Altınordu Yayınları, s. 437-471.

Deignan, A. (2005). *Metaphor and corpus linguistics*. John Benjamins.

Fuzûlî. (1536). *Leylâ ve Mecnûn*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78423/fzuli---leyla-ve-mecnun.html>

Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

Meriç, C. (2025). *Bu  lke*. İletişim Yayınları.

TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYN CAVIDİN ŞİİRLƏRİNDƏ MANAVİYYAT

SPIRITUALITY IN THE POEMS OF HUSEYN JAVID, THE GREAT POET OF THE TURKIC WORLD

Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə¹

Özet

XX. asrın ilk dövəmlərində yaşamış Huseyin Cavid türk dünyasının ünlü şairi olmaqla bərabər, həm də böyük pədaqoq və muallim olmuştur. İstanbulda təhsil yıllarında Cavid Türk romantizminin seçkin nümayəndələrindən Namık Kemal, Təvfik Fikret, Şəmsəddin Sami, Abdülhak Hamit, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkы yaradıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu edebi mühitə yetişmiştir. İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şüuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî- bedii, estetik- felsefi, pədaqoji-psikoloji görüşlərinin şəkillenmesinde, oluşmasında Türk dünyası miihitinin mühim rolü olmuştur.

İstanbulda təhsil yıllarında Cavid Türk romantizminin o devirdeki seçkin nümayəndələri olan Namık Kemal, Təvfik Fikret, Şəmsəddin Sami, Abdülhak Hamit, Rezaizade Mahmud Ekrem, Rıza Təvfik, Cenab Şəhabəddin, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkы yaradıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu edebi mühitə yetişmiştir. İstanbul'da kaldığı sürece bir taraftan fikir adamlarından ders almış, diğər taraftan da matbuat ələminde yakından iştirak etmiş və Sırat-i Müstəkim dergisinde şiirler bastırmıştır.

Anahtar Kelimələr: Hüseyn Cavid, edebiyat, manaviyyat,

Abstract

Huseyin Cavid, who lived in the first periods of the 20th century, was not only a famous poet of the Turkish world, but also a great teacher and teacher. During his education years in Istanbul, Cavid was closely associated with Namık Kemal, Təvfik Fikret, Şəmsəddin Sami, Abdülhak Hamit, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy, among the distinguished representatives of Turkish romanticism. He established creative relationships, was influenced by them, and grew up in this literary environment. The Turkish world environment played an important role in the shaping and formation of the literary-literary, aesthetic-philosophical, pedagogical-psychological views of Cavid Efendi, who studied at Istanbul University for 4 years and had a strong sense of Turkishness in his nature.

Keywords: Hüseyn Cavid, literature, spirituality

Giriş

1905 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şüuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî- bedii, estetik- felsefi, pədaqoji-psikoloji görüşlərinin şəkillenmesinde, oluşmasında İstanbul miihitinin mühim rolü olmuştur. Aynı zamanda Ali Bey Hüseynzade'nin Fyuzat dergisi, Ziya Gökalp'ın Kızıl Elma'sı, Türkçülüğün Esasları onun edebî - bedii yaradıcılığına büyük etki yapmıştır. Özellikle İsmail Gaspralı'nın "**Dilde, fikirde, işde birlik**" şüarı, Hüseyn Cavidin bütün fealiyetinde esas olmuş ve böyle yazmıştır:

"İşde birlik; dilde, fikirde birlik..."

¹ Azərbaycan Dövlət Pədaqoji Universiteti prof.rufat@mail.ru Orcid: 0000-0002-8558-5858

**İş, fikir, dil birliyi olmayınca,
Evet, pek çetindir cihanda dirilik...
İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,**

Öksüz, ölgün milletine can verdi. (Kengerli A.İ. İsmayıl bey Qasprinski:2005, s. 19).

Cavid eserlerinde Azerbaycan halkının yanı sıra, Türk dünyasının, Turan elinin sorunlarını da ele almıştır.

Siparişle değil, her zaman gerçeği yazmayı tercih eden vatansever şairin eserlerinin ekseriyetinde olaylar Türk-Turan dünyasında cereyan eder ve kahramanlar bu dünyadan seçilmiş yiğit Türk evlatlarıdır. Bu nedenle o Sovyet rejiminde Panturkist, Panturanist gibi damgalanarak ittiham edilmiş, tutuklanarak Sibiry'a sürülmüş, orada da vefat etmiştir. Cavid bu baskılar, sürgünlükler ve mahrumiyetler yıldırma ve Türk'ün şanlı kahramanlık tarihini ihya etmenin gururunu yaşayarak yazmıştır: "**Ne zaman kişneseydi Türkün atı/ Kırılardı bir ölkenin kanadı**".

Türk dünyasında Türkçülük şuurunun gelişmesinde önemli rol oynamış, Hüseyin Cavid ilk şiirlerinden ömrünün sonuna kadar çok sevdiği Turancılık ideali ile yaşamış ve bu düşünceleri edebî eserlerin dili ile Türk dünyasına yansıtmıştır. Cavid yaratıcılığı Umumtürk edebî dilinin XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatındaki tek bir örneği olarak kalmaktadır. Şairin yazdıkları eserler İstanbul lehcesi ile Azerbaycan türkcesi lehcesi arasında bir köprü rolünü oynamıştır.

Cavid Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün "**Yurtta Sulh, Cihanda Sulh**" ifadesinin etkisi altında, vatan sever bir şair gibi vatanının sülh, barış içinde yaşaması dileyinde bulunduğu, gibi dünyanın da her yerinde insanların barış içinde yaşamasını istemiştir:

Kesse her kimse cihanda kan izini,

Kurtaran dahi odur yer yüzünü (Hüseyin Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003:1.,s.35).

**KÜRESELLEŞME VE DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN TÜRK DİLLERİNDEKİ
KÜLTÜREL MELEZLEŞME EĞİLİMLERİNE ETKİSİ****THE IMPACT OF THE PROCESS OF GLOBALISATION AND DIGITALIZATION ON
CULTURAL HYBRIDIZATION TRENDS IN TURKISH LANGUAGES.**

Paşayeva Günel Baxşeyiş qızı¹

Musayeva İlahə İlham qızı²

Özet

Dünyanın büyük bir köy haline gelmesiyle birlikte, bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle mesafe ve sınır kavramları ortadan kalkmış, insanların birbirleriyle iletişimi geçmişe oranla daha kolay hale gelmiştir (Fiore ve Agel, 2001: s.63). Küreselleşme ve dijital ortamda iletişimin kolaylaşmasının olumlu ve olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla, küresel dünyada ulusal kültürün küresel kültür tarafından tehdit edildiği bir dönemde dil unsurları, kültürel değerler, örf, adet, milliyet, etnik kimlik gibi kavramlar küçülmeye ve göz ardı edilmeye başlanmıştır.

“Kültür her zaman aynı kalan, değişmeyen bir anlamlar bütünü değildir. Zaman içinde, siyasal, toplumsal, ekonomik yapıdaki gelişmelere ve diğer kültürlerle yapılan alışverişlere bağlı olarak değişebilmektedir. Kültürü değiştirmenin sağlıklı yolu, temel örüntüyü zorlamadan korumak ve kültürün çağın gereklerine uygun olarak yeni biçimler almasına izin vermek, bir başka deyişle "evrimleşerek" değişim sürecini izlemektir “ (A.Mahiroğulları, 2010: s.1279).

Atalarının oluşturduğu kültürel-sosyal çevre ve bu temel üzerinde oluşan zihinsel değerleri insan için son derece önemlidir. Bir halkın kültürünün büyük bir kısmı dilde mevcut olduğundan veya dil aracılığıyla ifade edildiğinden dil, halkın millî ve manevi değerlerinin taşıyıcısı ve koruyucusu konumundadır. “Bireyin ve etnik birliğin iletişim gereksinimlerini karşılayan ana dil, etnik birliğin ve tezahürün başlıca yoludur” (Bayqabatov, 2019: s.18). Etnik varlığın temel göstergesi ve dilin canlı bir organizma olarak toplumdaki yeri, evrimi, adaptasyonu, dinamikleri, toplumsal ve kültürel baskılar sonucu değişimi onun yapısında açıkça görülmektedir. Bu nedenle dilin canlı bir varlık olarak değişmesi ve gelişmesi bir halkın millî varlığına işaret eder.

Günümüzde küreselleşme ve bilişim teknolojilerinin hızla gelişmesi, küresel değer ve terminolojinin ortaya çıkması, farklı dil ve kültürlerin sentezlenmesi Türk dillerinin gelişim yapısını da ciddi şekilde etkilemiştir. Bu nedenle binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Türk halklarının dil, kültür ve etnik kimliğinin korunmasına yönelik çözüm arayışları yapılmalı, kültürel melezleşme içerisinde dil ve kültürün gelişme olanakları araştırılmalıdır.

¹ Fil.f.d. dos. Sumqayıt Dövlət Universiteti , Sumqayıt, Azərbaycan, Günel.Pashayeva@sdu.edu.az Orcid: 0000-0002-8854-0786

² B.m Orcid: 0000-0002-3411-1126

Sumqayıt Dövlət Universiteti , Sumqayıt, Azərbaycan, İlahə.Musayeva@sdu.edu.az

Araştırmanın amacı küreselleşme ve dijitalleşmenin Türk dillerinde leksik, sentaktik ve üslup düzeylerinde neden olduğu değişimleri incelemek, küresel dilin ve dijital kültürün Türk halklarının kültürel kodlarını nasıl etkilediğini araştırmak, modern Türk toplumlarında geleneksel değerlerin nasıl değiştiğini incelemek ve sıralanan süreçlerin ortak kelime dağarcığı oluşturma çabalarını nasıl etkilediğini incelemektir. Makalede küreselleşmenin kültürel melezleşme sürecine etki eden faktörler, bu yöndeki fırsatlar, beklentiler, olumlu ve olumsuz yönler analiz edilmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle Türk dillerinde yaşanan kültürel ve dilsel değişimler, Türk dillerinin diğer dillerle kültürel ve dilsel alışverişi, dijital kültürün dil üzerindeki etkisi, yeni uygulama, program ve dijital servislerin kullanımının dil üzerindeki etkisi, kültürlerarası sınırların daralması, kültürel kod ve değerlerin iç içe geçmesi, yeni iletişim biçimlerinin ortaya çıkması ve dijital platformların ortak bir dil ve kelime dağarcığı geliştirmedeki rolü incelenen başlıca konulardır. Anahtar kelimeler: Dil ve kültür, ortak değerler, paylaşılan dil, kültürel melezleşme, sosyal medya, dijital dilbilim, kültürel kimlik.

Abstact

As the world has become a big village, the concepts of distance and borders have disappeared with the development of information technologies, and people's communication with each other has become easier than in the past (Fiore and Agel, 2001: p63). The fact that communication is so accessible within globalization and the digital environment has its own negative and positive aspects. Thus, at a time when national culture is under threat from global culture in the global world, concepts such as language elements, cultural values, customs, nationality, and ethnic identity have begun to shrink and be ignored.

The phenomenon of culture is not a set of meanings that do not change and remain the same as always; it can change depending on time and developments in political, social and economic structures; it can exchange with other cultures. The healthy way to change culture is to preserve the basic pattern without forcing it and to allow culture to take new forms in accordance with the requirements of the era, in other words, to follow the process of change by “evolving”. (A.Mahiroğulları, 2010: p1279)

The cultural-social environment created by one's ancestors and the mental values formed on its basis are extremely important for a person. Since a large part of the culture of a people exists in language or is expressed through it, language is the bearer and protector of the national-spiritual values of the people. “The mother tongue, which satisfies the communicative needs of personality and ethnic unity, is the dominant way of ethnic unity and manifestation” (Bayqabatov, 2019: p18). The main sign of ethnic existence and the position of language in society as a living organism, its evolution, adaptation, dynamics, and changes due to social and cultural pressures are clearly visible in its structure. Therefore, the change and development of language as a living being indicates the national existence of the people.

In the modern era, the rapid development of globalization and information technologies, the emergence of global values and terminology, and the synthesis of various languages and cultures have also seriously affected the development structure of Turkic languages. Therefore, solutions should be analyzed to preserve the language, culture, and ethnic identity of the Turkic peoples, which have a history spanning millennia, and the development prospects of language and culture in cultural hybridization should be explored.

The aim of the research is to examine the changes caused by globalization and digitalization at the lexical, syntactic and stylistic levels of Turkic languages, to determine how global language and digital culture affect the cultural codes of Turkic peoples, to study how traditional values are changing in modern Turkic societies, and to examine how the listed processes affect efforts to create a common vocabulary. The article analyzes the factors of globalization's impact on the process of cultural hybridization, as well as the opportunities, perspectives, negative and positive aspects in this direction. The main directions are cultural and linguistic changes in Turkic languages due to globalization, cultural and linguistic exchange of Turkic languages with other languages, the impact of digital culture on language, the impact of using new applications, programs and digital services on language, the reduction of intercultural borders, the mixing of cultural codes and values, the emergence of new communication styles, the role of digital platforms in the development of a common language and vocabulary, etc. Issues such as the main directions are analyzed. Key words: language and culture, shared values, shared language, cultural hybridization, social media, digital linguistics, cultural identity.

Байгабатова Н. Язык как фактор этнической идентичности Казахов Монголии в условиях транслингвальности. *Humanistica* 21, tom 3, 2019 c, c117-137

Mahiroğulları, A. (2010). Küreselleşmenin kültürel değerler üzerine etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*(50), 1275-1288.

McLuhan, M., Fiore, Q. & Agel, J. (2001). *The Medium is the Message: An Inventory of Effects*. Corte Madera, CA: Gingko Press

FORMUN HUKUKİ DİLDE İÇERİĞE UYGUNLUĞU CONFORMITY OF FORM TO CONTENT IN LEGAL LANGUAGE

Gulyamova Gulnora Yakubovna¹

Özet

Hukuk eğitim sisteminde hukuk dilinin gerekliliklerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi, geleceğin uzmanının mesleki konuşma yeterliliğinin oluşmasında ve geliştirilmesinde öncü bir etkidir. Hukukçuların mesleki faaliyetlerinde edebi dil normlarının doğru ve yerinde kullanımı önemlidir. Hukuk dilinde görüş bildirme, özellikle mesleki iletişim sürecinde içerik ve biçim dengesi çok önemlidir. Bu ilke, geleceğin hukukçularının sosyo-hukuki faaliyetlerinde, kişilerarası iletişim becerilerini, çeşitli hukuki durumlarda mesleki söylemi kullanma becerilerini oluşturur ve geliştirir. Çağımız, alanında uzman birinin bilgili olmasının yanı sıra, aynı zamanda devlet dilini çok iyi bilmesini ve edebi dilin normlarına tam hâkim olmasını gerektiriyor. Elbette bunun için hukuk dilinin normlarına, özellikle yazılı ve sözlü konuşmada kelime ve terim kullanımına ilişkin gerekliliklere ve konuşma yapısında içerik ve biçim dengesine tam hâkim olmak gerekir.

Dolayısıyla makalede aynı sürecin iki yönü ele alınmaktadır: Hukuk ve dil, bunların etkileşimi, edebi dilin normlarına sıkı sıkıya uyma gereklilikleri, yazılı hukuk dilinin gereklilikleri, hukuk dilinin kelime hazinesi, hukuk dilinin sözlü ve yazılı biçimleri ve özellikleri, bu konudaki bazı eksiklikler ve bunları giderme yolları. Ayrıca, hukukun üstünlüğünün sağlanması, halkın meşru menfaatlerinin korunması ve vatandaşların hukuka sıkı sıkıya bağlı kalmasının, dilin doğruluğu, eksiksizliği ve açıklığı ile doğrudan ilişkili olduğu, her şeyden önce dil-hukuk ilişkisine, hukuk dilinde biçim ve içerik uyumuna dikkat edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Kolluk kuvvetlerinde çalışanların hukuki belgeleri hazırlamada hata yapmasının başlıca nedeni, dil bilgisi kurallarına yeterince hâkim olmamaları ve yazılı anlatım becerilerinin zayıf olmasıdır. Makalede, bir avukatın konuşmasının mantıksal olarak tutarlı ve içerik olarak açık olması gerektiği, aksi takdirde düşüncenin biçim ve içerik uyumunun ve kalitesinin bozulacağı, kalitenin ise hukuk diline sıkı sıkıya bağlı kalmanın bir ürünü olduğu anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: hukuk felsefesi, hukuk, dil, iletişimsel ve edebi okuryazarlık, sözlü konuşma, yazılı konuşma, terminoloji.

Abstract

The comprehensive study of the requirements of legal language in the legal education system is a leading factor in the formation and development of the professional speech competence of the future expert. The correct and appropriate use of literary language norms is important in the professional activities of lawyers. The balance of content and form is very important in expressing opinions in legal language, especially in the process of professional communication. This principle forms and develops the interpersonal communication skills of future lawyers in their socio-legal activities, their ability to use

¹ TSUL profesörü, filoloji bilimleri adayı, shahnozaziyo@mail.ru Ташкентский государственный юридический университет

professional discourse in various legal situations. Our age requires that an expert in his field, in addition to being knowledgeable, also knows the state language very well and has a full command of the norms of literary language. Of course, for this, it is necessary to have full command of the norms of legal language, especially the requirements for the use of words and terms in written and oral speech, and the balance of content and form in the structure of speech.

Therefore, the article covers two aspects of the same process: Law and language, their interaction, the requirements for strict compliance with the norms of literary language, the requirements of written legal language, the vocabulary of legal language, oral and written forms and features of legal language, some deficiencies in this regard and ways to eliminate them. It is also argued that ensuring the rule of law, protecting the legitimate interests of the people and ensuring that citizens strictly adhere to the law are directly related to the correctness, completeness and clarity of language, and that attention should be paid first and foremost to the language-law relationship and the harmony of form and content in legal language. The main reason why law enforcement officers make mistakes in preparing legal documents is their inadequate command of grammar rules and their poor written expression skills. The article explains that a lawyer's speech must be logically consistent and clear in content, otherwise the harmony and quality of form and content of thought will be impaired, and that quality is a product of strict adherence to legal language.

Keywords: philosophy of law, law, language, communicative and literary literacy, oral speech, written speech, terminology.

Giriş

Herhangi bir ülkenin dil politikası, devlet dilinin statüsünün güçlendirilmesini öngörür. Dil, devletin sembollerinden ve temellerinden biridir, toplumda iletişim aracı olarak önemlidir. Ana dilin devlet dili olarak geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi devlet politikamızın bir önceliğidir.

Zamanın talebi, herhangi bir ulusal dilin devlet ve toplum hayatındaki etkisini ve statüsünü daha da artırmak, ülkede devlet dilinin tam anlamıyla uygulanmasını sağlamak ve hızlandırmak, bu yöndeki görevlerin yerine getirilmesini sağlamak, bunu ilerici fikirlerle sadakat ruhuyla yapmaktır. Bu nedenle Özbekistan'ın sosyo-politik hayatının bütün alanlarında (hukuk bilimi de dahil) edebi dilin imkânlarının tam ve doğru bir şekilde kullanılmasını sağlamak, devlet politikamızın önceliklerinden biridir.

Toplumda hukuksuz yapılabilecek bir alan yoktur. Devlet belgeleri ve yasaları toplumun tüm üyeleri için geçerli olduğundan, bunları oluştururken her şeyden önce edebi dilin normlarına, yazılı hukuki konuşmanın gerekliliklerine, hukuki terimlere sıkı sıkıya uymak gerekir, aksi takdirde belge değerini yitirir.

Toplumda hukukun üstünlüğünü sağlamak, hukukun üstünlüğü ile yönetilen demokratik bir devletin önemli ilkelerinden biridir; bunun için de yasaların adil ve halk tarafından anlaşılabilir olması, yani oluşturulan hukuki belgelerin dilinin ayrıntılı ve açık olması gerekir.

Hukuk devletinin inşasının ve medeni toplumun yaratılmasının temel ilkelerinden biri hukukun üstünlüğünü sağlamak ve insanların meşru çıkarlarını korumaktır. Vatandaşların yasalara sıkı sıkıya uymasındaki temel etken, yasaların açıklığı, eksiksizliği ve anlaşılabilirliğidir. Herhangi bir devletin geleceği büyük ölçüde kabul edilen yasaların pratikte ne kadar iyi uygulandığına bağlıdır. Toplumda hukukun üstünlüğünü sağlamak, hukukun üstünlüğü ile yönetilen demokratik bir devletin önemli ilkelerinden biridir; bunun için de yasaların adil ve halk tarafından anlaşılabilir olması, yani oluşturulan hukuki belgelerin dilinin ayrıntılı ve açık olması gerekir. Bilim insanlarına göre meslekler üç türe ayrılır: insan + insan; insan + doğa ve insan + teknoloji. Bunlardan ilki diğerlerinden daha karmaşık ve sorumluluk gerektiren olarak kabul edilir. Avukatlar da bu mesleğin sahipleridir. Çalışmaları sırasında insan kaderleriyle temas kurarlar, yasaya uyarlar, insan kaderleriyle ilgili durumları ve hükümleri çözerler. Bu bağlamda, bir avukatın konuşma kültürünün, özellikle de yazılı konuşmanın önemi ölçülemez. Sonuçta, dil ve konuşma bir avukatın düşüncelerini ifade etmesi için bir araç görevi görür.

Konuşmanın iki biçimi vardır - sözlü ve yazılı. Her iki konuşma biçimi de bir iletişim sürecidir. Konuşma kavramı altında genelleştirilirler, ancak belirli açılardan birbirlerinden farklıdırlar. Konuşma, dilsel araçlarla bir iletişim sürecidir.

Tüm sosyal iletişim, düşünme ve iletişim, tüm yasal ilişkiler dahil, dil aracılığıyla ortaya çıkar. Düşünce dil olmadan ifade edilemediği gibi, dil de düşünce olmadan ifadesini oluşturamaz. Dolayısıyla hukuk, insanların temel ihtiyaç ve çıkarlarını güvence altına alan ve garanti altına alan bir araç ise, bu hakkın yaşama geçirilmesinde ve kullanılmasında temel etken dildir.

Hukukla ilgili her türlü fikir, kavram, simge, eylem-olay ve ilişki, sözcüklerle ifadesini bulur; yani ilişki, toplumsal iletişim, davranış (düşünce), sözcük, ifade, terim ve hükümlerden oluşan bir anlatım biçimi kazanmadıkça ortaya çıkmaz.

Hukuk ve dil arasındaki ilişkiden ne anlaşılmalıdır?

Dil, hukuki bilgi de dahil olmak üzere bilgi yayma ve oluşturma aracıdır, bir kişiyi geliştirme ve eğitme aracıdır. Dilin bilgi aktarma aracı ve hukuki bilinç oluşturma aracı olarak gerçekleştirdiği işlevler yalnızca filologların değil, aynı zamanda hukuk bilimcilerinin de dikkatini çekmektedir.

Ne yazık ki, hukukçular düzenleyici düzenlemelerin sözlü ve yazılı biçiminin iyileştirilmesiyle ilgili sorunlara çoğu zaman gereken ilgiyi göstermiyorlar (her ne kadar son zamanlarda bu alandaki çalışmalara özel ilgi gösterilmiş olsa da). Ancak, resmi bir iş tarzında yazılmış herhangi bir belge profesyonelce analiz edilmeli ve dikkatlice formüle edilmelidir. Aynı zamanda, doğruluk, açıklık, mantık ve yasal konuşmanın saflığı gibi dilsel ve dil dışı iletişimsel ölçütlere uymak gerekir.

Hukuk, toplum hayatını düzenleyen ve doğrudan yöneten bir araçtır. Herhangi bir hukuki belgenin kalitesinin doğrudan yalnızca yazarlarının yüksek niteliklerine değil, aynı zamanda iletişimsel ve edebi okuryazarlıklarına da bağlı olduğu unutulmamalıdır.

Belgelerin ve yetkililerin sözlü ifadelerinin dili, karşılıklı iletişimin anlaşılmasını kolaylaştıran edebi dilin normlarına dayanmalıdır. Dolayısıyla, hukuk ve dil, hukukun bir yapı olduğu ve dilin yapıyı uygulama aracı veya biçimi olduğu bir sürecin iki yüzüdür - yasal bilgi, düzenlemeler, eylemler. Gerçekten de, bir fikrin, özellikle de yasallığın varlığı

da dilde ifade edilir. Dil olmadan, kelimeler olmadan, açık ve hazır bir hukuki düşünce olamaz. Hukuki dilde, düşünce yalnızca kelimeler, terimler ve kavramlar ve onların katılımıyla oluşan belirli sözdizimsel araçlar aracılığıyla oluşturulur - konuşma modelleri ve ifadesini konuşmada bulur: dil, hukukun varlığının bir koşuludur. Dolayısıyla dil ve hukuk, topluma hizmet eden sosyal, manevi ve eğitsel olgulardır.

Hem gerçeklik hem de bir fikrin, özellikle de hukuki bir fikrin varlığı, dilde ifade edilir. Dil olmadan, kelimeler olmadan, açık ve hazır hukuki düşünce olamaz. Hukuki dilde, düşünce yalnızca kelimeler, terimler ve onların katılımıyla oluşan belirli sözdizimsel araçlar aracılığıyla oluşturulur - konuşma modelleri ve konuşmada ifade edilir: dil, "yaşayan" bir hukuk durumudur. İşte bu nedenle dil ve hukuk, topluma hizmet eden sosyal, manevi ve eğitsel olgulardır.

Büyük âlim, düşünür, parlak şair ve devlet adamı Hazreti Ali Şir Nevai'nin "Mahbubu'l- Kulûb" adlı eserinde haklı olarak belirttiği gibi: "Dil, konuşmanın aracı olma şerefine sahiptir; fakat söz uygunsuz bir şekilde söylenirse dil için bir felakettir." (Bu kitap, meseller ve kıymetli öğütler, yöneticilerin ve sıradan insanların ahlakı, uygunsuz işler ve bunların hoş olmayan sonuçları hakkında bir kitaptır). Ya da Azerbaycan halkının büyük şairi ve fikir adamı Nizami Gencevi, aynı zamanda dilini klasisizm düzeyine yükselten bir şahsiyettir.

Özünde dil halk tarafından yaratılır, bu nedenle konuşmaya son derece yüksek talepler yüklenir ve konuşmanın potansiyeli dilin taleplerine bağlıdır.

Kolluk kuvvetlerinin yasal belgeler hazırlarken yaptığı hataların başlıca nedeni dil bilgisi kurallarını bilmemeleri ve zayıf yazma becerileridir. Bunu başarmak için çeşitli konularda yasal belgeler hazırlama konusunda düzenli eğitim almak istenen sonuçları verecektir.

Hukuki bir metin oluştururken ve yazarken, genel halk tarafından anlaşılabilen edebi dil araçlarının alternatif versiyonlarını seçmek gerekir. Bilinmeyen kelimeler zorunlu olarak açıklama gerektirir.

Herhangi bir ulusal dilde, yazılı hukuk söyleminde kelime dağarcığının uygun kullanımıyla ilgili bir dizi sorun da vardır.

Bunun başlıca nedenleri, hukuki bir metnin mantıksal ve özsel olarak açıklanmasında hukuki dil birimlerinin metodolojik rolünün bilinmemesi, tire ve kısa çizginin işlevsel gerekliliklerinin bile anlaşılmaması, hukuki yazılı anlatımın sözcüksel ve terminolojik normlarının yazılı anlatımda doğru bir şekilde uygulanamaması, bir düşünceyi başka bir düşünceyle ilişkilendirme becerisinin eksikliğidir. Bunun sonucunda bazı yasal düzenlemeler yanlış kaleme alınmakta, metinler belirsiz, tutarsız ve kafa karıştırıcı hale gelmektedir.

Bu nedenle, yasal yazımın kurallarını ve gerekliliklerini öğreten yazma kursları yalnızca eğitim kurumlarında değil, aynı zamanda kuruluşlarda, kurumlarda, işletmelerde ve hatta özel şirketlerde de düzenli olarak yapılmalıdır. Yüksek öğrenimli çalışanları işe alırken, uzmanlık alanlarında yazılı bir eser, en azından bir dikte yazmalıdırlar. Bu gereklilik bir gelenek haline gelmelidir. Sonuçta, kariyerine başlayan bir uzman hukuk dilinin yasalarını, dilbilgisi yapısını ve konuşma stillerini bilmelidir.

Özellikle, noktalama işaretlerinin yazılı konuşmada doğru kullanımı bir alışkanlık haline gelmelidir.

Hukuk dilinin sözlüğü esas olarak terimlerden oluşur. Ancak herhangi bir hukuki kavramı ifade etmek için terimlerden önce belirli gereklilikler ve normlar getirilir. Bu, terimin özünden ve doğasından kaynaklanır.

Terim, nominatif bir işlev görür - anlamı, edebi dilin normları çerçevesinde kavrama eşdeğerdir. Terim terminolojik sistemde belirsiz olmadığı için, anlamı kavrama eşdeğerdir. Yani, terimler, tek bir anlamı ifade eden özel resmi kelimelerdir. Çok anlamlı bir kelime, birkaç kavramı ifade eder.

Terim açık, somut bir kavramı ifade eder ve duygusal çağrışımlardan yoksundur. Kelimenin anlamı karmaşık olduğundan ek anlamlara ve üslup özelliklerine sahiptir. Bu nedenle, dilde aynı kavramı belirten eşanlamlılar çeşitli anlamsal yönlerden veya üslup uygulamalarında birbirlerinden farklılık gösterir.

Bir kelime, birden fazla alanın terimi olabilir. Ancak bu kelimeler, her bilim alanındaki ayrı kavramların adlarıdır. Örneğin, pedagojide "görev" terimi, öğrencilere veya öğrencilere atanan bir görevi ifade ederken, hukuk terminolojisinde "görev" terimi, kolluk kuvvetleri sisteminde çalışan bir çalışana atanan önemli bir görevi ifade eder. Tıpta "operasyon" terimi cerrahiyle ilgili bir kavramı ifade eder, hukuki terminolojide belirli bir amaç için veya özel, gizli bir görevi yerine getirmek için yapılan bir eylemi ifade eder, bankacılık işlemi bir banka tarafından sağlanan ve bankacılık işlemlerini sonuçlandırma çerçevesinde gerçekleştirilen bir hizmettir. Örneğin, bir hesap açmak veya para yatırmak.

Böylece terimler, yaygın sözcüklerden farklıdır. Örneğin, sözcükler belirli bir bilim ve teknoloji alanında kullanılırsa ve sınırlı bir anlamda kullanılırsa terim haline gelir. Bilim alanlarında bilimsel ve resmi anlamları ifade eden bir dizi yaygın sözcük artık terimler sistemine girmiştir.

Dilbilimde ve özellikle leksikolojide, dilin temel leksik birimleri olan leksemelerin birbirlerinden izole bir şekilde değil, birbirleriyle bağlantılı ve çeşitli anlamsal bağlantılar halinde var oldukları vurgulanmaktadır. Bu durum çeşitli leksik katmanların oluşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, bu leksik katmanlar belirli bir düzende gruplandırılmıştır. Ayrıca, belirlenen hedefe bağlı olarak çalışmada çeşitli gruplamalar ve sınıflandırmaların kullanıldığına dikkat çekmek gerekir.

İlgili materyallerin analizi ve önerilen sınıflandırmaların genelleştirilmesine dayanarak, Özbek dilinin hukuki terimlerinin aşağıdaki gibi sınıflandırılmasının gerekli olduğu düşünülmüştür:

I. I. Hukuk terimleri, kişileri belirten bir dizi sözcük birimini içerir: 1) Hukuk alanında faaliyet gösteren kişileri belirten terimler: avukat, savcı, hâkim, temsilci, avale, başsavcı, kefil, finansçı, mahkeme kâtibi; 2) Cezalandırılan ve yasadışı eylemlerde bulunan kişileri ifade eden terimler: sanık, holigan, işgalci, suçlu, uyuşturucu bağımlısı, kontrol noktası, sanık, şüpheli.

II. "Suç Türleri"ni belirten terimler: cinayet, hırsızlık, rüşvet, öldürme, tecavüz, soygun, sindirme, iftira.

III. Bir ceza davasının yürütülmesinde eylem kavramını belirten terimler: sorgulama, soruşturma, arama, cezalandırma, yargılama // yargılama, suç kabulü,

tanıklık.

IV. "Yargı organları" kavramını belirten terimler: mahkeme (yüksek mahkeme, halk mahkemesi), savcılık, baro, mahkeme.

V. Ceza infaz yerleri kavramını belirten terimler: hapisane // cezaevi, hapisane kampı, muhafız kulübesi // muhafız kulübesi, koloni, bölge, hücre.

VI. Hukuki belge kavramını ifade eden terimler: dilekçe, tüzük, belge, vekaletname, iddianame, dilekçe, talimat, vasiyetname, yönetmelik, anlaşma, makbuz, hüküm.

VII. Mahkeme hükmü kavramını ifade eden terimler: a) Hürriyeti bağlayıcı ceza, hapis, disiplin birimine sevk, mal varlığına el konulması, para cezası; b) Salıverme, koşullu salıverme, şartlı tahliye, ceza indirimi, af, genel af.

Hukuk terimlerinin tematik gruplarının tanımlanması, belirli bir alanın terminolojisi hakkında net bir fikir verir. Tematik gruplara dahil edilen terimler, birbirleriyle olan ilişkileri ve çeşitli anlamsal bağlantıları bakımından gerçekliklerini doğrular. Bunun için toplumun, düşüncelerini hem yazılı hem sözlü olarak ana dilinde, açık, doğru ve öz bir şekilde ifade edebilen bir uzmana ihtiyacı vardır, yani, yazım ve dilbilgisinin temel kurallarını çok iyi bilen, resmi iş üslubunda hukuki metinler yazabilen, yazılı konuşmada terimlerin kullanımına ilişkin gereklilikleri anlayan ve dilsel faktörlere sıkı sıkıya bağlı kalan kişidir.

Ulusal bir hukuk fakültesinin kurulması bir devlet politikası haline gelmiştir ve bu okulun gelişimi tamamen hukuk personelinin sözlü okuryazarlığına bağlıdır. Bunun için, hukuk konuşma kültürü tüm hukuk eğitim kurumlarında ayrı bir konu olarak ve işletmelerde ve kuruluşlarda - özel bir ders veya seçmeli ders olarak - öğretilmelidir. Eğitim kurumlarında fen bilimleri derslerinin bir akademik yıla ayrılması uygun olacaktır, çünkü dil ve konuşma olmadan yüksek nitelikli personel yetiştirme hedefine ulaşmak imkansızdır. Ayrıca, yazılı hukuk becerilerinin yüksek öğrenim veya yüksek lisans programlarının müfredatına bir modül olarak dahil edilmesi gelecekteki personelin kalitesini sağlayacaktır. Bu nedenle, zamanın kendisi bir avukatın konuşma kültürünün, yazma becerileri de dahil olmak üzere, dikkatlice incelenmesini gerektirir.

Referanslar

- Алишер Навоий. Маҳбул-қулуб. Асарлар, XIII том. Т.: 1967.
Саидов А., Қўчимов Ш. Қонунчилик техникаси асослари. Т.: Адолат, 2001.
Usmonov S.B. Yuristning nutq madaniyati. – Т.: Sharq, 2007.
Jomonov R. So'z va mas'uliyat. Toshkent: Nishon-noshir, 2010.
Бекмирзаев Н. Юрист нутқи маданияти. Т.: Mumtoz soz, 2011.
Маҳмудов. Н., Рафиев.А., Йўлдошев. И., Нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш. Т.: Чўлпон. 2012.
Қўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети. Т.: 2013.
Маллаев Н. Низомий Ганжавий. Т.: Ўзбекистан. 2015.
Ҳолмирзаева С.Ш. Давлат тилида иш юритиш. ЎМК. 2016.
Ўзбекистон Республикаси Кодекслари. Т.: Адолат. 2014.
Gulyamova G. Relationships of legal terms. European of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 7. № 11/ 2019. – P. 166-174.
Маҳмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов А. Ўзбек тилида иш юритиш. – Т.: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 2023.

Elektronik öğrenme kaynakları

www.google.uz
http://www.gov.uz

<http://www.UZA.uz>
<http://www.lex.uz>
http://www.press_service.uz
<http://www.ziyonet.uz>

HALİL CİBRAN'IN DÂNİŞMEND HİKMETLERİ ADLI ESERİ BAĞLAMINDA ÖZBEK TÜRKÇESİ – TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA YALANCI EŞ DEĞERLİK [KELİME DÜZEYİ]

FALSE EQUIVALENCE BETWEEN UZBEK TURKISH AND TURKIYE TURKISH IN THE CONTEXT OF HALİL CİBRAN'S WORK DÂNİŞMEND HİKMETLERİ [LEXICAL LEVEL]

Binnur DENK*

Özet

Yalancı eş değerlik, kaynak metindeki ses, ek veya yapı bakımından benzerlik gösteren dil birimlerinin, hedef metin, lehçe ya da anlaşma biriminde anlam veya işlev açısından farklılık arz etmesi durumudur. Bu tür eş değerlikler, kapsamlarına göre "tam yalancı eş değerlik" ve "kısmi yalancı eş değerlik" olmak üzere iki kategoride incelenir. Anlam alanları ve işlevleri tamamen farklı olan kelime, ek veya yapılar *tam yalancı eş değer* olarak tanımlanırken; yalnızca belirli yönleriyle farklılık gösteren dil birimleri ise *kısmi yalancı eş değer* şeklinde sınıflandırılır.

Bu çalışmada, Halil Cibran'ın *Dânişmend Hikmetleri* adlı eserinde yer alan ve kavram alanı bakımından Türkiye Türkçesinden farklılık gösteren kelimeler incelenmiştir. Özbek Türkçesiyle kaleme alınan eserde, bazı kelimelerin ses ve anlam bakımından Türkiye Türkçesiyle benzerlik göstermelerine rağmen yalancı eş değerlik taşıdıkları tespit edilmiştir. İnceleme, eserde yer alan "Ruhning Tugılışı", "Gözellik" ve "Qanday Mecnun Bolganım" adlı hikâyelerle sınırlandırılmış; bu hikâyelerde geçen "öt-, tap-, işle-" fiilleri ile "bostan, dere, uzak, kıyafe, kul, öz, âdem isimleri üzerinde durulmuştur. Bu kelimelerden "işle-" fiili ile "öz ve âdem" isimleri *kısmi yalancı eş değer* olarak değerlendirilirken diğer kelimeler *tam yalancı eş değer* niteliği taşımaktadır.

Hâlihazırda projelendirdiğimiz yüksek lisans tezimize dayanarak oluşturduğumuz bu çalışma sadece kelime düzeyiyle sınırlandırılmıştır. Bunda çalışma hacminin gereksiz genişleme endişesi etkili olmuştur. Ekler kapsam dışı bırakılmış; yalancı eş değerlik, yalnızca tam ve kısmi türleri kapsamında, kelime düzeyinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, incelenen kelimelerin kavram alanları ortaya konularak aktarma çalışmalarına katkı sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, aktarma, kelime eş değeri, yalancı eş değerlik.

Abstract

False equivalence is when language units that are similar in terms of sound, affix, or structure in the source text differ in meaning or function in the target text, dialect, or agreement unit. Such equivalences are classified into two categories according to their scope: "complete false equivalence" and "partial false equivalence." Words, suffixes, or structures that are completely different in meaning and function are defined as "complete false equivalents," while language units that differ only in certain aspects are classified as "partial false equivalents."

This study examined words that differ from Turkish in terms of their conceptual field in Halil Cibran's work *Dânişmend Hikmetleri*. The work written in Uzbek Turkish found that some words are false equivalents despite their similarity to Turkish in terms of sound and

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çanakkale-Türkiye. E-posta: binnurdenk45@outlook.com

meaning. The study is limited to the stories titled “Ruhning Tugılışı,” “Gözellik,” and “Qanday Mecnun Bolganım” in work; the verbs “öt-, tap-, işle-” and the nouns “bostan, dere, uzak, kıyafe, kul, öz, âdem” appearing in these stories are examined. Of these words, the verb “işle-” and the nouns “öz and âdem” were evaluated as *partial pseudo-synonyms*, while the other words were found to be *complete pseudo-synonyms*.

Based on our master's thesis, which is currently in the planning stage, this study is limited to the word level. This was done to avoid unnecessarily expanding the scope of the study. Appendices have been excluded; false equivalence has been evaluated only at the word level, within the scope of complete and partial types. The aim of this study is to contribute to translation studies by revealing the conceptual fields of the words examined. Keywords: Uzbek Turkish, Türkiye Turkish, transposition, *lexical equivalence*, false equivalence.

Giriş

Günümüzde tahminlere göre, Türk dünyasında yaklaşık 150 milyon kişi yaşamaktadır. Bu toplulukların konuşma biçimleri, kendi içinde anlaşılabilirliği yüksek olan, ancak diğerlerinden çeşitli açılardan farklılık gösteren "dil alanları" meydana getirmektedir. Türk halklarının yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ise bu dil alanlarının sınırları net çizgilerle ayrılmamış, birbirinin içine geçmiş durumdadır (Uğurlu, 2000, s. 60).

Türk dili, tarihî süreçte farklı coğrafyalarda gelişerek çeşitli lehçelere ayrılmış ve bu lehçeler zaman içinde kendi söz varlıklarını oluşturmuşlardır. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, aynı dil ailesine mensup olmalarına rağmen coğrafi ve tarihî süreçler sonucundan birbirinden farklı dil özellikleri geliştirmiştir. Bu farklılıklar, özellikle kelime, ek ve yapılar da yalancı eş değ erlik olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Yalancı eş değ erlik, iki lehçe arasında sesçe benzer görünen ancak anlam/işlev açısından farklılık gösteren kelime, ek ve yapıların yanlış anlaşılması ve değ erlendirilmesi durumudur. Bu durum, aktarma faaliyetlerinde ve lehçe öğrenme süreçlerinde sorunlara yol açabilmektedir.

Bu çalışmada konu edilen yalancı eş değ er kelimeler anlam yönüyle incelenmiştir. Yalancı eş değ erlik, yalnızca farklı diller arasında alıntılama yoluyla ortaya çıkmaz; aynı dilin farklı lehçeleri arasında da bu türden eş değ erlikler görülebilir. Hangi terimle adlandırılırsa adlandırılınsın, bu tür kelimeler lehçeler arası aktarımlarda ciddi anlam karmaşalarına ve iletişim sorunlarına yol açabilmektedir. Çünkü aktarıcı, biçimsel olarak tanıdığı ya da ses denkliklerine güvenerek anlamını doğru bildiğini varsaydığı kelimeleri, sözlüğe başvurmadan kullanma eğilimindedir. Bu durum, kimi zaman kelimenin hedef lehçedeki anlamından tamamen sapmasına, hatta bağlamdan kopuk ya da anlamsız bir ifade ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Ersoy, 2012, s. 47).

Çalışmada, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki yalancı eş değ er kelimeler iki grup hâlinde düzenlenmiştir. Bunlardan “Tam Yalancı Eş Değ er Kelimeler” kaynak lehçedeki bir kelimenin hedef lehçedeki eş değ er kelime ile anlamlarından hiçbirinin örtüşmemesi durumunda ortaya çıkarken, “Kısmi Yalancı Eş Değ er Kelimeler” kaynak lehçedeki bir kelimenin anlam alanıyla hedef lehçedeki kelimenin anlam alanında bir veya birkaç anlamın örtüşüp diğer anlamlarının örtüşmemesi durumunda oluşur.

1. Halil Cibran ve Dânişmend Hikmetleri

Halil Cibran

Halil Cibran, 6 Ocak 1883 tarihinde Lübnan'ın kuzeyinde, Kâdişâ Vadisi'ne bakan ve Erz Dağı eteklerinde konumlanan Bişerrî kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Halil, annesi ise Kâmile'dir. İlk öğrenimini, yaşadığı bölgedeki Aziz Serkis Kilisesi'nde almıştır (Yazıcı, 2008, s. 137).

1895 yılında annesi ve iki kız kardeşiyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nin Massachusetts eyaletine bağlı Boston kentine göç etmiş ve burada yaşamaya başlamıştır. Eğitimine Boston'da devam eden Cibran'ın sanatsal yetenekleri, öğretmenlerinden biri tarafından fark edilmiş; bu vesileyle dönemin tanınmış sanatçılarından Fred Holland Day ile tanıştırılmıştır. 1897 veya 1898 yıllarında yeniden Lübnan'a dönen Cibran, Beyrut'ta bulunan el-Hikme Okulu'na kaydolmuş ve burada Arapça ile Fransızca üzerine eğitim almıştır. Bu süreçte hem klasik hem de modern Arap edebiyatı üzerine derinlemesine bir öğrenim görmüştür (Yazıcı, 2008, s. 138).

Cibran, edebî kariyerine 1905 yılında yayımladığı *Kitâbu'l-Mûsikâ (Müzik Kitabı)* adlı eseriyle başlamıştır. Bu eser, onun edebiyatında belirginleşecek olan romantik yönelimin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ardından *Arâ'isu'l-Murûc (Vadinin Perileri)*, New York, 1906) ve *el-Ervâhu'l-Mutemerride (İsyankâr Ruhlar)*, New York, 1908) adlı eserleri gelmiştir (Yazıcı, 2008, s. 138).

Cibran'ın Arapça kaleme aldığı diğer önemli eserleri arasında *el-Ecnihatü'l-Mütekessire* (Kırık Kanatlar, New York 1912), *Dem'a ve İbtisâme* (Bir Damla Yaş ve Bir Gülümseyiş, New York 1914), *el-Mevâkib* (Gözlerin Fısıltısı ve Kafieler, New York 1919), *el-'Avâşif* (Fırtınalar, 1922), *el-Bedâ'i' ve't-Tarâ'if* (Bütün Şiirler, Kahire 1923) ve *Belâgatü'l-'Arab fi'l-Karni'l-İşrîn* (Beyrut, tarih belirtilmemiştir.) yer almaktadır (Demirayak, 2020, s. 260-261).

Yazar, İngilizce kaleme aldığı eserleriyle de geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı başarmıştır. Bu bağlamda öne çıkan İngilizce eserleri şunlardır: *The Madman* (Deli, New York 1918), *The Forerunner* (Haberci, New York 1920), *The Prophet* (Ermiş, New York 1923), *Sand and Foam* (Kum ve Köpük, New York 1926), *Jesus the Son of Man* (İnsanoğlu İsa, New York 1928), *The Earth Gods* (Yeryüzü Tanrıları, New York 1931), *The Wanderer: His Sayings and His Parables* (Gezgin, New York 1932), *The Garden of the Prophet* (Ermişin Bahçesi, New York 1933) ve ölümünden sonra yayımlanan *Lazarus and His Beloved* (Lazarus ve Sevgilisi, New York 1973) (Demirayak, 2020, s. 261-262).

Cibran'ın hem Arapça hem de İngilizce kaleme aldığı mektupların sayısının yaklaşık iki bini bulunduğu ifade edilmektedir. Bu mektuplar, edebî bir nitelikten ziyade, yazarın kişisel yaşamına ve düşünce dünyasına ışık tutması açısından önemlidir. Mektuplar, Mîhâil Nuayme, Yûsuf el-Huveyk gibi yakın dostlarına, Nahle Cibran gibi akrabalarına ve özellikle Mary Haskell, Barbara Young ve Mey Ziyâde gibi kadın dostlarına yazılmıştır. Bu mektupların bir kısmı şu eserlerde toplanmıştır: A. R. Ferris, *Kahlil Gibran: A Self-Portrait* (New York 1959); Annie Salem Otto, *The Letters of Kahlil Gibran and Mary Haskell* (Houston 1970); Virginia Hilu, *Beloved Prophet: The Love Letters of Kahlil Gibran and Mary Haskell and Her Private Journal* (Londra 1972); Riyâd Hüneyn, *Resâ'ilü Cibrân* (Beyrut 1983); Suheil Bushrui ve Salma H. al-Kuzbari, *Blue Flame: The Love Letters of Kahlil Gibran to May Ziadah* (Harlow 1983; *Gibran Love Letters*, Oxford 1995; Arapça

baskısı: *eş-Şu'letü'z-Zerkā*, Şam 1979; Türkçe çeviri: Ersan Devrim, *Aşk Mektupları*, İstanbul 2012); John Walbridge, *The Beloved: Reflections on the Path of the Heart* (Londra 1997); Joseph Huri Tavk, *Resâ'il Mütferriḳa li-Cibrân* (Beyrut 1997); Cemil Cebr, *Muhtârât min Resâ'ili Cibrân* (Beyrut 1998); Salim Mujais, *Letters of Kahlil Gibran to Josephine Peabody* (Beyrut 2009) (Demirayak, 2020: s. 262).

Amerika'daki Arap Göç Edebiyatı'nın öncülerinden biri olarak kabul edilen ve bu edebiyatın en güçlü kalemleri arasında yer alan Cibran, eserlerinde okuyucular üzerinde kalıcı etkiler bırakan derinlikli bir düşünce dünyası inşa etmiştir. Eserlerinde özellikle mutlak hakikate ulaşma, sevgi, estetik ve dünyevi bağlardan arınarak içsel bir hakikate yönelme gibi temalar öne çıkar. Halil Cibran'ın yaşam öyküsü incelendiğinde, daha çocukluk döneminden itibaren yaşamın ayrıntılarına hem duygusal hem de düşünsel bir dikkatle yaklaşan, sıradan görünen olaylardan yola çıkarak evrensel boyutlara ulaşabilen ve bu süreçte yoğun bir zihinsel faaliyet sürdüren derinlikli bir düşünce insanı profiliyle karşılaşılır. Bu entelektüel ve ruhsal derinliğin ardındaki en belirleyici unsurlardan biri ise, şüphesiz, erken yaşlardan itibaren iç dünyasında güçlü bir şekilde hissedilen ve zamanla varoluşunun merkezine yerleşen sevgi olgusudur (Şimşek, 2012, s. 126).

Dânişmend Hikmetleri

Dânişmend Hikmetleri, tasavvufi düşünce ekseninde bireyin manevi olgunluğa erişmesini hedefleyen didaktik bir eser olup içerik bakımından iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm, **Mensureler** başlığı altında toplanmış ve mensur bir anlatımla kaleme alınmış 15 hikâyeden oluşmaktadır. Bu bölümde özellikle bireyin ahlaki gelişimi, Tanrı'yı bulma arzusu ve çevredeki varlıklardan manevi haz alma gibi temalar ön plana çıkmaktadır.

Eserin ikinci bölümü ise esere adını veren **Dânişmend Hikmetleri** başlığını taşımakta ve toplamda 27 hikâyeden oluşmaktadır. Bu bölümdeki anlatılar, tasavvufi öğretinin merkezinde yer alan değerleri ele almakta ve insanın Tanrı'ya ulaşma gayreti, çevresindeki güzelliklerde ilahi anlamlar arayışı, topluma faydalı olma sorumluluğu gibi konular çerçevesinde şekillenmektedir. Bunun yanı sıra aşk, evlilik, dostluk, sadaka, ibadet, mihnet, kavga, ceza, hukuk, kılık-kıyafet, akıl ve his, iyilik ve kötülük, zamanın doğru kullanımı, din ve iman anlayışı ile ecel kavramı gibi gündelik hayata dair çok çeşitli konular da tasavvufi bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu hikâyelerde temel amaç, bireyin fani dünya hayatında nasıl ahlaklı, erdemli ve doğru bir yaşam sürebileceğine dair rehberlik sunmaktır.

Eserin son kısmında ise bir **vedalaşma bölümü** yer almaktadır. Bu bölüm, yazarın eserinde dile getirdiği düşünceleri özetlediği, sohbet üslubunda kaleme alınmış nasihat ve temennilerle şekillenmiştir. Bu yönüyle eser hem öğretici hem de yönlendirici özelliklere sahiptir.

Dânişmend Hikmetleri Mehkem Endicaniy tarafından Özbek Türkçesine tercüme edilmiş olup 2006 yılında Özbekistan'ın Taşkent şehrinde yayımlanmıştır.

2. Aktarma Kavramı

Yabancı dillerden Türkçeye ve Türkçeden yabancı dillere yapılan sözlü veya yazılı metin aktarımları genel anlamda çeviri olarak tanımlanmaktadır. Ancak, Türk yazı dilleri arasında ya da farklı dönemlere ait metinlerin aktarımı, çeviri kavramının kapsamı dışında tutulup "aktarma" terimi ile ifade edilmektedir (Musaoğlu, 2003, s. 1). Bu tanım, özellikle lehçeler

arası aktarma sürecini kapsamaktadır (Eker, 2015, s. 48). Ayrıca, aynı lehçe içerisinde yer alan metinlerin, farklı hedef okuyucu kitlelerine uygun biçimde yeniden düzenlenmesi de aktarma türlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu durum sadece tarihi metinlerle sınırlı kalmayıp günümüzde de çeşitli okur gruplarına hitap edecek şekilde metinlerin dönüştürülmesini gerektirmektedir. Örneğin, genel okuyucu için yazılmış bir hikâyenin ilköğretim öğrencileri için sadeleştirilmesi; sağlık alanına ilişkin bazı eserlerin ev kadınlarına uygun bir dille yeniden yazılması ya da belirli bir ağızdan derlenmiş masalların küçük çocuklar veya genel okuyucular için düzenlenmesi bu kapsamda değerlendirilir. Özetle, aktarma kavramında ister geçmişten günümüze uzanan tarihi eserler ister çağdaş metinler olsun, içeriklerin dil ve biçim özellikleri hedeflenen okuyucu kitlesinin gereksinimlerine göre yeniden şekillendirilmesi söz konusudur. Bu tür süreçler, literatürde “lehçe içi aktarma” olarak tanımlanmaktadır (Uğurlu, 2017, s. 307).

3. Eş Değerlik

Edebî eserlerin sunduğu dünyayı çeviri yoluyla başka bir dile aktarma sürecinde, en çok tartışılan iki kavram ‘eş değerlilik’ ve ‘yeterlilik’tir. Son dönem çeviri çalışmalarında bu kavramlar hemen her incelemede yer almakla birlikte, kullanım alanlarında belirgin bir belirsizlik ve kavramsal bulanıklık mevcuttur. Bu kavramların ortak yönleri ise, özgün metin ile çeviri metin arasındaki farklı unsurlar arasında karşılıklı bir ilişki kurulmasını ifade etmeleridir (Göktürk, 1994, s. 60).

Mustafa Uğurlu, “tam eş değerlik” kavramının yanı sıra “kabul edilebilir eş değerlik” kavramına yer vermektedir. Tam eş değerlik kavramı, kaynak dildeki bir kelimenin tüm yönleriyle — ses yapısı, temel anlam, çağrışımlar, metin türüne uygunluk ve kullanım biçimi gibi unsurlar açısından — hedef dilde birebir karşılığına sahip olması durumunu ifade eder. Ancak, farklı dilsel ve kültürel anlama birimlerinde yer alan iki kelimenin sözlük anlamlarının örtüşmesi, belirtilen tüm boyutlarda tam anlamıyla uyum sağlaması normal koşullar altında nadiren gerçekleşir. Bu durum, iki yabancı dil arasında yapılan çeviri sürecinde en önemli zorluklardan biri olarak ortaya çıkar. Özellikle, söz konusu dillerin ait olduğu kültürel bağlamlar birbirinden farklı olduğunda, tam bir örtüşme sağlamak hemen hemen imkânsız hâle gelmektedir. Bu nedenle, birçok araştırmacı iki dilin birbirine “tam anlamıyla” çevrilemeyeceği görüşünü savunmaktadır (Uğurlu, 2004, s. 21).

Öte yandan, “kabul edilebilir eş değerlik” terimi, kaynak dildeki bir kelimenin anlamı ve metin içindeki işlevi bakımından hedef dilde anlamca ve kullanım bağlamında benzer bir karşılık bulması durumunu ifade eder. Bu tür eş değerlikte, hedef dilde seçilen karşılık kelimenin çağrışım ve anlam özelliklerinin kaynak dildeki olabildiğince yakın olması, çeviri veya aktarma işleminin başarısını artırır. Dolayısıyla, kabul edilebilir eş değerlik, çeviri sürecinde pratikte karşılaşılan ve amaçlanan uyumu sağlamak için başvuru en gerçekçi yaklaşımlardan biridir (Uğurlu, 2004, s. 21).

Uğurlu, Türk lehçeleri arasında kelime eş değerliğini üç ana kategoriye ayırmıştır:

- Kaynak lehçedeki bir kelimenin, hedef lehçede birebir karşılığı bulunabilir. Bu durumda, kaynak lehçedeki kelimenin kavram alanı ile hedef lehçedeki kelimenin kavram alanı tamamen veya kabul edilebilir derecede örtüşür; bu durum “bire bir eş değerlik” olarak tanımlanır.

- b) Kaynak lehçedeki bir kelimenin, hedef lehçede birden fazla kelime ile karşılanması mümkündür. Bu tür eş değerlikte, kaynak lehçedeki kelimenin kavram alanı, hedef lehçede tek bir kelimeyle değil, birden çok kelimenin kavram alanının birleşimiyle tamamen veya makul ölçüde örtüşür; bu duruma “bire çok eş değerlik” denir.
- c) Kaynak lehçedeki bir kelimenin, hedef lehçede herhangi bir karşılığı bulunmayabilir. Böyle durumlarda, kaynak lehçedeki kelimenin kavram alanı, hedef lehçede hiçbir kelimenin kavram alanıyla uygun biçimde örtüşmez. Bu tür “bire hiç eş değerlik” genellikle, kaynak lehçeyi konuşan topluluğun kendine özgü kültürel öğelerini yansıtan terimlere karşılık gelir (Uğurlu, 2004, s. 21-24).

3.1. Yalancı Eş Değerlik

Yalancı eş değer kelimeler akraba diller ya da aynı dilin farklı lehçeleri arasında eş seslilik, çok anlamlılık, anlam kaymaları ve ödünçleme gibi çeşitli dilsel süreçlerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Bu tür kelimelerde gözlenen yeni anlamlar, zaman içerisinde asıl anlamlarından uzaklaşarak gelişmiş, anlam alanlarında yaşanan evrimsel değişimlerle şekillenmiştir. Çoğu durumda, bir kelimenin farklı nesne veya kavramlarla kurduğu geçici ya da kalıcı ilişkiler, onun yeni anlamlar kazanmasına neden olmuştur. Doğal olarak her dilde çok sayıda sözcük yalnızca tek bir anlam taşımamakta, aksine bağlama göre farklı anlamlar üstlenerek çok anlamlı bir yapı sergilemektedir (Aksan, 2007, s. 180-182).

Uğurlu, yalancı eş değerlik kavramını, kaynak metinde yer alan bir kelimenin ses ve yapı bakımından aynı olan ya da dönemler arasında kolaylıkla dönüşebilecek bir biçiminin hedef dilde de bulunması ancak bu biçimsel benzerliğe rağmen söz konusu kelimelerin kavram alanlarının örtüşmemesi durumu olarak tanımlamaktadır (Uğurlu, 2007, s. 1881).

Uğurlu, yalancı eş değerlik olgusunu iki alt başlık altında incelemiştir: a) Tam yalancı eş değerlik: Kaynak metinde yer alan bir dil biriminin, hedef dilde biçimsel olarak tamamen aynı ya da dönemsel değişimler yoluyla kolayca dönüştürülebilir bir karşılığının bulunması durumudur. Ancak bu iki birim, işlevsel ve anlamsal olarak hiçbir bağlamda örtüşmemektedir. Bu tür durumlarda biçimsel benzerlik yanıltıcıdır ve anlam düzeyinde tam bir uyumsuzluk söz konusudur (Uğurlu, 2007, s. 1881). b) Kısmi yalancı eş değerlik: Kaynak metindeki bir kelimenin hedef dilde doğrudan ya da dönüştürülerek karşılanabilir bir biçimi mevcut olmakla birlikte, bu iki unsurun kavramsal alanları her durumda tam olarak örtüşmez. Bazı bağlamlarda anlam yakınlığı bulunsun da diğer bağlamlarda anlam farklılaşması ortaya çıkar. Dolayısıyla bu tür sözcükler bağlama bağlı olarak eş değerlik düzeyi değişen bir yapı sergiler (Uğurlu, 2007, s. 1882).

P. J. Chamizo Dominguez ve Nerlich yalancı eş değer kelimeleri anlam ilişkileri doğrultusunda iki ana grupta ele almışlardır. Bu sınıflandırma kelimeler arasındaki biçimsel benzerliklerin ardında yatan anlamsal ve etimolojik farklılıkları esas alır. İlk grubu oluşturan “tesadüfi yalancı eş değerler” (*chance false friends*), iki ya da daha fazla dilde yazılış ya da telaffuz bakımından benzerlik gösteren, ancak aralarında herhangi bir tarihî ya da anlamsal bağ bulunmayan kelimeleri ifade eder. Bu tür benzerlikler tamamen rastlantısal olup dil kullanıcıları için yanıltıcı olabilir (Dominguez & Nerlich, 2002, s. 1835–1836).

İkinci grup olan “semantik yalancı eş değerler” (*semantic false friends*) ise biçimsel benzerliklerinin yanı sıra ortak bir etimolojik kökene sahip kelimeleri kapsar. Ancak bu ortak kökene rağmen, söz konusu kelimeler farklı dillerde zaman içerisinde farklı anlamlar

kazanmışlardır. Dominguez ve Nerlich, bu bağlamda semantik yalancı eş değerleri, bir dildeki çok anlamlı sözcüklerin farklı dillere yansıyan biçimleri olarak değerlendirmektedir (2002, s. 1836).

Dominguez ve Nerlich, Mustafa Uğurlu'nun yaklaşımına benzer biçimde, semantik yalancı eş değerleri kendi içinde iki alt başlıkta incelemiştir:

1. Tam yalancı eş değerler: Bu tür sözcükler biçimsel olarak benzerlik taşısa da anlam düzeyinde diller arasında tamamen ayrılmışlardır. Aralarındaki ilişki neredeyse yalnızca ses benzerliğine dayandığından, eş sesli sözcüklere benzer bir görünüm sunarlar.

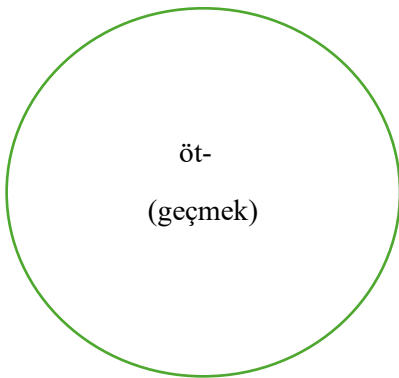
2. Kısmi yalancı eş değerler: Bu grup, çok anlamlı yapılar sergileyen kelimeleri içerir. Söz konusu kelimelerin bazı anlamları diller arasında örtüşürken bazı anlamları ise farklılaşmakta ve bu da bağlama göre değişen bir çeviri ya da aktarım zorluğu yaratmaktadır (2002, s. 1836).

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi aynı dil ailesine ait olmalarına rağmen, tarihî ve coğrafi etkenlerden kaynaklı olarak birbirlerinden farklılık göstermeye başlamışlardır. Bu bölümde Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında *tam yalancı eş değer* kelimeler incelenecektir.

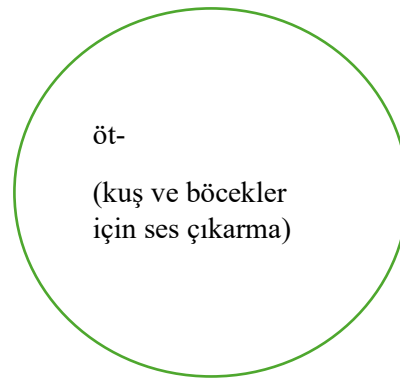
3.2. Tam Yalancı Eş Değerlik

Tam yalancı eş değerler aynı kökenden geldikleri ya da aynı kökenden geldikleri varsayılan ancak anlam bakımından hiçbir ortak yönü bulunmayan kelimelerdir (Karadoğan, 2004, s. 111).

Özbek Türkçesi

Türkiye Türkçesi

Şekil 1. *öt-* Fiilinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Ruhgä şādlik mäyi tolğızılğan qādähni berdi vä äytdi: “Ägär ötmişimni unutmäy kéläcäkdän ğāfil kālmäy.” desäng bunı içmägil.” (ÖT).

“Ruha mutluluk şarabı doldurulmuş kadehi verdi ve [şöyle] söyledi: “Eğer geçmişimi unutmadan gelecekte uzak kalmam.” dersin bunu içme.” (TT).

Ruhning Tugʻilishi hikâyesinde geçen *öt-* fiili, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında eş sesli olmasına rağmen fiilin iki lehçede de anlamı farklıdır. ÖT’de *geç-* fiiline tekabül eden fiilin (Koraş, 2023, s. 1030) TT’deki anlamı *kuş ve böcekler için ses çıkarmaktır* (Gülensoy, 2007, s. 674). *Öt-* fiili iki lehçe arasında tam yalancı eş değerdir.

Şekil 2. *tap-* Fiilinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Bulār bilān hāq yolın tãpāsān.” (ÖT).

“Bunlarla Tanrı yolunu bulursun.” (TT).

Ruhning Tugʻilishi hikâyesinde geçen *tap-* fiilinin Özbek Türkçesindeki anlamı *bulmak* iken (Koraş, 2023, s. 736), Türkiye Türkçesindeki *tap-* fiilinin anlamı *Tanrı diye tanımak, kulluk etmektir* (Gülensoy, 2007, s. 858). Türkiye Türkçesinde *tap-* fiili, daha çok dinî inançla ilgili alanlarda kullanılır.

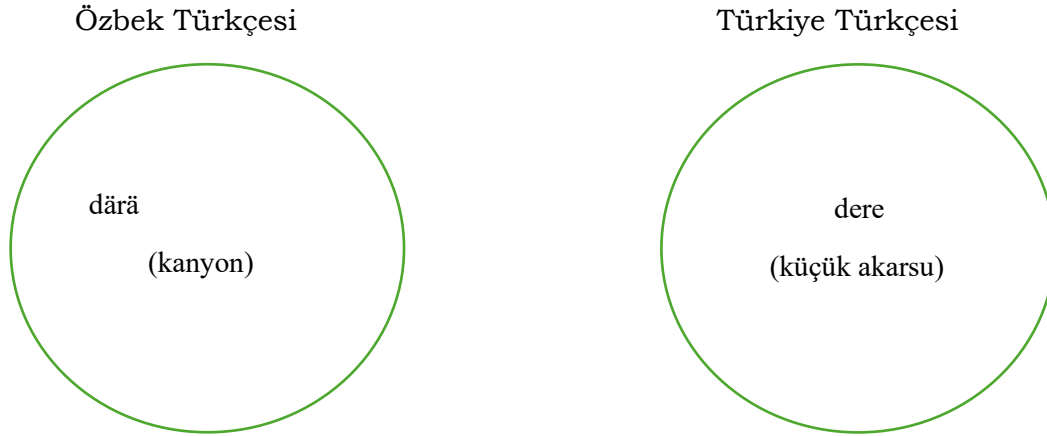

Şekil 3. *bostan* İsmiinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Hudāning tābiyy mävcudâtları nãqädär mukämmäl, tãfäkkur bostānları nãqädär gözäl.” (ÖT).

“Tanrının doğal varlıkları ne kadar mükemmel, düşünce bahçeleri ne kadar güzel.” (TT).

Gözellik hikâyesinde geçen *bostan* kelimesinin Özbek Türkçesindeki karşılığı *bağ, bahçe*dir (Koraş, 2023, s. 129). *Bostan* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise *kavun, karpuz*a verilen ortak addır (TD, 2023, s. 587). *Bostan* ismi iki lehçe arasında tam yalancı eş değer kelimedir.

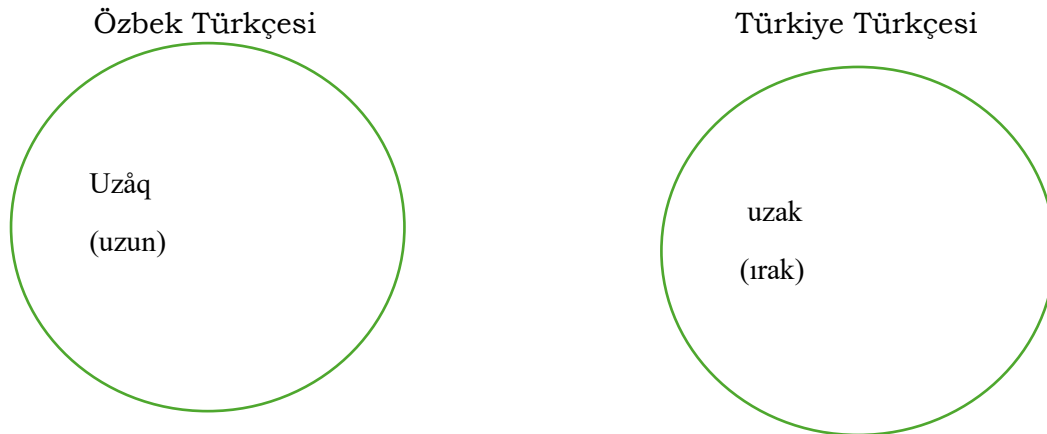

Şekil 4: *dere* İsminin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Ey, siz, şahları tärvāqäylär ketgän, bir-birigä zid tä’limätlärning dāräläridä yolini yoqātganlär, äliy gözälliklärdän körä kişänläriäni äfzäl körgänlär, täffākurning huşmānzärä otlāqläridän täqlid üstünläriäni äfzäl bilgänlär, (Tängri cāmālining täcällisi bolmış) gözällik sēving.” (ÖT).

“Ey, siz dalları her tarafa yayılarak gitmiş, birbirine zıt öğütlerin vadilerinde yolunu kaybedenler, yüce güzelliklerden daha çok zincirlerini değerli görenler, düşüncenin hoş manzaralı otlaklarından taklit edenleri değerli bilenler, (Tanrı güzelliğinin yansımasıyla olmuş.) güzelliği sevin.” (TT).

Gözellik hikâyesinde geçen *dere* isminin Özbek Türkçesindeki karşılığı *kanyondur* (Koraş, 2023, s. 190). *Dere* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki eş değeri ise *küçük akarsudur* (Argunşah vd., 2023, s. 973). *Dere* ismi iki lehçe arasında tam yalancı eş değer durumunda olan bir kelimedir.

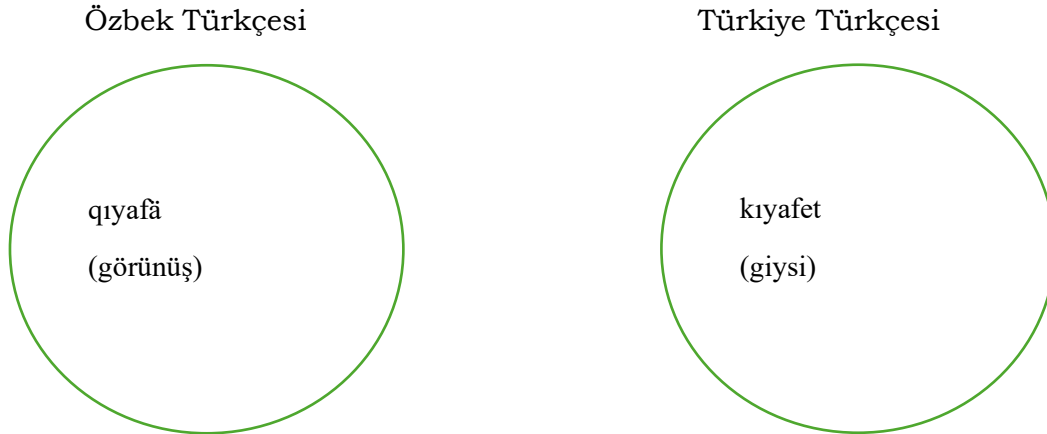
Şekil 5. *uzak* İsminin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Uzâq yıllär uhlâb qâlgän édim.” (ÖT).

“Uzun yıllar [boyunca] uyumuştum.” (TT).

Qanday Mecnun Bolganım hikâyesinde geçen *uzak* isminin Özbek Türkçesindeki karşılığı *uzun vakit devam eden, uzundur* (Koraş, 2023, s. 793). *Uzak* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise *ırak, gidilmesi çok süren yerdir* (Gülensoy, 2007, s. 982). Bu

hikâyede uzak yıllardan kasıt, oldukça zaman geçmiş olmasıdır. *Uzak* ismi iki lehçe arasında tam yalancı eş değerdir.

Şekil 6. *kıyafet* İsminin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Men yaşāyatgān māmlākātdā bārçā fuqārālār özining āsl qıyafāsini bildirmāslik uçun yüzlārigā yetti qāvāt nişāb tutib yurār ēdiler.” (ÖT).

“Benim yaşadığım memlekette bütün fakirler görünüşlerini gizleyebilmek için yüzlerine yedi kat örtü örterek yürürlerdi.” (TT).

Qanday Mecnun Bolganım hikâyesinde geçen *kıyafet* isminin Özbek Türkçesindeki karşılığı *görünüş*, *yüz*, *çehredir* (Koraş, 2023, s. 1079). Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise *giysi*, *giyecektir* (Argunşah vd., 2023, s. 2035). *Kıyafet* kelimesi benzer gibi görünse de iki lehçe arasında tam yalancı eş değerdir.

Şekil 7. *kul* İsminin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Nişāblār bilān türli qıyafālārdā yürgānimdā kimlārningdir hizmātidā kul bolib işlār ētdim.” (ÖT).

“Örtülerle farklı biçimlerde yürürken bazılarının hizmetinde kul olup çalıştım.” (TT).

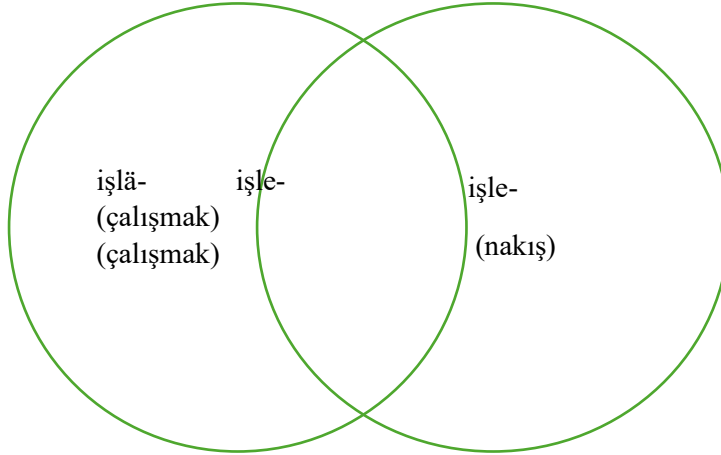
Qanday Mecnun Bolganım hikâyesinde geçen *kul* isminin Özbek Türkçesindeki karşılığı *özgürlükten yoksun bırakılan, kaçırılan kimse, hizmetkârdır* (Koraş, 2023, s. 1127). Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise *Tanrıya göre insandır* (Argunşah vd., 2023, s. 2147). *Kul* kelimesi iki lehçede de benzer görünmesine rağmen Özbek Türkçesinde köle, çalışan kişiyi karşılar. Türkiye Türkçesindeyse dinî kavramda kullanılır. Kul kelimesi iki lehçe arasında yalancı eş değerdir.

3.3. Kısmi Yalancı Eş Değerlik

Kaynak metindeki bir kelimenin hedef dilde benzer biçimde var olması ya da dönüştürülerek kullanılabilmesi mümkün olabilir, ancak bu iki dildeki kelimelerin kavram alanları tam olarak örtüşmeyebilir veya bunlar her bağlamda birbirlerini karşılamayabilir. Bu tür durumlarda kullanılan sözcükler, “kavram alanı örtüşmeyenler” ya da “kısmi yalancı eş değerler” olarak tanımlanabilir (Uğurlu, 2007, s. 1882).

Özbek Türkçesi

Türkiye Türkçesi

Şekil 8. *işle-* Fiilinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

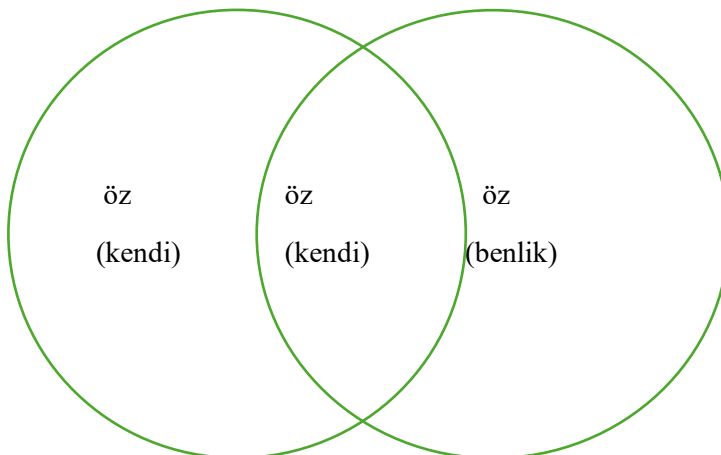
“Əndi əsə, Məcnun deb, meni heç kim işlətməy qoydı.” (ÖT).

“Şimdiyse, Mecnun diye, beni hiç kimse çalıştırmadı.” (TT).

Qanday Mecnun Bolganım hikâyesinde geçen *işle-* fiili Özbek Türkçesinde *çalışmak* anlamında kullanılır (Koraş, 2023, s. 309). Türkiye Türkçesinde *işle-* fiilinin kavram alanı ise *nakış*, *daha iyi hâle getirmektir* (Gülensoy, 2007, s. 441). Buradaki anlam farklılaşmasının sebebi *işle-* fiilinin Türkiye Türkçesinde *çalış-* anlamında kullanılmamasıdır. Ancak kelimenin Türkiye Türkçesindeki kullanımında bir işi daha iyi hâle *getirmek için çalışmak* anlamı bulunmaktadır. *İşle-* fiilinin Türkiye Türkçesindeki birincil kullanımı *çalış-* olmadığı için kelime iki lehçe arasında kısmi yalancı eş değerdir.

Özbek Türkçesi

Türkiye Türkçesi

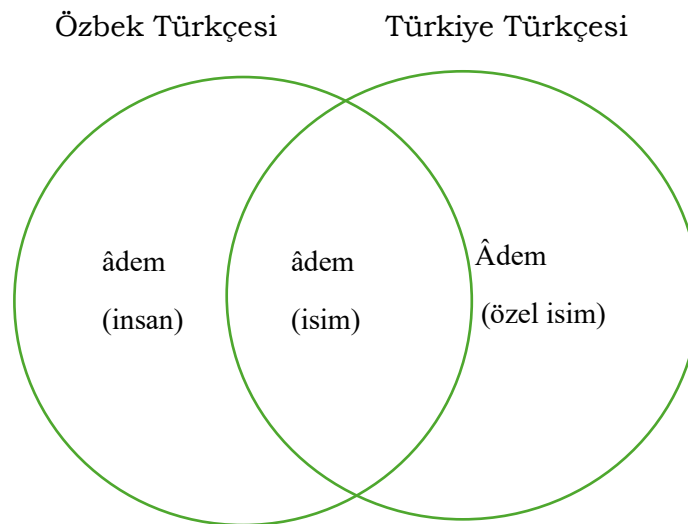

Şekil 9. *öz* İsmiinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“Tängri Täälä öz mâhiyätining bir zârräsîdân İnsân Ruhini pâyda qıldı vä ungä hüsnü cämâl âtä êtdi.” (ÖT).

“Tanrı Teala kendisinin bir parçasından insan ruhunu meydana getirdi ve ona güzel [bir] görünüş bağışladı.” (TT).

Ruhning Tugılışı hikâyesinde geçen *öz* ismi Özbek Türkçesinde dönüşlülük zamiri olan *kendi* zamiridir (Koraş, 2023, s. 1004). *Öz* kelimesi Türkiye Türkçesinde ise anlam genişlemesine uğramıştır. Kelimenin Türkiye Türkçesindeki ilk anlamı *benlik*, *kendi manevi varlığıdır* (Gülensoy, 2007, s. 679); ikinci anlamı ise *kendidir* (Gülensoy, 2007, s. 679). Dolayısıyla *öz* kelimesinin Özbek Türkçesindeki anlamı Türkiye Türkçesinde de vardır. Ancak kelime kavram alanlarının farklılaşması sebebiyle *kısmi yalancı eş değerdir*.

Şekil 10. *âdem* İsminin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Kavram Alanları.

“qārānglār, niqābsız âdām, qāndāy çirāyli!” (ÖT).

“Bakın, örtüsüz biri, nasıl [da] güzel!” (TT).

Qanday Mecnun Bolganım hikâyesinde geçen *âdem* ismi Özbek Türkçesinde *insan* anlamındadır (Koraş, 2023, s. 452). *Âdem* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki kullanımı özel isimlerdedir (Argunşah vd., 2023, s. 48). *Âdem* kelimesinin özel isimlerde kullanılması Özbek Türkçesinde de mevcuttur. Kelimenin bu metinde farklı kavram alanlarına sahip olmasının nedeni *âdem* isminin *insan* anlamında kullanılmasıdır. Dolayısıyla kelime iki lehçe arasında kısmi yalancı eş değerdir.

Sonuç

Bu çalışma, hâlihazırda hazırlık aşamasında olan bir yüksek lisans tezinin sınırlı bir bölümünü oluşturmaktadır. Halil Cibran’ın Özbek Türkçesiyle kaleme alınan *Dânişmend Hikmetleri* adlı eserinde toplam 42 hikâye yer almakta olup, bu çalışmada yalnızca 3 hikâye (*Ruhning Tugılışı*, *Gözellik*, *Qanday Mecnun Bolganım*) incelenmiş ve elde edilen bulgular ortaya konulmuştur.

İncelenen bu üç hikâyede, Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değerlik gösteren toplam 10 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 7’si tam yalancı eş değer (*öt-*, *tap-*; *bostan*, *dere*, *uzak*, *kıyafet*, *kul*), 3’ü ise kısmi yalancı eş değer (*işle-*; *öz*, *âdem*)

olarak değerlendirilmiştir. Bu sınıflandırma, kaynak ve hedef lehçedeki kelimelerin kavram alanları arasındaki örtüşme düzeyine göre yapılmıştır.

İki lehçe arasındaki anlam farklarının temelinde, büyük ölçüde **tarihî, coğrafi ve sosyo-kültürel etkenler** yer almaktadır. Türk dilinin tarihi süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması, lehçeler arası farklılaşmayı kaçınılmaz kılmıştır. Bu durum, aynı kökten gelen kelimelerin zamanla kavram alanlarında çeşitli değişimlere yol açmıştır. Bu farklılaşma, kimi zaman anlam daralması/genişlemesi, kimi zaman da anlam kayması şeklinde gerçekleşmiştir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki *tap-* fiili, “ilah olarak tanınan varlığa karşı inancını ve bağlılığını belirli kurallar çerçevesinde göstermek”tir. Bu kullanım, dinî bağlamda ibadet etmek, kulluk etmek gibi anlamlarla sınırlandırılmıştır. Buna karşılık, aynı kökten gelen *tâp-* fiili Özbek Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayarak “**bulmak**” fiilinin karşılığı hâline gelmiştir. Böylece her iki lehçede ortak biçimsel özellikler taşıyan bu fiil, anlam düzeyinde tamamen farklı kavram alanlarında yer almakta ve bu durum, söz konusu kelimeyi **tam yalancı eş değer** konumuna getirmektedir.

Henüz tamamlanmamış olan bu yüksek lisans tezinin ilerleyen aşamalarında eserde yer alan tüm hikâyeler taranarak, yalancı eş değerlik gösteren diğer kelimeler de benzer yöntemle analiz edilecek ve çalışma daha kapsamlı bir biçimde ortaya konulacaktır.

Kısaltmalar

ÖT : Özbek Türkçesi
TT : Türkiye Türkçesi
s. : sayfa
S. : sayı
C. : cilt

Çeviri yazı (Transkripsiyon) İşaretleri

ä : a ~ e arası ses.
å : a ~ o arası ses.
q : kalın k (k̡).
᠋ : e ~ i arası ses (è)
ħ : hırıltılı h (x).
e : e, ye.
ʼ : kesme işareti (ʼ).

Kaynakça

- Aksan, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Argunşah, Mustafa, vd. (2023). *TDK Türkçe Sözlük*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.
- Demirayak, Kenan (2020). “Cibrân Halil Cibrân”, *TVD İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Dominguez Chamizo, J. P., and Nerlich, Brigitte (2002). “False Friends: Their origin and semantics in some selected language”. *Journal Of Pragmatics*, S: 34, s. 1833 – 1849.
- Eker, Ümit (2015). *Lehçe İçi Aktarma Yöntemleri (Eski Türkiye Türkçesi – Türkiye Türkçesi Örneği)*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet, Bican (1996). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ersay Yazıcı, Habibe (2012). *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler*. Gazi Kitabevi, Ankara.

- Göktürk, Akşit (1994). *Çeviri: Dillerin Dili*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kara, Mehmet (2009). “Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar”. *Turkish Studies*. Cilt: 4, Sayı: 4, s. 1056 – 1082.
- Karadoğan, Ahmet (2004). “Türk lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları”. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Kırıkkale.
- Koraş, Hikmet, Açık, Fatma ve Öztürk, Zamira (2003). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlük*. Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Musaoğlu, Mehman (2003). “Türkçede Çeviri ve Aktarma”. *Bilig*, S: 24, s. 1 – 22.
- Şimşek, Sultan (2012). “Cibran’ın Eserlerinde Beşerî ve Evrensel Sevgi”. *Şarkiyat Mecmuası*, S: 21, s. 125 – 138.
- Uğurlu, Mustafa (2000). “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve Abay Yolu Romanı”. *Bilig*, S: 15, s. 59 – 78.
- Uğurlu, Mustafa (2004). “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”. *Bilig*, S: 29, s. 19 – 28.
- Uğurlu, Mustafa (2007). “Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik”. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (ICANAS)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, s. 1877 – 1890.
- Uğurlu, Mustafa (2017). “Türklük Biliminin Yeni Bir Meselesi: Lehçe İçi Aktarma”. *Nuri Yüce Armağanı*, Günce Yayınları, Ankara, s. 304 – 318.
- Yazıcı, Hüseyin (2008). “Mizacı ve Düşünceleri Arasında Çırpınan Bir Şahsiyet: Cibran Halil Cibran Öncesi Orta Doğu’ya Kısa Bir Bakış”. *Şarkiyat Mecmuası*, S: 13, s. 135 – 158.

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türklerin Dünyası Enstitüsü

ADPU Türkoloji Merkezi

www.weltdertuerken.org

Turklerindunyasi@gmail.com